

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

© Редакція «УІЖ»

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 263 видано Держком-
видавком України 14.XII.1993 р.

№ 5 (470)

ВЕРЕСЕНЬ – ЖОВТЕНЬ 2006

Головний науковий редактор
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада

Любомир Винар (Кент, США), **Я.Д.Ісаєвич** (Львів), **Зенон Козут** (Едмонтон, Канада), **В.М.Литвин** (Київ), **Анджей Поппе** (Варшава, Польща), **В.Ф.Репринцев** (Київ), **А.Г.Слюсаренко** (Київ), **П.С.Сохань** (Київ), **В.С.Степанков** (Кам'янець-Подільський), **П.П.Толочко** (Київ), **П.Т.Тронько** (Київ), **Б.М.Флоря** (Москва, Російська Федерація)

Редколегія

В.Ф.Верстюк, **С.В.Віднянський**, **О.І.Гуржій**, **В.М.Даниленко**, **М.Ф.Дмитрієнко**, **О.М.Донік** (заст. головного редактора), **В.І.Кузнецов** (заст. головного редактора), **С.В.Кульчицький**, **В.І.Кучер**, **О.Є.Лисенко**, **М.І.Панчук**, **Р.Я.Пиріг**, **О.П.Резнт** (заст. головного редактора), **В.М.Ричка** (заст. головного редактора), **О.С.Рубльов** (заст. головного редактора), **В.Ф.Солдатенко**, **В.П.Трошинський**, **О.А.Удод**, **Ю.І.Шаповал**

Наукові редактори

канд. іст. наук **О.М.Донік**, д-р іст. наук **О.П.Резнт**, д-р іст. наук **В.М.Ричка**, д-р іст. наук **О.С.Рубльов**

Тексти готували редактори

С.Г.Архипенко, **В.В.Григор'єв**, **О.М.Квітка**, **В.І.Кузнецов**

Електронна версія: канд. іст. наук **А.Г.Плахонін**, **О.В.Жданович**
www.history.org.ua/journal/index.htm

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Коректори – **В.В.Григор'єв**, **Н.Ю.Мельник**
Комп'ютерна верстка – **А.В.Корженівська**
Обкладинка – **Н.О.Горбань**

Підп. до друку 27.09.2006 р.
Формат 70x100/16. Папір офс. № 1.
Гарн. SchoolBookСТТ. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21
Тираж 1200 прим. Зам. № 6-36.

Оригінал-макет виготовлено у видавництві «Дієз-продукт», свідоцтво ДК № 546 від 31.07.2001 р.
03040, м. Київ, вул. Ломоносова, 8-Б. Тел./факс: 258-64-65, e-mail: diez94@mail.ru
Віддруковано з позитивів у ЗАТ «Київська книжкова фабрика»

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL. Institute of the history of the Ukraine, Institute of the political and ethno-national researches. Scientific journal. Founded in 1957. Published 6 times at year. Editor-in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. (044) 278-52-34, fax (044) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001. Телефон (044) 278-52-34, факс (044) 279-63-62, електронна пошта: UHG@history.org.ua

З М І С Т

С Т У Д І Ї

До 140-річчя від дня народження М.С.Грушевського

П и р і г Р. Я. Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою	4
М а с н е н к о В. В. (<i>Черкаси</i>). Формування образу М.С.Грушевського в масовій свідомості сучасного українського суспільства	19
Г и р и ч І. Б. М.Грушевський і І.Франко: до історії взаємин	35
Т е л ь в а к В. В. (<i>Дрогобич</i>). Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець ХІХ–ХХ ст.)	67
Ш а п о в а л Ю. І. Загадка смерті Михайла Грушевського	83
С о л д а т е н к о В. Ф. Ідейний опонент М.Грушевського (полемічні зауваги на полях книги Ф.Турченка «Микола Міхновський: Життя і слово»)	98

* * *

К а п р а л ь М. М. (<i>Львів</i>) Функціонування органів влади Львова у ХІІІ–ХVІІІ ст. (нарис історії інститутів магдебурзького права)	111
І в а н е н к о - К о л е н д а С. І. (<i>Чернігів</i>). Митрополит київський, галицький та всієї Русі Гавриїл Коленда	131
М у з и ч к о О. Є. (<i>Одеса</i>), Х м а р с ь к и й В. М. (<i>Одеса</i>) До історії київської історичної школи: Павло Андрійович Іванов	144
В а с и л ь е в В. Ю. Еволюція поглядів керівництва РКП(б) та КП(б)У на світову революцію в контексті радянсько-польської війни 1920 р.	155
Я к у б о в а Л. Д. Діяльність відділу національних меншин НКВС УСРР (1921–1924 рр.)	173

М Е Т О Д О Л О Г І Я . Д Ж Е Р Е Л О З Н А В С Т В О

Г е р а с и м ч у к Т. Ф. (<i>Рівне</i>). Теоретико-концептуальні основи та методи дослідження міжнародних відносин	186
Г е р а с и м е н к о Н. О. До історії дворянства роду Лазаревських	199
М а р к і т а н Л. П. Постать Івана Франка в кінофотодокументах	206
К о в а л ь ч у к М. А. Джерела до історії українсько-білогвардійської війни 1919 р.	212

Р Е Ц Е Н З І Ї

М и ц и к Ю. А. С.Р.Кагамлик. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (ХVІІ–ХVІІІ ст.)	225
Д м и т р і е н к о М. Ф., В о й ц е х і в с ь к а І. Н. О.Д.Огуй. Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині. Австрійський період (1774–1918/21 рр.)	227
М а р т и н о в А. Ю. В.Косик. Франція та Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 р. – лютий 1918 р.)	230
С к р ж и н с ь к а М. В. Херсонес Таврический в третьей четверти VI – середине I вв. до н.э. Очерки истории и культуры	232

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Яковлева Т. Г. (Санкт-Петербург, Російська Федерація). Нові архівні матеріали й перспективи вивчення гетьманства Івана Мазепи235
Мельниченко В. М. (Черкаси). Третя Всеукраїнська наукова конференція «Соборна Україна: історична ретроспектива» . .	.237
Нові книги238

До уваги авторів!

До друку приймаються статті, ніде раніше не друковані, а також документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Основна вимога до авторських текстів – наукова новизна матеріалу, оригінальність думок, актуальність теми.

Обсяг матеріалів – **не більше 23–25 сторінок** (1 авторський аркуш). Текст має бути набраний у текстовому редакторі Microsoft Word for Windows, шрифт Times New Roman, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат файлу – .DOC або .RTF.

Текст набирається **без переносів слів**. Абзацні відступи форматуються в матеріалі, а не використанням пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в текстовому файлі. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!)** в кінці тексту.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (роб., дом., мобільний), електронну пошту.

У редакцію слід подавати **два роздрукованих примірники**, а також **електронну копію статті (дискета або CD)**. До статті має бути додано **дві анотації** (українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані матеріали, а також дискети й ілюстрації авторів **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, Київ, 01001 або електронною поштою: UHG@history.org.ua

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

До 140-річчя від дня народження М.С.Грушевського

Р.Я.Пиріг*

ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНІ ПІДСТАВИ КОМПРОМІСУ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО З БІЛЬШОВИЦЬКОЮ ВЛАДОЮ

У статті досліджуються ідейно-політичні підстави рееміграції до УСРР визначного українського вченого, громадсько-політичного й державного діяча М.С.Грушевського. З'ясовуються причини еволюції його світоглядних позицій, показана політична платформа досягнення компромісу з більшовицькою владою.

М.С.Грушевський – єдиний із визначних лідерів української революції ХХ ст., хто повернувся в радянську Україну 1924 р. Як відомо, ще раніше таку спробу зробив Володимир Винниченко, але, на його щастя, вона виявилася невдалою. Симон Петлюра можливості повернення навіть не припускав. Природно, що у цьому сенсі не могла йти мова і про Павла Скоропадського.

Компроміс ідеолога українського відродження з більшовицькою владою викликав бурхливу реакцію в середовищі української еміграції, породив здебільшого негативні оцінки. Зокрема колишні колеги по УПСР М.Шаповал та Н.Григорієв із гнівом обрушилися на «ренегатів»: «Грушевські, Шраги, Христюки, Чечелі, Мазуренки, Ніковські спокійнісінько пішли на службу наймогутньому ворогові, пішли ганебно, без жодних уступок із його боку»¹. Критично поставився до повернення М.Грушевського і В.Винниченко. Він публічно картая вченого як «визначного діяча українства» за згоду відмовитися від політичної діяльності, вважаючи, що такий крок піде на користь «панам становища»². Хоча вже після трагічної радянської Одиссеї М.Грушевського більшість із них відмовилася від не зовсім праведних оцінок. Той же В.Винниченко у своєму «Заповіті борцям за визволення» кваліфікував цю акцію як «великий самокритичний подвиг», «боротьбу за здобутки нашої революції»³.

Неоднозначною була реакція на повернення М.Грушевського та його однодумців і серед інтелігенції в УСРР. Так, віце-президент ВУАН С.Єфремов із властивою йому образністю і глибоким історичним підтекстом записав у щоденнику: «Тепер вони мало не всі тут, принаймні «видніші», вклонилися Золотій Орді й п'ють кумис»⁴.

Лише урядові кола Москви і Харкова, очевидно, були задоволені успішно завершеною «зміновіхівською» операцією. Адже повернення такої постаті, як М.Грушевський, розглядалося ними як відчутний удар по (і без того) конфронтаційному табору української еміграції. Умови приїзду вченого давали компартійній владі надії на його використання як потужного важеля боротьби з «контрреволюційним спротивом» в Академії наук.

Основні причини, обставини та спонукальні мотиви повернення М.Грушевського до УСРР досить повно висвітлені в літературі. Цього року виповнюється чотири десятиліття з часу публікації в «Українському історичному журналі» статті його головного редактора Федора Шевченка «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну»⁵. Публікація була присвячена 100-річчю видатного вченого. Сьогодні з особливою рельєфністю постає значення цієї статті як визначного історіографічного явища і політичної демонстра-

* Пиріг Руслан Якович – д-р іст. наук, проф., гол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

ції. Адже це була відкрита спроба реабілітації М.Грушевського не тільки як науковця, а й громадсько-політичного діяча.

Уперше з 1930-х рр. у радянській літературі щодо М.Грушевського не були застосовані ідеологічні тавра типу «український буржуазний націоналіст», «вождь української контрреволюції», «фальсифікатор історії» тощо. Ф.Шевченко обмежився загальною характеристикою: «Належав до числа найвидатніших буржуазних істориків України», до речі, взятої з некролога в газеті «Правда»⁶. Поза сумнівом, це був свідомий страхувальний прийом, як і низка інших сентенцій щодо збивання М.Грушевського на манівці та стояння «на позиціях, ворожих українському народові, трудящим масам»⁷. Це була своєрідна маскувальна риторика, яка дозволила статті побачити світ, хоч і не вберегла автора від наступних політичних гонінь.

Стаття Ф.Шевченка мала й велике джерелознавче значення, оскільки він першим увів у науковий обіг документи нещодавно сформованого фонду родини Грушевських у ЦДІА в Києві⁸. Це дозволило глибоко проаналізувати складний процес прийняття вченим болісного рішення повернутися в Україну. Автор у комплексі розглянув усі спонукальні чинники рееміграції М.Грушевського: ідейно-політичні, науково-організаційні, морально-психологічні, матеріальні. При цьому акцент було зроблено на домінуванні мотивів саме першої групи. Слід зазначити, що вчені української діаспори гідним чином не оцінили появу публікації, вважаючи її недостатньо об'єктивною⁹. Пояснити це можна неусвідомленням тогочасних умов виходу статті про М.Грушевського в підцензурному радянському науковому журналі. І вже пізніше віддали належне науковій та громадянській сміливості Ф.Шевченка¹⁰.

Слід зазначити, що вчені української діаспори також робили спроби дослідити причини повернення М.Грушевського в Україну. Насамперед це були науковці, які знали його особисто. Зокрема Наталія Полонська-Василенко у нарисі історії Української академії наук цій проблемі присвятила спеціальний параграф. Вона негативно оцінила факт повернення вченого, вважаючи, що це зробив не просто історик-професор, а президент УНР. Причому в той час, коли ще не вся Україна забула добу визвольних змагань, коли «ще гинули в нерівній боротьбі останні загони повстанців»¹¹. Стосунки М.Грушевського з інститутами радянської влади вона кваліфікувала як дружні. Глибинних причин дії історика Н.Полонська-Василенко не розкрила.

Такий підхід, очевидно, обумовлений особистісним ставленням до М.Грушевського – політика і вченого, а також належністю Н.Полонської-Василенко до іншої історіографічної школи. Адже вона, на відміну від решти діаспорних дослідників, була свідком не тільки повернення, а й життя та праці М.Грушевського в радянській Україні.

Провідний діяч української діаспори Матвій Стахів також залишив спеціальну розвідку «Чому М.Грушевський повернувся в 1924 р. до Києва? Жмут фактів і уривок із спогадів»¹². Автор запевняє, що восени 1923 р. він особисто намагався переконати вченого не повертатися в Україну. Серед причин, які спонукали М.Грушевського до такого рішення, він виділяє потребу в науковій праці, зокрема завершення багатотомної «Історії України-Руси». М.Стахів висловив також одне цікаве припущення щодо політичних спонук приїзду М.Грушевського в СРСР. Це могла бути вказівка масонської ложі, яка прогнозувала через кілька років велику війну з радянцями. Ніяких аргументів на користь своєї версії автор не наводить, крім загальновідомого факту належності професора до масонської ложі. Зазначимо, що більше ніхто подібної гіпотези не висував.

Любомир Винар – один із фундаторів грушевськознавства, поважний біограф і бібліограф М.Грушевського вважає, що «причини його виїзду в Україну в 1924 р. безпосередньо в'яжуться з його планами докінчити «Історію України-

Руси» і продовжити діяльність його історичної школи у Києві»¹³. Інший дослідник життя і творчості М.Грушевського Томас Приймак певною мірою намагається виправдати дії вченого: «Легко звинувачувати Грушевського в його обмеженості і тактичних помилках, коли гра вже скінчилася»¹⁴. Дійсно, історія не має умовного способу, проте вимагає об'єктивної оцінки історичних осіб, незалежно від їхніх намірів. Т.Приймак має рацію, твердячи, що М.Грушевський «займає місце радше в соціалістичному, ніж в націоналістичному таборі»¹⁵. Природно, що не йдеться про «соціалістичність», яка стала синонімом комуністичного в його радянській формі.

Серед учених української діаспори чи не найкритичніше оцінив постать М.Грушевського у контексті українських визвольних змагань Омелян Пріцак, звинувативши його у спричиненні «моральної і фізичної ліквідації української аристократії». Автор кваліфікував світогляд М.Грушевського як відсталий, а політичну дію як наївну. Разом із тим він високо оцінив його працю «над українською історією на рівні світової науки»¹⁶.

Багато хто з колишніх колег М.Грушевського рішучий намір повернутися в Україну намагався пояснити його народницькими федералістськими поглядами, як, наприклад, Володимир Дорошенко¹⁷. Цікаві міркування про ідейні підстави реєміграції М.Грушевського подали також Олександр Шулгин та Микола Ковалевський¹⁸. До їх розгляду ми повернемося пізніше.

Серед сучасних праць українських зарубіжних дослідників особливо слід виділити ґрунтовну статтю Аркадія Жуковського «Політична і публіцистська діяльність М.С.Грушевського на еміграції 1919–1924 рр.»¹⁹ Докладний аналіз останнього періоду його партійно-політичної та публіцистичної праці дозволяє відслідкувати повільну, з певними відкатами, еволюцію поглядів М.Грушевського щодо оцінки сутності радянської влади та пошуку компромісу з нею. Резюмуючи причини повернення вченого і політика в УСРР, А.Жуковський називає низку вже відомих факторів, а також наголошує ще на одному: «М.С.Грушевський не був вправним політиком і ще менше конспіратором, а спритна радянська агентура використовувала всі обставини, щоб допровадити визначного мужа України до радянської «Каноси»²⁰. Із цієї тези можна зробити висновок, що автор у кінцевому підсумку вважає приїзд М.Грушевського в Україну актом приниження перед супротивником.

Новітня українська історіографія також чимало уваги приділила питанню повернення М.Грушевського в радянську Україну. Автор даної статті, В.Пристайко і Ю.Шаповал, В.Трощинський, В.Потульницький²¹ у своїх працях висвітлювали різні аспекти цієї складної проблеми, дійшовши загального висновку, що повернення М.Грушевського було компромісом із більшовицькою владою, який детермінований низкою політичних, науково-організаційних, морально-психологічних та матеріальних причин. Слід зазначити, що у науковий обіг був уведений новий масив автентичних історичних джерел, зокрема, щодо дій більшовицької влади у справі повернення М.Грушевського та його товаришів.

У першій науковій біографії М.Грушевського Ю.Шаповал цілком обґрунтовано наголошує, що «в еміграції він пережив бурхливу політичну трансформацію, підсумком чого стало повернення в Україну»²². Автор переконливо аргументує причини еволюції поглядів відомого вченого і політика щодо радянської влади, соціалістичних ідей, світової революції тощо. Проте й біографія М.Грушевського не дає вичерпного пояснення феномену його політичного компромісу з більшовиками.

Отже, аналіз історіографічного доробку теми дозволяє припустити, що відповідь на це питання слід шукати в політичних, ідейних, світоглядних позиціях М.Грушевського. Саме їх автор вважає визначальними в процесі його реєміграції, а відтак ставить наступні дослідницькі завдання: з'ясувати гносеологічні ви-

токи еволюції ідейно-політичних поглядів М.Грушевського; визначити головні детермінанти його свідомісних зрушень у ході революції; дослідити вплив феномену російського більшовизму на ідейне полівіння М.Грушевського; розкрити причини догматичного сприйняття ним радянських, федераційних моделей побудови держави; показати ідейно-політичну платформу та характер компромісу М.Грушевського з більшовиками.

У квітні 1918 р. у результаті гетьманського перевороту М.Грушевський був змушений залишити владний олімп українського державотворчого процесу. Майже всю нетривалу добу Гетьманату він перебував фактично на нелегальному становищі. Із приходом Директорії УНР у грудні 1918 р. він робить енергійні спроби повернутись у велику політику. Не вважаючи нову владу повністю легітимною, він пропонує скликати Центральну Раду, яка сформує уряд, визначить термін установчих зборів, а потім передасть їм законодавчі функції²³. Керівники Директорії та Українського національного союзу відкинули ці пропозиції як неприйнятні. В уявленні М.Грушевського це було фактичне визнання його колишніми соратниками по УЦР правомірності розгону вищого представницького органу українського народу.

Не справдилися сподівання М.Грушевського на провідну роль під час Трудового конгресу, де більшість становили його однопартійці по УПСР. Лідери Директорії «наглухо» його ізолювали: не запросили на Державну нараду, не обрали до президії чи комісії конгресу. За свідченням І.Мазепи: «У цей час він уже втратив свою колишню популярність і на Конгресі об'єднував навколо себе лише невеличку групу «радянців у 13 чоловік»²⁴, тобто частину членів УПСР, які виступали за передачу влади трудовим радам селянських і робітничих депутатів.

Політичний підтекст мали і намагання М.Грушевського заходами очолюваного ним Українського наукового товариства добитися докорінної реорганізації Української академії наук, нещодавно створеної П.Скоропадським. Ішлося про зміну статуту, структури, складу дійсних членів УАН. Ці зусилля були спрямовані на сатисфакцію М.Грушевського, яка б означала недієздатність реалізованої концепції академії В.Вернадського – М.Василенка. Очевидні були й претензії М.Грушевського на президентство у цій науковій установі. Його пропозиції не знайшли підтримки Директорії, що стало ще однією відчутною поразкою М.Грушевського й означало розрив із керівництвом УНР.

Почуття особистої образи на тогочасний провід УНР за його політичну мінімізацію були настільки сильними, що і після повернення в УСРР у листі до Т.Починка у США він писав досить емоційно: «А мене 1918 р., проголошуючи Директорію, вони позбавили всякого значення... Вони, Винниченко і Петлюра, тоді і потім старались усякими способами позбавити мене всякого авторитету, не допустити ні до чого, їх агенти за кордоном всяко обстріхували мене і унеможлилювали мені яку-небудь чи політичну чи культурну акцію...»²⁵. Можна припустити, що події початку 1919 р. принесли М.Грушевському усвідомлення неможливості швидкого повернення до влади. Фактично це був початок його внутрішньої політичної еміграції, який у часі збігся з виїздом за кордон як представника УПСР в Європі. На наш погляд, саме з цього політичного відторгнення і почався ідейний дрейф М.Грушевського, який через п'ять років закінчиться компромісом із більшовиками.

У цьому сенсі важливим є з'ясування причин приходу М.Грушевського вже як голови Центральної Ради до партії українських есерів. Як відомо, у Галичині він змінив кілька партій і, за словами О.Лотоцького, «в ролі активного політика він ніде не міг довго витримати» й опинився «на становищі незалежного обсервера». До аналогічної оцінки схилився і М.Порш²⁶.

У дореволюційний час М.Грушевський був пов'язаний із Товариством українських поступовців, сповідуючи принципи конституційного парламентаризму

та автономії України. Здавалося, що природним був би його шлях разом з іншими провідними тупівцями до Української партії автономістів-федералістів. Однак у доленосний для України час він примикає до УПСР.

Сьогодні єдиним поясненням мотивів такого вибору М.Грушевського є народницька ідеологія. Мабуть, програмні засади УПСР, які органічно поєднували ідеї ліберального народництва з вимогами національно-територіальної автономії, більше відповідали його світоглядним установкам, ніж ліберально-консервативні гасла соціалістів-федералістів. В умовах демократичної, антибуржуазної по суті, революції М.Грушевський не міг піти до партії, яка, за словами одного з її провідних діячів Є.Чикаленка, перефарбувалася «в захисний соціалістичний колір, проте ніхто її за соціалістів не вважає, а всі трактують цю партію, як буржуазну»²⁷. Отже, на партійному виборі М.Грушевського позначили ще й соціально-класові мотиви. Він добре розумів, що революції виводять на політичну арену партії масові. Селянська за своєю соціальною базою УПСР більше відповідала цим вимогам, ніж вузькоінтелігентська УПСР. А пряма вказівка на федералізм у назві партії не мала надто притягальної сили, оскільки автономістсько-федералістичні гасла були задекларовані тоді багатьма українськими партіями. Виключеним був прихід М.Грушевського й до Української соціал-демократичної робітничої партії з її пролетарською спрямованістю та визнанням марксистських постулатів.

Описуючи перипетії пошуку М.Грушевським партійного «пристанища», О.Шульгин підкреслював, що той не відразу прийшов до есерів, а спочатку спробував створити свою трудову партію. І лише після невдачі цього проекту «він зблизився з соціал-революціонерами, і кінець кінцем увійшов у партію, тому, що він думав цим шляхом здійснити основну, суттєву, дуже глибоку свою думку, якою перейнятий був усе життя – збудувати Україну»²⁸.

Не дивлячись на поразку УПСР як правлячої партії доби УЦР, складні внутрішньопартійні процеси, що призвели до її фактичного розколу на кілька партій, М.Грушевський не залишив УПСР. Він взяв на себе відповідальне завдання репрезентувати партію за кордоном. Ця місія до певної міри дезавувала його вимушене політичне аутсайдерство і водночас відкривала можливість реалізації партійно-політичних проектів європейського рівня, які б мали вплив і на українські справи. Крім того, це давало М.Грушевському певні важелі впливу на більшовиків, подаючи себе лідером цілком реальної політичної сили.

Понад три роки праці М.Грушевського у закордонній делегації (ЗД) УПСР відбивають поступовий, але неухильний процес його політичного полівіння, пошуку співпраці з радянською владою і досягнення складного компромісу з більшовиками. На початковому етапі роботи за кордоном М.Грушевський і його колеги зосередилися на інформуванні європейської громадськості про програмні цілі УПСР та становище в Україні, підтримували контакти з іншими соціалістичними партіями, закордонними групами політичних сил країн, утворених на теренах колишньої царської Росії. У серпні 1919 р. УПСР вступила до II Інтернаціоналу.

Однак незабаром М.Грушевський головні зусилля спрямував на перегляд ідейних засад діяльності УПСР та вироблення нової тактики. Резолюції та матеріали засідань членів УПСР за кордоном, оформлених як партійні конференції, дають можливість простежити цю еволюцію. Лютнева (1920 р.) конференція звернулася до уряду Директорії з вимогою добитися укладення між УНР і радянською Росією воєнної конвенції та економічного договору, щоб «за її поміччю вернула собі відірвані українські землі і закріпила своє політичне і державне існування»²⁹. Квітнева (1920 р.) конференція знову висловилася за підтримку уряду УСРР за умови послідовного захисту ним соціальних, національних і державних інтересів «трудового люду» України як самостійної суверенної

соборної соціалістичної радянської республіки. Інша резолюція стосувалася такого принципового питання, як ставлення до II Інтернаціоналу. Був задекларований фактичний розрив із ним і солідаризація з III (Комуністичним) Інтернаціоналом³⁰. Травнева (1920 р.) конференція ЗД УПСР різко засудила «українського зрадника Петлюру» за угоду з Польщею, а війну з радянською Росією кваліфікувала як «злочинний напад на Україну»³¹.

У січні 1921 р. на розгляд чергової конференції ЗД УПСР був винесений проект програми УПСР, засадничими принципами якої виступали диктатура трудових мас робітництва і селянства, радянська форма правління, Україна – соціалістична радянська республіка. В основному вони були схвалені, але доопрацювання програми тривало ще цілий рік і завершилося ухвалою ЗД УПСР у лютому 1922 р.³²

Саме ставлення до більшовицької влади стало причиною принципів розходжень у середовищі українських соціалістів-революціонерів. Від ЗД УПСР відійшли провідні діячі партії в еміграції М.Шаповал, М.Ковалевський, М.Залізняк та ін. М.Грушевський залишився у фактичній політичній ізоляції та активізував прямі переговори з радянським керівництвом про умови повернення в УСРР. Оскільки вони проводилися М.Чечелем без дозволу ЦК УПСР, то це ускладнювало відносини і з керівною групою партії в Україні, яка перебувала на нелегальному становищі.

Неприйняття пропозицій М.Грушевського більшовиками на деякий час загальмувало його спроби повернутися, але він залишався впевненим у такій необхідності. Зокрема у листі до львівського журналу «Вперед» він заявив: «Був я і тепер остаюся при тому переконанню, що в інтересах українського народу українське громадянство, без різниці поглядів, повинно віддавати свої сили культурному будівництву в рамках української республіки, заповнюючи живим змістом ці рамці прокламовані самостійності...»³³.

Лише восени 1922 р. М.Грушевський офіційно відмовляється від мандата закордонного представника УПСР. У листі до київської організації есерів він зазначав: «Із жалем бачу, що, віддавши всього себе на відбудовання партії в сих останніх роках, я майже нічого не встиг, тільки пережив масу прикростей, викликав ворожнечу до себе з усіх сторін». Далі М.Грушевський заявляв, що не може «репрезентувати партію, котра веде таке апокрифічне існування, котра не подає ніякого голосу, котра хитається між співробітництвом з УСРР і повстанцями...»³⁴. Розрив із партією есерів знімав одну з суттєвих перешкод, висунутих більшовиками перед М.Грушевським на шляху до повернення в УСРР.

Серед причин пошуку компромісу з більшовиками, на наш погляд, важливе значення мало усвідомлення М.Грушевським феномену російського більшовизму в цивілізаційному поступі людства. О.Шульгин залишив унікальні спогади про зустрічі із вченим улітку 1920 р. на чеському курорті Лазні-Седмігорки. Під час однієї з них М.Грушевський сказав: «А не думаєте Ви, Олександрє Яковичу, що ми переживаємо ту саму добу, як під час кінця римської імперії? Все нищиться, кінчається старий світ і на зміну йому приходять новий. Цей «новий світ» – це мав бути більшовизм. Не потрібно додавати, що я заперечував Михайлові Сергійовичу, бо не бачив занепаду заходу, хоч і був він понівечений війною. Але я відчув, що він був глибоко перейнятий ідеєю кінця старого і появою нового світу. З цих думок логічно випливало і його поступування»³⁵.

Відчуття О.Шульгина не були перебільшеними. Це красномовно підтвердив сам М.Грушевський у листі до ЦК КП(б)У в липні 1920 р. Від імені закордонної делегації ЦК УПСР він запевняв, що вони «повністю з'ясували характер великої революційної боротьби з капіталістичним ладом, яка була введена у нову стадію зусиллями Вашої партії, пройнялися інтересами цієї боротьби і усвідом-

мили помилковість намагань ізолювати Україну від загального розвитку її шляхом будь-яких політичних комбінацій»³⁶.

Для М.Грушевського більшовики з усіма їх помилками у проведенні української політики залишалися єдиним вогнищем соціалістичної революції. Виходячи саме з цього, він закликав «оминати всякого конфлікту з большевизмом, жалуючи загальну людську вагу соціалістичної революції, яку він веде»³⁷.

У розлогій політичній платформі УПСР М.Грушевський ще більше рельєфно викладає своє бачення месіанської ролі російських більшовиків у світовій революції, які за три роки «з непевних авантюристів, опанованих усіма гріхами московського шовінізму й імперіалізму, якими могли здаватися на початках, вирости в провідників світового соціалістичного руху, на яких із вірою й любов'ю дивиться весь трудовий світ, всі покривджені й обділені сучасним капіталістичним режимом»³⁸.

У тогочасних публіцистичних працях М.Грушевського можна віднайти ще немало дифірамбічних оцінок російських більшовиків. Як правило, він робить це в контексті світової соціалістичної революції. Треба зазначити, що в роки еміграції віра у цей ідеал не уявлялася йому ефемерною і була насправді щирою. Більше того, вона детермінувала його політичні погляди, визначала їх лівізну, породжувала невиправдані утопічні моделі майбутнього суспільного ладу, надії щодо еволюції більшовизму.

Соціалістичність світогляду М.Грушевського сьогодні не викликає сумніву навіть у тих, хто переконаний у його належності як історика до національно-державницького напрямку. Зокрема відомий дослідник-грушевськознавець І.Гирич вважає, що М.Грушевського «не оминула доля багатьох громадсько-політичних діячів як українських, так і європейських. Його захопила соціалістична ідея»³⁹.

Суперечності між політичною діяльністю М.Грушевського і висновками його історичних праць намагається пояснити інший поважний дослідник Я.Дашкевич: «Задоктринованість під марксизм і соціалістичну революційність перешкодили йому керуватися висновками, які робили інші, а які не робив він сам, на підставі своїх же історичних досліджень, зокрема у площині взаємовідносин Україна-Росія»⁴⁰. Автор вважає соціалістичну революційність М.Грушевського уявною. Взагалі Я.Дашкевич виступає одним із найпоследовніших adeptів негативної оцінки М.Грушевського – політика: «поганий», «невеликий», «слабкий» тощо. Проте це робиться з єдиною метою – захистити М.Грушевського – великого історика від його ж негативної тіні поганого політика. Можна, безперечно, дискутувати про сильні та слабкі сторони політичної діяльності М.Грушевського, однак чи буде методологічно вірним і виправданим оголосити його партійно-політичну публіцистику еміграційної доби дешевою кон'юнктурою в надії добитися схильності більшовицької влади й отримати дозвіл на повернення в Україну.

Я.Дашкевич доводить, що «ідеологічна задоктринованість позначилася і на його публіцистиці та популяризаторстві», що це був «агітаційно-пропагандистський виступ», що зроблено це «в соціалістично-революційному трансі» тощо⁴¹. Якщо абстрагуватися від того, що це писалося великим істориком, автором знаменитої оригінальної схеми українського історичного процесу, а лише М.Грушевським – політиком у певних конкретно-історичних умовах, то і тоді ми маємо визнати, що ці положення – «радянськості», «соціалістичності», «федералізму», «антибуржуазності», «комуноцентризму» були віддзеркаленням його ідейно-політичних, світоглядних позицій, їх суттєвого полівіння.

До зон ідеологічної сумісності М.Грушевського з більшовиками належала класова політика. Примат диктатури пролетаріату не сприймався ним через власне сповідування диктатури трудового народу, проте й не розглядався як абсолютно антагоністичний. Адже була одна суттєва об'єднуюча їх позиція класо-

вого підходу – антибуржуазність. Ще 1917 р. голова УЦР твердо заявив про класову суть УНР: «Ми будемо республіку не для буржуазії, а для трудящих мас України, і від цього не відступимо». Пізніше, пропонуючи більшовикам співпрацю з українськими соціалістичними партіями, він наголошував, що «українцям, яких уся будучність у їх трудовім народі, не можна бути дезертирами із соціалістичного фронту до буржуазного»⁴².

Сучасники М.Грушевського залишили яскраві спогади про його різку налаштованість проти імущих класів. Зокрема Є.Чикаленко, порівнюючи два найбільших інтелекти в Україні – М.Грушевського і В.Липинського, – писав, що в добу революції обидва спіткнулись і «один полетів наліво, а другий направо. Один думає збудувати державу мужиками, а другий панами»⁴³. Політичний догматизм М.Грушевського проявився в тому, що з невдалого досвіду соціалізації землі він не зробив відповідних висновків. А в земельній політиці більшовиків шукав виправдання дій українських есерів в аграрній сфері.

М.Грушевський уважав, що наслідком польсько-радянської війни 1920 р. стане «великий рух наліво», «потяг до порозуміння і об'єднання з більшовиками», адже «наряд симпатизував їм за рішучу, безоглядну, сувору розправу з буржуазією». А.Жуковський влучно кваліфікував таке сприйняття М.Грушевським більшовиків, як «українсько-більшовицьку ейфорію»⁴⁴. Магія більшовицького впливу на М.Грушевського живилася гіперболізованою уявою про їх роль у світовій соціалістичній революції. Поразка українських національно-визвольних змагань тільки утверджувала його у високому призначенні більшовизму, і він ладний був йому багато що прощати. У статті, присвяченій 50-літтю Паризької Комуні, М.Грушевський знаходить виправдання насильницьким діям російських більшовиків, які взяли на озброєння методи, «котрими буржуазія зломала пролетаріат в 1871». При цьому більшовики, на його думку, «виявили таке ж майстерство терору, таку ж холодну жорстокість і вираховану безоглядність..., як компанії Тієра». М.Грушевський пробачає більшовикам сектантську виключність і нетолерантність у ставленні до некоммуністичних партій і вважає за можливе схилити «голови перед нинішньою коммуністичною революцією та її провідниками» за здатність відібрати владу у буржуазії⁴⁵.

Така відверто сервілістська апологетика більшовизму з вуст М.Грушевського викликала у його сучасників і нинішніх дослідників певні підозри у намаганні отримати прихильність більшовиків. Зокрема Я.Федорук вважає, що такі публіцистичні праці, як «Чергові завдання УПСР», не слід сприймати всерйоз, оскільки написана вона в надії, що «її оцінять більшовицькі чинники в Україні»⁴⁶. Такої ж думки дотримується й І.Гирич, наголошуючи, що підготовлена стаття була «з бажанням сподобатися червоній владі, щоб мати змогу повернутися в Україну»⁴⁷. Я.Дашкевич констатує, що ті замітки через «примітивну заідеологізованість – важко читати без почуття збентеження або навіть сорому»⁴⁸. Нагадаємо авторові давню мудрість: «мертві сорому не імуть».

Якщо сприйняти на віру те, що публіцистичні праці, включаючи й політичну епістолярію М.Грушевського 1919–1924 рр., були свідомою кон'юнктурщиною, спрямованою на одержання прихильності більшовицької влади, і зовсім не детерміновані світоглядними позиціями вченого і політика, то тоді неминуче доведеться визнати всю глибину морального дворушництва колишнього лідера української революції, відверту зраду її ідеалів. Однак своїм життям і діяльністю «під советами» М.Грушевський це рішуче спростував.

В українській історіографії відсутня пряма кваліфікація М.Грушевського як «зміновіхівця». Хоча тогочасна коммуністична пропаганда намагалася зарахувати його в цю категорію поворотців до СРСР. Так, у липні 1933 р. секретар ЦК КП(б)У М.Попов на одному з партактивів приїзд на Україну групи М.Грушевського оцінив як зміну віх, зроблену під виглядом визнання радянської Укра-

їни, «хоч справді люди мають на меті її буржуазне переродження»⁴⁹. Зрозуміло, що М.Грушевський, з точки зору класичного російського «зміновіхівства», аж ніяк не може вважатися таким.

Однак це зовсім не означає, що він не вірив у можливість трансформації більшовицької влади, радянської системи, прогресу в національно-державній розбудові УСРР. Якраз, навпаки, саме ця надія нестримно підштовхувала його до компромісу з більшовиками. Спочатку це було сподівання на можливе співробітництво українських соціалістичних партій із КП(б)У в рамках УСРР, потім праця кожного з численних реемігрантів, зокрема в такій ідейно важливій царині, як науково-культурна. Саме такі думки висловлював М.Грушевський уже після повернення на батьківщину восени 1924 р. у листі до одного з американських українців: «Я тут, не вважаючи на всі дефекти, чую себе тут, в Українській Республіці, котру ми зачали будувати в 1917 р., і сподіваюся, що дефекти вирівняються з часом...»⁵⁰.

Обґрунтування можливого повернення до України та співпраці з радянською владою М.Грушевський знаходив у деяких історичних аналогіях. Один із визначних діячів УПСР М.Ковалевський, згадуючи про зустрічі з М.Грушевським у 1922 р., наголошував, що той вважав продуктивною лише визвольну боротьбу, організовану в краї. Зокрема він посилався на так званих «татарських людей» – «себто тих українців, які під час татарської займанщини виконували різні урядові функції і доручення татарської влади і притім виконували свою історичну місію збереження традицій української віри і культури». Очевидно, на його думку, аналогічну роль мали відіграти він та його колеги в умовах «советської займанщини»⁵¹.

Через повернення до України на М.Грушевського, за його виразом, «було вилито цебри помий», звучали закиди в політичній короткозорості, наївності та легковірності. Не бракувало й звинувачень у зраді. Нам видаються цілком логічними і обґрунтованими міркування з цього приводу І.Гирича: «З перспективи часу можуть здатися наївними погляди Грушевського на генезу комуністичного панування в Україні. Проте не можна з певністю стверджувати, що вже на початку 20-х рр. вдалося б передбачити майбутній політичний терор і, зрештою, знищення всіх елементів «самостійності», що їх мала тоді УСРР... «Народник» Грушевський був зовсім не самотній у своїй вірі в можливість українізації радянської України. Так, наприклад, автор «Україна іредента» галичанин Ю.Бачинський, СВУ-шник В.Козловський і тисячі вояків УГА переїхали в Червону Україну з такими самими надіями»⁵².

На користь М.Грушевського можна потрактувати й, як завжди, глибокі аналогії І.Лісяка-Рудницького. Порівнюючи французьку та російську «соціалістичну» революції, він вказує: «Західні обсерватори від багатьох років постійно плекали надію, що скоріше чи пізніше мусить наступити демократизація більшовизму»⁵³. Ці сподівання базувалися на прикладі Французької революції, яка після якобінської та бонапартистської диктатури еволюціонувала до лібералізму. Із російською, як відомо, так не сталося. Очевидно, з висоти ретроспективи часу, стоячи на уламках комуністичної імперії, не варто таврувати М.Грушевського як слабкого «кон'юнктуриста і прогнозиста», а більш плідним буде намагання зрозуміти і пояснити логіку його тогочасних дій.

Треба вказати ще на один важливий фактор політичної свідомості М.Грушевського – зневіру в можливість збройного шляху утвердження УНР. Його аж ніяк не можна скидати з терезів схильності до компромісу з більшовиками. Очевидно, зменшення цієї віри в оберненій пропорції породжувало усвідомлення необхідності пошуку співпраці з радянською стороною.

Можна цілком впевнено стверджувати, що польсько-українська війна 1920 р. стала тим «рубіконом», який М.Грушевський перейшов на шляху до

УСРР. Яскравим свідченням політичної позиції М.Грушевського є його лист до ЦК КП(б)У від 19 липня 1920 р. Прикметними є час та обставини його появи. Це була пора, коли В.Винниченко вдався до спроби замирення з Москвою та Харковом, а червона кіннота відкинула українські і польські війська за Збруч. Відкривався шлях на Львів–Варшаву–Берлін, актуалізуючи перспективу світової соціалістичної революції не тільки в головах «кремлівських мрійників», а й багатьох європейських соціалістів.

Очевидно, листові надавалося надзвичайної ваги, про це свідчить навіть його структурована форма з характерними заголовками «Становище в Україні», «Українські радянські партії», «Федерація і незалежність України», «Галичина». Лист насправді був розгорнутою політичною декларацією закордонної делегації УПСР, очолюваної М.Грушевським, хоча заяви робилися від усієї партії. Вже у преамбулі документа було чітко акцентовано: «УПСР відкинула боротьбу з Радянською Росією, відмовила у підтримці націоналістичним спробам, розрахованих на допомогу європейської буржуазії і, прийнявши принципи III Інтернаціоналу, вважає своїм завданням використати свій вплив в українських трудових масах, зокрема серед трудового селянства, щоб спрямувати їх в русло соціалістичної революції»⁵⁴. Весь лист проіннятий ідеєю відсутності антагоністичних протиріч між УПСР та КП(б)У, а відтак і можливого їх співробітництва. Проте М.Грушевський (а саме його підпис стоїть під листом) вказує і на низку моментів, які потребують корекції. Зокрема, це централістичні устремління КП(б) утримати Україну під винятковим впливом своєї партії, не допустити до керівних ролей українські радянські партії, розглядати Україну як провінцію Росії тощо. Це був перший відкритий сигнал М.Грушевського владній верхівці УСРР (і РСФРР) про політичне співробітництво. Отже, на цьому етапі він виступає представником певної політичної сили, яка уже тривалий час демонструвала сприйняття радянських та соціалістичних цінностей.

Зневіра М.Грушевського у здатність проводу УНР відстояти національну державність також ґрунтувалася на його ідейно-політичних поглядах. Обструкція уряду Директорії посилювала розкол серед українських політичних партій, підживляла загальний фронт боротьби за незалежність УНР. Ще у березні 1919 р. він брав активну участь у Кам'янецькому повітовому трудовому конгресі, який задекларував основою державного будівництва об'єднані ради робітничих і селянських депутатів. Зібрання було різко налаштоване проти Директорії, очолюваної С.Петлюрою⁵⁵. Не випадково М.Грушевський пізніше передав резолюцію цього конгресу до Москви як свідчення радянської платформи. Закордонна делегація УПСР постійно демонструвала неприхильність до «Петлюриноного уряду». Зокрема в листі до редакції «Юманіте» (1919 р.) II конференція ЗД УПСР назвала уряди Мазепи, Петлюри, Петрушевича узурпаторськими (квітень 1920 р.). А після Варшавської угоди С.Петлюра кваліфікувався як «український зрадник»⁵⁶.

Саме брак твердих самостійницьких переконань дозволив йому дійти парадоксальних для адепта незалежницького шляху розвитку України висновків: «Гасло самостійної України стало гаслом боротьби не тільки проти Східної Росії, але значною мірою і проти соціалізму, навіть скільки-небудь послідовного демократизму. Воно перемінювалося в гасла «Україна для українців» і всякі інші націоналістичні і шовіністичні оклики...»⁵⁷. Проте ця парадоксальність має цілком визначене ідейне підґрунтя. Вихований на народницьких традиціях, М.Грушевський добре пам'ятав перестороги М.Драгоманова ще 1890-х рр. про небезпеку виявів ксенофобного українського націоналізму.

Постулат незалежної державності не був для М.Грушевського абсолютною цінністю. Це зовсім не означає, що він виступав проти незалежної України. У резолюції того ж трудового конгресу в Кам'янці підкреслювалося, що «Україна є самостійною і незалежною Республікою». У 1919 р. він ініціює створення між-

народного «Комітету незалежної України», який протягом року був важливим джерелом інформування світової громадськості про боротьбу українського народу. З ініціативи українських соціалістів конференція II Інтернаціоналу у серпні 1919 р. ухвалила резолюцію про право на державний суверенітет України та інших держав, утворених після розпаду Російської імперії. Протиантантівські позиції М.Грушевського також базувалися на невизнанні нею самостійності України. Нарешті, в опублікованій у Парижі партійній програмі УПСР (центральної течії) теж містилося положення про суверенну Українську республіку. Проте це були досить специфічні уявлення про державний суверенітет. Україна мала бути радянською республікою з диктатурою трудового селянства і робітництва, в союзі з іншими радянськими республіками.

Соціалістичні ідеї, віра у світову революцію і перемогу над капіталом поєднувалися в свідомості М.Грушевського з давніми і неподоланими принципами федералізму в державному будівництві. Його автономістсько-федералістичні погляди є однією з найбільш досліджених і дискусійних тем, особливо в контексті контраверсійного спарингу – «Грушевський-народник» і «Грушевський-державник». Тільки в роки незалежності цій проблемі присвятили праці понад 50 українських істориків, політологів, філософів, правників⁵⁸. Автор цілком поділяє думку Я.Грицака про те, що М.Грушевський у «глибині своїй завжди залишався федералістом. Це було вираженням певної системи його політичної ідеології»⁵⁹. Водночас слід визнати обґрунтованими і твердження А.Пашука, І.Гирича, О.Копиленка та інших щодо відсутності протиріччя між федералістськими і самостійницькими поглядами М.Грушевського на побудову української держави⁶⁰.

На наш погляд, після 1918 р. у державотворчій концепції М.Грушевського домінує думка про можливість забезпечення самостійності України у певній федералістичній державній конструкції: російській, європейській, всесвітній. У його термінологічному арсеналі побутують як цілком сполучні поняття «суверенна, незалежна держава», і «федерація».

На наш погляд, нинішні дослідники, власне, тлумачення терміну «федерація» ототожнюють із тогочасним розумінням М.Грушевським цього поняття. Тому семантичний зміст дефініцій «незалежна держава» і «федерація» у синтезі сприймається як несумісний.

На щастя, М.Грушевський із цього приводу залишив нам розлогі міркування: «Федерація, інакше союзна держава (федеративний союз по-латині) означає об'єднання в одній державі кількох держав». Крім цієї загальної формули, він подає і конкретні уявлення про місце України у такій федерації, наводить перелік функцій і повноважень, делегованих союзній державі⁶¹.

Враховуючи обставину, що неодмінними умовами входження республік до такого державного утворення М.Грушевський вважав самостійність, добровільність, рівні умови усіх суб'єктів, можна цілком стверджувати про конфедеративну модель утворюваного державного союзу.

Для М.Грушевського це була форма збереження традиційних економічних, культурних, політичних зв'язків між новими державами після розпаду імперії. Така конфедерація створювалася для досягнення певних цілей та уявлялася спільнотою недовготривалою. Для М.Грушевського ця тимчасовість впливала з віри у перемогу світової революції, а після цього утворення світової федерації незалежних держав.

Першим на таку можливу конотацію терміна «федералізм» звернув увагу О.Пріцак. Він писав, що в уявленнях М.Грушевського про державу «політичні інституції повинні спиратися на принципи автономізму та федералізму (властиво, конфедералізму)»⁶².

Саме конфедеративна конструкція майбутньої держави в сучасному розумінні й пропонувалася М.Грушевським під визначенням «федерація». У лоно таких

поглядів цілком укладаються вимоги самостійності та рівноправності України як суб'єкта союзної держави. А слідом за цим знаходять наукове пояснення властиві М.Грушевському самостійницькі і федералістські погляди у сфері державного будівництва як зовсім не антагоністичні. Вони також не повинні розглядатися як статичні і незмінні, оскільки пройшли суттєву еволюцію від автономії до світової федерації, яка нічим іншим як слабоцентралізованою конфедерацією бути не могла.

Питання про федералістичні погляди М.Грушевського має розглядатися в контексті комплексного вивчення його світоглядних переконань. Зокрема, соціалістичної ментальності, віри у всесвітню революцію, радянську форму народоправства тощо.

Саме ці теоретико-ідеологічні компоненти формували його політичне кредо після поразки Центральної Ради. Вони ж визначально впливали на партійно-політичну діяльність, публіцистичну творчість та болісний пошук компромісу з більшовицькою владою.

На наш погляд, одним із суттєвих недоліків дослідження причин повернення М.Грушевського в Україну є однобічність розгляду цього процесу. Адже у ньому, крім Михайла Сергійовича, брала участь і інша сторона (не завжди відкриту, але цілеспрямовану). Очевидно, слід аналізувати і те середовище, в яке прагнув він інкорпоруватися. За роки його еміграції політика більшовиків теж зазнала певних трансформацій. М.Грушевський живо цікавився подіями в УСРР, встановив контакти з радянськими представниками за кордоном, його емісари діставалися найвищих партійно-державних посадовців у Харкові, інформуючи їх про наміри та умови співпраці.

Насамперед не залишалася незмінною національна політика РКП(б). Більшовики на найвищих партійних форумах демонстрували корекцію свого курсу у цій сфері. Резолюція VIII Всеросійської партконференції (грудень 1919 р.) «Про радянську владу на Україні» визнала право трудящих України «учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіяти спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план»⁶³. Ця постанова відкрила дорогу українізації в республіці. Декретована XII з'їздом РКП(б) політика коренізації також давала підстави М.Грушевському думати, що «український курс серйозний».

Навіть найбільший «камінь спотикання» на шляху до компромісу М.Грушевського з більшовиками – недопущення до влади українських соціалістичних партій, згодом виявився підточеним цинічною, але гнучкою тактикою розколу так званих українських дрібнобуржуазних партій та поглинання вихідців із них КП(б)У. Як би критично не оцінював М.Грушевський «однопартійну виключність» більшовиків, проте на нього не могла не впливати та обставина, що ціла низка колишніх активних діячів УПСР – В.Блакитний, Г.Гринько, П.Любченко, М.Полоз, О.Шумський та інші – опинилися на відповідальних партійних і радянських посадах, користуючись певним довір'ям найвищого синкліту КП(б)У – політбюро ЦК.

Утворення у березні 1919 р. Комуністичного Інтернаціоналу, який об'єднав не тільки комуністичні партії та групи, але й лівосоціалістичні організації, поза сумнівом, справило на М.Грушевського велике враження. Маючи мандат УПСР на представництво в Соцінтерні, беручи участь у його конгресах, М.Грушевський швидко розчарувався у своїх первісних сподіваннях на підтримку українського руху з боку соцпартій впливових європейських держав. Конференція закордонних груп УПСР (квітень 1920 р.) поставила питання про вихід з II Інтернаціоналу і солідаризацію з Комінтерном. У липні того ж року М.Грушевський офіційно повідомив ЦК КП(б)У про те, що УПСР прийняла принципи і поділяє завдання III Інтернаціоналу⁶⁴.

Те, що саме більшовики отримали перемогу над білогвардійськими і польськими поневолювачами українського народу теж підносило їх в очах М.Грушевського, фактично не залишаючи альтернативи вибору союзників. Він не допускав примирення з С.Петлюрою, вважаючи його креатурою європейської буржуазії. Однак М.Грушевський відмовив і найбільш близькому ідейно В.Винниченку у створенні єдиного революційно-демократичного фронту. Ідея можливої спілки з більшовиками вже з 1919 р. закоренилася у його політичній свідомості. Її імпульси то наростали, то помітно спадали, але ніколи не зникали зовсім. Фактичне міжнародне визнання радянської Росії (а за Ризьким мирним договором і радянської України) на фоні військової поразки УНР і невдач українських національно-визвольних змагань також виступали суттєвим чинником орієнтації на УСРР.

Комуністична партія відкрито визнала кризу диктатури пролетаріату в умовах переходу від війни до миру 1921 р. і зробила різку корекцію свого економічного курсу. Непівська лібералізація відкривала неясні, проте заманливі горизонти трансформації більшовицької політики. І це не тільки не залишилося непоміченим М.Грушевським, але й зміцнювало його віру в доцільність повернення в Україну.

М.Грушевський продовжував вірити в більшовицьке гасло вільного самовизначення народів. Тому для нього вагомим аргументом стало утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Його федералістському світоглядові імпонувало, що радянські республіки об'єдналися у федеративну спілку як рівноправні. Безперечно, у нього були немалі сумніви у демократичності намірів ідеологів союзу, проте він сподівався, що «дефекти вирівнюються з часом». Тільки наприкінці свого життя він переконався, що «советський федералізм» являє собою дивовижний та внутрішньо суперечливий компроміс доосередніх та відсередніх сил при перевазі перших», як його визначив І.Лисяк-Рудницький⁶⁵.

Слід зауважити, що і більшовицька влада стосовно М.Грушевського демонструвала гнучкі підходи, роблячи деякі кроки йому назустріч і виказуючи певні знаки довіри. На пропозицію представників УСРР у 1921 р. він активно підключився до організації допомоги голодуючим в Україні. Очевидно, його діяльність у цій справі були задоволені, оскільки політбюро ЦК КП(б)У ухвалило включити М.Грушевського до складу української делегації, яка мала виїхати до Америки з метою розширення допомоги потерпілим від голоду в УСРР. Того ж року він одержав запрошення від торговельної місії УСРР взяти участь у наладженні видання шкільної, наукової та художньої літератури для українських дітей. М.Грушевський, не вагаючись, уклав відповідні угоди. І хоча надалі справа не зовсім наладилася, все це створювало у нього певні ілюзії щодо можливості співпраці й у інших сферах⁶⁶.

Очевидно, М.Грушевський, торуючи шлях до повернення в Україну, свою постать ідентифікував найбільш позитивно серед інших українських діячів із точки зору сприйняття більшовицьким керівництвом. В.Винниченко запламував себе невдалою спробою альянсу з більшовиками 1920 р. Комуністична пропаганда вже давно витворила з С.Петлюри «запеклого ворога» українського народу. Абсолютно небажаною особою залишався для радянської сторони і «класовий ворог», поміщик і царський генерал П.Скоропадський. На цьому тлі голдування М.Грушевського в «контрреволюційній» Центральній Раді вже не видавалося таким великим антибільшовицьким гріхом. Тривалі радянофільські акції у поєднанні з визначними науковими заслугами суттєво нівелювали негативні риси його образу.

Вищевикладене дозволяє зробити наступні висновки.

Перший. Повернення М.Грушевського в радянську Україну було політичним компромісом одного з видатних діячів українського національно-демокра-

тичного руху з більшовиками як силою, що стала переможцем у ході революції. Із боку М.Грушевського це було визнання заслуг революції соціалістичної, ідеали якої він поділяв, а відтак і не визнавав себе переможеним. Хоч із погляду українського і демократичного і консервативного таборів його повернення виглядало як «похід у Каносу».

Другий. Приїзд М.Грушевського в УСРР не був випадковістю чи проявом політичної наївності. Цей тривалий шлях глибоко детермінований його світоглядом, еволюцією певних компонентів політичної ідеології під впливом бурхливих і динамічних суспільних процесів революційної доби. М.Грушевському були властиві народницькі погляди, неподоланий федералізм, соціалістичний догматизм, віра у світову революцію, ненависть до буржуазії, які змушували шукати кореляції з комуністичними, соціалістичними, антибуржуазними, радянськими, народофільськими гаслами більшовиків та вірити в утопічні моделі прийдешнього суспільного ладу.

Третій. Важливими підставами для цього компромісу стали політичні, економічні, суспільні процеси в середовищі його інкорпорації – УСРР та СРСР: більшовики вийшли переможцями в революції і громадянській війні; відбулася певна корекція національної політики, в УСРР розпочалася українізація; у КП(б)У зосереджувалася значна частина колишніх членів українських політичних партій; РКП(б) відмовилася від жорстокого централізаторського курсу «воєнного комунізму» і вдалася до різкої лібералізації економіки; радянські республіки об'єдналися в федеративний союз на зовнішньо рівноправних засадах. Ці реалії видимої радянської дійсності, ситуативно накладені на свідомісні установки М.Грушевського й створили підґрунтя компромісу з більшовицькою владою.

Четвертий. У світлі цього компромісу постає надзвичайно складне питання про оцінку світоглядних позицій М.Грушевського. Вся складність полягає у необхідності визнання того парадоксального факту, що ідейно-політичні погляди лідера українського національного відродження і одного з творців суверенної УНР на наступному етапі української революції вже не відповідали потребам будівництва незалежної держави. Його ідейна еволюція не була винятковою для української еліти. Ці погляди рельєфно відбивали стан тогочасної української політичної думки, насамперед її демократично-народницької течії.

¹ Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиріччя (1924–1934). – К., 1993. – С.34.

² Винниченко В.К. Щоденник. – Т.2. 1921–1925. – Едмонтон; Нью-Йорк, 1983. – С.250; Винар Л. Михайло Грушевський – історик і будівничий нації. – Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. – С.122.

³ Винниченко В.К. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – С.49.

⁴ Інститут рукопису ЦНБ ім. В.Вернадського НАН України. – Ф.257. – Оп.5. – Спр.1. – Арк. 71.

⁵ Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну // Укр. іст. журн. – 1966. – № 11. – С.13–30.

⁶ Правда. – 1934. – 27 листопада.

⁷ Шевченко Ф.П. Вказ. праця. – С.13.

⁸ Центральний державний історичний архів України у м.Києві. – Ф.1235.

⁹ Див. рецензію Л.Винара на згадану статтю Ф.Шевченка // Український історик. – 1967. – № 1–2. – С.124.

¹⁰ Винар Л. Думки з приводу п'ятидесятих роковин смерті Михайла Грушевського // Український історик. – 1984. – № 1–4. – С.10; Його ж. Михайло Грушевський історик і будівничий нації. – С.59.

¹¹ Полонська-Василенко Н. Українська академія наук. Нарис історії. – К., 1993. – С.44–49.

¹² Стахів М. Чому М.Грушевський повернувся в 1924 р. до Києва. Жмут фактів і уривок із спогадів // ЗНТШ. – Т.197. – Нью-Йорк, 1978.

- ¹³ *Винар Л.* Михайло Грушевський: діяльність і творча спадщина // Український історик. – 1991–1992. – № 3–4 (110–111); 1–4 (112–115). – С.41: *Його ж.* Михайло Грушевський – історик і будівничий нації... – С.50.
- ¹⁴ *Приймак Т.* Михайло Грушевський: політика національної культури. Фрагменти // Всесвіт. – С.185.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ *Приймак О.* У століття народин М.Грушевського // Листи до приятелів. – 1966. – Ч.157–159. – Кн. 5–7. – С.13; *Його ж.* Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1994. – Т.1. – СЛХХІІІ.
- ¹⁷ *Дорошенко В.* Михайло Грушевський – громадський діяч, політик і публіцист // Овид. – 1957. – Ч.11. – С.17–18.
- ¹⁸ *Шульгин О.* Михайло Сергійович Грушевський – як політик і людина // Збірник на пошану Олександра Шульгина (1989–1960). Праці історико-філософської секції. – Париж; Мюнхен, 1969. – С.143–155; *Ковалевський М.* При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – С. 595–600.
- ¹⁹ *Жуковський А.* Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського на еміграції 1919–1924 рр. // Укр. іст. журн. – 2002. – № 1. – С.96–125.
- ²⁰ Там само. – С.123.
- ²¹ *Пиріг Р.* М.С.Грушевський: між історією і політикою (1924–1934) // Укр. іст. журн. – 1991. – № 4; *Його ж.* Повернення Михайла Грушевського // Сторінки історії України. – К., 1992; *Його ж.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД: трагічне десятиліття. 1924–1934. – К., 1996; *Троцинський В.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994; *Потульніцький В.* Наукова діяльність М.Грушевського в еміграції (1919–1924 рр.) // Укр. іст. журн. – 1992. – № 2.
- ²² *Шаповал Ю., Верба І.* Михайло Грушевський. – К., 2005. – С.202.
- ²³ *Грушевський М.* По шкоді // Літературно-науковий вісник. – 1918. – Т.72 (кн. ХІІ). – С.233–243.
- ²⁴ *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921. – К., 2003. – С.84–85.
- ²⁵ Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С.295–296.
- ²⁶ Грушевськіана. Т.7. – Нью-Йорк; Дрогобич, 2003. – С.148, 163.
- ²⁷ *Чикаленко Є.* Щоденник. – Т.2. – К., 2004. – С.71.
- ²⁸ *Шульгин О.* Михайло Сергійович Грушевський як політик і людина // Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889–1960). – С.150.
- ²⁹ Резолюції партійних конференцій УПСР за кордоном // Борітеся – поборете! – 1920. – № 1. – С.57.
- ³⁰ Там само. – С.60.
- ³¹ Там само. – С.61.
- ³² *Жуковський А.* Вказ. праця. – С.102.
- ³³ *Пиріг Р.* Життя Михайла Грушевського. – С.27.
- ³⁴ Там само. – С.33; *Жуковський А.* Вказ. праця. – С.108.
- ³⁵ *Шульгин О.* Вказ. праця. – С.151.
- ³⁶ Великий українець. – С.270.
- ³⁷ Між Москвою і Варшавою // Борітеся – поборете! – 1920. – № 2. – С.11.
- ³⁸ Там само. – С.13.
- ³⁹ *Гирич І.* До проблеми народництва та державництва у зв'язку з постаттю Михайла Грушевського // Держави, суспільства, культури. Схід і Захід. Збірник на пошану Ярослава Пеленського. – Нью-Йорк, 2004. – С.387.
- ⁴⁰ *Дашкевич Я.* Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука. – Львів, 1999. – С.73.
- ⁴¹ Там само. – С.74–75.
- ⁴² *Жуковський А.* Вказ. праця. – С.98.
- ⁴³ *Чикаленко Є.* Вказ. праця. – С.237.
- ⁴⁴ *Жуковський А.* Вказ. праця. – С.114.
- ⁴⁵ Там само. – С.117.
- ⁴⁶ Михайло Грушевський і історична наука. – С.302.

- ⁴⁷ *Гирич І.* Вказ. праця. – С.388.
- ⁴⁸ *Дашкевич Я.* Вказ. праця. – С.75.
- ⁴⁹ *Шаповал Ю., Верба І.* Вказ. праця. – С.25–26.
- ⁵⁰ Великий українець. – С.296.
- ⁵¹ *Ковалевський М.* Вказ. праця. – С.599–600; *Жуковський А.* Вказ. праця. – С.111.
- ⁵² *Гирич І.* Вказ. праця. – С.389.
- ⁵³ *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – Т.2. – К., 1994. – С.36.
- ⁵⁴ Великий українець. – С.270.
- ⁵⁵ *Любовець О.* Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 рр. – К., 2005. – С.213–214.
- ⁵⁶ *Жуковський А.* Вказ. праця. – С.101–102.
- ⁵⁷ Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії // Борітеся – поборете! – 1920. – № 1. – С.48.
- ⁵⁸ Найповніше ця тема знайшла відображення в матеріалах наукових конференцій, присвячених М.С.Грушевському: Михайло Грушевський і Львівська історична школа: Матеріали наук. конф., Львів, 24–25 жовт. 1994р. – Нью-Йорк; Львів, 1995. – 256 с.; Михайло Грушевський і Західна Україна: Доп. і повідомл. наук. конф., Львів, 26–28 жовт. 1994 р. – Львів, 1995. – 352 с.; Михайло Грушевський – погляд із сьогодення: Наукові записки ТДПІ. Серія: історія. Вип. V. (За матеріалами міжнар. наук. конференції). – Тернопіль, 1997. – 280 с.; Михайло Грушевський і сучасність: Матеріали міжнар. наук. конференції. – К., 1998. – 85 с.; Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конф., Львів. 24–25 жовт. 1994 р., Харків, 25 серп. 1996 р., Львів, 29 верес. 1996 р. – Львів, 1999. – 375 с.
- ⁵⁹ Михайло Грушевський і українська історична наука. – С.351.
- ⁶⁰ *Пащук А.* Михайло Грушевський і державотворення в Україні // Михайло Грушевський і Західна Україна... – С.260–261; *Гирич І.М.* Грушевський і С.Єфремов на тлі суспільно-політичного життя кінця ХІХ – 20-х років ХХ століття// Український історик. – 1996. – № 1–4 (128–131). – С.184; *Копиленко О.* «Українська ідея» М.Грушевського: Історія і сучасність. – К., 1991. – С.127.
- ⁶¹ *Грушевський М.* Якої ми хочемо автономії і федерації // Великий українець. – С.125, 130.
- ⁶² *Пріцак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К., 1991. – С.33–34.
- ⁶³ В.І.Ленін про Україну. – Ч.П. 1917–1922. – К., 1969. – С.359–360.
- ⁶⁴ Великий українець. – С.270.
- ⁶⁵ *Лисяк-Рудницький І.* Вказ. праця. – С.35.
- ⁶⁶ *Пиріг Р.* Життя Михайла Грушевського. – С.20, 26.

The article analyzes the ideological and political causes for the return to USSR of the great Ukrainian scholar, socio-political and state figure M. Hrushevs'kyi. The author establishes reasons for the evolution of Hrushevs'kyi's world outlook and shows his political platform for reaching a compromise with Bolshevik authorities.

В.В.Масненко*

ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ М.С.ГРУШЕВСЬКОГО В МАСОВІЙ СВІДОМОСТІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті розглядаються чинники впливу, механізм та перебіг трансформації образу М.С.Грушевського як історика, громадського й політичного діяча в масовій свідомості українського суспільства за роки незалежності. Ідеться не-

* *Масненко Віталій Васильович – д-р іст. наук, професор, завідувач кафедри історії та етнології України, проректор із наукової роботи Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.*

редусім про відновлення знакової історичної постаті у межах переважно національно-ідентифікаційного дискурсу. Констатується суперечливий та незавершений характер цього процесу. Звернуто увагу на сутність наукових та суспільно-політичних дискусій щодо Грушевського, які впливають на громадську думку. Зазначено основні напрямки подальших досліджень цієї проблематики.

Наукова проблема, що заявлена до розгляду у цій статті, за класифікаційними ознаками може бути віднесеною до історії культури, оскільки вона стосується передусім сфери масової свідомості. Однак, як показує аналіз реального процесу становлення останньої в її національно-ідентифікаційному вимірі, це відбувається завдяки цілеспрямованій діяльності продуцентів ідей, державних, політичних й інших інституцій. Тобто тут маємо справу з актуалізацією питань, що стосуються інтелектуальної історії. Відповідно до запропонованого визначення метою студіювання цієї розвідки можна вважати з'ясувати чинники впливу, механізм та перебіг трансформації образу М.С.Грушевського як історика, громадського та політичного діяча у масовій свідомості українського суспільства протягом останніх 15 років.

Окремо слід зупинитися на з'ясуванні поняття «образ». Можна виокремити кілька відмінних підходів до визначення цієї наукової дефініції¹. Впадає в око, що воно прямо залежить від різних світоглядів, епох та контекстів. Зрештою, можна послуговуватися такою робочою моделлю: образ – форма суб'єктивного відтворення об'єкта у свідомості особи або спільноти. У нашому випадку йдеться про відображення знакової історичної постаті в межах переважно національно-ідентифікаційного дискурсу. При цьому слід враховувати, що образ після свого виникнення набуває відносної самостійності та значною мірою не збігається із самою постаттю як історичним фактом. У семіотичному сенсі образ може бути уявлений як певний знак, засіб смислової комунікації в межах окремої культури. Це своєрідний факт уявного буття. Тому він не може бути до кінця конкретним, у багатьох аспектах лишається невизначеним, схематичним, багатозначним – таким, що кожного разу прочитується заново, заново переосмислюється. Очевидно, що нове прочитання можливе не тільки у перехідні епохи, коли відбувається глобальна трансформація масової свідомості, а й у межах існування кожного нового покоління. Важливо, що образи історичних діячів мають визначені етапи розвитку і власну структуру.

Проблема, що досліджується у статті, є частковою стосовно до загальної – видозміни уявлень про історичне минуле українських громадян за часи існування незалежної держави. В її межах дослідник змушений відстежувати кілька взаємопов'язаних аспектів, що стосуються розвитку, власне, української історичної науки, формуванню науково-популярного знання, особливо в освітній сфері, та впливу актуальної політики на ці явища. Якщо грушевськознавство долає упередження і міфологічні уявлення та наближається до певної наукової парадигми образу історика й політика, то популяризаторське історіописання, працюючи у легітимаційному ключі, намагається формувати образ взірцевого провідника нації, що ґрунтується на потужних міфологемах. З іншого боку, продовжують діяти радянські (великодержавні) стереотипи, які постійно підживлюються певними політичними силами. Історична пам'ять сучасного українського суспільства є досить складною схемою, що формується і під впливом названих вище чинників. Виходячи з цього, можна передбачити, що й образ М.С. Грушевського буде мати суперечливий характер. Можна навіть стверджувати, що у сучасній українській історичній пам'яті присутній не один, а кілька його образів, які певним чином не збігаються один з іншим. Також цілком зрозуміло, що процес формування сучасного образу Михайла Сергійовича ще не завершився.

За радянських часів українському суспільству свідомо було нав'язане вкрай заідеологізоване уявлення про вченого. Ще від кінця 1920-х – початку 30-х рр. поширювалося офіційне тлумачення його як буржуазно-націоналістичного політика й історика. Творчі основи наукового пошуку дослідника подавалися, як теорія «безкласовості української нації», «єдиного потоку» тощо. Вряди-годи мали місце певні ослаблення, що дозволяли звертатися до більш адекватного аналізу діяльності й наукової спадщини історика. Але заборонно-цензурні обмеження за радянської влади так і не були до кінця зняті. Праці дослідника не перевидавалися, попередні їх видання зберігалися у спецфондах, цитувати і покликатися на думки вченого і політика заборонялося, згадувати його можна було тільки у негативному контексті. Крім того, оскільки йдеться про певний образ, слід враховувати й емоційний аспект сприйняття. Через це досить адекватною видається думка Я.Дашкевича про те, що Михайла Сергійовича ненавиділи всі псевдонауковці, яких дратувало те, що Україна мала вченого світового рангу, вороги України, її нації, апаратники, функціонери, що нищили вітчизняні гуманітарні знання та історичну пам'ять народу².

Тому наприкінці 80-х рр. ХХ ст. українському суспільству довелося заново відкривати для себе М.Грушевського. У цьому сенсі заявлена проблема має особливу актуальність, оскільки дозволяє відстежувати трансформацію суспільної свідомості в досить чистому щодо початкових умов дослідження вигляді.

Слід зауважити, що українські вчені виявляють помітний інтерес до сучасної історичної пам'яті народу, в тому числі й до того, як у ній представлений М.Грушевський. Так, Р.Піріг, розмірковуючи про проблеми підготовки наукової біографії вченого та політика, принагідно окреслює відомі йому образи в сучасній суспільній свідомості³. Я.Дашкевич виділяє певні фази ренесансу науковця у сучасній Україні й дає окремі оцінки цьому процесу⁴. А.Онкович розглядає персоналію «Михайло Грушевський» (як лінгвістичну та ментальну одиницю) у системі духовних орієнтирів сучасної молоді⁵. Проте цілісного уявлення про сучасний образ вченого і політика в масовій громадській думці поки що нема.

Цілком зрозуміло, що треба певним чином означити координати, в яких відбувається процес формування сучасного образу Михайла Сергійовича. Вже тут виявляються суперечливі підходи, зумовлені різним розумінням природи історичної пам'яті, сучасного стану української історіографії та місця М.Грушевського у них. Так, Г.Касьянов пропонує цю проблему розглядати у контексті «реабілітації постатей» із подальшою їхньою канонізацією. На його переконання, у цьому плані безумовним чемпіоном постає саме М.Грушевський. Пояснюється це тим, що «як кандидат на канонізацію, він відповідає всім вимогам: сам він піддавався гонінням, його історична схема цілком співзвучна потребам доби, її треба «реабілітувати», оскільки вона була забороненою, зрештою, образ видатного історика з його відреставрованим іміджем «класичного інтелігента» виглядає надзвичайно привабливою постаттю для любителів пам'ятників – як літературних, так і скульптурних. Коло замикається: канонізація видатного історика державою автоматично спрацьовує на канонізацію його професійного доробку»⁶. На нашу думку, процес реабілітації не обов'язково супроводжується неминучою канонізацією. Хоча цілком очевидно, що будь-яке націотворення, в тому числі й сучасне українське, не може обійтися без формування відповідного пантеону, а найбільш відомий конструктор модерної української нації не міг опинитися поза його межами. Інші дослідники, зокрема Л.Зашкільняк, пропонують розглядати процес повернення Грушевського як відновлення історичної справедливості. Адже він «дочекався нарешті тої уваги на Батьківщині, в Україні, на яку він по праву справедливості заслуговує завдяки своїй воістину подвижницькій науковій праці на ниві вітчизняної історії і культури»⁷. Л.Винар підкреслив необхідність повернення боргу вдячності сучасних поколінь Великому Україн-

цеві: «Доки не спроможемося реалізувати ці проекти (видання всіх творів, епістолярію, опрацювання відповідних довідкових видань і монографій – В.М.), тяжко говорити про сплачений довг, про наше виповнення наукового і національного обов'язку перед будівничим Нової України, її Великим Сином Михайлом Сергійовичем Грушевським»⁸. Подібні етично-моральні підстави взагалі були типовими для більшої частини української діаспорної науки. Зокрема на цих настановах наголошував ще О.Оглоблин у 1954 р., звертаючись до сучасників із засадничим питанням: «Чи сповнили ми, сучасники й спадкоємці Грушевського, свій обов'язок визнання, пошани, і вдячності перед пам'яттю великого українського історика й великого українського громадянина?»⁹.

Отже слід визнати, реальний процес формування образу вченого і політика в сучасній історичній пам'яті не обмежується лише становленням національного історичного героя, а охоплює інші суспільно важливі процеси, у тому числі й загальнолюдські. Тому більш відповідними координатами для Михайла Грушевського можна визначити відтворення або ж реформування його образу, який сполучає історико-ідентифікуючі складники з морально-етичними.

Найпотужнішим чинником впливу на стан історичної свідомості сучасного українського громадянства були кардинальні суспільно-політичні зміни, пов'язані з крахом СРСР і становленням національної державності. Тут цілком підтверджується спостереження російської дослідниці Л.Решіної про те, що великі соціальні зрушення, політичні катаклізми дають потужний імпульс до змін у сприйнятті образів й оцінці значущості історичних постатей та подій¹⁰.

В цьому контексті є очевидною роль державних інституцій у формуванні образу провідного історика і державного діяча. Важливо відмітити, зміна ставлення до Грушевського простежується вже на самому фініші існування радянського режиму в Україні. С.Кульчицький пояснює це тим, що тодішня правляча еліта в останній, що була представлена «суверен-комуністами», перестала дивитися на Москву й намагалася використати українську історію для легітимації нового політичного устрою. Майбутнє незалежної держави мало бути ідентифіковане з цінностями українського національного руху, у тому числі з УНР¹¹. Про це свідчила «Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення і пропаганди історії Української РСР», схвалена постановою політбюро ЦК КПУ 21 липня 1990 р. Вона зокрема передбачала перевидання низки фундаментальних праць М.С.Грушевського¹², які понад півстоліття до того перебували в спецсховищах фундаментальних бібліотек.

Учений та політик стає одним із засобів легітимації влади у вже незалежній Українській державі¹³. Принагідно слід згадати, що перші кроки її збіглися із 125-річним ювілеєм Михайла Сергійовича й влада активно підключилася до його відзначення на державному рівні¹⁴. Надалі святкування наступних його ювілеїв стає постійною традицією. Згідно з указом Президента України від 8 січня 1998 р., було створено Раду з питань вивчення наукової спадщини та політичної діяльності М.Грушевського. Почала пропагуватися офіційна концепція двох коренів сучасної української державності. В цьому сенсі типовою є думка В.Литвина: «Теперішня українська державність має радянські корені, оскільки жодних інших просто-таки не існувало, але спирається вона на ідейні засади УНР Михайла Грушевського, Володимира Винниченка і Симона Петлюри»¹⁵.

Ім'я вченого й політика, його ідеї, цитати з праць активно включаються до офіційного дискурсу. Так, у книзі колишнього Президента України Л.Кучми «Україна – не Росія» М.Грушевський виступає своєрідним критерієм для сучасного політичного процесу, оскільки започатковував модерну державність та «як голова Центральної Ради ... був фактичним президентом республіки з листопада 1917 року». Більше того, автор зізнається, що спеціально вивчав біографію Михайла Сергійовича не тільки з цікавості, а й практичного інтересу для

з'ясування багатьох державних проблем, зокрема «федералістської мрії»¹⁶. Проте можна цілком погодитися з думкою Я.Грицака, що покликання на традицію української національної боротьби у тодішньої влади було дуже обережне й українське. Вкорінення рудиментів радянської версії історії в колективній свідомості виявляються у тому, що «Кучма воліє ідентифікувати себе з Михайлом Грушевським (бо той був і українським патріотом, і советським академіком), Богданом Хмельницьким (бо той і творив українську державу, і намагався маневрувати в стосунках із Москвою) чи Петром Шелестом, пізнішою, національно-комуністичною копією Хмельницького, але не з такими антикомуністичними іконами, як Симон Петлюра, речником української самостійності в 1917–1920 роках, чи – страшно навіть сказати! – з лідерами ОУН і УПА Степаном Бандерою та Романом Шухевичем»¹⁷. Узагалі для пострадянської еліти як політичної, так і наукової притаманне досить прагматичне, споживацьке ставлення до образу вченого, яким, як класиком намагалися обґрунтувати політику сучасної Української держави. У цьому сенсі досить дотепно висловився львівський історик Б.Гудь у дискусії на конференції «Михайло Грушевський і сучасна історична думка» (вересень 1996 р.): «...Як легко відбулася зміна борід, які прикрашають кабінети наших можновладців. Одні бороди зняли – інші бороди повісили»¹⁸.

В сучасній Україні науковець отримав не тільки державну, а й достатньо виразну політично-партійну характеристику.

Постать М. Грушевського була залучена до актуальної української політики. Зокрема це виявлялося в процесі становлення інституту президентства як такого і в умовах перебігу окремих відповідних виборчих кампаній. Очевидно, саме в цьому полягає реальне пояснення поширення версії про президентство самого М.Грушевського. Уперше це питання публічно обговорювали ще під час президентської виборчої кампанії 1991 р. Але пік такої політизації припав на кампанію 1999 р., коли однією з основних її ідеологем стала ідея про третього Президента. Найрізноманітніші пропагандистські матеріали містили досить прозорий ряд Грушевський – Кравчук – Кучма (на другий термін).

Звернення до образу Михайла Грушевського як певного національного чи політичного символу спостерігалось й під час останньої виборчої кампанії до Верховної ради України 2006 р. Хоча його суспільна артикуляція була значно меншою, ніж образу Т.Шевченка. Так, у телерекламі Українського народного блоку Костенка – Плюща, присвяченій захисту державного статусу української мови, у кількох ракурсах був поданий пам'ятник М.Грушевському в Києві, що знаходиться на розі бульвару Шевченка та вулиці Володимирської. У програмі блоку Олійника – Сироти подавалася його цитата: «Біда України в тому, що нею правлять люди, яким вона не потрібна»¹⁹.

Безперечно, що суттєвим чинником, який впливає на формування уявлень сучасного українського суспільства про Михайла Сергійовича, є розвиток, власне, наукових досліджень, як теоретико-методологічних, загальноісторичних, так і спеціально присвячених йому. Проте у межах цієї публікації не час та не місце надавати спеціальну оцінку загальним здобуткам української історичної науки в осмисленні цієї постаті. Цілком очевидно, що це завдання для окремих публікацій (причому значно більших, ніж формат статті). Тут лише доцільно відзначити, що в українській історіографії маємо принципово нову ситуацію у ставленні до М.Грушевського, ніж це було за радянського часу. Передусім відбулося повернення значної частини його наукової спадщини, починаючи від репринтного перевидання «Ілюстрованої історії України» (яке наприкінці 80-х рр. збирало величезні черги в книгарнях Києва, Львова й інших міст), фундаментальних «Історії України-Руси» та «Історії української літератури» до новітнього до 50-томного Повного зібрання творів. Реалізація останнього проекту, проте,

рухається вкрай повільними темпами. Цілком можна погодитися з думкою Я.Грицака, що на середину 90-х рр. завершилася загальна зміна дослідних парадигм: марксистської, класової на національну: «Тому більшість українських істориків у відповідь на нову політичну кон'юнктуру визнали схему української історії Грушевського як абсолют»²⁰. Саме ця обставина спричинилася до важливої методологічної дискусії, тон в якій задавали критично мислячі історики (Н.Яковенко, Г.Касьянов, О.Толочко й ін.), котрі вважали, що некритичне сприйняття спадщини вченого, побудованій на національних міфологемах, гальмує загальний розвиток історичної науки в Україні. Вочевидь, ці дослідники вже не хотіли жити у «добу Грушевського» і не вважали слідом за ним, що можна пізнати одну істину, яка може нас визволити.

Попри досить помітну дискусійність в оцінці теоретико-методологічної спадщини Михайла Сергійовича сучасна історіографія спромоглася на вироблення кількох аксіоматичних тверджень, які сприймаються більшістю істориків. Важливо, що М.С.Грушевський сприймається як класик історичної науки. Але ставлення до самої класичної спадщини може бути різним: приймати її лише як історіографічну, проте лише, як антикварну цінність чи базувати на ній сучасні методологічні пошуки.

Усе ж осмислення постаті вченого та політика можна віднести до ще «гарячих тем» української історичної науки та громадської думки. Цей процес ще явно не завершився й не усталився. Принаймні, тільки нещодавно з'явилися праці, що почали наповнювати біографічну нішу знання про його постать²¹.

Вагомим чинником відозми суспільного сприйняття М.Грушевського є діяльність наукових громадських організацій, насамперед Українського історичного товариства, яке очолює Л.Винар. Від 1990 р. останнє активно впливає на свідомість, передусім українських істориків, а відтак і ширшого громадського загалу. Суто наукові завдання УІТ – видання й поширення «Українського історика», серій монографій та джерел із галузі грушевськознавства, проведення форумів учених, підтримка молодих дослідників – набувають і відповідного громадського резонансу. Особливо помітними подіями стало проголошення з ініціативи УІТ 1991 р. ювілейним роком М.Грушевського (на рік раніше від прийняття рішення про відзначення на державному рівні) й 1996 р. міжнародним роком М.Грушевського.

Новим чинником, що впливає на масову свідомість, усе більше стають сучасні інформаційні технології. Так, постать вченого та політика є досить популярною у мережі Інтернет. Цікаво, що український об'єднаний портал Укроп у рубриці Енциклопедії «100 видатних імен України» досить об'єктивну статтю про М.Грушевського завершує такою фразою: «Пам'ять про нього вічна, наукові праці – невичерпне джерело мудрості на всі віки»²².

У темпоральному вимірі реформування нового образу Михайла Сергійовича також має свої особливості. Так, можна погодитися з думкою Я. Дашкевича, який виділяє у цьому процесі кілька фаз. Перша охоплює кінець 1980-х – першу половину 1990-х рр., коли відбувалося «відчорнювання постаті від усіх тих брудних епітетів, якими нагороджувала його, зокрема, українська т.зв. радянська історіографія». Друга фаза, що почалась від середини 1990-х рр., характеризувалася посиленням критичних тонів, особливо в оцінках політичної діяльності Грушевського²³. Р.Піріг також вважає, що створений комуністичною пропагандою негативний образ вченого і політика був дезавуований у суспільній свідомості вже в перші роки незалежності, й пояснює це тим, що стійкість стереотипу його «ворожості» була значно меншою, ніж аналогічні міфологеми про С.Петлюру чи С.Бандеру²⁴. З цим можна цілком погодитися, але варто додати, що у випадку з М.Грушевським стереотипи активно допомагала долати влада, чого не можна сказати про інші міфологеми. Водночас у своєму виступі на уро-

чистому засіданні, присвяченому 130-річному ювілею Михайла Сергійовича, І.Ф.Курас зауважив, що процес повернення його до свого народу йде ще повільно, неадекватно потребам нинішнього національно-культурного та державного будівництва²⁵.

На громадську думку більшою чи меншою мірою впливали дискусії щодо М.Грушевського, які час від часу виникали у науковому та політичному середовищах.

У контексті ставлення суспільства до постаті вченого і політика важливо розглянути полеміку щодо його президентства. Попри широке використання в науковій, навчальній та публіцистичній літературі визначення М.Грушевського як першого Президента України (варіанти – Президента УНР, Центральної Ради) частина дослідників заперечує це, вважаючи подібний підхід проявом явної міфологізації. Найактивніше таку думку обстоює П.Усенко, який виклав свою аргументацію проти його президентства в книзі й низці статей²⁶. Незважаючи на слухність наведених міркувань, слід зауважити, що наукова вага такої дискусії може бути зведена до потреби сумлінно працювати з джерелами і зважати на особисте ставлення М.Грушевського до того чи іншого політичного устрою та власного місця у ньому. Однак на загальну громадську думку ця полеміка справляє досить незначний вплив.

Значно більший резонанс має суспільно-політичний напрям дискусії. А тут виявляються деякі парадоксальні речі. Так, Л.В.Решодько вважає, що невизнання Михайла Сергійовича першим Президентом заважає починати історію сучасної України не від 1991 р., на що орієнтовані антиукраїнські політичні сили, а від подій 1917–1918 рр., оскільки Помаранчева революція В.Ющенка в 2004 р. – це генетичний спадок Української демократичної революції М.Грушевського. Натомість «відлік від 1991 р. примушує вважати Першим Президентом України колишнього секретаря ЦК Компартії України Леоніда Кравчука. Рахуючи свій вік від 1991 р. післяпомаранчева Україна фактично, як і колишня Радянська Україна, цурається Української Народної Республіки, проголошеної Михайлом Грушевським, ставить себе поза європейськими цінностями»²⁷. Він же стверджує, що сам Л.Кравчук волів, щоб його вважали першим Президентом. Коли йому вручили Почесну медаль із зображенням Грушевського та написом «Перший Президент України. Обраний Центральною Радою 29 квітня 1918 р.», то Л.Кравчук заявив: «Я розумію, що Грушевський перший президент, але ж і я не другий». Тоді медаль доробили, на звороті з'явилося зображення його з написом «Перший Президент України. Всенародно обраний 1 грудня 1991 р.»²⁸.

З іншого боку, орган СДПУ(о) «Наша газета+» у програмній статті «Михайло Грушевський – Президент нової України», розмірковуючи про його роль в новітній українській історії, надає слово Президентам сучасної України. Л.Кравчук, представлений як перший Президент України, дає позитивну характеристику Михайлу Сергійовичу як історика, політику, керманічу й просто людині надзвичайно високої культури, зауважує, що «нинішня Україна не виправдовує сподівань великого історика і мислителя». Л.Кучма, атестований як другий Президент України (під час його президентства – офіційно вважався третім), також характеризує вченого і політика як батька-засновника української нації, вказуючи: «У цьому сенсі Грушевський – це справді перший Президент, до величчя якого повинні прагнути кожен глава нашої держави і намагатися зробити в історії бодай децицію того, що вдалося зробити Грушевському». Позиція чинного, третього Президента – В.Ющенка – не висвітлено. Нібито президентська прес-служба не надала його коментар²⁹.

Т.Литовченко на сайті «Інший бік» обурюється з приводу зміни, яка нібито відбулася у визначенні нумерації українських президентів: «Чим же тоді Ми-

хайло Грушевський завинив? От і виходить, що «антинародний» Кучма історичну справедливість щодо найпершого Президента відновив, тоді як всенародний улюбленець Ющенко чомусь знов повернув старий стан справ»³⁰. Він знаходить «пояснення». Зроблено це з єдиною метою, аби не бути четвертим Президентом, оскільки це – не престижне число.

Іншим «гарячим» сюжетом, що час від часу живить громадську думку, є належність Михайла Сергійовича до масонства. Окрім наукової частини проблеми, тут проявляється суто журналістський інтерес до певної сенсаційності. Прикладом можуть слугувати публікації: «Брат Грушевський» (за матеріалами журналу «Політика і культура») під рубрикою «Провокація» з однойменного сайту³¹, «До питання про масонську змову в українській політиці» авторства К.Бондаренка³² та «Масонство в Україні у XX столітті» В.Савченка³³.

Поки що не поміченою широкою громадськістю залишилася наукова дискусія з приводу духовного світу М.Грушевського, його психічного стану, що була спричинена появою книги В.В.Ващенко «Неврастенія: непрочитані історії...»³⁴. Очевидно, пересічний читач не зміг ознайомитися з монографією (видану мізерним накладом), а «ласі до сенсації» журналісти не збагнули суті постмодерністського тексту.

Під час розгляду процесу трансформації ставлення до Михайла Сергійовича в громадській думці слід враховувати, що доба нинішнього українського націо-становлення характеризується своєрідною розмитістю образу національного історичного героя. Підняті хвилею «перебудови» й «романтикою» початків незалежності, заборонені раніше постаті української минувшини, особливо пов'язані з визвольною боротьбою, так і не були імплантовані в масову свідомість як основа національного пантеону. Ті чи інші історичні особи набули чіткого ідеологічного, культурного, етнічного, регіонального або навіть мовновизначеного забарвлення, що ускладнювало й донині ускладнює їхнє сприйняття як загальнонаціональних. Крім того, серед значних прошарків населення ще панують радянські міфологеми. Останні посилено підживлюються діяльністю лівих та проросійських політичних партій, які у такий спосіб намагаються зберегти свій ідеологічний вплив на них.

Певні новації щодо ствердження загальнонаціональних постатей спостерігаються, на нашу думку, лише у випадку з М.С.Грушевським. Можна з великою вірогідністю стверджувати, що завдяки діяльності владних чинників, публіцистів і науковців маємо прообраз новітнього «батька нації», прийнятного для більшості громадян та регіонів України. Хоча при цьому й відбулася немінуча у таких випадках примітивізація його справжнього образу. Як доречно зазначив Я.Р.Дашкевич, ренесанс вченого і політика в Україні не був позбавлений ознак часом малокритичної ейфорії та перетворення живої постаті на бронзовий пам'ятник. Особливо відчутно на цьому процесі позначився політичний аспект – головування М.С.Грушевського в Центральній Раді, що давно вже прирівнювалося до президентства, стало витоком політичної генеалогії сучасних президентів України й тим також сприяло забронзовуванню його постаті³⁵. У цьому ж ключі слід розглядати спробу створити ширший пантеон історичних героїв, розмістивши їх образи на національній валюті – гривні. Запропонований історичний ряд, побудований на комплексному аксіологічно-хронологічному принципі (хоча і не скрізь дотриманому), був не одразу сприйнятий всіма громадянами України. Особливе заперечення з боку орієнтованих на російську традицію викликало розміщення зображення І.Мазепи. З часом подібні закиди припинилися. Зображення Михайла Сергійовича на п'ятдесятигривневій купюрі не викликало суттєвих заперечень з боку громадськості.

Про стан нинішньої історичної пам'яті українських громадян та їхнє ставлення до історичних діячів, у тому числі й до М.С.Грушевського, до певної мі-

ри свідчать соціологічні опитування. На жаль, не маємо змоги в межах цієї статті узагальнити всі відомі результати. Отож зупинимося на більш представницьких і показових.

Цікаву інформацію зокрема містить опитування, проведене Молодіжним центром історичних досліджень «Альтернатива» у лютому–травні 2000 р. серед мешканців Черкаської області (обласний центр – м.Черкаси та районний центр – смт Чорнобай). Усього було опитано тисячу респондентів. Із відповідей на запитання: «Хто, на Вашу думку, з історичних діячів ХХ ст. є найбільш позитивним для нашої країни?» отримано досить виразний біполярний підхід. Серед найвизначніших діячів українського минулого у ХХ ст. виявилось два борці за незалежність України – М.Грушевський (38,6%, 27,2% – відповідно) й В.Чорновіл (20,4%, 18,8%) та два найбільших її поборювачі – В.Ленін (17,8%, 22,8%) та Л.Брежнев (33,4%, 53,0%). Очевидно, подібний результат є наслідком ідеологічного розколу українського суспільства. Вибір на користь комуністичних діячів, однак, має різне підґрунтя – Леніна обирають із суто ідеологічних стереотипних мотивів, Брежнева – швидше з ностальгійних міркувань за відносно «безтурботною» епохою. Симпатії до таких діячів, як Михайло Сергійович, пропорційні загальній вибірці в статевому, етнічному й соціальному вимірах. Напевне, це вплив уже сучасної парадигми історичного мислення³⁶.

За результатами соціологічного опитування, проведеного «Українським демократичним колом» у листопаді–грудні 2002 р. у всіх регіонах України, з'ясувалося, що найвидатнішими політичними діячами за всю історію України респонденти (а їх було 2000 осіб) вважали Б.Хмельницького (26,7%) і М.Грушевського (19,8%). Тобто останній знову посів домінуюче місце серед симпатій українських громадян у межах модерного часу. Найвидатнішими вченими за всю історію України респонденти назвали Б.Патона (18,4%) та М.Амосова (8,1%). М.Грушевський у цій номінації посів лише шосте місце з 1,3% симпатій. При визначенні ставлення респондентів до конкретних історичних і політичних діячів симпатії щодо М.Грушевського розподілилися таким чином: «дуже позитивно» – 29,0%, «скоріше позитивно» – 29,2%, «скоріше негативно» – 4,6%, «дуже негативно» – 3,1%, «не знаю такого» – 16,2%, «важко відповісти» – 17,9%³⁷. З цих результатів можна зробити висновок, що принаймні 5/6 українських громадян добре знають М.Грушевського. Крім того, він значно більш відомий як історичний і політичний діяч, ніж науковець.

Інститут політики у рамках проекту «Регіональна Україна» у лютому й червні 2003 р. провів масштабне соціологічне опитування громадян з метою з'ясування змісту регіональних субкультур держави. Ним було охоплено 4620 респондентів, що пропорційно представляли всі українські регіони. Серед запитань, що мали з'ясувати ставлення до минулого, було і таке: «Як Ви оцінюєте М.Грушевського?» (у такій постановці запитання не було диференційоване ставлення до нього як до історичного діяча та науковця). Знову переважна більшість українських громадян дала йому позитивну оцінку. Таких виявилось 53%. Лише 8% оцінили цю історичну постать негативно, 23% – вагалися з відповіддю і ще 16% заявили, що ніколи не чули про нього³⁸. Як видно, дані цього опитування напрочуд близькі до показників попереднього.

Проте існує суттєва відмінність у ставленні до Михайла Сергійовича мешканців різних регіонів України. Тут спостерігається помітна диференціація в оцінках. Окрім двох регіонів (Криму та Донбасу), у більшості респондентів решти їх переважають позитивні оцінки, але тут наявні істотні (статистично значущі) відмінності. Цілісно позитивне ставлення характерне для заходу та північного заходу, де такої думки дотримуються кожні 7–9 опитаних із десяти. Домінуючо позитивні оцінки властиві населенню центрального, північного регіонів, Києва й півдня. Переважно позитивне ставлення демонструють жителі північ-

ного та південного сходу. Контрастне ставлення, коли позитивний показник менший, ніж можливість визначитися, або незнання – характерне для мешканців сходу і Криму. Проте у жодному регіоні, у тому числі й в останніх, негативне ставлення не перевищує позитивне (детальніше див. таблицю). Дещо несподіваним є високий показник тих, хто ніколи не чув про М.Грушевського, особливо в Криму та на сході (кожен третій респондент). Виявилось, що інші діячі національної революції більш відомі, ніж голова Центральної Ради. Так, навіть С.Петлюра має менший показник, тих, хто ніколи не чув про нього – 12%.

Регіони	Позитивно	Важко сказати	Негативно	Не знаю такого
Західний	85	8	5	2
Північно-Західний	71	16	6	7
Центральний	64	17	9	10
Північний	59	20	6	15
Київ	55	34	4	7
Південний	50	20	12	18
Північно-Східний	48	28	8	16
Південно-Східний	46	30	5	19
Східний	28	30	9	33
Крим	23	25	14	38
У цілому	53	23	8	16

Ще більші розходження спостерігаються у випадку, коли йдеться про визначення символів в історичній пам'яті мешканців різних регіонів України. Так, Я.Грицак, покликаючись на соціологічні дослідження щодо вибору історичних діячів – символів української нації – серед респондентів Львова і Донецька, наводить такий результат. У Львові ними виявилися політичні діячі, які уособлювали прагнення України до самостійності, – І.Мазепа й М.Грушевський, а в Донецьку – Б.Хмельницький, бо, власне, він привів Україну до «возз'єднання» з Росією³⁹.

Досить реальним свідченням змін в оцінці постаті вченого і політика у громадській думці стало використання її у сучасних назвах (хоча цей процес не набув масового характеру). Так, його іменем за останній час названі наукові установи (Інститут української археографії та джерелознавства), навчальні заклади (Барський гуманітарно-педагогічний коледж), вулиці багатьох міст держави (у Києві, Львові, Кам'янці-Подільському, Чигирині тощо). Кабінет Міністрів України у 1996 р. встановив стипендії імені М.С.Грушевського для аспірантів та студентів, які відзначилися здобутками на науковій ниві. Проте вони так і не виплачувалися. У лютому 2006 р. прийнято нову постанову Кабінету Міністрів України «Про академічну стипендію імені М.С.Грушевського для студентів та аспірантів вищих навчальних закладів». Можливо, дія її буде більш результативною. Ім'я останнього мають громадські організації, передусім наукові. Так, переважна більшість осередків Українського історичного товариства в Україні названа його іменем. Діє Міжнародний фонд Михайла Грушевського. Відомим історикам присуджуються Премії імені М.С.Грушевського НАН України. А Наукове товариство імені Шевченка нагороджує медаллю ім. М.С.Грушевського.

Якщо за радянських часів в Україні був лише один пам'ятник Михайлу Сергійовичу – надгробний, то на теперішній час збудовано кілька монументів. Найбільш відомі в Києві (відкрито у грудні 1998 р.) й Львові. Характерно, що перший разом із пам'ятником Т.Шевченку біля Червоного корпусу Київського національного університету входить до церемоніалу вшанування їх офіційними особами під час державних свят. Певного громадського резонансу набула дискусія щодо написів на київському монументі, яка віддзеркалювала різні підходи до сми-

слового прочитання образу вченого і політика як національного символу. Відкрито Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського у Києві та Державний меморіальний музей Михайла Грушевського у Львові. Проте щодо київського музею триває непорозуміння з приміщенням (будинок №9 по вул. Паньківській тільки у цьому році зможе прийняти відвідувачів). Встановлено численні меморіальні дошки, у тому числі і за межами України (Відень, Холм, Москва), але здебільшого – зусиллями Української держави і громадськості. В 1995 р. випущено художню поштову марку із зображенням науковця та написом «Михайло Грушевський. Перший Президент України». До 130-річчя вченого і політика було випущено дві ювілейні монети із серії «Видатні особистості України» – «Михайло Грушевський» номіналом 1 мільйон та 200 тисяч крб. Проте у зв'язку з проведенням грошової реформи ці монети були в обігу лише трохи більше місяця.

Водночас характерною особливістю, своєрідним маркером сучасного стану історичної свідомості українського суспільства стало поширення найрізноманітніших звинувачень і «викриттів» історичних осіб, у тому числі й Михайла Грушевського. Подібний підхід можна оцінити як спробу цілеспрямованої руйнації певних взірцевих постатей, символів, які виступають основою формування колективної ідентичності, передусім – національної. Йдеться про знецінення саме знакових постатей, перетворення їх на антигероїв подібно до того, як це мало місце в радянській ідеологічній системі. У цьому контексті слід розглядати і відверто цинічні спроби знецінити, а то й обрехати постать вченого і політика. До них кілька разів зокрема вдавався сумнозвісний О.Бузина. Причому в 1990-х рр. він давав характеристику Грушевському як простому професору історії, короткозорому у прямому й переносному смислі, особливо у сфері політики. Втім і тоді його інтерпретація була суто негативістська – «історик серед політиків, а не історичний герой»⁴⁰. Наприкінці 2001 р., вже після виходу скандальної книги «Вурдалак Тарас Шевченко», О.Бузина анонсує свій новий опус під назвою «Тайная история Украины-Руси (Анти-Грушевский)». У серпні 2005 р. газета «Киевские ведомости» друкує серію статей О.Бузини під спільною назвою «Фантаст истории», в яких автор закидає Грушевському створення вигаданого українського минулого на «політичне замовлення» та гроші австрійського імператорського двору⁴¹. З наукового погляду тексти О.Бузини не піддаються до критики, оскільки є повною нісенітницею. Однак це – яскравий взірець штучного формування негативного образу Михайла Грушевського. Чого варті домисли про ігнорування ним історичних фактів (і це про історика, який відрізнявся прискіпливою фактографічністю і посиленнями на документ), незнання української мови, відсутність у нього будь-яких святинь, причетність до передчасної смерті М.Аркаса тощо. Проте якогось масового обурення з боку української громадськості, у тому числі й судових позовів, як це було в аналогічному випадку з наклепом на Тараса Шевченка, не спостерігалось. Очевидно, як можна припустити, образи останнього та М.Грушевського мають різну вкоріненість в українській свідомості.

Впадає в очі ще одна обставина – писанина Бузини майже одразу набуває певної політичної спрямованості. Так, його текст «Фантаст истории» розміщено на офіційному інформаційному сервері Партії регіонів⁴², а інтернет-конференція (травень 2006 р.), де Грушевського названо «професійним зрадником» (це одне з найлояльніших визначень), висвітлюється на сайті явно антиукраїнського спрямування⁴³.

Ще менш зрозуміла позиція професійного історика (чи телеведучого 5-го каналу, чи психотерапевта, як він себе визначив) Д.Яневського, котрий дав М.Грушевському таку характеристику: «Ранній фашист із дурнуватими ідеями про місце України у світі»⁴⁴. Таке визначення супроводжується порівнянням його з раннім Муссоліні, звинуваченням у тому, що він був «бездарним політиком», «усе програв», «усе зганьбив», «якого ця влада возвеличує». Поява таких епа-

тажних заяв, вочевидь, свідчить, що особа Михайла Сергійовича є важливою й актуальною для сьогодення. Інакше на ній не пробували б спекулювати.

З іншого боку, слід зауважити, що для сучасних українських інтелектуалів М.Грушевський досить часто лишається своєрідним моральним імперативом у багатьох актуальних суспільно-політичних і громадських питаннях. Так, у сучасній дискусії щодо Національної академії наук України непоодинокі покликання на високий науковий та моральний рівень останньої за часів Грушевського (Г.Грабович, Т.Хорунжа⁴⁵). І це незважаючи на непрості стосунки між першими українськими академіками.

Про символічне прочитання образу Михайла Сергійовича нашими сучасниками свідчить той таксономічний ряд, що використовується нині для його означення у публіцистичних (а часом і у наукових) текстах: «Великий Українець», «Шевченко ХХ століття», «Батько нації», «Мойсей від науки», «патріарх української державності», «патріарх української історії», «Великий літописець», «Вірний син України», «Вірний син свого народу», «Великий син великого народу», «головний будівничий Нової України», «наш Вашингтон», «дуаен модерної української історіографії» тощо. Такі визначення знаходять певну співзвучність тим епітетам, які закріпилися за вченим та політиком ще прижиттєво: «батько нашої історії» (слова В.Дорошенка), «Мати наша Україна і батько Грушевський!» (гасло часів української революції 1917 р.). Принагідно слід згадати означення й іншої тональності: як нейтрального звучання – «борода святого Онуфрія» (прізвисько ще студентських часів), так і негативного – «перший мазепинець», «страшний чарівник Чорномор» (політичні супротивники із шовіністичного табору).

Відповідний символізм сформований і щодо інтелектуальної спадщини Михайла Сергійовича. Його справді фундаментальна «Історія України-Руси» здобула такі визначення, як «національна Біблія», «історична Біблія українського народу», «національна святиця», «наше планетарне свідоцтво», «метрика українського народу», «філософська та ідеологічна основа боротьби за державу» тощо. Символізм підкреслюється тією обставиною, що особи, що використовують такі епітети (а це в більшості політичні та державні діячі), як правило, не читали самої праці, принаймні у повному обсязі.

Проте все ж образ М.Грушевського так і не набув усіх ознак, характерних для міфологізованих постатей. Зокрема в його випадку не актуалізовано вшанування місця поховання. Воно так і не стало символічним об'єктом поклоніння.

Особливості історичного буття української спільноти наклали свій відбиток і на основні етапи розвитку образу вченого та політика. Схема періодизації цього процесу зазнала суттєвих трансформацій, які помітним чином позначилися й на сучасному образі великого історика.

Прижиттєвий образ Михайла Грушевського формувався під впливом багатьох різнопланових чинників. Окрім сприйняття його як ученого, що не вписувався в офіційну російську історіографію, а пізніше виразно очолив процес виокремлення, власне, української історичної науки, його також розглядали як помітного громадсько-політичного діяча, який на початку ХХ ст. поступово посів провідне місце у національному русі. Саме така громадська думка цілком закономірно поставила М.Грушевського на чолі першого етапу української революції, сприяла висуненню його на Голову Української Центральної Ради. Цей період по суті був вершиною політичної діяльності Михайла Сергійовича, піком його громадської популярності. Далі міжпартійна та групова боротьба в українському революційному таборі відтісняє М.Грушевського на задній план. Проте навіть в останні роки життя, в умовах уже радянської дійсності він лишається не лише провідним істориком, а й символом української державності для значної частини громадянства.

На «некрологічний» етап припадає найбільше спотворення образу вченого та політика. Хоча радянський режим і забезпечив його поховання на державному рівні, але це вже відбувалося в умовах шаленої боротьби з його науковою та громадсько-політичною спадщиною. Фактично радянська влада намагалася поховати М.Грушевського не тільки фізично, а й духовно. Офіційне подання його образу було витримане у контексті творця «буржуазно-націоналістичних», а то і «фашистських» концепцій. Наскільки суспільство сприймало таку інтерпретацію постаті великого історика та політичного діяча, судити важко, поки не досліджені відповідні джерела. Проте слід констатувати, що на той час емігрантська та галицька українська громадська думка, незважаючи на зусилля І.Крип'якевича, М.Кордуби, О.Шульгина, так і не змогла належним чином захистити образ Михайла Сергійовича від імперсько-комуністичного спотворення.

З наступним, науково-критичним етапом теж не все було гаразд. Він цілком відбувався у межах діаспорної традиції й значною мірою визначався політичною та партійною орієнтацією тих українських середовищ, якими й осмислювалася постать М.Грушевського. Українським дослідникам, які зосереджувалися на вивченні його спадщини і започаткували міждисциплінарний напрям грушевськознавства (Л.Винар), доводилося працювати у практично бездискусійному середовищі. Подібна ситуація постійно підсилювалася протистоянням із міфологізованою радянською історіографією та пропагандою. Критичні виступи були поодинокими (О.Прицак) і не сприймалися широким діаспорним загалом.

Сучасний образ ученого та політика, який є предметом розгляду у цій розвідці, сформувався на рівні редуційного етапу, і цим можна пояснити значну частину його особливих рис. Складність адекватного осягнення постаті історика пояснюється фактичним незавершенням попереднього науково-критичного етапу. Не тільки українське суспільство, а й фахівці не встигли повністю осмислити його значення. Тому повернення Михайла Сергійовича із забуття відбувалося ніби по частинах, редуковано відповідно до потреби суспільного розвитку, а швидше сучасної влади. І це стало загальним імперативом у формуванні сучасного образу Грушевського, як історика, організатора науки, громадського та політичного діяча, конструктора сучасної української нації. Тут цілком можна погодитися з думкою І.Гирича про те, що актуалізувалася і поверталася до суспільного вжитку та частина його спадщини, яка найбільше відповідала потребам сьогодення. Зокрема кількаразове перевидання збірки статей «На порозі Нової України» було не випадковим, оскільки цей своєрідний «політичний заповіт» «краще за будь-який інший суспільно-політичний твір видатного історика і громадського-політичного діяча відтворював образ М.Грушевського – політика-державотворця, людини, яка остаточно поривала з московською орієнтацією»⁴⁶. Інші, не менш важливі твори були ніби не на часі, оскільки не вписувалися в героїчний образ ключової постаті першого року української революції. Таке спрощення справжнього Грушевського не подолане і до останнього часу.

Можна також констатувати, що вплив, власне, наукового чинника на якість образу вченого в суспільній свідомості виявився більш обмеженим, ніж суспільно-політичного. Як правило, наукові дискусії досить слабо позначаються на масовій свідомості, та й їхній вплив стає відчутним лише з часом. Найяскравішим підтвердженням цього може слугувати ситуація з «президентством» Михайла Сергійовича.

Наприкінці важливо визначити, як образ М.Грушевського вписується у загальні координати розвитку історичної пам'яті в сучасній Україні. Досить поширеною є думка, що він як певний символ компліментарний лише з національно-зорієнтованою свідомістю. Так зокрема мислять російські дослідники С.Константинов та О.Ушаков, які вважають, що саме «самостійники», на протигагу «малоросіянам», канонізують праці вченого, оскільки для самоідентифікації ук-

раїнцям потрібне постійне протиставлення з росіянами, яке нібито він і започаткував⁴⁷. Я.Грицак веде мову про співіснування у масовій свідомості народу двох історичних схем: української (в якій М.Грушевський – один із трьох лідерів-символів націоналізму) й російсько-советської. Але він заперечує, що частина українців обирає одну, а інша – другу схему. Швидше ціннісні орієнтири значної кількості українців (від 10% до 40%) мають ситуаційну природу та можуть одноразово включати різнонаправлені пріоритети⁴⁸. Можна продовжити цю думку у напрямку того, що вибір на користь М.Грушевського теж у багатьох випадках має ситуаційний характер і не обов'язково пов'язується лише з українською національною ідентифікацією.

Запропонована розвідка не претендує на вичерпання заявленої проблеми. Швидше, навпаки, автор свідомий того, що далеко не всі аспекти не тільки ще не розглянуті, але й не залучені до аналізу. Зокрема цікавим сегментом розуміння сучасного образу Михайла Сергійовича, який потребує окремого розгляду, є наявність карикатур та гумору, пов'язаного з його постаттю. Крім того, важливою складовою сучасного інформаційного суспільства є телевізійна продукція, котра має потужний вплив на масову свідомість. Проблема «Як у сучасному документальному кіно і журналістських проектах подається образ М.Грушевського?» теж може становити предмет окремого дослідження⁴⁹. Не зайве пошукати відповіді й на запитання: «Чому сучасне українське красне письменство не звертає належної уваги на постать видатного історика і діяча національного руху (та, власне, не тільки на нього, але й на інших історичних персонажів української історії)?». Не менший інтерес становить і відстеження видозмін образу вченого і політика в сучасних підручниках для середньої й вищої школи. Важливо також з'ясувати, як його образ сприймається різними віковими, статевими, етнічними і соціальними групами.

Тільки проаналізувавши ці аспекти, будемо мати повніше уявлення про образ М.Грушевського у сучасній українській історичній пам'яті.

¹ Фрейденберг О.М. Образ и понятие // Миф и литература древности. – М., 1978; Болдырь С.П., Чернов Е.А. Историографический образ: опыт расширения методологического арсенала науки истории исторического познания // Українська історична наука на порозі XXI століття: Харк. історіограф. зб. – Х., 1997. – Вип.2; Посохов С. Образ // Істориографічний словник: Навч. посіб. для студентів історичних факультетів – Х., 2004. – С.179–182.

² Дашкевич Я. Михайло Грушевський – творець концепції української національної науки // Наукове товариство імені Т.Шевченка і українське національне відродження. Зб. наук. праць і матеріалів Першої наукової сесії НТШ. Березень 1990. – Л., 1992. – С.65.

³ Пиріг Р.Я. Проблеми підготовки наукової біографії Михайла Грушевського // Український історичний журнал. – 2005. – №4. – С.179–180.

⁴ Дашкевич Я. Михайло Грушевський як особа і особистість. Передмова // Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.). – Л.; Нью-Йорк, 1998. – С.V–XI.

⁵ Онкович А. Персоналія «Михайло Грушевський» у колі духовних орієнтирів сучасної молоді // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – К., 2002. – С.353–360.

⁶ Касьянов Г. Сучасний стан української історіографії: методологічні та інституційні аспекти // Генеза. – 2004. – №1(9). – С.79–80.

⁷ Зашкільняк Л. Передне слово // М.С.Грушевський. Щоденник (1888–1894 рр.). – К., 1997. – С.5.

⁸ Винар Л. Михайло Грушевський в українській і світовій історії. У 125-ліття з дня народження. – Нью-Йорк; Торонто; К.; Париж, 1993. – С.49.

⁹ Оглоблин О. Михайло Грушевський і українське національне відродження // Студії з історії України: статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – С.55.

¹⁰ *Репина Л.П.* Историческая память и современная историография // Новая и новейшая история. – 2004. – №5. – С.50.

¹¹ *Кульчицький С.* Українська історія як знаряддя легітимізації пострадянського політичного устрою наприкінці 80-х років // Історія та історіографія в Європі. – К., 2004. – Вип.3: Історична наука як засіб політичної легітимізації в Німеччині та в Україні у ХХ століття. – С.106.

¹² Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення і пропаганди історії Української РСР // Історія та історіографія в Європі. – К., 2004. – Вип.3: Історична наука як засіб політичної легітимізації в Німеччині та в Україні у ХХ століття. – С.174.

¹³ Вперше про це див: *Грицак Я.* Реабілітація Грушевського і легітимізація номенклатури // День. – 1996. – 29 жовтня; *Яковенко Н.* Вшанування Грушевського – підсвідома спроба захиститися від майбутнього // День. – 1996. – 11 листопада.

¹⁴ Постанова Президії Верховної Ради України «Про урочисте засідання Верховної Ради України, присвячене 125-річчю з дня народження Грушевського М.С. // Відомості Верховної Ради. – 1991. – №52. – С.780; Спеціальний випуск газети Верховної Ради України – Голос України. – 1991 – 22 листопада тощо.

¹⁵ *Литвин В.М.* На шляху державного самоствердження України // Віче. – 2002. – №9. – С.5.

¹⁶ *Кучма Л.Д.* Україна – не Росія. – М., 2003. – С.45–47.

¹⁷ *Грицак Я.* Тяжке примирення // Страсті за націоналізмом. Історичні есе. – К., 2004. – С.127–128.

¹⁸ Запис засідань конференції «Михайло Грушевський і сучасна історична думка» // Михайло Грушевський і українська історична думка. Матеріали конференцій. – Л., 1999. – С.329.

¹⁹ Програма Блоку Бориса Олійника та Михайла Сироти «Влада закону. Сильна країна. Свобода людини» // Голос України. – 2006. – 10 лютого. – С.5.

²⁰ *Грицак Я.* Українська історіографія. 1991–2001: десятиліття змін // Україна модерна. – 2005. – Ч.9. – С.52.

²¹ *Верстюк В.Ф., Пиріг Р.Я.* М.С.Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. – К., 1996. – 144 с.; *Шаповал Ю., Верба І.* Михайло Грушевський. – К., 2005. – 352 с.

²² <www.ukrop.com/ua/encyclopaedia/100names>.

²³ *Дашкевич Я.* Михайло Грушевський як особа і особистість. Передмова. – С.V–VI.

²⁴ *Пиріг Р.Я.* Вказ. праця. – С.179.

²⁵ *Курас І.Ф.* Михайло Сергійович Грушевський (1866–1934) // Український історик. – 1996. – №1–4. – С.226.

²⁶ *Усенко П.* Чи був Михайло Грушевський президентом України? (Від історії національних катастроф – до катастрофи національної історії). – К., 2003. – 100 с.; *його ж.* Міфологія на заваді історії // Сучасність. – 2002. – №6. – С.92–112; *його ж.* Міфотворчість у новітній грушевській історії // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – К., 2002. – С.336–346; *його ж.* Чи був Михайло Грушевський Президентом України? // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Зб. наук. статей. – Ч.3. – Чернівці, 2005. – С.13–22; *його ж.* Старі та нові міфи в сучасній грушевській історії // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення. – Кам'янець-Подільський; К.; Нью-Йорк; Острого, 2005. – Т.1. – С.353–362.

²⁷ *Решодько Л.* Михайло Грушевський і Україна: шана і зневага // <<http://maidan.org.ua>>.

²⁸ Там само.

²⁹ Михайло Грушевський – Президент нової України // Наша Газета+. – 2005. – 7 жовтня (<<http://ngplus.com.ua>>).

³⁰ *Литовченко Т.* Президентська нумерологія // <<http://otheside.com.ua>>.

³¹ Брат Грушевський // <<http://provokator.com.ua>>.

³² *Бондаренко К.* Про питання про масонську змову в українській політиці // Дзеркало тижня. – 2002. – 8–14 червня (№21).

³³ *Савченко В.А.* Масонство в Україні у ХХ столітті // <www.priorytety.com/content/view>.

³⁴ Див.: Ващенко В.В. Неврастенія: непрочитані історії (деконструкція одного надпису – сеанс прочитання автомонографії М.Грушевського): Моногр. – Дніпропетровськ, 2002. – 408 с.; Гирич І. Увага: неофрейдисти йдуть! // Дзеркало тижня. – 2004. – 11–17 грудня (№50); його ж. Лікарю, вилікуйся сам! // Україна модерна. – 2005. – Ч.9. – С.273–284; Пиріг Р.Я. Вказ. праця. – С.184–185; Ващенко В. Так і непрочитані історії неврастенії М.С.Грушевського // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип.1. – 2005. – С.391–398.

³⁵ Дашкевич Я. Михайло Грушевський як особа і особистість. Передмова. – С.V–VI.

³⁶ Детальніше див.: Масненко В.В., Сиволап М.П. Стан історичної свідомості жителів Черкащини за результатами соціологічних опитувань // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – Вип.21. – Черкаси, 2000. – С.147–156.

³⁷ Інститут політики. Символи та цінності сучасної України. Матеріали до прес-конференції, УНІАН, 14 січня 2003 року // <http://www.tomenko.kiev.ua>.

³⁸ Макеєв С. Соціально-культурна специфіка регіонів України // Регіональна Україна. – К., 2003. – С.14.

³⁹ Грицак Я. Як викладати історію України після 1991 року? // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії): Зб. наук. ст. – К., 2000. – С.70.

⁴⁰ Бузина О. Из Грушевского варят миф, но новое национальное блюдо пока не получается // Киевские ведомости. – 1996. – 21 марта – С.11.

⁴¹ Бузина О. Фантаст истории // Киевские ведомости. – 2005. – 6 августа (№163) – С.14; 13 августа (№169) – С.14; 20 августа (№175) – С.14; <http://from-ua.com/impossibly>.

⁴² <www.partyofregions.org.ua>.

⁴³ <www.freecrimea.org>.

⁴⁴ Мигаль М. Данило Яневський: «Михайло Грушевський – ранній фашист із дурнувими ідеями» // Без цензури. – 2006. – 22 червня; <http://bezcenzury.com.ua>

⁴⁵ Критика. – 2006. – Ч.6 (104). – С.6, 8.

⁴⁶ Гирич І. Політична публіцистика Михайла Грушевського // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т.1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». – Л., 2002. – С.47.

⁴⁷ Константинов С., Ушаков А. Восприятие истории народов СССР в России и исторические образы России на постсоветском пространстве // Национальные истории в советском и постсоветском государствах. – М., 1999. – С.84.

⁴⁸ Грицак Я. Тяжке примирення. – С.131.

⁴⁹ Гарний початок тут покладено. Див.: Маркітан Л.П. М.С.Грушевський у кінофотодокументах // Український історичний журнал. – 1997. – №2. – С.76–83.

The author of the article deals with the causes of influence, mechanism and course of transformation of Hrushevsky's image as the historian, public and political figure in mass consciousness of Ukrainian people during the years of Independence. The attention is focused on the restoration of the symbolic historic figure in the framework of national identity discourse. The contradictory and non-complete character of this process is highlighted in the article. The author pays attention to the essence of scientific and socio-political discussions about Hrushevsky which influence public opinion. Further research directions are pointed out.

І.Б.Гирич*

М.ГРУШЕВСЬКИЙ І І.ФРАНКО: ДО ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН

М.Грушевський та І.Франко – найплідніші й найактивніші співробітники Наукового товариства імені Шевченка – спільно працювали над розбудовою української науки. Чи були вони товаришами або антагоністами в сфері громадсько-політичної діяльності й в особистих взаєминах? На підставі ще не введених у науковий обіг щоденникових записок М.Грушевського 1904–1910 рр. автор намагається дати відповіді на ключові питання відносин між ученими: періодизувати їхні стосунки, з'ясувати причини потеплень і охолоджень на різних етапах співпраці, розглянути діяльність М.Грушевського й І.Франка на тлі тогочасного суспільного життя, впливів його визначних представників (О.Барвінського, М.Драгоманова, О.Кониського та ін.). Автор доходить висновку про суттєвий вплив М.Грушевського на І.Франка й навпаки, про обопільну зацікавленість у праці в тандемі в період між 1897 та 1906 рр. На думку автора, саме хвороба І.Франка (1907–1916 рр.) справила вирішальний вплив на погіршення його стосунків із М.Грушевським.

На сьогодні тема взаємин М.Грушевського й І.Франка втратила ту актуальність, яку вона мала на початку 1990-х рр., коли необхідно було позбуватися вузькосоціологізаторської спадщини комуністичної ідеології, яка намагалася вселяко підкреслити розбіжності між двома великими вченими, розвести їх по діаметрально протилежних вигаданих таборах: М.Грушевського приписати до «буржуазних націоналістів», а І.Франка – до «революціонерів-демократів». Зараз нікого не треба переконувати в абсурдності таких тверджень, які з боку українських радянських учених серед іншого були зумовлені й благими намірами – зберегти І.Франка в пантеоні офіційно визнаної більшовиками української культури¹. Для цього можна було пожертвувати іншим класиком, істориком М.Грушевським. Дотримуючись тези про спільність прагнень обох велетів науки й культури, довелося б викреслювати з офіційно затвердженого канону й одного, і другого, а це, безумовно, надзвичайно збіднювало б нашу культурну палітру. Тому навіть такий чудовий знавець стосунків двох учених, як М.Возняк², що знав про всі перипетії цих взаємин із перших рук, особисто, змушений був підігравати комуністичній ідеологічній машині.

«На щастя» для підрадянської української інтелігенції І.Франко не дожив до української революції, а тому не взяв активної участі в керівних структурах ЗУНР, натомість М.Грушевський став провідною фігурою в національній революції на Наддніпрянщині, а, отже, за комуністичною термінологією – «українським буржуазним націоналістом». Звичайно, і у І.Франка не було все гаразд – його два сини були активними учасниками визвольних змагань. Але на цю інформацію було накладено табу, у результаті сконструйований більшовиками образ «Великого Каменяра» не постраждав.

Власне, за часів сталінізму партійним ідеологам не варто було перейматися відсутністю логіки в деяких твердженнях, шукати доказову базу й т. п. Ідеологічна машина твердого тоталітаризму не дозволяла будь-яких відхилень від генеральної лінії й сумнівів у разі і назавжди визначеній трактовці подій української історії. Інша річ, коли настала хрущовська відлига, і виникла потреба доведення тези про антагонізм між І.Франком і М.Грушевським. Окрім критичних

* Гирич Ігор Борисович – канд. іст. наук, завідувач відділу джерел ХІХ – початку ХХ ст. й сектора грушевськознавства Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України.

оцінок І.Франком останніх томів «Історії України-Руси», власне, інших письмових доказів незгоди між ученими радянське літературознавство не мало. І тут стали в пригоді складні взаємини між членами родини Грушевських і Франків, про які розлого й, очевидно, не без замовлення з боку СРСР написала у своїх спогадах донька Івана Яковича – Анна Ключко. Побутові незгоди й тертя між двома сусідами по львівському життю в них витлумачувалися як світоглядні розбіжності.

У відповідь на спогади А.Ключко³, на які спиралися радянські франкознавці І.Басс, О.Білецький, О.Кисельов, О.Дей⁴, з'явилися дуже докладні статті Л.Винара і В.Дорошенка в «Сучасності»⁵, які можна й сьогодні розглядати як найоб'єктивніше дослідження теми взаємин І.Франка й М.Грушевського. В.Дорошенко цілком слушно розглядає їх як соратників, побратимів у спільній праці з розбудови української науки й культури. У цьому ж напрямку тому досліджували й ті грушевськознавці, що гуртувалися навколо журналу «Український історик». Багато про плідну співпрацю І.Франка й М.Грушевського написав голова Українського історичного товариства Л.Винар і його заступник по товариству О.Домбровський⁶. Хоча паралельно продовжує існувати й версія стосунків між ученими з перспективи погляду І.Франка останніх років життя⁷. Нові досліді й друковані архівні матеріали, зокрема видане Г.Бурлакою⁸ листування І.Франка й М.Грушевського, не лише підтверджують висновки В.Дорошенка, але й значно розширюють джерельну базу для поглибленого студювання зазначеної теми.

Між тим низка нюансів взаємин, різниць і подібностей в оцінках політичних подій, поглядів на наше минуле залишаються ще не до кінця з'ясованими. Ми лише оглядово порушимо кілька найголовніших проблем. Спробуємо також подати можливу періодизацію взаємин І.Франка й М.Грушевського, що були викликані суспільно-політичними й особистими моментами.

Перший період умовно можна датувати початком 1890-х рр. – другою половиною 1894 р. Часом, коли стало відомо про переїзд М.Грушевського до Львова й перші взаємні рефлексії І.Франка й М.Грушевського на етапі відсутності особистих контактів і знайомства. Закінчується він переїздом М.Грушевського до Львова й очоленням «історично-філософичної» секції та редагуванням «Записок НТШ». Тоді, по кількох перших місяцях перебування в Галичині, відбувається їхнє особисте знайомство.

Другий етап – 1895/1897–1906/1907 рр. – період найбільшого зближення вчених і активної тісної співпраці на ґрунті Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) й «Літературно-наукового вісника» (ЛНВ), особливо з моменту очолення М.Грушевським товариства. Це був час їхнього спільного бачення політичного й громадського розвитку українського життя, період найбільшого творчого злету І.Франка й надзвичайної активності, як ученого й організатора наукового життя, М.Грушевського. Закінчився він перенесенням львівських інституцій до Києва й першими симптомами хвороби І.Франка.

Третій період ми датуємо 1906/1907–1916 рр. Він характеризується охолодженням стосунків, що було викликане не стільки різницею в ідейних, культурних чи естетичних настановах, а передусім важкою хворобою І.Франка, неможливістю далі продуктивно працювати. У міру її загострення відбувалася й ескалація його взаємин із М.Грушевським. І.Франко поволі відходить від співпраці в НТШ та ЛНВ і взагалі від активної літературної й громадської праці.

Перший період взаємин. Від радикалізму до народовства

У перший період на стосунки між обома представниками національного громадського життя по різні береги Збруча почасти впливали незалежні від них по-

літичні обставини. Обидва належали до протиборчих сторін. М.Грушевський – до табору консерваторів-народовців (барвінцуків); І.Франко був драгоманівцем і радикалом. Тому приїзд першого до Львова сприймався І.Франком передусім як значне підсилення народовської партії. У листах до М.Драгоманова він досить неприхильно відгукується про М.Грушевського як про літератора, критикує його як письменника. На запит М.Драгоманова, кого він матиме проти себе як опонента, І.Франко 9 серпня 1894 р. писав: «Про Грушевського я не знаю багато. Він дебютував у нашій літературі декількома новелами з підписом Михайло Заволока й навіть написав був роман (насправді повість, яка за життя М.Грушевського так і не була видана – І.Г.) «Свої й чужі» – річ зовсім слабу. Щодо політичних поглядів, він, здається барвінщанин, і отсе недавно, восени минушого чи весною сього року, коли Барвінський їздив на Україну, щоб збирати підписи людей, похваляючих його політику, а порицаючих Романчука, у числі тих підписів був і його підпис»⁹.

Про кандидування М.Грушевського на кафедру у Львівському університеті І.Франко знав ще раніше, про що й повідомляв М.Драгоманову в середині січня 1893 р. Саме тоді в «Ділі» з'явилася глава його кандидатської праці з історії Київської землі. Франкове зауваження щодо М.Грушевського в цьому листі так само витримано в неприхильному тоні, що викликано було, очевидно, загальним негативним ставленням М.Драгоманова до О.Барвінського й В.Антоновича¹⁰. Із присмаком негативізму І.Франко пише про М.Грушевського й наприкінці 1894 р., нагадуючи М.Драгоманову про виступ М.Грушевського на похороні О.Огоновського, в якому він сказав, що ім'я небіжчика «славне й дороге і на Кавказі, і над Чорним морем»¹¹.

М.Грушевський також повинен був ставитися до І.Франка стримано, бо мав від очільників Старої громади О.Кониського й В.Антоновича настанову остерігатися «Рудого» (псевдо І.Франка) як людини, яка може зіпсувати весь лад у справі польсько-українського порозуміння, і яка є ледь чи не найбільшим ворогом О.Барвінського – лідера всіх галицьких українців. Судячи з листів до О.Кониського й В.Антоновича¹², на початку своєї громадської діяльності в Галичині М.Грушевський дотримувався ідейних настанов керівників київської Громади щодо спільного фронту наддніпрянських громадівців і галицьких народовців. Проте вже досить скоро, розібравшись у львівських обставинах, він здійснив політичну переорієнтацію, намагаючись з'єднати більшість народовців із радикалами й скасувати угодовський курс стосовно поляків. Це М.Грушевському незабаром вдається, і в особі І.Франка на галицькому терені він одержує найбільшу творчу силу.

Цікаво, що спроби знайти порозуміння з радикалами М.Грушевський робив і до початку викладання у Львівському університеті, тобто за часів, коли його сприймали ще твердим барвінцуком. У політиці він пропонував центризм, працюючи на полівіння соціальної програми народовців. Це, власне, був курс на дотримання середньої лінії між позиціями О.Барвінського й М.Драгоманова. Ще взимку 1894 р. М.Грушевський намагався переконати О.Барвінського шукати порозуміння з драгоманівцями І.Франком і М.Павликом, але одержав від голови народовців відсіч. О.Барвінський писав, що стоїть «принципально при тім, що з радикалами нашими, так як вони ведуть лише агітаційну політику, при тім стараються всюди ділати на розбиття народовців, безоглядно нападають на наші товариства (доволі згадати про напасти Драгоманова, Франка і Павлика на тов. Шевченка) до того поставили собі метою підорвати всяку віру між народом, а довести до повного безвір'я (а [залишити] простий народ без усякої віри – се ж завірюха!), – годі в'язатися в яку-небудь спілку, хоч би союзної лівиці»¹³. Так само О.Барвінський відмовлявся допомогти І.Франкові (на прохання М.Грушевського) в справі професорування у Львівському університеті. «Виймати каштани з жару для радикалів» він відмовився¹⁴.

Ідея про об'єднання радикалів із народовцями виникла в М.Грушевського після його поїздки до Чернівців, а можливо, і від перших львівських вражень. Принаймні на Буковині він мав із цього приводу розмову зі С.Смаль-Стоцьким – лідером буковинських народовців, який погодився з думкою М.Грушевського, що змовницька тактика О.Барвінського, позалаштункові переговори з окремими особами позбавляє українську справу можливості спертися на широкі маси нової генерації українців. С.Смаль-Стоцький писав М.Грушевському: «Барвінському треба доконечно вийти з потаємного закутка, треба поставити наші змагання ясно перед людей, бо тільки тим чином громада побільшає й скріпиться»¹⁵. Отже, виходить, для М.Грушевського у першу чергу І.Франко – головний радикал, був тією ключовою фігурою, за допомогою якої він хотів поставити культурно-громадську справу на широкий ґрунт. М.Грушевський закликав «коломийських радикалів» залишити свої «скрайні змагання і протипопівські настрої» й долучитися до народовців. Проте С.Смаль-Стоцький сумнівався, уважаючи, що якщо радикали й наважаться пристати до народовців, то лише на позиціях, що їх обстоював Ю.Романчук, який напередодні розійшовся з О.Барвінським і займав у питанні «нової ери» середню між радикалами й народовцями позицію¹⁶. Тобто, був природним союзником М.Грушевського.

Те, що І.Франко розумів необхідність утворення широкої бази для розгортання національного руху, визнавав і С.Смаль-Стоцький, відзначаючи його переміну в ставленні до власної наукової продукції: «Нарешті удостоївся я від Франка похвали за граматику – я, котрого він зрештою вважає трохи не ідіотом»¹⁷. Чернівецький університет був місцем, де І.Франко також міг відбути свою габлітацію, а далі шукати місце на історико-філософському факультеті Львівського університету. Саме цим шляхом пішов О.Колесса, який за час деканства С.Смаль-Стоцького у 1895 р. був габлітований на професора в Чернівецькому університеті, а згодом, по смерті О.Огоновського, перевівся до університету у Львові.

Проблема професорування у Львові й керівництва Науковим товариством імені Шевченка вимагала від М.Грушевського (поза його бажанням) активно ангажуватися в галицьку політику. Наукові проблеми тоді тісно перепліталися з проблемами суспільно-політичними. Товариство фактично було науковим органом народовців. Тому будь-який співробітник НТШ мав, на думку очільників народовців, поділяти їхню політичну програму. Між тим здібніші співробітники, передусім І.Франко, були, як правило, на боці молодих радикалів, і тому М.Грушевському йшлося, аби залучити нові сили для наукової праці, про узгодження курсу тієї політичної сили, яка стояла за закликанням його на університетську кафедру.

Здійснити злиття радикалів із народовською партією йому не вдалося. Проти цього активно виступали О.Барвінський і головний натхненник І.Франка – М.Драгоманов. М.Грушевський тоді намагався вплинути на В.Антоновича й О.Кониського, аби добитися підтримки в справі реформування галицької політики, і перш за все знайти можливість тиску на О.Барвінського з боку осіб, які, власне, і організували польсько-українську угоду 1894 р. з Києва.

Розуміючи необхідність компромісу між крайніми позиціями, М.Грушевський почав схилитися до групи Ю.Романчука. Але не знайшов порозуміння з боку О.Кониського, який у жовтні 1894 р. на загальних зборах НТШ закликав до продовження лінії О.Барвінського (він не вірив у щирість Ю.Романчука й боявся спілки останнього з В.Шухевичем та союзу того з І.Франком¹⁸).

За місяць О.Кониський повертається до пропозиції М.Грушевського робити ставку на союз Ю.Романчука, І.Франка, М.Павлика замість того, аби підтримувати «чистих» народовців О.Барвінського. Цю візію М.Грушевського він знову відкидає: «Знаєте мою думку про потребу опозиції – розумно-реальної, але ж з

ким її робити? Чи не з Шумилом [Павликом] або з Рижим [Франком], з людьми, у котрих і на макове зерно нема щирости? Я певен, що оті, що прохали Вас стати на чолі – ніщо більш як Юліанові [Романчукові] заходи... Перед виборами йому треба повалити Ратая [Барвінського]. От він під впливом чисто егоїстичних рахунків і кинувся через таких підступних людей, як Шумило і Рижий – «позискати» Вас... Ні! Нехай без нас»¹⁹.

О.Кониський був переконаним супротивником І.Франка, уважаючи, що саме завдяки О.Барвінському, його домовленостям із поляками, галицькі українці за 4 роки «нової ери» добилися більше, ніж за останні 35. І.Франкові ж, як людині й політичному діячеві, він не вірив. «Я йому ні в чому не йму віри, – писав О.Кониський у листі до М.Грушевського. – Сила фактів довела, що се людина цілком неморальна, завжди вдатна зрадити, «предать и продать», і ніколи, ніколи він ліпший не стане, бо така вже атмосфера навкруги»²⁰. О.Кониський мав власний досвід взаємин із І.Франком, коли в 1880-х рр. перебував у Львові й редагував «Правду». Тому в його оцінках багато особистого й суб'єктивного.

Ішлося, очевидно, про особливу Франкову вдачу, тримання його особняком у галицькому суспільному житті й систематичні переміни у відносинах із очільниками цього життя. Будучи ревним прихильником М.Драгоманова, по його смерті він розчарувався в багатьох ідеях першого українського політика європейського зразка. Зв'язавши себе різними домовленостями з антагоністами М.Драгоманова – лідерами київської Громади В.Антоновичем і О.Кониським – І.Франко, зрештою, зіпсував стосунки й з ними. Недовгою була й спілка з Ю.Романчуком, що скінчилася відомим віршем «Сідоглавому». Багаторічне приятелювання з М.Павликом також завершилося довголітньою ворожнечею й взаємними нападами. Та, власне, і тривала дружба з М.Грушевським закінчилася розривом і публічними випадками І.Франка проти голови НТШ.

Мав рацію О.Кониський, що причина була не стільки у І.Франкові, скільки в особливостях галицького суспільно-політичного клімату, який плодив один особистісно-громадський конфлікт за іншим, збільшуючи до безкінечності мікроворогування між постатями, що коренилося в амбіціях і марнославстві. Причому часто-густо недавні друзі й однодумці ставали затятими опонентами й навпаки. З О.Барвінським ворогував В.Шухевич, хоча вони й належали до однієї партії. Своєю чергою В.Шухевич спочатку прихильно ставився до М.Грушевського, а згодом став його найзапеклішим опонентом. К.Студинський, навпаки, на початку 1900-х рр. опонував М.Грушевському, а в 1920-х рр. був його найщирішим приятелем. Подібних прикладів можна наводити безліч. Свідчать вони більше про те, що в цих взаємних звинуваченнях годі дошукатися правоти однієї зі сторін.

У питанні обрання І.Франка на кафедру мови до Львівського університету О.Кониський, на відміну від О.Барвінського, підтримував думку М.Грушевського²¹. Та й сам новоспечений професор намагався мати в особі І.Франка свого університетського колегу. Наприкінці 1894 р. ректор М.Бобжинський включив М.Грушевського разом із польськими професорами А.Каліною й Р.Пілятом до габілітаційної комісії в справі іспиту І.Франка. Польські професори повели обструкцію українського літератора, заявивши ректорові, що не в змозі через некомпетентність оцінити рівень наукової підготовки кандидата. М.Грушевський таку готовність відразу висловив²². Та, попри нібито вдалий початок габілітаційної кампанії в середині 1895 р., стало відомо, що освітнє міністерство у Відні не затвердить І.Франка навіть на доцента.

М.Грушевський не дослухався наполегливих порад старших товаришів. Він діяв за власним планом. Ліпшого співробітника для НТШ, ніж І.Франко, у Львові годі було відшукати. Тому, коли відбулася рокировка на владному олімпі в то-

варистві (1897 р.), і О.Барвінський поступився місцем голови М.Грушевському, Михайло Сергійович ужив усіх заходів, аби перетягти І.Франка на постійну посаду в НТШ. Благо, випадок допоміг. І.Франко розсварився з поляками через статтю в газеті «Die Zeit» про А.Міцкевича – «поета зради», і залишився без стабільних засобів для існування. Із приводу нарікань на поляків через нападки на І.Франка, і бажання нового голови бачити підпис І.Франка серед членів товариства під відозвою із закликом до збору коштів на НТШ, О.Кониський не підтримав свого учня. Він писав, що очікував від І.Франка такого типу «очорнителівський твір». Так, поляки вчинили «по-грубіянські», але заплатили його ж, Франковими, «грішми». «Я згоден, – писав Перебендя (О.Кониський), – що в годину поривання роспуки (значить у психозі) все те можна сказати, може й написати, але се тільки сума всего того, що Франко писав про русинів часточками за всі 20 р. Значить, се не психоз. Се просто шило вилізло з мішка. Я гадаю, що се ще не край, буде ще щось!»²³.

М.Грушевський не погодився з присудом О.Кониського. «Ви занадто вже нападаєте на Франка, я з ним в товаристві маю діло вже третій рік і ще не разу не посварився», – відповів у листі історик²⁴. Та певну рацію з приводу нестабільного психологічного стану І.Франка О.Кониський, схоже, мав, коли взяти до уваги дальші взаємини М.Грушевського й І.Франка.

Особиста вдача вчених та її вплив на взаємини

Наскільки близькими були у взаєминах І.Франко й М.Грушевський? З одного боку, саме М.Грушевський запропонував І.Франкові будуватися на своїй садибній ділянці, що навряд чи зробиш для людини, яка не є тобі близькою за характером і почуваннями. З іншого – відомо, що таке спільне життя не було приемним нікому. Є багато свідчень про прохолодність у взаєминах, суто діловий характер співпраці, відсутність якоїсь особливої задушевності й інтимності в стосунках. Можна казати про прагматизм і взаємне матеріальне та духовне зацікавлення. Водночас відчувався респект і рівноправність сприйняття на рівні думової творчості й громадської праці.

Цікаво, що протягом усього періоду взаємин, навіть найтепліших у 1897–1905 рр., М.Грушевський ніколи в листах не звертався до І.Франка зі словами «Дорогий» чи на ім'я та по батькові, як це було протягом майже 20 років із О.Олесем, 10 років із В.Доманицьким, О.Кониським, І.Джиджорою або 5 років із С.Єфремовим. До І.Франка він звертався лише «Високоповажаний пане докторе» та «Високоповажний Добродію». Тим самим відповідав і І.Франко – «Високоповажний пане професоре». Лише в одному листі за 1898 р. він звертається «дорогий друже»²⁵. У листі під час відомого конфлікту з приводу Франкових псів, М.Грушевський в емоційному запалі розкриває своє інтимне ставлення до Івана Яковича, додаючи до шаблонної вступної фрази «мій найблизший Товаришу в роботі суспільно-національній і Приятелю»²⁶. Отже, на першому місці виступав чинник культурно-громадський, і лише на другому – особистий.

І все ж, можна припустити, більший душевний сантимент у взаєминах мав М.Грушевський до І.Франка, а не навпаки. Навіть побіжний підрахунок показує, що Іван Франко – найчастіше згадувана особа в щоденнику М.Грушевського за 1904–1910 рр. Про нього йдеться в більше ніж 200 поденних позиціях. Цей показник у кілька разів випереджає згадування всіх інших осіб, навіть родичів М.Грушевського. На всі зміни в поведінці І.Франка М.Грушевський реагував надзвичайно сильно й емоційно. Приміром, коли він дізнався про ляпас в обличчя І.Франка від В.Левицького, професор записав у щоденнику: «Я почув фізичний біль, почувши се! Страшні люде! Так як би міні хтось зробив якусь болючу образу!!!»²⁷.

Можна припустити, що як інтелектуала М.Грушевський шанував І.Франка вище, ніж І.Франко М.Грушевського. У листі від 20 жовтня 1906 р. львівський професор кваліфікує Івана Яковича як «поета-психолога»²⁸. Натомість І.Франко в листі до А.Кримського, написаного майже рівночасно з тим листом, де звертався до М.Грушевського «дорогий друже», так пише про голову НТШ: «Про вплив Грушевського на мою літературну діяльність не можу Вам нічого сказати. Ані його твори ні в чім не були для мене взірцем, ані його знання літератур не є таке, щоб я міг дечим від нього покористуватися. Чи мав я який вплив на нього, сього також не можу сказати»²⁹.

І.Франко був митцем у науці й науковцем у поезії. В його особі поєднувалися два малосполучувані таланти: раціоналіста й майстра художнього сприйняття дійсності. І.Франко був не лише поліглотом, але й енциклопедистом-гуманітарієм, європейцем за способом мислення й світовідчуттям. М.Грушевський натомість, маючи нахил до красного письменства, не був майстром прози, а скоріше вправним ремісником (коли не брати до уваги його новели). Він це знав, і не міг не відчувати у цьому компоненті переваги І.Франка.

М.Грушевський був дуже талановитим публіцистом, але прийшов до публіцистики з науки, натомість для І.Франка публіцистика була рідною стихією, із неї він починав свій шлях у літературі. Він був неперевершеним полемістом софістичного складу. Міг довести будь-яку, навіть протилежну тезу, якщо цього вимагали обставини. Коли М.Грушевський запрошував І.Франка до себе додому на прослуховування своїх газетних і журнальних статей на суспільно-політичні теми, то робив це не стільки заради ознайомлення свого колеги, як задля порад із приводу логіки доведення, стилістики подачі та ясності мови. Для М.Грушевського І.Франко був експертом, метром публіцистичного жанру, погляди якого багато важили для професора. І.Франко був більше обізнаним у сучасній літературі, ніж М.Грушевський³⁰. Для нього польська й німецька були рідними мовами. Для М.Грушевського ж рідною була хіба російська, із класичних мов він кохався в латині.

З іншого боку, М.Грушевський був людиною великих проєктів, він ставив перед собою надзавдання – написання фундаментальної історії України та української літератури. До цього він почав готувати себе зі студентської лави. І.Франко ж працював, як правило, у малих і середніх формах, він був чорноробом літературного процесу, брався за будь-яку тему й проблему, коли цього вимагали обставини й соціальне замовлення. У листі до А.Кримського він писав: «У науці і публіцистиці я був і, мабуть, усе буду тільки дилетантом. Мене тягне сюди і туди, я силкуюся пізнати се й те питання, а коли берусь писати про нього, так се головне для того, що ніхто компетентніший про нього не пише. Я більш популяризатор, ніж оригінальний учений... В свої наукові і публіцистичні праці я вношу свій темперамент і сим способом розбуджую зацікавлення до порушуваних мною питань у людей, що досі й не підозрювали сих питань»³¹.

М.Грушевський потребував І.Франка не лише як найголовнішу літературну силу НТШ, але і як соратника в боротьбі з різноманітною опозицією в товаристві, як дорадника в культурній і громадській праці. І.Франко натомість убачав у М.Грушевському людину, яка давала йому заробіток і можливість існувати його великій родині. Такого заробітку ні до, ні після він уже не мав. Існувала між ученими й спільність на ідейному ґрунті, однакове бачення перспектив національного відродження в ділянці культури й політики.

Водночас М.Грушевський, користуючись фантастичною працездатністю І.Франка, змушував його працювати не лише на творчій ниві, але й виконувати величезний обсяг технічної роботи: читати коректуру, правити рукописи, укладати покажчики, редагувати силу-силенну різних матеріалів, що проходили через ЛНВ і НТШ. І.Франко через свій характер не міг відмовитися від низ-

ки замовних статей і рецензій, від підписування різних відозв, укладених М.Грушевським. Це дало привід говорити, особливо під час хвороби літератора, про «експлуатацію» й використання з боку історика.

За рисами характеру І.Франко достатньо надавався для такої «експлуатації», він був схильний коритися авторитетові й слідувати у фарватері настанов М.Грушевського. Чому це відбувалося? Здається, основною причиною було його незмінно непевне матеріальне становище, вічне безгрошів'я, необхідність пошуку засобів для утримування численної родини. Втративши підтримку, у т. ч. й матеріальну, в особі М.Драгоманова, І.Франко одержав досить широке матеріальне сприяння від М.Грушевського, який не мав проблем у грошах, і за мірками галицьких українців був людиною достатньо заможною. М.Грушевський, запросивши І.Франка до роботи в НТШ, забезпечив його постійною платнею. А раніше І.Франко одержував лише гонорари за друковані на шпальтах «Записок НТШ», «Літературно-наукового вісника», «Етнографічного збірника» та ін. видань товариства праці.

У 1898 р., коли відзначалося 25-річчя літературної діяльності І.Франка, М.Грушевський організував збір коштів для нього. Як людина практичної вдачі М.Грушевський, оцінивши потужний талант І.Франка, власне взяв на себе піклування про фінансовий бік життя письменника й ученого. Власне, лише після цього побутове становище І.Франка нарешті стабілізувалося, він мав постійну оселю й забезпечену невеликим, але надійним заробітком, працю. Тому цілком логічним виглядає побудова вілли І.Франка на ґрунті, купленому М.Грушевським для себе.

Очолити НТШ, М.Грушевський перебрав на себе й функцію політичного провідника, активно включившись у галицьку й наддніпрянську політику. І.Франко ж, навпаки, здобувши в особі М.Грушевського протектора, відійшов від активної політики й зосередився на суто наукових і мистецьких проблемах. Він цілковито покладався на думку професора та його візію суспільно-політичного життя. М.Грушевський переходив в опозицію до опортуністичної позиції націонал-демократичної партії – в опозицію переходив і І.Франко³². М.Грушевський потребував підтримки ендеків, коли переносив свою діяльність на Наддніпрянщину, і тимчасово замирявся з К.Левицьким і ЦК партії («тіснішим комітетом») – на те ж приставав і І.Франко. М.Грушевський уважав приватні гімназії в Галичині важливішим, аніж національний театр, здобутком – із цим погоджувався й І.Франко. Коли І.Франко зблокувався з М.Грушевським на ґрунті співпраці в НТШ, він відразу збайдужів до активної політики й перестав відігравати ту активну суспільну роль, яку відігравав у свій драгоманівський період життя. Апатія І.Франка до суспільного життя після 1905 р. часто доводила М.Грушевського до відчаю, і він писав у щоденнику, що «тутешні приятелі (малися на увазі І.Франко й В.Гнатюк – *І.Г.*) на міні ідуть, за мною сидять – на мене скидають всі прикrostі і не вважають ніколи потрібним віддати, що міні належить. Така моральна нечутливість прикра»³³.

Чинник М.Драгоманова

Однією з ключових проблем у вивченні взаємин учених є з'ясування швидкої ідейної метаморфози І.Франка – спочатку активного й дієвого драгоманівця, згодом народовця й національного демократа, співзасновника (разом із М.Грушевським) національно-демократичної партії. Чи розірвання з драгоманівством із боку І.Франка було актом самостійного свідомого рішення, чи мав місце сильніший духовний вплив М.Грушевського, який для І.Франка замінив вплив М.Драгоманова?

Листування між М.Драгомановим і І.Франком, а також відповіді останнього показують, наскільки небажаним і шкідливим для М.Драгоманова був розви-

ток народовського напрямку й політика «нової ери». Навіть реорганізацію НТШ М.Драгоманов сприйняв негативно, хоча йшлося, власне, про науку. Для нього така наука була не національною, а партійною, із конкуруючого політичного напрямку. І.Франко, перебуваючи під цілковитим впливом софійського емігранта (це він і сам визнавав у пізніших публікаціях про М.Драгоманова), сумлінно виконував його настанови. Конфронтував із народовцями, натомість шукаючи контактів із москвофілами й лівоналаштованими поляками, критикував «вузький націоналізм» прихильників О.Барвінського, відсутність широкого європейського бачення української проблеми й т.п. Діставалося й виданням народовців, у тому числі «Запискам НТШ». Убачаючи, за методою М.Драгоманова, у польсько-українській угоді лише вади, І.Франко не упускав з поля зору безперечні тактичні позитиви, які ця угода давала українцям як Галичини, так і Наддніпрянщини.

Проте 1895 р. помирає М.Драгоманов, і становище І.Франка в галицькій політиці змінюється на 180 градусів. Відтепер він виступає за національні преференції для української справи, поборення небезпечних космополітичних, промосковських тенденцій серед радикалів, різко розмежовує москвофілів і свідомих українців, сходиться з поміркованими народовцями, натомість розриваючи стосунки зі щирими й твердими драгоманівцями, передусім із М.Павликом. Конфлікт із останнім і був продиктований зміною ставлення до М.Драгоманова. Іншою, найбільшою, причиною були нападки М.Павлика на управу («виділ») НТШ, членами якого були грушевці І.Франко й В.Гнатюк. Чим зумовлена така метаморфоза І.Франка?

Про те, що постійна «пресія» М.Драгоманова гнітила І.Франка, дошкуляла своїм авторитаризмом і максималізмом, він згодом сам визнав у кількох статтях. Не погоджуючись із багатьма думками, але перебуваючи під тиском авторитету й залізної волі М.Драгоманова, І.Франко не насмілювався йому перечити. Про це він писав у листі до А.Кримського: «Без сумніву великий вплив мав на мене покійний Драгоманов, але вплив дуже своєрідний, більш негативний, як позитивний. Спеціально як белетрист я майже не скористав від нього; він, бачилось, не звертав уваги на мою белетристику, а коли де на що й звертав увагу, то тільки лаючись. Посередньо і безпосередньо він пер мене до публіцистики, але й тут не любив думок інших, крім своїх власних. Реасумуючи все, що лишилось мені в пам'яті з його впливу, я сказав би, що він не був для мене батьком, добрим, ласкавим і виrozumілим на хиби поводитирем, а радше батоном, що без милосердя, не раз несправедливо, а завжди болюче цвівгав мене. Се була важка школа, тяжча, як у дрогобицьких василіан»³⁴. Чи не сталося так само й у стосунках М.Грушевського та І.Франка? Тобто, чи не замінив М.Грушевський для І.Франка М.Драгоманова на посту ментора й ідейного керманіча?

Такий посил може видатись занадто сміливим щодо людини, яка за обширом інтелектуального розвитку й знань у різних ділянках духовної творчості стояла вище й за М.Драгоманова, і за М.Грушевського. Проте тут ідеться не про здатність самостійно висновкувати, а про вольовий вплив особистості, яка накидає генеральні напрямні мислення. А в цьому сенсі, як ми вже казали, воля голови НТШ була куди потужніша за Франкову вдачу.

Між київською Старою громадою й М.Драгомановим протягом 1880-х рр. велася постійна боротьба за ідейний вплив. І.Франко вагався між позицією В.Антоновича–О.Кониського та М.Драгоманова, усе ж віддаючи перевагу останньому, його розумінню політичної ситуації на Наддніпрянщині й у Галичині. Одруження в цей час із О.Хоружинською в метафізичному сенсі було ніби «шлюбом» із київськими старогромадівцями, які жорстко опонували М.Драгоманову й підтримували народовську політику О.Барвінського у Львові. Часами він схилився безпосередньо до львівських народовців, погоджуючись навіть ре-

дагувати їхній журнал, за що зазнавав жорсткої драгоманівської критики. Бачачи вади політичної візії М.Драгоманова на початку 1890-х рр., І.Франко все ж був ближчим до софійського професора, аніж до народовців. Молоді радикали, ключовою постаттю серед яких був саме І.Франко, в ідейно-політичному сенсі вже не були чистими драгоманівцями. У національному питанні вони почали здійснювати дрейф у бік народовців. У соціальній же сфері вони ще цілком поділяли позиції М.Драгоманова, його соціально-національний детермінізм і чітке розмежування за шкалою поступ / реакція, у питанні ставлення до заможних верств суспільства.

Для поєднання позитивних моментів у програмах обох галицьких партій необхідна була нова, стороння сила, якою й став М.Грушевський. Кількісна перевага була на боці народовців. Майбутнє, інтелектуальний потенціал були за радикалами. Кінець політики «нової ери», яку скасував М.Грушевський, – ось та переломна подія, яка підштовхнула більшість народовців (окрім правих консерваторів на чолі з О.Барвінським) до об'єднання з радикалами. Для М.Грушевського це був більше, ніж сміливий крок. Він ставав «на прю» з людиною, яка була його облаштовувачем на галицьких теренах. Молодий професор ще не мав відповідної підтримки з боку львівських «нотаблів», тож це могло коштувати йому втрати щойно зайнятої посади в університеті.

Інша проблема. М.Грушевський змінив той напрям політики, який заповідали йому В.Антонович і О.Кониський. Стосунки його з метрами київського національного осередку від другої половини ХІХ ст. достатньо поспувалися й охололи. Особливо на згортанні співпраці з О.Барвінським і поляками нарікав В.Антонович. Проте М.Грушевський непорушно дотримувався прийнятої лінії поведінки, роблячи ставку на І.Франка як противагу О.Барвінському. Як показало майбутнє, таке рішення було єдино вірним у тій непростій ситуації. А спільне дітище – національно-демократична партія – відразу стала провідною силою українського галицького суспільства до часів постановня ЗУНР.

Ілюстрацією висловленої тези може служити ситуація з висвітленням поста-ті М.Драгоманова на шпальтах «Записок НТШ» і ЛНВ. В останні роки ХІХ ст. М.Грушевський видав під егідою НТШ етнографічні праці М.Драгоманова. Це дало привід В.Антоновичу турбуватися з приводу того становища, яке товариство займає щодо людини, яка не дуже прихильно, а навіть скептично, ставилася до ідеї постановня української національної науки без підтримки імперських, але визнаних європейською наукою центрів наукового життя, таких як Петербурзька академія наук. Тоді М.Грушевський заспокоїв свого вчителя, що йдеться не про політичні праці М.Драгоманова і його історіософські ідеї, а про народознавчі студії.

М.Грушевський поділяв негативне сприйняття В.Антоновичем ідей М.Драгоманова в питанні культурної самостійності українців. У 1901–1906 рр. Михайло Сергійович згадував про це в кількох публіцистичних статтях. Зокрема у статті «На порозі століття»³⁵ він писав: «...на пункті культурної самостійності України (не кажучи про політичну) [М.Драгоманов] до смерті не визволився вповні від впливів панросизму, поручаючи навіть галицьким русинам російську культуру яко вищу та заохочуючи їх до такого уживання прикладом болгар... Він, очевидно, не розумів [ситуації, в якій опинилося українство]; його накликування – в ім'я загальнолюдських поступових принципів звернутися лицем до російської літератури – йшли в руку панросизму, і без того занадто сильному на Україні, а його рада – не порушуючи принципиальних питань виробляти українській мові місце «з долини», в рамках практичних потреб, йшла назустріч і без того сильному опортунізму й спиняла теоретичне вияснення українського питання». Подібним чином М.Грушевський оцінював М.Драгоманова в статтях «На руїнах»³⁶ (1905 р.), «Наступного дня» (1906 р.) і «Рух політичної і суспіль-

ної думки в XIX ст.» зі збірника «Освобождение России и украинский вопрос»³⁷ (в останній статті львівський професор критикував невдалий обласний принцип автономізації Росії, який заперечував принцип національно-територіальної автономії). До речі, теза про пріоритет російської літератури над європейською майже один до одного взята з відомої полемічної статті В.Антоновича, друкованої в журналі «Правда» в другій половині XIX ст. й написаної як контраргумент проти відомих драгоманівських поглядів.

Із кінця XIX ст. І.Франко поділяв ідеологічну концепцію М.Грушевського відносно напрямку українського суспільно-політичного руху. 1900 р. помер О.Кониський – головний київський антагоніст І.Франка під час його активного драгоманівства. На шпальтах «ЛНВ» й у «Хроніці НТШ» відразу з'являється розлогий некролог М.Грушевського³⁸. І.Франко одночасно пише невелику популярну брошуру про життя й діяльність О.Кониського (була опублікована «Просвітою» у Львові 1901 р.³⁹). Дотримуючись заданої М.Грушевським лінії, він позитивно оцінив внесок небіжчика в розвій української справи, найбільшим здобутком О.Кониського визначивши польсько-українську угоду й наукову реорганізацію НТШ. Конфлікту між О.Кониським і М.Драгомановим І.Франко уникнув досить майстерно. Він із розумінням поставився до тактики Олександра Яковича й одночасно не звинувачував у нерозумінні національного інтересу Михайла Петровича. І.Франко трактував непорозуміння в українському консервативному й радикальному таборах неможливістю поєднати інтереси поляків, народовців і радикалів, необхідністю тримати О.Кониським справу порозуміння в таємниці.

Паралельно І.Франко пише іншу працю, яка стала свідченням остаточного подолання ним «комплексу Драгоманова»⁴⁰. Ідеться про знакову статтю, опубліковану в «ЛНВ» 1900 р., «Поза межами можливого»⁴¹. У ній І.Франко поразувався з драгоманівським космополітизмом і невірою в незалежне майбутнє України («...в його політичних писаннях українці завсігди тільки південні росіяни і такими повинні бути і надалі. Він [Драгоманов] силкувався навіть міцніше зв'язати українців з росіянами боротьбою зі спільним ворогом – абсолютизмом ... в «Вільній спілці» дав зразок зовсім безнаціональної російської федерації... Глибока і сильна віра в західноєвропейські ідеали соціальної рівності і політичної волі заслонювала перед його очима ідеал національної самостійності, ідеал, що не тільки вмщує в собі оба попередні, але один тільки може дати їм поле до повного розвою... Брак віри в національний ідеал, продуманий до крайніх конвенцій також на політичній полі, був головною трагедією в житті Драгоманова, був причиною безплідності його політичних змагань...»⁴²).

Статтю І.Франка, на наш погляд, варто розглядати у зв'язку зі щойно створеною за активної участі М.Грушевського національно-демократичною партією, ключовим пунктом програми якої було здобуття в перспективі незалежності, а на першому етапі – утворення окремого українського коронного краю в Східній Галичині, що давало можливість остаточного розмежування українського й польського національних інтересів. Незалежницькі програми чехів, угорців і поляків так само ґрунтувалися на ідеї здобуття спочатку автономії в межах свого коронного краю.

У розрізі порушених нами проблем – еволюції думок І.Франка під впливом М.Грушевського – цікавим для нас є порівняння цієї статті з працею, написаною за 5 років перед цим. Ідеться про відгук І.Франка на статтю Ю.Бачинського «Ukraina irredenta»⁴³. Різниця в оцінці М.Драгоманова за 5–10 років дуже помітна. Якщо 1895 р. М.Драгоманов для І.Франка – «щирий українець», «свідомий європеець і не менш свідомий українець», то 1906 р. – «етнічний українець, але політичний росіянин» («Суспільно-політичні погляди М.Драгоманова»). Якщо в пізніших працях, писаних, на наш погляд, під впливом ідейних

напрямних М.Грушевського, думкам М.Драгоманова про українську літературну мову відповідала постава М.Костомарова про мову «для домашнього обихода», то в рецензії на Ю.Бачинського переконання М.Драгоманова про існування спільної для українців і росіян високої «загальноруської» літератури виправдувалося І.Франком боротьбою М.Драгоманова проти «усякої національної ексклюзивності, проти ширення національної ненависті і шовінізму».

Те саме стосується й ключового питання статті – ставлення М.Драгоманова до української самостійності. У суперечці з Ю.Бачинським І.Франко виправдував драгоманівський федералізм. На його думку, М.Драгоманов не був принциповим супротивником самостійності – просто для цього в Україні не дозріли об'єктивні обставини. Поділяючи в глибині душі погляди Ю.Бачинського щодо самостійності української нації, І.Франко вдався до характеристичної підміни понять. Він уважає, що федералізм не заперечує самостійність («Політична самостійність можлива і в зв'язку з Росією, при федеральнім її устрою»⁴⁴).

Але коли ми порівнюємо погляд І.Франка на українську самостійність від 1891 р., під час перебування у фарватері магістральних ідей М.Драгоманова, то побачимо просто різку відмінність (див. статтю «Українські «народовці» і «радикали»»⁴⁵). За І.Франком, народовці звинили тим, що «з творів Шевченка зроблено висновок про якусь самостійну Україну, могутню й нещасливу, про козаків, що являють собою ідеал лицарства, відваги й патріотизму, про поляків та москалів, як гнобителів цієї України».

Ставлення до М.Драгоманова часто ставало визначальним для М.Грушевського. Тож, можливо, і І.Франко мав визначатися – якщо ти з професором, то позбувайся драгоманівства. Характеристичний приклад «партійного» підходу до проблеми дружніх стосунків можемо побачити в ставленні професора до племінниці М.Драгоманова – Лесі Українки, яка в листі до М.Кривенюк (травень 1903 р.) писала, що І.Труш «докорив мені «партійністю» супроти нього, за те, що я не зриваю відносин з Павликом, і нібито, в присутності його і Ради (І.Труш був одружений із дочкою М.Драгоманова Радою – І.Г.) ігнорую Грушевського»⁴⁶.

У липні 1903 р. Леся Українка була у Львові й, зупинившись у М.Павлика, відвідала І.Франка, а той відрадив заходити до М.Грушевського, служниця якого Стефця її, нібито, демонстративно ігнорувала⁴⁷. І це при тому, що в листі до представника «кліки» Грушевського І.Труша Леся Українка твердила, що не належить ані до «партії» Павлика, ані до «партії» М.Грушевського й при нагоді заходила до останнього. А з М.Павликом її в'яже стара дружба, яку не можуть зліквідувати тодішні обставини – боротьба опозиції (М.Павлика) проти М.Грушевського⁴⁸.

Російська революція 1905–1907 рр. викликала новий, підвищений інтерес російського суспільства до М.Драгоманова як до предтечі російського конституціоналізму й соціалізму. Російська суспільна думка вчепилася за досить зручні для неї думки М.Драгоманова щодо національного питання, трактованого останнім із централістичних позицій. Ідея обласної автономії якнайкраще лягала в концепцію вирішення національного питання кадетської партії. Проблема українського руху полягала в тому, що серед кадетів було багато визначних українських діячів зі значним впливом на наддніпрянське суспільне життя. Історіософія М.Драгоманова скріплювала національну амбівалентність українця, його малоросійство, коли визнаючи себе українцем за походженням, людина залишалася політичним росіянином. Теза про обласну автономію влаштувала й підросійські польські партії, які одержували ніби цілком демократичну підставу на повернення свого впливу на Правобережній Україні, Холмщині й Підляшші. Ідею обласної автономії пропагував на шпальтах популярної київської газети «Киевские отклики» М.Василенко. Але найбільший культурний резонанс мали суспільно-політичні праці М.Драгоманова, видані в Петербурзі 1906 р. кадетом

Б.Кістяківським. Негативна тенденція драгоманівського впливу, який, здавалося, уже вдалося притлумити М.Грушевському у Львові й Києві, отримувала нове життя. І з цим треба було теоретично воювати. За що й узявся І.Франко на прохання М.Грушевського (про це є згадки в його щоденнику за 1904–1910 рр.⁴⁹). 7 червня 1906 р. до М.Грушевського звернувся В.Панейко з проханням виступити перед львівськими «матуристами» про М.Драгоманова. Професор «відмовив і пояснив своє становище против роблення з Драгоманова національного пророка, особливо тепер»⁵⁰. Натомість зголосився І.Франко. План свого «відчиту» він докладно узгодив із М.Грушевським 28 червня того року. Він мав представити М.Драгоманова, як «антиквара», тобто, очевидно, як діяча, який не бачив перспектив за окремішнім українським рухом. 15 липня 1906 р. реферат був прочитаний перед студентською молоддю (надрукований у «ЛНВ» в серпні під назвою «Суспільно-політичні погляди М.Драгоманова»). Перед друком І.Франко знову радився з М.Грушевським, який сконстатував у щоденнику: «Своїх критичних планів він у викладі не додержав переважно»⁵¹.

Зовсім протилежної думки була дружина М.Драгоманова, яка на початку 1907 р. в листі закидала І.Франкові зраду пам'яті чоловіка, кон'юнктурництво, відсутність щирості перед Михайлом Петровичем, бо не боронив перед ним (за життя) своєї позиції, не сперечався; також ішлося про угоду чийсь партійним інтересам – натяк на антидрагоманівський вплив М.Грушевського. Відповідь І.Франка була цікавою під кількома кутами зору. Він писав, що М.Драгоманов листувався з ним як радикалом (а йшлося про передмову до листів М.Драгоманова до І.Франка), а він, Франко був і є народовцем (sic!)⁵². Оскільки офіційно до народовської партії І.Франко не належав, а, навпаки, у відкритій полеміці з ними воював, то виходить, що народовцем Іван Якович почувався в душі, а тоді, виходить, протистояв він народовцям не з ідейних міркувань, а з примусу М.Драгоманова. Як тут не згадати слова О.Кониського про Франкову нестабільність!

Впливу М.Грушевського на своє нове ставлення до М.Драгоманова І.Франко рішуче не заперечував, хоча й не визнавав, що належав до якоїсь «партії». У вузькому сенсі І.Франко ніби мав рацію: ані він, ані М.Грушевський тоді до партій не належали, членство в «ендеках» вони припинили. Але Л.Драгомановій ішлося не про формальну, а скоріше фігуральну партійність, а в цьому сенсі І.Франко належав до «фамілії», «партії» М.Грушевського. Він визнавав себе учнем М.Драгоманова, але мав на нього «жаль» за несправедливе до себе ставлення.

Перейдімо тепер до самого змісту праць І.Франка про М.Драгоманова: стаття «Суспільно-політичні погляди М.Драгоманова» та передмова до книжки «М.Драгоманов. Листи до І.Франка і інших»⁵³. Обидві з'явилися друком у 1906 р. У другій, програмного характеру статті, І.Франко розвивав думки М.Грушевського, писані раніше й, головне, висловлені в приватних розмовах у колі «фамілії». Паралелі досить відчутні – порівняймо: «Як політик він (Драгоманов – І.Г.) до кінця життя лишався тим, чим був при виїзді з України – *genite Ukrainus natione Russus*; Росія як політична цілість була дорога йому головне задля тих задатків духової культури, які бачив у ній. України без близького зв'язку з Росією він не міг уявити собі...»⁵⁴.

І.Франко, М.Грушевський і С.Єфремов «відвойовували» М.Драгоманова в суперечці з українськими політиками кадетської орієнтації, які перебували у фаворі російських політичних інтересів. Проте різними шляхами. Якщо С.Єфремов намагався використати авторитет М.Драгоманова на українську користь і добачав у Михайлові Петровичу тогочасного соціаліста-федераліста, то Б.Кістяківський, навпаки, бачив у М.Драгоманові російського політика українського походження, що вирішував спільну для українців і росіян суспільну справу, першого європейські налаштованого конституціоналіста й соціаліста.

І.Франко й М.Грушевський намагалися через реалістично-критичне ставлення чітко наголосити на негативах і позитивах М.Драгоманова, на тому, що можна використати для сучасності, а від чого варто відмовитися назавжди. І.Франко в цей час позбувся соціалістичних ілюзій, і, можливо, саме тому так гостро відмовляє М.Драгоманову в соціалізмі. У вузькому розумінні це так – Михайло Петрович не був теоретиком соціалізму. Проте в широкому – його все ж можна таким уважати. І саме соціалістом, передусім під час української революції, його вважав М.Грушевський.

Як необхідний тодішній Україні плюс І.Франко виокремлює драгоманівський еволюціонізм, що заперечував революційні методи боротьби (у цей час І.Франко сам перестав бути радикалом, а тому відзначав у М.Драгоманова те, що було притаманне йому самому). А ще він відзначав драгоманівську повагу до особистості, вивіщення особистісного над громадським.

Вірний драгоманівець М.Павлик сприйняв критицизм І.Франка щодо М.Драгоманова як зраду ідеалам молодості, небезпідставно приписуючи таку зміну пріоритетів саме негативному впливу М.Грушевського. У нових суспільних умовах у Галичині М.Павлик продовжував пропагувати лінію М.Драгоманова, постійно спілкуючись із небогою Михайла Петровича Лесею Українкою, налаштовуючи її проти головного редактора «ЛНВ».

Є й інше непряме свідчення «замовлення» саме М.Грушевським критики М.Драгоманова з боку І.Франка. У 1907–1910 рр., під час кризи й хвороби І.Франка в нього часто повторювалися видіння, коли з'являвся М.Драгоманов і крутив йому руки, або що М.Драгоманов надихнув його на написання «Історії української літератури». Чи не тому І.Франко в цей період вдається до критики «Історії України-Руси» М.Грушевського, бо саме останній був призвідцею двох достатньо гучних суспільних реакцій на Франкові виступи. Перша – критика М.Драгоманова, про яку вже йшлося. А друга – його відома стаття в німецькій газеті «Die Zeit» про А.Міцкевича – «поета зради». Цією статтею І.Франко порахувався з польськими громадськими колами, які закрили йому дорогу до професорства й використовували для праці на польському культурному полі. Як і у випадку з М.Драгомановим, це мало своє продовження. У 1909 р. І.Франкові «привиділося», що він віднайшов раніше невідомий рукопис незнаної драми А.Міцкевича «Велика втрата» («Wielka utrata»). У цій варіації Франкової галюцинації також можна побачити намагання замазати свою провину перед пам'яттю видатного польського поета за образливу статтю 1898 р.

Другий період взаємин. «Фамілія» / «кліка» М.Грушевського

Із моменту очолення М.Грушевським Наукового товариства імені Шевченка складається т. зв. «фамілія Грушевського», до якої, крім І.Франка, входили також В.Гнатюк, І.Труш і С.Томашівський – найстарший учень львівського професора. Про свою належність до «фамілії» І.Франко писав Б.Грінченкові: «До фамілії Грушевського мене причислено, мабуть, тому, що я відчужився від усякого товариського життя, нікуди не заходжу, ні у кого не буваю, крім дому Грушевського, хоча сюди найчастіше ведуть мене справи Товариства або наукової роботи»⁵⁵. Мешкання М.Грушевського й І.Франка на одній садибі дозволяло кілька разів на тиждень проводити ідейно-редакційні вечірki в будинку Грушевських, на яких Михайло Сергійович ініціював теми майбутніх суспільно-політичних статей в «ЛНВ», актуальних публіцистичних виступів у газетах «Діло» або «Рада», справу рецензування важливих наукових і публіцистичних праць тощо. Часто на суд «фамілії» М.Грушевський виносив свої майбутні публікації, головним чином, ключові статті для «ЛНВ». Цікаво, що І.Франко на таких зустрічах повадився подібно, як і в ситуації зі спілкуванням із М.Драгомановим

– він майже ніколи не висловлював своїх думок із приводу прочитаного, лише сухо схвалюючи написане М.Грушевським. Таке прохолодне ставлення не раз дивувало професора, про що він неодноразово писав у щоденнику⁵⁶. І.Франко свідомо й цілком добровільно брав на себе роль підпорядкованого в очолюваній М.Грушевським структурі, який виступав як шеф-ментор для своїх молодших колег. Найбільше теплоти й взаємної поваги було лише на початку їхньої співпраці в товаристві.

Не думати відтепер про «хліб насущний» цілком влаштувало І.Франка, тож він із головою занурився в роботу НТШ, відмовившись від своїх старих проєктів. У 1897 р. через «підірване здоров'я» він вирішив покінчити з виданням часопису «Життя і слово»⁵⁷. Пов'язано це було з комбінацією М.Грушевського, який замість «Життя і слова» та «Зорі» збирався видавати «Літературно-науковий вісник». А для забезпечення передплати й концентрації літературних сил навколо одного періодичного органу хотів позбутися можливої конкуренції з боку вже існуючих журналів. Тоді ж М.Грушевський почав збирати редакцію нового журналу й «під цілковитим секретом» запросив О.Маковея до співредагування (вести огляди галицького життя, коротку бібліографію, робити художні переклади, писати до часу критичні статті). Він також повідомляв його, що до складу редакції має ввійти й І.Франко, який робитиме огляди іноземної літератури та життя й теж писатиме критичні статті⁵⁸.

Перші роки після обрання М.Грушевського головою НТШ між ним і І.Франком панувала цілковита згода, про що й сам І.Франко писав у низці листів до знайомих і приятелів. «Говорячи з ним, я говорю звичайно по щирості, – писав він до Ф.Вовка. – Знаю, що багато людей жалуються на нього. Ну та про се може ще доведеться говорити більше. Поки що я берусь бути посередником між Вами і Товариством і зроблю, що можу»⁵⁹. Цю фразу можна зрозуміти так, що І.Франко знав про нарікання на М.Грушевського, але вважав його поведінку виправданою.

Між тим М.Грушевський постійно відчував себе в ізоляції. Опозиціонерами були не лише багато галичан, але й більшість наддніпрянців не могла погодитися з безкомпромісністю й принциповістю голови товариства. У вересні 1899 р. І.Франко був у Києві й відчув незадоволення, ба навіть ворожість до М.Грушевського з боку старогромадівців. К.Мельник-Антонович, Д.Багалій і П.Житецький мали претензії за необрання їх дійсними членами НТШ. Інші взагалі невідомо чому «гнівалися» на професора. І.Франко радив, вертаючись із відпочинку, заїхати до Києва й налагодити відносини⁶⁰. Але для М.Грушевського важки не імена, не авторитет учених, а конкретна праця на користь питомої національної науки, інституцією якою було НТШ. Тому новачок у науці С.Єфремов став дійсним членом НТШ у віці 24 роки (лише два роки, але продуктивно, попрацювавши для «ЛНВ» і ЗНТШ). В.Липинському на це знадобилося чотири роки від першої публікації в «Записках», а з Д.Багалієм і «Мельничкою» (К.Мельник-Антонович) М.Грушевський мав проблеми десятки років, бо вони ігнорували товариство. П.Житецький образився на М.Грушевського й І.Франка за рецензію останнього на книжку «Энеида И.П.Котляревского и древнейший список её»⁶¹. Якщо за драгоманивського періоду І.Франкові закидали радикалізм і атеїзм, то тепер в очах П.Житецького він перетворився на «речника уніатського клерикалізму»⁶². Для зняття напруження Павлові Гнатовичу довелося писати пояснювального листа М.Грушевському й І.Франкові.

«Літературно-науковий вісник» став для І.Франка основним джерелом заробітку й головним об'єктом прикладення творчих сил⁶³. Тому, очевидно, у внутрішніх конфліктах у НТШ, в яких активну участь брали С.Дністрянський, В.Шухевич, М.Павлик, В.Левицький (математик), О.Колеса, К.Студинський, С.Рудницький та ін., І.Франко активно відстоював позицію М.Грушевського.

І саме його енергійне поводження й принципова позиція, спільна акція з В.Гнатюком (вихід з управи товариства) дозволили зберегти за М.Грушевським посаду голови НТШ.

Докладно описуючи конфлікт 1901 р. в листі до Б.Грінченка, І.Франко з великим пієтетом і повагою відгукувався про організаційні здібності М.Грушевського: «...треба було справді подивляти того чоловіка, як у нього вистачало енергії й пам'яті, щоб заглянути всюди й всюди подбати за точне й відповідне виконання обов'язку»⁶⁴. У І.Франка не виникало сумнівів, що саме М.Грушевський був тою єдиною людиною, яка витягла НТШ із затяжної кризи: «Заставши адміністрацію товариства в повнім патріархальнім безладі, проф. Грушевський мусив заглядати у всі найменші деталі, сваритися з директором друкарні, зі слугами, наборщиками, заглядати в бухгалтерію, у рахунки паперу, в укладання білянсів; усюди він вносив свою залізну витривалість, бистрий розум і дисципліну – і робив собі ворогів»⁶⁵. Цікаві думки І.Франка й з приводу звинувачень опозицією М.Грушевського в авторитаризмі. «Опозиція не щадила й не щадить проф. Грушевському і цілій т. зв. кліці його слів признання і похвали. Тільки що кождий раз зараз знайде своє «але». Проф. Грушевський деспот, автократ – се перший закид, настільки невловимий, настільки й гнусний. Невловимий, бо ніхто не вміє подати факту того якогось автократизму, окрім хіба того, що він пильнував, щоб усе потрібне для правильного ходу діл у товаристві було зроблено впору, як слід»⁶⁶.

Стилістика й докладність листа дозволяє твердити, що це не була проста приватна рефлексія подій, що відбулися. Навпаки, І.Франко писав Б.Грінченкові як висловлення спільної думки М.Грушевського та його прихильників представникові наддніпрянських українців, які того М.Грушевського відіслали до Галичини здійснювати всеукраїнську справу. Здається навіть, цей лист був інспірований самим М.Грушевським, щоби роз'яснити ситуацію союзникам за Збручем.

М.Грушевському доводилося зважати на нестабільний характер І.Франка й для того завжди тримати його під опікою. Можливо, саме тому він запропонував І.Франкові будувати хату у своїй садибі. Ба більше – він сам розпоряджався будівництвом, запропонував того ж архітектора – Заходнього, що зводив його власну віллу. М.Грушевський намагався нейтралізувати негативістський вплив дружини І.Франка, яка щосили гальмувала будівництво Франкового будинку. Він позичив тисячу ґульденів на закладення фундаменту й мурів, порадив І.Франкові написати листа родичеві О.Хоружинської-Франко Є.Трегубову, аби той переконав її не чинити перешкод будівництву⁶⁷.

Хроніка трьох років перед розв'язанням старої «фамілії» зафіксована в щоденнику М.Грушевського. Конфлікт 1903 р., очевидно, посприяв утворенню перших серйозних тріщин у взаєминах. У березні 1904 р. професор констатує зменшення контактів із І.Франком, і те, що він останнім часом став «малоінтересний»⁶⁸. У цей час І.Франко консультується з М.Грушевським із приводу енциклопедичного гасла «Малорусская литература» для додаткових чотирьох томів енциклопедичного словника Брокгауза й Ефрона⁶⁹. Одразу після вдалих для «кліки» М.Грушевського загальних зборів НТШ 25 березня 1904 р. вони разом, за намовлянням професора, який, до того ж, ще й позичив гроші, поїхали в подорож до Італії. Були у Венеції, Римі, пробули разом «дев'ять днів і десять ночей». Верталися назад порізно: спочатку до Відня поїхав І.Франко, а через день – 10 квітня – і М.Грушевський⁷⁰.

По поверненні до Львова І.Франко заходився редагувати німецький переклад першого тому «Історії України-Руси» М.Грушевського. Робота валилася на нього одна за одною. У листі до А.Кримського він нарікав, що М.Грушевський «кричить», аби поквапитися зі статтею про А.Шашкевича – короля балагулів,

а думок «не стає за вічною коректурою»⁷¹. Улітку того ж року обидва беруть участь в українознавчих курсах для студентської наддніпрянської молоді. У вересні 1904 р., на прохання М.Грушевського, І.Франко перекладає німецькою його статтю⁷² про перше десятиріччя НТШ у Львові для В.Ягича та його «Archiv für Slavische Philologie»⁷³. Улітку 1905 р. «нудився», але перекладав на прохання М.Грушевського «решту історії Грушевського» німецькою мовою⁷⁴.

У політичних комбінаціях І.Франко – достатньо індиферентний. Роками він терпить на засіданнях секцій, управи й загальних зборах НТШ нападки від М.Павлика, і попри це погоджується на пропозицію останнього відродити радикальну партію, що напрочуд дивує М.Грушевського – він дізнається про такі бажання письменника з третіх рук. Знаючи ставлення М.Грушевського до М.Павлика, І.Франко при першій розмові на цю тему з професором відмовляється від замірів. Але І.Труш за три тижні повідомив М.Грушевському, що І.Франко має дістати в Києві гроші на радикальний часопис⁷⁵. За місяць І.Франко вже заносить М.Грушевському запрошення на «довірочну нараду» національно-демократичної партії. Професор вирішив не йти, і з цим погоджується І.Франко. Одночасно наради з приводу відродження радикальної партії тривали й у грудні 1904 р., а І.Франко навіть «виладив якусь радикальну відозву»⁷⁶.

М.Грушевський намовляє І.Франка включитися в полеміку навколо справи українських приватних гімназій, їхньої першочерговості для громади порівняно з національним театром. І.Франко пише статтю для «Діла», заздалегідь узгодивши її з професором. М.Грушевському не сподобалося програмне акцентування справи⁷⁷.

Початок 1905 р. в стосунках обох учених був «несмачним». І.Франко пустив через О.Сушка (а той переповів це І.Копачеві) поголос, що їхав із М.Грушевським до Італії у вагоні нижчого класу. М.Грушевський одразу обговорив цю ситуацію з І.Франком при свідках (В.Гнатюк)⁷⁸, проте справа цієї плітки мала продовження. І.Франко, на думку М.Грушевського, занадто демонстративно й приязно спілкувався з О.Сушком у публічних місцях, зустрічався з ним без відома професора⁷⁹. До історії з мандрівкою в Італію додалися оповіді про те, що І.Франко перебуває під постійною «пресією» професора й змушений через матеріальні причини коритися тискові й виконувати ті роботи, які б не робив із власної волі. Ці чутки обурили М.Грушевського, і він вирішив покласти їм край. У серпні 1905 р. М.Грушевський провів «очну ставку» з О.Сушком, був запрошений І.Копач. І.Франко захищав О.Сушка, кажучи, що такі плітки є лише «легкомисленість» і нічого в цьому немає «кримінального». М.Грушевський залишився незадоволеним⁸⁰. І.Франко згодом розповідав Д.Лукиновичу про суд над О.Сушком, і як нібито М.Грушевський моргнув йому, щоб, очевидно, не занадто «втяти» О.Сушка за «пліткарство»⁸¹.

У 1905–1906 рр. І.Франко багато працював на конкретні замовлення М.Грушевського. У лютому 1905 р. він написав критичну статтю на ювілей М.Павлика – «Михайло Павлик; замість ювілейної сільветки» (ЛНВ. – 1905. – Ч.2. – С.160–186)⁸². А в липні 1906 р. – про суспільно-політичні погляди М.Драгоманова⁸³. М.Грушевський натомість на прохання І.Франка пише статтю для німецького збірника⁸⁴. Улітку 1905 р. М.Грушевський полемізує з І.Франком із приводу давньоруської пам'ятки «Чуда св. Климента папи римського»⁸⁵. Ніби незначний факт – суперечка навколо двох редакцій цього твору – свідчила про один важливий ментальний момент. І.Франко висловив сумнів в інтерпретації М.Грушевського й тим підважив, на думку професора, його авторитет. Принаймні так можна трактувати фразу в щоденнику: «читав уважно і *мушу* (курсив – *І.Г.*) реплікувати»⁸⁶.

Саме від Івана Яковича до професора дійшла звістка про обрання І.Франка та М.Грушевського почесними докторами Харківського університету⁸⁷. У НТШ і

«ЛНВ» І.Франко й М.Грушевський ведуть спільну лінію. Вони намагаються нейтралізувати бажання деяких молодих членів товариства «фрондувати» й вивести обох з управи на загальних зборах НТШ весною 1905 р.⁸⁸ Тоді ж на зустрічі «фамілії» було вирішено перенести «ЛНВ» зі структури НТШ до «Видавничої спілки» й увільнити журнал таким чином від внутрішньої цензури.

Незрівнянний трудівник на творчій ниві, І.Франко був кепським організатором на господарській ниві. Коли влітку 1905 р. зі Львова виїхав наглядач за будівництвом студентського гуртожитку Д.Лукиjanович, М.Грушевський просив наглянути за цим І.Франка, але «путнього» від цього не чекав⁸⁹.

Останні два місяці 1905 р. й увесь наступний рік М.Грушевський провів у переконуванні членів «фамілії» і киян у необхідності переносити «ЛНВ» до Києва. І.Франко від початку й до кінця висловлював скептицизм щодо цього проєкту, причина якого коренилася в тому, що він, мабуть, розумів неможливість своєї дальшої близької участі в редагуванні. Отже, причина його тихого спротиву перебувала в матеріальній площині. Наприкінці жовтня 1905 р. на нараді в помешканні М.Грушевського були присутні І.Франко, В.Гнатюк, а від киян – Ф.Матушевський, і всі сприйняли ідею професора зимно⁹⁰.

Не співчували кияни й планам М.Грушевського очолити всеукраїнську газету в Києві або Петербурзі. М.Грушевський навіть плекав план власної львівської газети, але діячі управи НТШ, І.Франко, В.Гнатюк і Д.Лукиjanович не проявили енергії⁹¹. Небажання впливу галичан на наддніпрянське життя викликало заяву «фамілії» в газеті «Громадська думка». Цікаво, що ані В.Гнатюк, ані І.Франко не були прихильниками радикалізму в стосунках із киянами. Наполіг знову М.Грушевський⁹².

У липні 1906 р. у своїх розмовах із І.Франком М.Грушевський знову повертається до ідеї перенесення львівських установ до Києва. І знову І.Франко висловлює свої скептичні міркування щодо планів професора⁹³. І.Франко не заперечував М.Грушевському, але демонстрував цілковитий індивергентизм. Справу перенесення Михайло Сергійович поставив у жовтні того року на розгляд управи НТШ і «Видавничої спілки». «Франко сидів як маринований... І так я оден мусив сам собі давати репліки», – писав у щоденнику М.Грушевський⁹⁴.

І.Франко, відчуваючи, що схилити М.Грушевського до залишення «ЛНВ» у Львові не вдасться, удався до тактики тихої фронди. Він висловив думку про новий проєкт своєї доцентури у Львівському університеті, читання лекцій у Петербурзькому вільному університеті, демонструючи М.Грушевському свій можливий відхід від активної праці в НТШ. М.Грушевський не перечив, але «згадав йому за кислоту, яка тече відси (зі Львова – І.Г.)»⁹⁵.

Львовом відразу поповзли чутки про «затирання» М.Грушевським І.Франка, про образи того на професора. Д.Лукиjanович доповідав голові НТШ про «оповідки» І.Франка, що М.Грушевський «погнівався» на нього й через те Д.Лукиjanович не дає грошей із «Видавничої спілки». М.Грушевський запросив І.Франка до розмови («поговорили дружельно») й запропонував грошей⁹⁶.

У листопаді 1906 р., хоча річниця народження припадала на серпень, І.Франко окремо від М.Грушевського (а, отже, НТШ) вирішив відзначити своє п'ятдесятиріччя. Конспіративну справу «комерсу» І.Франка провадив В.Гнатюк. М.Грушевського це дуже зачепило й він висловив претензії В.Гнатюкові. Той опирався, і тоді професор знову висловив «ще й деякі інші свої жалі й болісті», а потім скаржився Д.Лукиjanовичу на нещирість приятелів. Д.Лукиjanович доводив, що В.Гнатюк щирий, а від І.Франка «не можна вимагати ані конвенції, ані міри»⁹⁷.

Якщо раніше на читанні своїх статей М.Грушевський чув від І.Франка лише стриману похвалу, то тепер той критикував професора за незрозумілі місця й погану мову (написано «тяжко й неясно»). Голова «кліки» взяв статтю до рук

і перечитав сам і з Томашівським і того не завважив, «лише вступний період розбив надвоє»⁹⁸.

У політичних «аспіраціях» І.Франко продовжував цілковито довірятися М.Грушевському, якому йшлося про одержання підтримки з боку політиків національно-демократичної партії щодо його планів перенесення друку до Росії. Він не хотів ангажуватися, як він уважав, в опортуністичну політику ендеків і намагався зберегти дистанцію, щоби не підпадати партійній дисципліні. Натомість І.Франко готовий був знову вступити до ЦК («тіснішого комітету») партії, коли на це буде команда професора («як ви вступите, то і я»)⁹⁹. С.Томашівський мав власну лінію й вів свою гру – він хотів залучити М.Грушевського до активної співпраці в партії й заробити дивіденди перед керівництвом ендеків, зокрема К.Левицьким. І.Франко ж політикою як такою не переймався – його більше цікавило збереження статус-кво в НТШ і «ЛНВ». І лише під таким кутом зору він дивився на всі партійні перетрактації. Тому в розмовах із приятелями М.Грушевський постійно нарікав на ізольованість. Ані І.Франко, ані В.Гнатюк, ані С.Томашівський не дивилися на українську політику з глобальної перспективи національного руху – кожен із них мав свій досить обмежений інтерес, що окреслювався межами Галичини. Свої докори він знову висловлював І.Франкові й В.Гнатюкові, казав, що даремно його підозрюють у переведенні все на грошові відносини. Дві ключові постаті «фамілії» заперечували й твердили про свою щирість до професора¹⁰⁰.

У вересні 1906 р. М.Грушевського й І.Франка обрали, нарешті, почесними докторами Харківського університету. Сама ця звістка не стала особливо приємною для М.Грушевського¹⁰¹. У боротьбі з ним здебільшого великодержавно налаштовані вчені Петербурзької АН також розігрували карту незгоди І.Франка й М.Грушевського в останній рік існування «фамілії». У березні 1907 р. з'явилася звістка про висунення кандидатури І.Франка до російської академії, що було розцінено М.Грушевським як «добре розв'язання теперішніх відносин»¹⁰². В очах росіян М.Грушевський виглядав куди більшим «мазепинцем», аніж І.Франко. Останній майже зовсім не ангажувався до російської політики й не драгував державні й партійні кола імперії. За всіма канонами до академії мали б обрати або обох учених відразу, або спершу М.Грушевського, як голову НТШ. Та вийшло навпаки. Петербурзькі академіки демонстративно обрали москвофіла А.Петрушевича – людину, що в науковому сенсі стояла на докритичному етапі розвитку науки, а згодом одного І. Франка.

Із січня 1907 р. «ЛНВ» почав друкуватися в Києві. Цікаво, що своїй родині й знайомим І.Франко протягом останніх років свого життя неодноразово в усній і письмовій формі скаржився на М.Грушевського, на усунення його професором від роботи в «ЛНВ». Аналогічні жалі, але вже на адресу І.Франка, у своєму щоденнику висловлював і професор: «Закликав Франка, але він для ЛНВ нічого не зробив» (25.02.1907); «Навіть Франко показав якусь тінь заінтересування на се (інформація, що «ЛНВ» має 1200 передплатників – І.Г.), а то все казав про свою апатію» (1.03.1907); «Дуже мене розстроїла апатія і пасивність Франка до ЛНВ» (6.03.1907); «Масу часу і ще більше уваги забирає ЛНВ, і дражнить іще повна пасивність і апатія до нього Франка – по кілька разів приходиться пригадувати про одну річ (і такі листи дійсно є в «Листуванні М.Грушевського» (Т.1) – І.Г.), посилати, нагадувати, і все, розуміється у найгрішнішій формі» (9.03.1907); «Дуже прикре враження робить Франко – майже не почитального. Тяжко було побороти прикре почуття в собі» (10.05.1907)¹⁰³. Ба більше – одного разу І.Франко просив не друкувати вже зверстані речі в «ЛНВ», коректа яких уже була ним прочитана¹⁰⁴. Уже після розгону II Державної думи І.Франко продовжував «проріцати» повернення «ЛНВ» до Львова¹⁰⁵.

У межах НТШ поведінка І.Франка щодо М.Грушевського так само змінилася – він опонує голові при кожній слушній нагоді. У травні 1907 р. на мовній комісії, якою керував І.Франко, Іван Якович не погоджувався з М.Грушевським щодо необхідності вироблення сталого правопису при виданні творів Т.Шевченка.

Кінець «фамілії» датує сам М.Грушевський у щоденнику. 12–13 жовтня 1907 р. на засіданні секції НТШ професор знову виливав свої жалі перед І.Франком і В.Гнатюком: «Гнатюк відгризався, Томашівський взяв ролю примирителя. Навряд чи що буде з того. Розійшлася наша фамілія», – сконстатував М.Грушевський¹⁰⁶.

У житті й побуті І.Франко й М.Грушевський багато часу проводили разом. Не лише М.Грушевський запрошував І.Франка на «довірочні наради», але й просто на вечерю та балачки. І.Франко й сам по кілька разів на тиждень, а то й періодами щодня ввечері заходив до будинку М.Грушевських. Дім І.Франка Грушевські не відвідували, тому що від 1901 р. склалися непрості стосунки з дружиною І.Франка – вона болісно реагувала на саму присутність Грушевських. І.Франко приходив сам, часто з приятелями, частіше з В.Гнатюком, рідше – з С.Томашівським, Д.Лукіяновичем і І.Трушем. Іноді приходив із приїжджими до Львова, які хотіли бачити М.Грушевського. Тоді він ніби виконував функцію провідника. Так, він бував у Михайла Сергійовича з М.Коцюбинським, приводив шваґра М.Драгоманова І.Шишманова, бував разом із корифеями українського театру М.Садовським, М.Заньковецькою. М.Грушевський кликав І.Франка, коли приходили майбутні нові «фаміліанти» І.Джиджора й М.Мочульський. Від І.Франка М.Грушевський часто дізнавався про політичні новини: замах на П.Столипіна, жовтневий 1905 р. маніфест царя, скасування військового стану в Росії (лютий 1907 р.). Під час відпочинку в Криворівні І.Франко часто навідувався до садиби М.Грушевського. Вони разом ходили у Львові на каву та морозиво, читали газети. Улюбленими закладами для відпочинку були кав'ярні «Монополь» та «Віденська кава»¹⁰⁷. Спільні походи на каву тривали навіть за часів загострення стосунків¹⁰⁸.

Не варто шукати винних і правих у цьому локальному акті зміни еліт на рівні Наукового товариства імені Шевченка. Кожна сторона мала свою рацію в діях та вчинках. Об'єктивно для М.Грушевського лідером «фамілії» був І.Франко, і з його відходом мали зруйнуватися довірчо-приятельські стосунки голови НТШ з В.Гнатюком, І.Трушем і С.Томашівським. Ані І.Франко, ані В.Гнатюк не мали змоги (родини, стан здоров'я) кинутися у вир малознаного ім підросійського українського життя, переїхати до Києва. Фінансова ж спроможність НТШ не дозволяла тримати на старому рівні оплату кадрів і одночасно підключати до роботи нових людей. Конфлікт на матеріальному ґрунті був неминучим, коли брати до уваги, що старі «фаміліанти» не мали реальних можливостей підзаробляти на стороні. М.Грушевський як міг намагався залагодити конфлікт. Його ідея перевести І.Франка на поаркушну оплату¹⁰⁹ ніяк не могла задовольнити людину, яку обсідали хвороби, і яка втрачала колишню надзвичайну працездатність.

Для збереження поступальності руху НТШ, яке одночасно виконувало наукову й громадсько-політичну функцію, треба було залучати нових людей, нехай і зі скромнішими, ніж в І.Франка, талантами. І М.Грушевський змушений був іти на те, щоби поволі й обережно відсторонювати І.Франка, залучаючи до роботи М.Мочульського, І.Кревецького, І.Джиджору, М.Євшана, М.Залізняка, О.Роздольського, В.Дорошенка – вони й склали нову «фамілію» М.Грушевського.

Третій період. Хвороба І.Франка. Кінець старої «фамілії»

В останній рік існування старої «фамілії» І.Франко продовжував виконувати інтелектуальні замовлення М.Грушевського в справах, що мали ключове звучання в громадському житті України. У червні 1906 р. він написав статтю для петербурзького «Украинского вестника» про австрійську політику¹¹⁰.

У січні 1907 р., у період боротьби М.Грушевського з наддніпрянським партитуляризмом, коли Б.Грінченко та С.Єфремов видавали в Києві, на противагу «ЛНВ», свій журнал «Нову громаду», І.Франко в оглядах літературного життя для «Ради» піддавав критиці цей журнал, що стало однією з причин остаточного розриву київського критика з М.Грушевським і його «ЛНВ». У відповідь С.Єфремов написав критичний огляд на «Вісник» у «Киевских вестях»¹¹¹. Це свідчило, що він сприйняв статтю І.Франка за висловлення думок М.Грушевського. Здається, для таких висновків були причини¹¹².

Того ж року, у лютому, І.Франко захищав М.Грушевського як головного редактора від нападок І.Нечуя-Левицького за, на його погляд, мовно-літературні вади у виданнях НТШ. Проблема ця мала виняткову вагу для української справи, адже йшлося про загальноукраїнський характер правопису видань М.Грушевського, на що не погоджувалися старогромадівці в особі В.Науменка, який і ініціював вихід розлогої статті І.Нечуя для «України». І.Франкові не хотілося включитися в полеміку між прихильниками регіонального та всеукраїнського правопису. Соборницький погляд на мову, на його думку, був докладно обґрунтований М.Грушевським: «Статтю Нечуя в «Україні» прочитав, – пише він у листі до історика, – та вона зовсім глупа, без елементарних понять про історію, яка навіть по-штубацьки не розрізняє язика від правопису. Що з таким чоловіком говорити? Те, що ви сказали в «Раді», було найрозумніше»¹¹³. Але М.Грушевський наполіг і І.Франко пише рецензію, яку у квітні читали «соборно», разом із професором, Є.Чикаленко, С.Єфремов і Ф.Матушевський і просили доопрацювати її додатковим фактажем. Про це ж просив М.Грушевський¹¹⁴. Навряд чи І.Франко був у захваті. Половина травня наступного місяця пішла на переробку статті¹¹⁵. Власне, це й давало І.Франкові підстави твердити про «визиск» його М.Грушевським.

Були у І.Франка й статті суто пропагандистського, рекламного характеру – замовні рецензії й огляди на німецькомовну «Історію України» й збірник публіцистичних статей¹¹⁶. Такі матеріали для М.Грушевського в різні часи готували всі його учні (С.Томашівський, І.Кревецький, І.Джиджора, М.Залізняк). У 1906 р. І.Франко робить огляд публікацій «Украинского вестника», що виходив у Петербурзі, був рупором української фракції в російській Державній думі, і де в кожному числі друкувалася стаття М.Грушевського. 90% її обсягу І.Франко присвятив тлумаченню в агіографічному дусі думок М.Грушевського¹¹⁷.

Проте часи спільної культурно-політичної акції І.Франка й М.Грушевського в 1906–1907 рр. добігали кінця. Здоров'я І.Франка підупадало, працездатність падала й зростала взаємна недовіра, а іноді й прихована відраза один до одного. Доливала оливи у вогонь Ольга Франко (Хоружинська), яка була постійною антагоністкою родини Грушевських і не раз влаштовувала бучні з'ясування стосунків на побутовому ґрунті.

Ще у 1907 р. М.Грушевський іноді повертався до практики спільного обговорення з І.Франком та В.Гнатюком або С.Томашівським своїх писань. Приміром, у листопаді 1911 р., коли стосунки між обома вченими надзвичайно загострилися через справу друку «Історії літератури» І.Франка, М.Грушевський запрошував останнього й С.Томашівського прослухати відповідь на критику німецькомовної «Історії України» проф. Мільковича. Читання тривало три дні й результати М.Грушевського цілком задовольнили¹¹⁸.

Улітку 1907 р. розпочалася епопея з «Історією української літератури» І.Франка, яка планувалася у виданнях НТШ, але так і не була цілком надрукована за життя. Ще на початку серпня того року І.Франко запропонував М.Грушевському до видання цю працю, на що професор погодився і «роздумував» над планом такого видання¹¹⁹. 18 жовтня 1907 р. І.Франко реферував свою історію літератури на засіданні філологічної секції в присутності М.Грушевського¹²⁰. А вже в листопаді по Львову поширилися поголоски, що М.Грушевський відібрав у І.Франка редакцію «ЛНВ», не хоче друкувати його «Історію української літератури» й демонстрував явну неухвалюваність при її реферуванні в НТШ. Казав це В.Щурат у редакції «Діла», а доповів М.Грушевському І.Джиджора¹²¹. Те, що інформація виходила від самого І.Франка, можна майже не сумніватися, бо за дев'ять днів по цьому Іван Якович пише листа Є.Трегубову, в якому повторює ці ж звинувачення: «Може, я сам дурію, а може, взагалі помиляюся у своїх догадках, хоч вони опираються на фактах. Проф. Грушевський належав до тих, що найбільше заохочували мене взятися до праці над представленням повної картини нашої літератури. У тім напрямі я з напруженням своїх сил та серед дуже важких обставин, про які не потребую Вам говорити, працював отсе 10 літ у «Л.-н. віснику» і «Записках НТШ»... Я працював одним тягом понад силу пересічної людини, поки моя сила не вичерпалася і я не став таким полудіотом, як тепер, коли я стратив пам'ять, коли притупився мій зір і слух, заломалася моя енергія. Признаюся Вам, я покладав деякі надії на свою «Історію укр. літератури», та тут стрінуло мене щось таке, чого я зовсім не надіявся: проф. Грушевський нараз із великого прихильника й протектора моєї праці зробився її завзятым ворогом. Зразу він домагався, щоб я друкував її в «Л.-н. віснику», та коли я звернув його увагу на те, що праця занадто простора й для читачів ЛНВ може бути нецікава, він замовчав, але робив усе можливе, щоб пересікти мені всяку можливість її опублікування... Сеї осені я предложив філологічній секції НТШ конспект своєї праці; всі дуже одобряли, що така праця нарешті написана, та прийшов проф. Грушевський, який навіть не слухав мого конспекту, і сказав, що всі секційні видання заповнені вже на пару літ, а окремого видання для «Історії літератури» товариство робити не може... Чи він зразу признав мене божевільним, що вхопився за діло, до якого зовсім нездібний, чи йому заздро, щоб я не зробив конкуренції його «Історії» – се було б таке низьке почування, що я й не смію й підсудати його такому чоловікові, – а проте я зі своєю працею стою в дурнях і лише дразню цікавість тих, що допитуються у мене про неї. ...Завдяки тому, що ЛНВ перенесено до Києва й цілим ділом орудує проф. Грушевський, моє дотеперішнє редакторство (разом із пенсією по 200 корон на місяць) зробилося фікцією, і я попросив Грушевського звільнити мене з неї. Він радо згодився, і я тепер, не хотючи вішати зуби на кілок, мусив впрошуватися в співробітника «Діла»¹²². «Видавнича спілка» під командою М.Грушевського так само відмовила давати гроші на друк. І.Франко просив Є.Трегубова поклопотатися про друкування праці в Києві.

За півмісяця І.Франко звертається до Ф.Вовка щодо друкування його книжки в Петербурзі. Про М.Грушевського в листі до Ф.Вовка І.Франко писав значно обережніше, з відповідною повагою: «Розуміється, що в усій праці мені присвічувала ідея самостійності й оригінальності нашої культури, і я надіюся, що моя «Історія укр. літератури» стане гідно об'єктом «Історії України» Грушевського, тільки з тою різницею, що написана живо»¹²³. У постскрипті І.Франко пише, що М.Грушевський дізнався про його переговори з Ф.Вовком і наполягає друкувати «Історію літератури» в «ЛНВ», бо про це навіть була інформація для громадськості в газеті «Діло». Проте І.Франко не вірить обіцянкам М.Грушевського й хоче друкувати книжку в Петербурзі. А позаяк навколо М.Грушевського багато довірених людей, просив Ф.Вовка спалити (sic!) листа. Здається, уже в

цьому випадку почала проявлятися його душевна хвороба. Помітні брак логіки, манія недобррозичливості М.Грушевського, демонізація його образу. Але чи була сама праця на той момент готова до друку?

«Історія української літератури» повністю надрукована (але як незакінчена праця) вже по смерті І.Франка в 40-му томі п'ятдесятитомника. Упорядники відзначають, що є незакінчені фрази й речення, але вони її друкують, бо й у незавершеному вигляді вона має неабияку наукову вартість. Коли б М.Грушевський не хотів цього робити через заздрощі, як уважав І.Франко, то чому видрукував у «Записках НТШ» у 1909 р. вступну частину?¹²⁴

До справи видання своєї «Історії» на стороні І.Франка вертається ще раз у листі до Є.Трегубова наприкінці грудня 1907 р. В.Доманицький повідомив І.Франка про нереальність друку в Петербурзі, у Ф.Вовка. Іван Якович хотів би друкувати в Києві, але реальнішим було друкуватися в М.Грушевського¹²⁵.

У листі до М.Грушевського на початку січня 1908 р. І.Франко, власне, підтверджує наш здогад, що його «Історія» ще не була на той момент написана. Він пише, що погодився з «офертою» Петербурга й згоджується на їхні умови, але «Історія літератури» вимагає ще основної переробки й до друку не можна буде приступити так швидко. І.Франка мучили болі й нервові подразнення, тому він міг виконувати лише механічну роботу, а до розумової праці був нездатний. Наприкінці листа він пише: «А видання історії літератури не спішне для мене; поки не оброблю добре, не дам її з рук, то й петербуржцям можна буде відмовити»¹²⁶.

Реакція М.Грушевського на сепаратні дії І.Франка в справі друку «Історії української літератури» була достатньо болісною. Він образився, бо, гадаємо, у нього не було в думках не друкувати цю працю І.Франка. Наприкінці листопада професор мав розмову про це з С.Томашівським і останній «пацифікував, треба, мовляв, пробачити» І.Франкові¹²⁷. Та М.Грушевський трактував проблему серйозніше – він навіть домігся від І.Франка підпису під спільною заявою про відсутність претензій письменника до нього особисто й неправдивість поширюваних чуток (заява була надрукована в «Ділі»). Пізніше І.Франко пояснював свою згоду на підпис під листом «пресією» з боку М.Грушевського. Якщо С.Томашівський уважав за потрібне погодитися на друк праці І.Франка в Петербурзі, то М.Грушевський був проти. Напевно він розумів, що це неприхильно відіб'ється на авторитеті НТШ¹²⁸.

Із кінця 1907 р. І.Франко дедалі більше відходить від М.Грушевського. Він не прийшов із В.Гнатюком на мовну комісію й секцію 27 листопада¹²⁹. За статті І.Верхратського супроти товариства в редактованому О.Барвінським клерикально-консервативному «Руслані», І.Франко й В.Гнатюк на засіданні управи НТШ поставили на голосування питання виключення О.Барвінського з НТШ. Робилося це, очевидно, за побажанням М.Грушевського. Але коли Михайло Сергійович поїхав до Києва, у НТШ «пішла депресія», яку «найбільше виявив» І.Франко¹³⁰. Він і В.Гнатюк вирішили поновити серед членів НТШ О.Барвінського. Але по поверненню до Львова М.Грушевський наполіг рішення по О.Барвінському не скасовувати. І.Франка на цьому засіданні управи НТШ не було¹³¹. Тоді ж, схоже, М.Грушевський зменшив платню І.Франкові, хоч останній сподівався на збереження колишнього заробітку¹³².

Роздратований на М.Грушевського, І.Франко пише листа до письменниці Н.Кибальчич, яка скаржилася, що їй відмовлено в друкуванні повісті в «ЛНВ»: «Я мав розмову з проф. Грушевським про редагування «Вісника» в р. 1908 і про прямо скандальні речі, які друкувалися там протягом цілого року (ця фраза дуже нагадує рецензію С.Єфремова річної давності – І.Г.), та він на своє оправдання знає тільки одно сказати, що ліпших йому не присилають. Не знаю, які твори Ви посилали йому, але все-таки думаю, що гірших від того, що там друкували *Леся Українка*, Хоткевич і оба Грушевські Ви не могли написати» (курсив – І.Г.)¹³³.

Після цього явно дається взнаки Франкова хвороба. Ще наприкінці січня він зліг через нирки, а в першій декаді березня поїхав на лікування до Ліпіка (Хорватія)¹³⁴. У квітні М.Грушевський вирішив написати статтю про хворобу І.Франка, щоб не було зайвих чуток¹³⁵. Насправді, очевидно, щоб не дуже йняли віри розповідям І.Франка про його взаємини з М.Грушевським і справи в НТШ. За місяць І.Франко повернувся до Львова, але хвороба прогресувала, учений перебував у львівській лікарні. Відвідини І.Франка М.Грушевський зафіксував у щоденнику: «З Мочульським і Гнатюком був у Франка в його келії. Прийняв радо і був досить притомний, тільки зрідка збивався на свої ідеї – що його історії літератури Драгоманов дав одбігу, що мав «глас» про віднайдення ріжних рукописей м.ин. Рогатинця»¹³⁶.

Це була перша зафіксована М.Грушевським у щоденнику галюцинація І.Франка. Протягом двох років (до 1910 р.) їх було до десятка. Подаємо за хронологічним порядком: «Пополудні зайшов до мене Мочульський і пішли разом до Франка... Дуже баламутив – оповідав про візії «Конашевича» – на Сагайдачного, Хмельницького з бородою, про єзуїтські засідки на нього, про дом, що не дають спокою» (31.05.1908); «Франко мав тепер нову ідею фікс: він Леонард Полют, його батько Роберто Б., його рідна сестра Клео де Мерод, до 5 літ жив у Неаполі, потім на каймані подорожував через океан і кайман вивіз його на верх Гімалая. Се оповідав в неділю» (2.06.1908); «Нині був у Франка – але він маячив (м. і. оповідав про Антонія, що жив в IX в. і з Кирилом був у Грегольниці)» (22.06.1908)¹³⁷. Із 29 червня 1908 р. І.Франко вже вдома, але хворобливі візії його не полишають. Одна з його фантазій дуже нагадує хворобу головного героя з роману Т.Манна «Доктор Фауст»: «Приходив зрана др. Франко, говорив досить розсудно, тільки як заходила мова про його слабкість, він загадково усміхався і казав, що хвороба його не натуральна, а демонічна, і що ніхто не пійме віри, якби він оповів про неї»¹³⁸.

М.Грушевський, порадившись із М.Мочульським і В.Козловським, вирішив скликати лікарський консилиум. І.Франко погодився, але при цьому продовжував «баламутити»: казав, що його обкрадає М.Мочульський, що його кличуть до Відня в справі пенсії¹³⁹. Консилиум відбувся в першій декаді грудня 1908 р., і про його результати М.Грушевський записав таке: «Кобринський здавав справу з консилиума (недільного) у Франка. Франко зачався, держався дуже підозріливо, казав, що зовсім здоров, нічого не бракує. Кобринський і Малишевський признали, що треба лишити як єсть, добре було б більше влади, але Франкова не дозволяє, а її теж не можна силоміць забрати»¹⁴⁰.

Від початку 1908 р. М.Грушевський почав із великою підозрою ставитися до написаних у цей час творів І.Франка. Через це, можливо, він перестав брати деяких його перекладів (на що І.Франко скаржився розпоряднику книгарні НТШ А.Дермалю¹⁴¹). Незабаром його думка, що неадекватність поведінки І.Франка відіб'ється й на його творах, підтвердилася. У липні 1909 р. І.Франко запропонував на засіданні секції НТШ для друку в «Записках НТШ» невидану поему А.Міцкевича. Коли М.Грушевський запитав, звідки він знає, що це рукопис А.Міцкевича, І.Франко відповів, що «Міцкевич сам прийшов і сказав»¹⁴². М.Грушевський доручив С.Томашівському й М.Мочульському провести наукову експертизу писання Франка й можливість друку «невиданої поеми Міцкевича» (лапки М.Грушевського – *І.Г.*)¹⁴³. Висліди експертизи М.Мочульського були невтішними для І.Франка: «В п'ятницю дістав я від др. Томашівського драму, якій др. Франко дав заголовок «Wielka utrata» і вступну статтю до неї, написану рівно ж др. Франком, – писав М.Мочульський у листі до М.Грушевського. – Зараз прочитав я статтю та перший «widok» з драми і кілька сцен з другого «widoku» і се вповні вистарчає мені, щоб виробити собі суд, чи Міцкевич автор сеї драми чи ні. Стаття Франка зробила на мене прикре враження. Аж

не хочеться вірити, що її писав чоловік з такою залізною логікою, як др. Франко! На ній дається пізнати упадок його духових сил. І коли зіставити сю статтю з недавно друкованими його статтями – то упадок дуже значний. ...Загалом стаття, як вже видно з моїх виписків, майже на кождім кроці грішить браком логіки, написана хаотично, без зв'язи й плану. Часом проявляється в ній огник свідомости, але блищить він лише хвильку й гасне»¹⁴⁴. Поему Псевдоміцкевича І.Франко все ж таки, попри попередження в помилковості приписування її класикові польського письменства, видав на початку 1914 р. власним коштом у друкарні «Діла»¹⁴⁵, чим викликав глузування й насмішки з боку польських літераторів.

М.Грушевський намагався максимально уникнути публічних розмов про незгоди між ним і І.Франком. Проте його спроби пом'якшити проблему не давали позитивних результатів. І.Франко нарікав на М.Грушевського багатьом людям у Львові, Києві, Петербурзі. Чутки про несправедливість М.Грушевського щодо І.Франка ширилися з неймовірною швидкістю. Весною 1909 р. в Києві М.Грушевський постійно стикався з розмовами про ображеного на НТШ І.Франка. Приїхавши 2 квітня до контори «ЛНВ» на Прорізну, 20, М.Грушевському доповіли про несподіваний приїзд І.Франка і його дивну поведінку¹⁴⁶. Наступного дня київські українці були під враженням від І.Франка, коли бачили його на похороні М.Косача. Він знову привселюдно фантазував, що їде до Одеси «виручати якогось Федоровського замурованого тому 10 літ Комарем (Ф.Комаровим – І.Г.) і Сашею (О.Грушевським – І.Г.)»¹⁴⁷. 4 квітня він знов був серед громади й справив сумне враження своїм станом. «Трегубов страшенно убитий, і остерігав, що Франко не добре до мене настроєний», – занотував у щоденнику М.Грушевський¹⁴⁸. Приїзд І.Франка і його «бредні» неприємно настроїли професора й він навмисно 8 квітня пішов до Українського клубу, щоби публічно маніфестувати свої дружельобні відносини до І.Франка, але той не прийшов¹⁴⁹.

Схоже, від часу хвороби І.Франка М.Грушевський постійно чекав якихось неприємностей від доктора. І вони час від часу траплялися. «Малі неприємності знову переслідують нас на виїзді, – записав професор за кілька днів до від'їзду з Криворівні, – вночі просився ночувати Франко – Мільця думала, хлопець, і не прийняла; потім Волянський (криворівненський парох – І.Г.) написав, що до нього полудне прийшов сам Франко»¹⁵⁰.

Далі працювати при такому здоров'ї в керівних структурах НТШ І.Франко вже не міг. М.Грушевському це було неприємно, але він змушений був 1 травня 1909 р. вивести І.Франка з дирекції «Видавничої спілки»¹⁵¹.

М.Грушевський не приймав звинувачень на свою адресу щодо якихось утисків І.Франка й відразу реагував, коли хтось із літераторів сприймав чутки за реальність і друкував щось, що відповідало настроям І.Франка. Так, коли Г.Хоткевич написав у своєму огляді докори на адресу редакції «ЛНВ» і здійснив «іконографічне писання з нагоди його Франка в терновім вінці», професор відразу вийшов на розмову з автором і висловив своє незадоволення. Та «убідити» Г.Хоткевича М.Грушевському так і не вдалося¹⁵² – і він мав щось супроти нього, тому, очевидно, і солідаризувався з І.Франком.

Маючи велику родину, І.Франко постійно потребував грошей. У цей час він двох синів навчав в університеті, а третього й доньку – у гімназії. Від НТШ він щомісячно одержував 200 крон, гонорарів після 1907 р. було дуже мало. Йому лишалося нарікати на НТШ і М.Грушевського передусім через зменшення сімейних доходів. Якимось чином брак гонорарних заробітків І.Франко хотів надолужити за рахунок передруку своїх старих праць. Пропонуючи перевидати «Пам'ятки української мови» з додатком нових своїх публікацій, він від початку й до кінця весни 1910 р. кілька разів звертався до М.Грушевського. Але той

змушений був відмовляти, бо бракувало коштів на нові, уже підготовлені до друку видання¹⁵³.

Проте М.Грушевський дбав про стабільне матеріальне забезпечення І.Франка, наскільки це дозволяли можливості бюджету НТШ й підконтрольних професорові фінансових структур. Він не кривив душею, коли писав до десятиріччя смерті І.Франка, що «ми (власне сам М.Грушевський – І.Г.), його прихильники, поставили пунктом чести не дати йому впасти в біду і упокоритися перед людьми, які, очевидно, прагли його пониження. Франко не мусив іти до них (польського й українського народовського громадянства – І.Г.) на поклін. Навпаки, від сього часу (1897 р. – І.Г.) і до смерті він мав змогу працювати виключно для українського народу, на українській мові»¹⁵⁴. У жовтні 1906 р. на скарги І.Франка про невиклату йому грошей із «Видавничої спілки» М.Грушевський «з огляду на його потребу» запропонував кошти з інших джерел¹⁵⁵. 8 жовтня 1908 р. управа НТШ ухвалила з подачі М.Грушевського виділити І.Франкові 1000 крон¹⁵⁶. Наприкінці квітня 1909 р. на загальних зборах НТШ, очевидно з ініціативи М.Грушевського, О.Борковський мав зробити подання на «доживотну ренту» І.Франкові¹⁵⁷. Справа пенсії для І.Франка порушувалася й на засіданні НТШ у червні 1909 р.¹⁵⁸ Зрештою, навіть під час внутрішнього конфлікту 1913 р., що призвів до відставки М.Грушевського з посади голови НТШ, професор знаходив час, щоби знайти гроші для І.Франка («хоч позичити, а виплатити 400 р.»¹⁵⁹). Тим часом, від «Дністра» І. Франко одержав певну суму на свій рахунок у цьому страховому товаристві. Це було відповіддю на останній, принаймні опублікований, лист І.Франка (від 24 листопада 1913 р.). Цікаво, що ці 400 р., які І.Франко потребував на одне «літературне підприємство»¹⁶⁰, Іван Якович витратив якраз на видання Псевдоміцкевичевої поеми.

Попри хворобу, І.Франко ще вряди-годи писав дещо для «Записок НТШ» і «ЛНВ», хоч із 1908 р. зустрічався з М.Грушевським значно рідше. Став частіше заходити до львівського закладу Брайтмаєра на пиво¹⁶¹. Про ці зміни в поведінці письменника зазначав у щоденнику М.Грушевський.

Іноді до І.Франка поверталось просвітлення – він робив нормальні доповіді на засіданнях НТШ, писав цілком розумні невеличкі статті й переклади з іноземних літератур. У грудні на засіданні археографічної комісії й секції І.Франко читав «не інтересну», але читав гучно, свою статтю до «Записок НТШ», «взагалі робив ліпше враження, тільки що схуд»¹⁶². За тиждень на секції І.Франко читав іншу статтю, теж, на думку М.Грушевського, «не цікаву», але «здраву»¹⁶³. У березні 1910 р. І.Франко приносив до М.Грушевського переклад Малеагра для «ЛНВ» й «не баламутив». Та все ж і далі йому докучали галюцинації (голови), що не давали працювати¹⁶⁴. Духовна хвороба впливала на весь організм – крутило руки, він не міг писати, дошкуляв головний біль. У травні 1910 р. І.Франко казав М.Грушевському, що працює тепер над «визволенням рук», і поки вони не поправляться, відклав усі справи¹⁶⁵.

У конфлікті в НТШ 1913 р., що призвів до відставки М.Грушевського, І.Франко був на боці фрондерів. Проте це не виглядає дивно, коли взяти до уваги, що супроти голови НТШ тоді виступили не лише стара генерація (С.Томашівський, В.Гнатюк, С.Рудницький, І.Труш), але цьому рішенню співчували й учні середнього покоління (І.Крип'якевич, І.Кревецький, до певної міри й М.Кордуба). На жаль, наприкінці життя поведінка й реакція І.Франка на події були не цілком адекватними й відповідними об'єктивним обставинам.

Радянські літературознавці намагалися довести ідейні розходження між І.Франком і М.Грушевським, особливо в останні роки життя І.Франка, спираючись на його лист до В.Дорошенка від 4 листопада 1915 р., де той пише про «фальшиві історичні конструкції М.Грушевського, яких слабкість та нетривкість уже тепер відчуває кожний історик»¹⁶⁶. Сьогодні не вимагає доказів аксіома, що

обидва вчені були самостійними в наукових і суспільно-політичних поглядах, у визнанні окремішності українського історичного процесу. Основні точки незгоди (за Л.Винаром¹⁶⁷): скіфський період історії України; норманська теорія, яку І.Франко визнавав (і, можливо, цілком слушно), а М.Грушевський – ні; давня українська колонізація; молдавська політика Б.Хмельницького та дрібніші питання, які не зачіпали сутнісних проблем, де у вчених була цілковита згода.

Ніколи прикрі моменти спілкування не виходили назовні, не виливалися на сторінки видань. Ані в останні роки життя І.Франка, ані по його смерті М.Грушевський не нарікав на свого старого побратима, як це було в нього навіть щодо вчителя – В.Антоновича. Навпаки, подвижницька праця І.Франка здобула від М.Грушевського найвищі епітети. А під час відзначення свого шістдесятиріччя (1926 р.) М.Грушевський закінчив свою промову рядками зі знаменитого прологу І.Франка до поеми «Мойсей».

Замість висновків

Саме М.Грушевський уже у 1920-х рр. започаткував наукове франкознавство. Крім своєї статті в «Україні» (1926 р.)¹⁶⁸, академік спонукав низку істориків літератури й культури другої половини ХІХ – початку ХХ ст., передусім львівських, зайнятися збиранням, систематизацією й публікацією матеріалів із життя та діяльності І.Франка. У цей період М.Возняк, К.Студинський, Я.Гординський, М.Кордуба та ін. у виданнях ВУАН та НТШ друкують зливу публікацій¹⁶⁹. Саме в сенсі історичного франкознавства ці публікації на 80 років уперед визначили напрями дослідження Франкового життя.

Ми не ставили в цій статті завдання докладно дослідити всі сторони співробітництва М.Грушевського й І.Франка – на це б знадобилася об'ємна праця. Нашим завданням було ввести в обіг нові маловідомі джерельні матеріали, і, зокрема, використати щоденникові записи М.Грушевського.

Не хотілося робити остаточного присуду справам і вчинкам учених у сенсі їхніх творчих і громадських взаємин. Маємо справу з людьми надзвичайної творчої потуги, які знали собі ціну. А у відносинах між великими, навіть коли вони розвивалися часом дуже вдало, не може на різних етапах не виникати проблем, непорозумінь, внутрішніх образ. Але ці образи в публічному житті ніколи не впливали назовні, маючи позалаштунковий характер. Вони відчували, що без плідної десятирічної спільної роботи не постала б та українська наука, яка сьогодні пишається іменами Михайла Грушевського й Івана Франка.

З іншого боку й заплющувати очі на проблеми, що мали місце в історії, малювати безхмарний образ взаємин «Великого Українця» й «Великого Каменяра» в стилі класичних радянських шаблонів навряд чи доречно. Забронзовілий погляд на великих не є свідченням поваги й любові до них, а скоріше навпаки – ханжеством і профанством, породжує байдужість та апатію широкого загалу, що викликає появу «синдрому О. Бузини». Від визнання факту вживання Т.Шевченком алкогольних напоїв не применшується значення Тараса Григоровича як національного й світового велета. Так, І.Франко тяжко хворів, і пишучи про це ми якраз і співчуваємо йому, бо співпереживаємо його мукам. Коли ж ми замовчуємо цей факт, то, як раз, не поважаємо його.

Ми повинні у великих людях бачити не пам'ятники на постаментах, а живих людей, яким притаманні вади й пристрасті звичайних смертних, які страждають і хворіють, заздять і інтригують, які так само залежні від сумнозвісного матеріального фактора. Жива людина ближча нам, вона стає нашим сучасником, а не минулим на заплених полицках бібліотек, як це сталося з нашими класиками літератури, мистецтва, науки й політики кінця ХІХ – початку ХХ ст. Ми маємо зрозуміти вчинки великих для того, щоби стати розумнішими.

При цьому ми не маємо права нехтувати й побутовими моментами життя, які дозволяють скласти образ живої людини. Цей шлях давно проминули європейські й північноамериканські культури, які поновно відкрили для себе своїх класиків, для того, щоб освоїти спадщину минулого. Цією дорогою неминуче доведеться пройти й нам.

¹ Навіщо, скажімо, було М.Рудницькому, людині, яка застала ще пам'ять про живого історика у Львові, писати про «загребущі руки» М.Грушевського, що експлуатували І.Франка. Див.: *Рудницький М.* Творчі будні Івана Франка // Жовтень. – 1956. – №6. – С.81.

² *Возняк М.* Життя і творчість Івана Франка. – К., 1955.

³ *Франко-Ключко А.* Іван Франко і його родина. Спомини. – Торонто, 1956. – С. 131. Те, що саме в такій трактовці були зацікавлені відповідні органи, свідчить факт опублікування спогадів у журналі «Дніпро» (1956. – №6).

⁴ *Білецький О., Басс І., Кисельов О.* Іван Франко. Життя і творчість. – К., 1956; Басс І. Іван Франко. Біографія. – Москва, 1957. – 352 с.; Іван Франко. Збірник [спогадів]. – Л., 1948; *Дей О.* Живий Франко // Іван Франко. Збірник. – Л., 1948.

⁵ *Винар Л.* Історичні праці Івана Франка // Збірник «Української літературної газети». – Мюнхен, 1957. – С.48–63; *Дорошенко В.* Іван Франко і Михайло Грушевський // Сучасність. – Мюнхен. – 1962. – №1. – С.16–36.

⁶ *Винар Л.* Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка, 1892–1930. – Мюнхен, 1970.; *Домбровський О.* Критичні зауваги І.Франка до «Історії» М.Грушевського // Український історик. – 1970. – Ч.1–3. – С.122–123.

⁷ *Квіт С.* Іван Франко і Михайло Грушевський // Слово і час. – 1991. – №1. – С.61–70.

⁸ *Бурлака Г.* Добірка листів М.Грушевського з І.Франком / Вступне слово, публікація, коментар // Великий українець: Збірник. – К., 1992. – С.244–260; *Її ж.* М.Грушевський та І.Франко / Передмова, публікація листів, коментарі // Українське літературознавство. – 1993. – Вип.58. – С.28–43; *Її ж.* Листи до Івана Франка / Передмова, публікація, коментарі // Листування Михайла Грушевського. Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства». – Т.1. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто. – С.16–24, 76–102, 296–309; *Її ж.* Листи Івана Франка / Передмова, публікація, коментарі // Там само. – Т.3. – С.11–27, 293–317, 566–579.

⁹ *Франко І.* Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.49. – К., 1986. – С.508.

¹⁰ Там само. – С.376 (лист від 14.01.1893).

¹¹ Там само. – С.523.

¹² *Бурлака Г.* Листи М.Грушевського до О.Кониського // Український історик. – 1994. – Ч.1–4. – С.117–134; *Ситник О.* Листи В.Антоновича до М.Грушевського // Український історик. – 1991–1992, 1993. – Ч.3–4, 1–4 (110–115). – С.396–411; Ч.1–4 (116–119). – С.157–169.

¹³ Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДАК України). – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.335. – Арк.1–4 (лист О.Барвінського від 24.02.1894).

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. – Спр.754. – Арк.3 (лист С.Смаль-Стоцького від 15.02.1895).

¹⁶ Там само. – Спр.754. – Арк.3.

¹⁷ Там само. – Арк.4.

¹⁸ Листування Михайла Грушевського. Серія: Епістолярні джерела грушевськознавства / Ред. Л.Винар, упоряд. Г.Бурлака, Н.Лисенко. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто, 2006. – Т.3. – С.80 (лист від 11.10.1894).

¹⁹ Там само. – С.86 (лист від 4.12. (за ст.ст.) 1894).

²⁰ Там само. – С.92 (лист від 24(12).12.1894).

²¹ Там само. – С.90 (лист від 21(9).12.1894).

²² *Франко І.* Зібрання творів... – Т.50. – С.11 (лист до М.Драгоманова від 1.01.1895).

²³ Листування Михайла Грушевського. – Т.3. – С.159 (лист від 25(13).05.1897).

²⁴ Там само. – Т.1. – С.66 (лист від 29.05.1897).

²⁵ *Франко І.* Зібрання творів... – Т.50. – С.112 (лист від 16.08.1898). У цей рік, М.Грушевський врятував І.Франка від безгрошів'я й фактично дав поштовх до нового забезпеченого етапу життя.

- ²⁶ Листування Михайла Грушевського... – Т.1. – С.95 (лист від 20(21).10.1906).
- ²⁷ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.102 зв. (запис від 19.01.1906 р.).
- ²⁸ Листування Михайла Грушевського... – Т.1. – С.96.
- ²⁹ Франко І. Зібрання творів... – Т.50. – С.113 (лист від 26.08.1898).
- ³⁰ «Зрана написав відповідь «Киевским откликам» (йдеться про заключну подачу статті «К польско-украинским отношениям». – І.Г.), прочитав жінці і Франкові і відіслав. Франко, як звичайно, лише похвалив, а нічого не сказав» (запис у щоденнику від 15.07.1905 р. // ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.86 зв.).
- ³¹ Франко І. Зібрання творів... – Т.50. – С.115 (26.08.1898).
- ³² «Приїс Франко запросини на довірочну нараду національно-демократичної партії, радились – чи йти нам, я постановив не йти. Франко має нараду над відродженням радикальної партії; я віраджував приставати», «Франко оповідав за Павликів ювілей і відродження радикальної партії. Дивувався я в душі Франку, що туди вліз, але не казав йому сього», «...говорив з Франком про організацію замість радикальної партії якогось ширшого союзу, але він уже знеохотився» (щоденникові записи від 12(25), 8(21), 10(23).12.1904 р. // ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.52, 45 зв., 46).
- ³³ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.134 зв.
- ³⁴ Франко І. Зібрання творів... – Т.50. – С.115.
- ³⁵ Грушевський М. Твори: У 50 т. – Л., 2002. – Т.1. – С.213.
- ³⁶ Там само. – С.317.
- ³⁷ Там само. – С.394–395.
- ³⁸ Грушевський М. Олександр Кониський. 18(30)VIII.1836 –29/XI(11/XII)1900 // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 1. – С. 227–233.
- ³⁹ Франко І. Про життя і діяльність Олександра Кониського // Франко І. Вибрані твори у трьох томах. – Дрогобич, 2005. – Т.3. – С.276–298.
- ⁴⁰ Визначення упорядника коментарів О.Багана (див.: Франко І. Вибрані твори у трьох томах... – С.664). Єдине, у чому не можна погодитися з автором приміток, так це те, що М.Грушевський у 1917 р. був «учнем М.Драгоманова». Насправді все якраз навпаки. Саме М.Грушевський допоміг І.Франкові позбутися ідейного впливу М.Драгоманова. Пізніше захоплення М.Грушевського постаттю М.Драгоманова пов'язане не з національними моментами у творчості останнього, а прокламуванням європейського вибору, заснуванням у центрі Європи непідвладного більшовицькій цензурі нового еміграційного інтелектуального осередку.
- ⁴¹ Франко І. Вибрані твори... – С.409–417.
- ⁴² Там само. – С.415–416.
- ⁴³ Уперше друкована в журналі І.Франка «Житє і слово» (1895, т.4). Див.: Франко І. Вибрані твори... – С.388–389.
- ⁴⁴ Там само. – С.393.
- ⁴⁵ Там само. – С.369–370.
- ⁴⁶ Косач-Кривенюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. – Нью-Йорк, 1970. – С.689.
- ⁴⁷ Там само. – С.692
- ⁴⁸ Там само. – С.696 (лист від 16.06.1903)
- ⁴⁹ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.117 зв., 119, 120 зв.
- ⁵⁰ Цікаве завершення фрази, яка ніби передбачила зміну ставлення М.Грушевського до М.Драгоманова в майбутньому. Коли зазнали поразки визвольні змагання 1917–1921 рр., потреба соціального перетворення виходила на передній план для партії есерів, яку представляв тоді професор. Тож знову актуальною ставала тема політичної еміграції. М.Грушевський щодо М.Драгоманова змінив негатив на позитив і видав дві праці, які стали для більшості істориків свідченням тривалого в часі ставлення видатного історика до женецького емігранта. (Див.: Грушевський М. З початків українського соціалістичного руху: М.Драгоманов і женецький соціалістичний гурток. – Відень, 1922. – 212 с.; Його ж. Місія Драгоманова // Україна. – 1926. – №2–3. – С.3–28).
- ⁵¹ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.120 зв.
- ⁵² Франко І. Зібрання творів... – Т.50. – С.311.
- ⁵³ Передмова [до вид.: М.Драгоманов. Листи до І.Франка і інших. 1881–1886. – Львів, 1906] // Франко І. Вибрані твори у трьох томах. – Т.3. – С.589–595, 596–610.
- ⁵⁴ Там само. – С.603.

- ⁵⁵ *Франко І.* Зібрання творів... – Т. 50. – С. 178 (лист від 20.11.1901). Цікаво, що пояснював свою належність до «фамілії» Грушевського Франко не спільністю думок, чи для праці на користь спільної справи, а лише тим, що змушений у справах часто бувати в домі М. Грушевського. Що знову ж таки є свідченням відсутності сердечності у стосунках.
- ⁵⁶ «Франка мало бачу, та й він якійсь став малоінтересний сими часами, як і Труш – може, зрештою, се я їх так настроюю» (запис в щоденнику від 9.03.1904) // ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.40 зв.
- ⁵⁷ *Франко І.* Зібрання творів... – Т.50. – С.92 (лист від 23.09.1897).
- ⁵⁸ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1.– Спр.622. – Арк.81.
- ⁵⁹ *Франко І.* Зібрання творів... – Т.50. – С.127–128 (лист від 16.01.1899).
- ⁶⁰ Там само. – С.139.
- ⁶¹ Записки НТШ. – 1900. – Кн. 6. – С. 24–41.
- ⁶² *Франко І.* Зібрання творів... – Т. 50. – С. 166–167.
- ⁶³ «Як кажу, щодо мене, «Вісник» – се головна нитка, яка в'яже мене з Товариством. Не стане його, то я буду мусив шукати собі іншого хліба, бо наукова робота давала мені досі не сповна 20 гульд. місячно» (лист до Б. Грінченка від 20.11.1901 р.) (*Франко І.* Зібрання творів... – Т. 50. – С. 186).
- ⁶⁴ *Франко І.* Зібрання творів... – Т.50. – С.181–182.
- ⁶⁵ Там само. – С.178.
- ⁶⁶ Там само. – С.178–179.
- ⁶⁷ Там само. – С.174–176, 177 (листи до Є.Трегубова й М.Грушевського від 14.11 та 16.11.1901).
- ⁶⁸ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.40 зв.
- ⁶⁹ Там само. – Арк.4 зв.
- ⁷⁰ Там само. – Арк.42 зв.–43 зв.
- ⁷¹ *Франко І.* Зібрання творів... – Т.5. – С.237 (лист від 22.02.1904).
- ⁷² Там само. – С.252 (лист до В.Ягича від 11.11.1904); ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.51 зв. (10.12.1904 вони разом вже читали коректу).
- ⁷³ *Hruschewskij M.* Erster Dezennium Wissenschaftlicher Thetigkeit der Schevchenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg // Archiv für Slavische Philologie. – Berlin, 1906. – Bd.27. – S.279–299.
- ⁷⁴ *Франко І.* Зібрання творів... – Т. 50. – С. 272 (лист до матері від 28.08.1905).
- ⁷⁵ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.49 зв. (запис від 30.11.1904).
- ⁷⁶ Там само. – Арк.52 (запис від 12 і 14.12.1904).
- ⁷⁷ Там само. – Арк.46.
- ⁷⁸ Там само. – Арк.56–56 зв. (запис від 1 і 2.01.1905).
- ⁷⁹ Там само. – Арк.80 зв. (запис від 23.05.1905), 81 зв. (запис від 30.05.1905).
- ⁸⁰ Там само. – Арк.82 (запис від 2 і 3 06.1905).
- ⁸¹ Там само. – Арк.136 зв. (запис від 30.11.1906).
- ⁸² Там само. – Арк.66, 69 (записи від 18.02 та 11.03.1905).
- ⁸³ Там само. – Арк.120 зв.
- ⁸⁴ *Gruschewski M.* Die Kleinrussen! // Die Russen uber Russland. – Frankfurt am Maine, 1906. – S.616–639; ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.84 (запис від 18.06.1905).
- ⁸⁵ Там само. – Арк.89 зв. (запис від 10.08.1905); *Грушевський М.* Іще до «Чуда св. Климента папи римського» // ЗНТШ. – 1905. – Т.LXVI. – Кн.IV. – С.1–3.
- ⁸⁶ ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 89зв.
- ⁸⁷ Там само. – Арк. 66 (запис від 19.02 1905).
- ⁸⁸ Там само. – Арк. 68 .
- ⁸⁹ Там само. – Арк.89.
- ⁹⁰ Там само. – Арк.91 (запис від 24–26 жовтня 1905).
- ⁹¹ Там само. – Арк.106 (запис від 19.02.1906).
- ⁹² Там само. – Арк.109 зв.(запис від 17.03.1906).
- ⁹³ Там само. – Арк.121–121 зв. (запис від 16–19.07.1906).
- ⁹⁴ Там само. – Арк.131 (запис від 4.10.1906).
- ⁹⁵ Там само. – Арк.135 (запис від 22.11.1906).
- ⁹⁶ Там само. – Арк.133–133 зв. (запис від 21 і 22.10.1906).
- ⁹⁷ Там само. – Арк.136 зв. (запис від 30.11.1906).

- ⁹⁸ Там само. – Арк.137 зв. (запис від 10.12.1906).
- ⁹⁹ Там само. – Арк.138–138 зв. (запис від 11.12.1906).
- ¹⁰⁰ Там само. – Арк.139 (запис від 16.12.1906).
- ¹⁰¹ Там само. – Арк.130 зв. (запис від 28.09.1906).
- ¹⁰² Там само. – Арк.145–145 зв.
- ¹⁰³ Там само. – Арк.144, 144 зв. – 145, 145–145 зв., 148 зв.
- ¹⁰⁴ Там само. – Арк.145 зв.
- ¹⁰⁵ Там само. – Арк.150 зв. (запис від 6.06.1907).
- ¹⁰⁶ Там само. – Арк.162.
- ¹⁰⁷ Там само. – Арк.56–56 зв., 83 зв., 109, 100 зв., 121 зв., 124 зв., 139, 141 зв.
- ¹⁰⁸ Там само. – Арк.167 (запис від 22.11.1907) «Були в Монополі з Франком, Томашівським, Мочульським і Джиджорою. Балакали приязно».
- ¹⁰⁹ Там само. – Арк.156 (запис від 8.08.1907).
- ¹¹⁰ Франко І. Зібрання творів... – Т.50. – С.285.
- ¹¹¹ Там само. – С.310. Франко І. Українська література в 1906 р. // Рада. – 1907. – 11, 14, 16, 30 січня, 2 лютого (чч. 8, 11, 12, 24, 44).
- ¹¹² У листі до І.Франка відразу по виходу останньої частини статті, М.Грушевський писав про вимогу С.Єфремова зняти його прізвище серед співробітників «ЛНВ». Причиною, на думку М.Грушевського, було тісне зближення з Б.Грінченком (див.: Листування М.Грушевського... – Т.1. – С.97).
- ¹¹³ Франко І. Зібрання творів... – Т.50. – С.319.
- ¹¹⁴ Листування М.Грушевського... – Т.1. – С.97.
- ¹¹⁵ Франко І. Зібрання творів... – Т.50. – С.322 (лист до М.Грушевського від 13.05.1907).
- ¹¹⁶ Франко І. [рец.] М.Hruschewskyj. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes, 1906 // ЛНВ. – 1906. – Т.33. – С.595; Його ж. [рец.] М.Грушевський. Украинство в России, его запросы и нужды. – Санкт-Петербург, 1906 // ЛНВ. – 1906. – Т.36. – С.175–177.
- ¹¹⁷ Франко І. Українська трибуна в Росії // Франко І. Вибрані твори... – С.355–361.
- ¹¹⁸ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.163, 164, 166 зв. (записи від 26.10, 31.10, 19.11.1907).
- ¹¹⁹ Там само. – Арк.156 (запис від 8.08.1907).
- ¹²⁰ Там само. – Арк.162 зв.
- ¹²¹ Там само. – Арк.166 зв. (запис від 21.11.1907).
- ¹²² Франко І. Зібрання творів... – Т.50. – С.336–340 (лист до Є.Трегубова від 30.11.1907).
- ¹²³ Там само. – С.341–342 (лист від 16–17.12.1907).
- ¹²⁴ Франко І. Теорія і розвій історії літератури: /Вступ/; Екскурс I: Фотіїв «Міріобібльон»; Екскурс II: «Оглавление книгам и кто их писал» // ЗНТШ. – 1909. – Т.LXXXIX. – Кн.III. – С.5–45.
- ¹²⁵ Франко І. Зібрання творів... – Т.50. – С.344–345 (лист від 31.12.1907).
- ¹²⁶ Там само. – С.347.
- ¹²⁷ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.167 (запис від 25.11.1907).
- ¹²⁸ Там само. – Арк.168 (запис від 2–4.01.1908) «Франку роблять пропозицію з СПБ щодо Історії літератури, і Томашівський зараз став на тім становищу, що се для Франка користніше».
- ¹²⁹ Там само. – Арк.167.
- ¹³⁰ Там само. – Арк.176 зв. (запис від 15–16.01.1908).
- ¹³¹ Там само. – Арк.179 зв.(запис від 11 і 13.02.1908).
- ¹³² Там само. – Арк.178 (запис від 7.02.1908) «Заходив Франко і дуже здивував сказавши, що побирав платню собі по-давньому і в сім році». Очевидно, розмова про зменшення платні між М.Грушевським і І.Франком була раніше й останній погодився з присудом професора.
- ¹³³ Франко І. Зібрання творів... – Т.50. – С.370–371 (лист від 2.03.1908).
- ¹³⁴ Там само. – Арк.177 зв., 182 зв. (запис від 28.01. та 8.03.1908).
- ¹³⁵ Грушевський М. Недуга д-ра І.Франка // ЛНВ. – 1908. – Кн.7. – С.405–406; ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.185 зв. (запис від 29.04.1908). Очевидно, М.Грушевський довго вагався, чи варто її друкувати. Член управи НТШ Д.Лукіянович

радив «упустити» цю статтю (Там само. – Арк.189 зв., запис від 20.05.1908). Незадоволеним по прочитанні цієї статті виявився й сам І.Франко (Там само. – Арк.194 зв., запис від 22.06.1908).

¹³⁶ Там само. – Арк.185 зв. – 186 (запис від 4.05.1908).

¹³⁷ Там само. – Арк.190 зв., 191, 194 зв.

¹³⁸ Там само. – Арк.216 зв. – 217 (запис від 12.10.1908).

¹³⁹ Там само. – Арк.226–226 зв. (записи від 24 і 27.12.1908).

¹⁴⁰ Там само. – Арк.229 зв. (запис від 10.12.1908).

¹⁴¹ Там само. – Арк.254 (запис від 8.03.1909).

¹⁴² Там само. – Арк.281 зв. (запис від 1.07.1909).

¹⁴³ Там само. – Арк.283 (запис від 11.07.1909).

¹⁴⁴ Там само. – Спр.651. – Арк.25, 29 (лист М.Мочульського до М.Грушевського від 1.08.1909).

¹⁴⁵ Wielka utrata: Исторична драма з рр. 1831–1832: З додатком життєпису А.Міцкевича та вибору поезій у перекладі на українську мову. – Л.: Видав І.Франко, 1914.

¹⁴⁶ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.260.

¹⁴⁷ Там само. – Арк.260 зв.

¹⁴⁸ Там само. – Арк.261.

¹⁴⁹ Там само. – Арк.261, 262 зв. (записи від 5 й 8.04.1909).

¹⁵⁰ Там само. – Арк.292 (запис від 16.08.1909).

¹⁵¹ Там само. – Арк.268 (запис від 7.05.1909).

¹⁵² Там само. – Арк.228 (запис від 4.12.1908).

¹⁵³ Там само. – Арк.323, 342–342 зв. (записи від 27.01, 5.03, 29.05.1910).

¹⁵⁴ Грушевський М. Апостолові праці (в десятиліття смерті Франка) // Україна. – 1926. – Кн.6. – С.14.

¹⁵⁵ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.133 зв.

¹⁵⁶ Там само. – Арк.216.

¹⁵⁷ Там само. – Арк.266 зв. (запис від 27–29.04.1909).

¹⁵⁸ Там само. – Арк.279 (запис від 19.06.1909).

¹⁵⁹ Там само. – Спр.265. – Арк.71–73 (лист М.Грушевського до І.Джиджори від 4(17).12.1913).

¹⁶⁰ Листування М.Грушевського... – Т.3. – С.315.

¹⁶¹ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1 – Спр.25–227 зв, 281 зв. (запис від 3.12.1908, 1.07.1909). Доповів про перший випадок І.Джиджора, якого запросив І.Франко, констатувавши, що останній, очевидно, буває часто, бо «добре знають усі його манери».

¹⁶² Там само. – Арк.315 (запис від 13.12.1909).

¹⁶³ Там само. – Арк.316 зв.

¹⁶⁴ Там само. – Арк.323 (запис від 5.03.1910); Франко І. Малєагр: уривок першої пісні // ЛНВ. – 1910. – Т.50. – С.50–55.

¹⁶⁵ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.329 (запис від 7.05.1910).

¹⁶⁶ Дорошенко В. Іван Франко і Михайло Грушевський // Сучасність. – 1962. – №1 (13). – С.17–18.

¹⁶⁷ Винар Л. Историчні праці Івана Франка... – С.48–63.

¹⁶⁸ Грушевський М. Апостолові праці (в десятиліття смерті Франка). – С.3–20.

¹⁶⁹ Перелічимо лише деякі з них: Возняк М. Життя і значіння Івана Франка. – Л., 1913; Його ж. Журнальні плани Франка в рр.1881–1886 // Україна. – 1927. – Кн.3. – С.17–88; Його ж. Іван Франко в добі радикалізму // Україна. – 1926. – Кн.6. – С.115–163; Студинський К. Іван Франко і товарищі в соціалістичним процесі 1878 р. // Україна. – 1926. – Кн.6. – С.56–114.

Were the two most active and productive members of Shevchenko Scientific Society friends or foes in their social and political lives and personal relations? Previously unstudied Hrushevsky diaries from 1904-1910, allows the author to trace the evolution of their collaboration on scholarly endeavours, explores the reasons for the ameliorations and deteriorations in their relations, and notes the influence on them of the most prominent members of the Ukrainian society of the time

(O. Barvins'kyi, M. Drahomanov, O. Konys'kyi and others). The author studies the considerable mutual influence exercised by M. Hrushevsky and I. Franko. The period of greatest common interests and collaboration were the years 1897-1906. The author finds that Franko's illness (1907-1916) was the main factor in the deterioration of his relations with Hrushevsky.

В.В.Тельвак*

ПОСТАТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ (кінець XIX–XX ст.)

У статті проаналізовано широкий спектр оцінок наукової та суспільно-політичної діяльності М.Грушевського в польській історичній науці XX ст. Виявлено основні періоди та тенденції польського грушевськознавства, залежність історіографічних позицій від змінених політичних обставин. Зроблено висновок про поступове переведення обговорення багатогранної спадщини видатного українця в академічне русло, що стало наслідком загальної нормалізації українсько-польського діалогу.

Постать М.Грушевського завжди привертала увагу дослідників східноєвропейської історіографії. Проте у сучасному грушевськознавстві достатньою мірою оцінки життя та діяльності видатного вченого знані лише в українській науці. Натомість, образ М.Грушевського в інших національних традиціях практично невідомий і ґрунтується на кількох поширених у літературі поглядах. Це породжує стереотипність уявлень про україніку світі, збіднює нашу поінформованість про себе в очах близьких і далеких сусідів. Прикладом може бути польська грушевськіана, уважне прочитання якої демонструє не лише насиченість рефлексії довкола постаті М.Грушевського, але й значну неоднорідність оцінок, що залежало від багатьох факторів як наукового, так і суспільно-політичного характеру. Також у даному аспекті цікавим видається простежити становлення польсько-українського наукового діалогу крізь призму оцінок творчості найбільш знаного представника української історичної науки.

Початки наукової творчості М.Грушевського знайшли надзвичайно докладне та зацікавлене відбиття на сторінках першого польського історичного часопису «Kwartalnik Historyczny». Ранні праці початкуючого вченого, що так чи інакше торкалися проблеми становища українців у межах давньої Речі Посполитої, були докладно занотовані на сторінках рецензійного відділу цього видання. Про значну зацікавленість польських учених доробком М.Грушевського певною мірою свідчить той факт, що деякі його праці, як, наприклад, дебютна розвідка «Южнорусские господарские замки в половине XVI века», були двічі занотовані у відділі рецензій часопису¹. Прикметно, що вже перші кроки у науці учня В.Антоновича здобули високу прихильність польських фахівців. Так, у рецензіях на згадувану вище працю відзначалося, що вона написана «...критично, зі знанням предмету», а «автор подає цікавий погляд» на важливу та малодосліджену проблему².

Надзвичайно ґрунтовному аналізу на сторінках видання була піддана перша монографічна студія молодого дослідника, присвячена історії Київщини. Рецен-

* Тельвак Віталій Васильович – канд. іст. наук, доцент Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

зент книги А.Шарловський справедливо відзначив, що обрана тема праці та методика опрацювання матеріалу зумовлені фактом приналежності М.Грушевського до київського історичного кола В.Антоновича. Проте, зауважив рецензент, праця молодого історика помітно відрізняється від решти обласних монографій київської школи як глибиною дослідження, так і широтою охоплення матеріалу. Поряд із дрібними зауваженнями фактологічного характеру критик відзначив надзвичайну солідність джерельної та історіографічної бази роботи, глибину аналізу політичних та соціально-економічних процесів. До найбільш цікавих у книзі А.Шарловський відносить п'ятий розділ, присвячений побуту та суспільному устрою Київської землі: «Є то докладний образ матеріальної і духовно-моральної культури тієї частини Русі, складений зі старанно та мозольно вибіраних подробиць із маси найрізноманітнішого матеріалу». У книзі рецензенту надзвичайно заімпонували предметність аргументації й академічний тон висловлювань М.Грушевського, високий фаховий рівень дослідження, відсутність у творі «відступів на національно-політичному полі та модних сьогодні патріотичних вигуків». Завершуючи огляд, він зауважив: «Хоча наукова діяльність пана Грушевського не сягає за наше десятиліття, проте він уже здобув собі почесне місце в ряді київських істориків»³.

Поряд зі схвальними оцінками фахового рівня ранніх праць М.Грушевського нерідко зустрічаємося також із критикою деяких концептуальних положень, запропонованих молодим ученим. Прикладом може служити дослідження М.Грушевським феномену «руху болохівців» – масового добровільного підданства українських громад татарській владі. Польські історики високо оцінили важливу джерельну знахідку М.Грушевського, що підтверджувала тезу М.Дашкевича про локалізацію болохівців⁴. Проте в їх середовищі не знайшла підтримки гіпотеза початкуючого вченого про значну поширеність цього руху в землях Київської Русі, викладена ним у статті «Громадський рух на Україні-Русі в XIII віці»⁵. Так, у відзиві на цю публікацію А.Шарловський розкритикував надзвичайно слабку аргументацію запропонованої теорії, недосконалість її доказової бази, що не дозволяють погодитись із історичною реконструкцією М.Грушевського. «Подібними аргументами, – зазначив він, – можна було би підперти навіть найдивніші історичні гіпотези»⁶. Не сприйняли польські історики також тезу М.Грушевського про причини та шляхи денационалізації української шляхти в XVI–XVII ст., викладену ним у низці статей, присвячених барській шляхті. Один із оглядачів цих публікацій А.Прохазка відзначив слабкість джерельних підстав запропонованої гіпотези. «Автору треба собі побажати, – занотував він, – щоб його праці були вільними від упереджень, що не личать серйозній науці»⁷.

Погляди М.Грушевського на соціально-економічні процеси у Барському старостві були узагальнені ним у магістерській дисертації. Розгляду цієї праці була присвячена розлога рецензійна стаття А.Яблоновського. Останній підкреслив солідність джерельної бази монографії та поважну археографічну роботу автора, назвав рецензовану монографію «чудовим причинком до історії наших внутрішніх стосунків», «вичерпним фактичним описом Барського староства», що «у всій повноті представляє картину внутрішніх, економічних відносин у ньому, подає тим самим історичний взірець, вказує ніби норму тих же відносин в інших українських староствах подібної генези й категорії». Поряд із такими оцінками рецензент робить авторові й один серйозний закид. На його думку, колонізаційні процеси та еволюцію шляхетського землеволодіння XV – початку XVII ст. М.Грушевський зображує тенденційно: керуючись «виразно українським (ruskim) підходом», він втрачає об'єктивність суджень та явно перебільшує сприяння уряду польській шляхті в Західному Поділлі⁸.

Після свого приїзду до Львова М.Грушевський був тепло та оптимістично зустрінутий польським науковим середовищем. До певної міри це пояснюється,

можливо, не стільки фактом наукових здобутків ученого, що на той час ще не були настільки значними, скільки тою обставиною, що М.Грушевський приїхав у Галичину як прихильник політики польсько-українського порозуміння – «нової ери». Символічною можна назвати реакцію польських науковців на першу лекцію М.Грушевського у Львівському університеті. «Таким є зміст цього захоплюючого виступу, – писав у своєму відгуку А.Левицький. – Вітаємо в його авторі нового працівника на полі нашої спільної минувшини; знаємо його з попередніх праць як дослідника талановитого та працьовитого..., захопленого щирим бажанням осягнення правди, якою б вона не була; надсилаємо йому також від осередку Ягеллонського університету сердечне вітання на тому новому для нього становищі у нашому краї: щастя Боже!»⁹.

Приїхавши до Львова прихильником курсу «нової ери», М.Грушевський досить швидко пориває з угодовським табором та перетворюється на переконаного опозиціонера, рішучого противника угодовсько-лоялістичної тактики¹⁰. Уже 1898 р. М.Грушевський заявляє: «Тепер вважаю новокурсну політику не меншою шкодою для нашого народу, як москвофільство»¹¹. Загальне охолодження українсько-польського діалогу наприкінці XIX ст., зростаюча радикалізація суспільно-політичного життя в тогочасній Галичині, призвели до загострення не лише політичної полеміки, але й історіографічної дискусії навколо широкого кола питань генези взаємовідносин двох народів. Цьому сприяли також теоретичні зміни в самій польській історіографії на зламі XIX–XX ст., що підпала під зростаючі впливи неоромантизму, котрий акцентував потребу відродження польської державності в межах давньої Речі Посполитої. Таким чином, історіографія дедалі активніше ставала гравцем на політичному полі. У дослідницькій практиці польських істориків відбувся поворот до ягеллонської ідеї та традиції «родинного» сприйняття українців, у працях все частіше етнонім «Україна» замінювався терміном «Русь»¹². Це призвело до поглиблення суперечностей з основними тезами української історіографії. Із того часу тон оглядів праць М.Грушевського, як і взагалі української наукової літератури, став значно гострішим та критичнішим.

Бурхлива наукова та організаційна діяльність, розгорнута М.Грушевським у Львові, не могла залишитися непоміченою у середовищі польських дослідників. Особливо прискіпливо та уважно була сприйнята ними найвагоміша праця вченого – «Історія України-Руси». Перший її том у німецькому перевиданні в ґрунтовних розвідках «Спроби найновішої історичної критики» та «Норманський догмат» прорецензував знаний польський дослідник давньоруської літератури О.Брікнер. Як свідчить назва останньої статті, автор виступив із позиції прихильника норманської теорії у розумінні генези політичного устрою давньоруської держави. Тому основний акцент у рецензії було спрямовано якраз на критику антинорманської концепції М.Грушевського, яку О.Брікнер назвав «новітньою історичною ерессю». На початку рецензії автор висловлює своє загальне враження від праці українського вченого та його фахової майстерності: «Праця п. Г[рушевського] є славним свідченням ученості та універсальності руського автора. Він цілком опанував величезну літературу предмету – археологічну, історичну, філологічну, передусім, російську, перед цим для Європи сімома печатками закрити; просто дивує нас начитаністю, знанням найбільш спеціальних, дрібних, нерідко забутих праць російських і німецьких. Із тією казковою начитаністю йде в парі швидкість думки, самобутність суджень, досконалий метод – все це мірою цілком незвичайною...»¹³. Основний закид М.Грушевському полягав у тому, що не будучи мовознавцем, учений у своїх філологічних аргументах на користь антинорманізму був змушений цілком покладатися на хибні ідеї українських і російських дослідників. Оперуючи філологічними аргументами, О.Брікнер піддав також критиці теорію М.Грушевського про етнічні

процеси на українсько-польському порубіжжі XI–XIII ст. Він вважав безпідставними твердження львівського професора про український характер заснування «червенських» міст та й загалом заперечив теорію вченого про експансіоністську політику поляків на західноукраїнських землях тієї доби. Високо польським дослідником були оцінені розділи праці, присвячені культурі слов'ян та реконструкції початків давньоруської держави. Цікавими та змістовними, на його думку, є розлогі примітки та екскурси, що завершують книгу та нерідко становлять самостійні розвідки. Наприкінці огляду О.Брікнер ще раз підкреслив високі прикмети праці, котра «імponує розмірами, ерудицією, всебічністю досліджень» та висловив побажання польським науковцям створити подібну працю про початки власного народу та держави¹⁴.

Полемічні зауваження О.Брікнера викликали дискусію між польськими та українськими дослідниками щодо ваги норманського чинника в утворенні та еволюції державних форм Київської Русі. На зауваження польського вченого невеликою ремаркою відгукнувся й М.Грушевський на сторінках «Записок НТШ». У відповідь на закиди О.Брікнера щодо слабкості філологічних аргументів на користь антинорманської теорії, висунутих в «Історії України-Руси», український учений відзначає застарілість і безпорадність суто історичних доводів польського філолога, неврахування ним широкого дослідницького контексту вивчення проблеми. «Проф. Брікнер, – підсумовує М.Грушевський, – занудившись в товаристві філологів любить останніми роками загостити до істориків. Гість шумний і веселий. Там переверне, там догори ногами поставить, а при тій нагоді насварить безрадних істориків – і гайда додому, полишивши господарів у непевності, чи брати все сказане під серйозну дискусію, чи вважати його борше за анекдот»¹⁵. На критику українського колеги О.Брікнер відгукнувся ще однією ремаркою на сторінках «Kwartalnika Historycznego». Розвиваючи надалі свої філологічні аргументи, він у загальних рисах переповів попередні тези, натомість, погодився із закидом щодо категоричності деяких своїх висновків¹⁶.

Наступні томи «Історії України-Руси» також викликали зацікавлене обговорення в польській науковій періодиці. Присвячені спільній добі історичного минулого, вони отримали значну кількість полемічних зауважень із боку польських дослідників. Другий цикл «Історії України-Руси», що охоплює томи з четвертого по шостий, у розлогій рецензійній статті проаналізував Л.Колянковський. Рецензент традиційно віддав належне «великій, імponуючій ерудиції» українського вченого, що вперше представив надзвичайно докладний та всебічний образ економічних, соціальних, національних і культурних відносин на українських землях Речі Посполитої тієї доби¹⁷. Далі Л.Колянковський зосередився на дискусійних моментах, які об'єднав довкола трьох найбільш вагомих, на його думку, наукових проблем: характері політики Казимира Великого стосовно Русі, значенні для українського народу Люблінської та Берестейської уній. Опонуючи М.Грушевському, він навів факти опіки Казимира над українським населенням польських земель, особливо у сфері захисту православ'я, та наголосив на тих перевагах, що їх отримало українське населення польської держави після проголошення Люблінської та Берестейської уній. На думку рецензента, М.Грушевський гіперболізує вагомість і значущість українського національного чинника на польських землях того часу, що проявляється, зокрема, у вживанні ним етноніму «Україна» замість «Русь», намаганні показати козаччину як чинник національного відродження вже від другої половини XVI ст., загальній характеристиці ягеллонської доби як часу стрімкого занепаду Русі. Усе це, вважає польський автор, свідчить про тенденційність поглядів українського вченого. Проте найбільшою вадою «Історії України-Руси» для Л.Колянковського є намагання М.Грушевського надмірно загострити та підкреслити українсько-польське протистояння у всіх можливих вимірах тогочасного суспільного жит-

тя – соціально-економічному, політичному, культурно-релігійному. Для такого глибокого національного конфлікту, переконаний рецензент, не було жодних вагомих підстав. А тому висновки українського вченого не тільки безпідставні, але й надмірно тенденційні та заполітизовані, викликані напругою у стосунках двох народів на початку ХХ ст. Саме ці обставини, на думку Л.Колянковського, призвели до того, що «...незвичайно працьовитий, просто невтомний дослідник, у своїй праці, що має всі риси наукового опрацювання, дає відступи та цілі розділи, що личать лише завзятому публіцистові. Бо, мабуть, до цієї категорії... належить зарахувати порушені ним постійно струни польсько-української ненависті, так, що аж часами складається враження, що саме це й є метою автора»¹⁸. Критику історичних поглядів М.Грушевського Л.Колянковський продовжував у багатьох публіцистичних працях, наголошуючи, що наукові концепції українського вченого є теоретичною підставою його суспільно-політичної діяльності¹⁹.

Найбільш критично серед польських дослідників на появу «Історії України-Руси» відреагував публіцист, етнограф та історик Францішек Равіта-Гавронський. Науковим і публіцистичним працям ученого він присвятив як окремі розлогі критичні статті, так і багато сторінок в узагальнюючих працях, слухно вбачаючи у М.Грушевському ідеолога українського національного життя. Головні праці українського дослідника присвячена розлога стаття Ф.Равіти-Гавронського «Професор Грушевський та його «Історія України-Руси»²⁰. На відміну від своїх колег, Ф.Равіта-Гавронський зосередився на темах, присвячених козацьким часам, хоча нерідко сягає й інших частин праці для підтвердження своїх висновків. У характерному для себе іронічному тоні дослідник показує інтерпретацію М.Грушевським початків та генези козаччини, а також її ролі в історії українського народу. Він, загалом, віддає належне працьовитості та ерудиції українського колеги. Пише також про поважну фактологічну базу праці та правильно побудовану хронологію подій. Цей своєрідний «скелет» роботи він закликає залишити, а все решта – тобто авторську інтерпретацію подій, фактів і явищ історії козаччини однозначно відкинути, як речі тенденційні, ненаукові, надмірно суб'єктивні, викликані «націоналістичним становищем автора». Змальовуючи в темних тонах минуле козаччини та показуючи її виключно руйнівний вплив на суспільство Речі Посполитої (без різниці народності та віросповідання), рецензент стверджує, що в праці М.Грушевського «над історичною логікою вивищується сьогоднішня політична думка, бажання неодмінно перетворити звичайних грабіжників на національних та ідейних героїв ХХ століття». У результаті такого послугування політичними міркуваннями, стверджує критик, історія козаччини в праці М.Грушевського постає «єдиним актом оскарження Польщі». Не задовольняє рецензента й мовна сторона праці, причиною чому є невизначеність понятійного апарату української мови, що зробило стиль «Історії» «надмірно тяжким». Найбільше закидів у Ф.Равіти-Гавронського до термінології М.Грушевського – абсолютно неправомірним він вважає вживання терміну «Україна-Русь», особливо недоречним це для нього виглядає в контексті східноєвропейської історії доби середньовіччя. Прикметно, що з'ясовуючи мотивацію українського вченого при конструюванні нової історичної термінології, Ф.Равіта-Гавронський наголошує на його політичних «державницьких» (підкреслено мною – *В.Т.*) аспіраціях, із яких логічно витікають «історичні» й «територіальні» претензії до Росії, Австро-Угорщини та Польщі в її кордонах ХVIII ст. Загалом він наголошує на штучності реконструйованої М.Грушевським моделі історії українців у такій віддаленій ретроспективі та в межах так широко окресленої етнічної території. Останню тезу Ф.Равіта-Гавронський розвивав у своїх численних публіцистичних працях, наголошуючи на слабкості та нерозвиненості культурного й національного життя українців (котрих принци-

пово ціле життя називав русинами), що не готові ще до активного суспільно-політичного життя, оскільки не усвідомлюють вповні власних потреб²¹.

Попри певну спільність та однотипність більшості оцінок польських дослідників стосовно суспільно-політичних ідей та історіографічної практики М.Грушевського, все ж можемо відзначити деяку регіональну відмінність у їхній тональності. Так, найбільш гострими та безапеляційними є відгуки про наукову та громадську діяльність ученого у середовищі львів'ян. Натомість, представники краківського та, особливо, варшавського осередків із більшим розумінням сприймали історичні ідеї М.Грушевського, його намагання посилити культурну та суспільно-політичну складову життя українців, виробити орієнтири їхнього національного поступу. Це, власне, з краківського та варшавського осередків лунали слова високого визнання заслуг ученого перед українською наукою, що своєю «бenedиктинською працьовитістю» створив «руський науковий світ», «цілу школу», ба, навіть більше – цілість українського суспільно-політичного життя в Галичині²². Причина такої відмінності зрозуміла – польські інтелектуали Львова, відчуваючи зростаючу активність українців у всіх напрямках тогочасного життя, цілком слушно вважали своє становище дедалі більш непевним і загроженим, убачаючи у М.Грушевському головного ідеолога таких змін. Натомість варшавські діячі, зазнаючи тиск із боку російської влади, симпатизували розгорнутій М.Грушевським боротьбі за національні права українців, схвально відгукувались про його публіцистичні виступи в російській пресі.

Заполітизованість українсько-польської історіографічної дискусії на початку ХХ ст., до загострення якої спричинилися обидві сторони, відбивала загальне напруження у відносинах двох народів напередодні Першої світової війни. Переродження діалогу, що був властивий останній третині ХІХ ст., у монолог, спрямований лише на колекціонування національних кривд, провіщає значні труднощі у пошуку шляхів міжнародного порозуміння. Лихоліття війни та здобуття Польщею незалежності здійснило помітний вплив на всі сфери духовного життя. Зазнали змін і соціальні функції польської історичної науки, що вкотре опинилася в епіцентрі політичного життя. Якщо раніше її завданням було довести неминучість повернення народом незалежності, то в нових умовах постала необхідність консолідації суспільства, доведення логічності перебування у складі Польщі її східних галицьких теренів. Тому в цей час польсько-українська історіографічна дискусія ще більше забарвилась у тони політичної кон'юнктури²³.

Творчість М.Грушевського міжвоєнного періоду, порівняно з попереднім часом, привертала значно меншу увагу польських істориків. Причин цьому було декілька, передусім, зниження, через об'єктивні обставини, інтенсивності наукової праці самого вченого, котрий, тривалий час перебуваючи на еміграції, не мав достатніх можливостей для її повноцінного продовження, що спричинило затримку в появі чергових томів «Історії України-Руси». У першій половині 20-х рр. зустрічаємо кілька рецензій на численні науково-популярні праці М.Грушевського, що з'являлися іноземними мовами для популяризації у світі української справи. Тон критики цих праць, орієнтованих на європейського читача, необізнаного з українськими справами, був особливо гострим у тих моментах, що стосувалися висвітлення минулого українських земель у складі Речі Посполитої. Риторика цих рецензій особливо яскраво позначилася на критичному відзиві Ч.Франкієвича на німецькомовне видання науково-популярної історії України вченого. Брошура польського дослідника, озаглавлена як «Історичні погляди проф. М.Грушевського «в українському питанні» у світлі наукової критики», мала також характерну підназву – «В обороні історії Польщі». Закиди Ч.Франкієвича можна назвати типовими для тогочасної польської критики поглядів М.Грушевського. Вони зводилися до кількох усталених пунктів: недо-

цільність вживання етноніму «Україна» у контексті дослідження давньоруських часів, неслухняність теорії про українське походження «червенських» міст, надмір негативізму в оцінці польсько-українських стосунків і т.д.²⁴ Зрозуміло, що помітна політико-ідеологічна та пропагандистська складова популярних праць М.Грушевського, де спрощувалися наукові моменти та акцентувались проблеми зростаючого національного організму, необхідно позначувалася на політизації критичних аргументів польських оглядачів, що обстоювали історичність перебування західноукраїнських земель у складі Польщі.

Поява у другій половині 20-х рр. чергових томів «Історії України-Руси» поновила серйозне та ґрунтовне обговорення творчості М.Грушевського на сторінках польської наукової періодики. Так, надзвичайно розлогу рецензію на восьмий том «Історії» дав М.Гавлік. На його переконання, рецензоване дослідження вперше в історіографії докладно та всебічно представило події найвищого підйому Хмельниччини 1648–1650 рр. Критик погодився із більшістю оцінок М.Грушевським тогочасних процесів. Досить об'єктивним, на його переконання, був виведений у праці образ Б.Хмельницького, що вигідно відрізнявся від упереджених оцінок попередніх дослідників. Проте, зауважив рецензент, М.Грушевський також не уник певної міфологізації постаті гетьмана, називаючи останнього оборонцем черні та свідомим творцем українського народного руху. Фактологічна цінність «Історії», на думку М.Гавліка, полягає у залученні значної кількості нововіднайдених архівних матеріалів, спростуванні на їх підставі цілого ряду помилкових дат і фактів²⁵. Подібними оцінками позначені рецензійні відгуки польських дослідників на інші томи козацького циклу «Історії України-Руси». У них також наголошується на джерельному багатстві історичної реконструкції М.Грушевського, виваженості автора в оцінках більшості тогочасних подій, насиченості та образності їх опису²⁶.

До поглядів М.Грушевського на історію козащини звернувся також Ф.Равіта-Гавронський. Продовжуючи розпочату перед війною дискусію, він вкотре у своїх працях наголосив на штучності та недоцільності вживання терміну «Україна» замість історично виправданого та обґрунтованого, на його думку, етноніму «Русь», пояснюючи таку поведінку українських колег «шовіністичними вибриками». Найбільше, зрозуміло, у цій критиці перепало М.Грушевському: «Була то з його сторони певного роду licentia poetica супроти історії, правди та логіки, котра не мала за собою іншої підтримки – крім поглядів політичних»²⁷. Він вкотре перераховує найбільш неприйнятні для себе тези українських дослідників козащини, найголовніша з яких – це бачення козацтва як національного чинника, та веде з ними гарячу полеміку. «Вищеназвані тези, – зазначає Ф.Равіта-Гавронський, – стають вісью цілої праці про козачину тієї київської школи, що була створена Володимиром Антоновичем, а зараз керована Грушевським»²⁸.

У міжвоєнний період польські вчені вперше звернулися до іншої фундаментальної праці М.Грушевського – «Історії української літератури». У ґрунтовній німецькомовній рецензії О.Брікнера ця праця українського вченого отримала високі оцінки як в аспекті використаної джерельної бази та широти кола охоплених проблем, так і під кутом зору методики та методології опрацювання й інтерпретації матеріалу²⁹.

Попри критичність оцінок концептуальних засад творчості М.Грушевського, його праці мали високий авторитет у середовищі польських істориків, що не могли оминати їх при дослідженні багатьох питань, пов'язаних із вивченням минулого українських земель Речі Посполитої. Поряд із багатьма дискусійними моментами оціночного характеру, вони відзначали ерудицію українського вченого, авторитетність його візії багатьох історичних явищ, пріоритетність у розробці значної кількості наукових проблем, підкреслювали джерельну цінність

творів історика³⁰. Наприклад, дослідник релігійного життя на східних теренах Речі Посполитої К.Ходиницький зауважив: «Праця Грушевського є надзвичайно корисною для орієнтації в цих важких і непевних справах»³¹.

Гострий критицизм оцінок польських істориків цього періоду стосовно праць М.Грушевського до певної міри зрозумілий та виглядає цілком логічним – у творах видатного вченого давалась поважна наукова аргументація для українського національного руху в міжвоєнній Польщі, коли польсько-українське протистояння набуло свого апогею. Та все ж зауважимо, що попри переважно критичні оцінки праць М.Грушевського міжвоєнною польською історіографією, вона, за рідкісними винятками, все ж залишалась у межах академічної полеміки. Загальновищаними були науково-організаційні заслуги вченого перед європейською наукою, відзначалась його подвижницька громадсько-політична діяльність, спрямована на активізацію українського національного життя³². Цим польська грушевськiana відрізнялася від вульгарних інтерпретацій творчості історика в радянській Україні, де, починаючи з кінця 20-х рр., розгорілась огульна критика концептуальних і методологічних засад його творчості.

На смерть М.Грушевського польська наукова періодика відгукнулася кількома некрологами. «Kwartalnik Historyczny» помістив невелику замітку Т.Модельського. У ній польський учений, в інформативному ключі, коротко висвітлив життєвий та творчий шлях «найвидатнішого українського історика», особливий акцент зробивши на досягненнях львівського періоду його творчості³³.

У другій половині 30-х рр. загальна тональність в оцінці творчого доробку М.Грушевського збереглася. Польські історики писали про непроминуше значення науково-організаційної діяльності вченого для становлення модерної української історіографії³⁴. Віддаючи належне фаховому рівню праць українського історика, вони, натомість, закидали їм тенденційність у висвітленні польсько-українських взаємин. Як приклад, наведемо статтю А.Копистянського, опубліковану в новозаснованому журналі «Ziemia Czerwiska». Автор віддає належне дослідницькій ерудиції та науковим здобуткам українського історика. Аналізуючи історіософські погляди М.Грушевського, він виокремлює провідну рису наукової творчості вченого – тісний зв'язок і взаємовплив його історіографічних та політичних концепцій. Це, на думку А.Копистянського, нерідко призводило до значної ідеологізації історичних поглядів та апріоризму концепцій М.Грушевського³⁵. Загалом автор переповів типові для польської історіографії того періоду оцінки творчості українського історика як виразника національної ідеології, що негативно позначилось на об'єктивності його наукових пошуків.

У повоєнній соціалістичній Польщі дослідження істориками статті М.Грушевського перебувало під впливом інтерпретативних традицій радянської історіографії³⁶. Характеристики наукової та громадсько-політичної спадщини вченого перебували у руслі ідеологічної боротьби із проявами «буржуазного націоналізму». Як і в радянській науці, у польській також спостерігався певний парадокс, коли визнавалась фактологічна та джерельна цінність праць вченого, що мало наслідком широке використання його творів (нерідко без зазначення авторства), а одночасно рішуче засуджувались їх теоретичні та світоглядні засади. У той же час можемо стверджувати утворення цікавого синтезу традиційних для польської історіографії оцінок творчої спадщини М.Грушевського з типовою для радянської історичної науки риторикою. Так, з одного боку, у дусі радянської пропаганди стверджувалось, що М.Грушевський «1914 р. був головою СВУ», «...антирадянську діяльність продовжував і після повороту в СРСР», «очолював Український національний центр» тощо³⁷. З іншого – ученому робились закиди в ідеологічній тенденційності та національній упередженості щодо поляків і польського панування в Україні. Польські вчені наголошували, що, у порівнянні з українськими істориками XIX ст., творчість М.Грушевського становить

етап, на якому український націоналізм перероджується у шовінізм. Також стверджувалось, що М.Грушевський – провідний ідеологічний діяч тієї частини українського «реакційного» політичного руху, що прагнула відірвати Україну від Росії та створити власну державу, оперту на німецький імперіалізм³⁸. Оцінка наукового доробку хибувала на повний негативізм, щоправда, із застереженнями про певну джерельну вартість праць історика, передусім, «Історії України-Руси»³⁹. Продовженням критики концепцій ученого попередніх періодів можна вважати закиди польських дослідників щодо демонстрації М.Грушевським виразного українського характеру політичної та культурної спадщини Київської Русі, негативізму в оцінці польсько-українських і російсько-українських взаємин, надмірне наголошення на відмінності української культури від російської та польської. Окрему увагу польські історики звернули на внесок М.Грушевського в дослідження польського минулого та українсько-польських стосунків. Знаний польський історіограф А.Грабський із цього приводу зауважив: «Цінність праці Грушевського стосовно історії Польщі є значною, оскільки він використав велику кількість джерел і літератури; разом із тим, український шовінізм, просто неправдоподібно здеформував погляд цього автора на нашу історію. Попри ерудиційні заслуги Грушевського, наукова придатність його праці не є значною»⁴⁰. Також визнавалася вагомість внеску М.Грушевського у розробку багатьох проблем спільного польсько-українського минулого⁴¹. При цьому, щоправда, завважувалось, що вчений не розумів відмінності між польським і російським пануванням в Україні, тому не зміг об'єктивно висвітлити особливості національно-релігійних відносин на українських землях XVI–XVIII ст.

З іншого боку, польські вчені намагалися поставити під сумнів наслідки надзвичайно плідної науково-організаційної та громадсько-політичної діяльності М.Грушевського у Львові наприкінці XIX – на початку XX ст. Вони заперечували класичні для української науки тези про створення М.Грушевським львівської школи істориків, перетворення НТШ на наукову установу академічного типу, зрештою, загальне піднесення національного життя на західноукраїнських землях, пов'язане з його діяльністю. Наприклад, у фундаментальному нарисі історії польської науки в Галичині зламу XIX–XX ст. С.Бжозовський, ігноруючи потужну вже на той час грушевськознавчу традицію, зазначав: «Його особиста титанічна діяльність у Львові не залишила глибшого сліду, він не організував науковий семінар при своїй кафедрі, не створив дослідницької школи»⁴².

З інших ідеологічних та теоретичних позицій до спадщини М.Грушевського підходили в середовищі польської наукової еміграції, хоча тональність праць учених із різних ідеологічних таборів нерідко збігалася. Представники польської наукової діаспори, що посідали історичні кафедри університетів Західної Європи та Америки, у цілому продовжували традиції міжвоєнної історіографії. Це простежувалось як у плані концептуальному – погляду на історію та культуру східних кресів крізь призму «ягеллонської ідеї», так і в аспекті історіографічному – безперервній полеміці із представниками східноєвропейської науки з приводу їх бачення спільної історії народів регіону. Проте відірваність від батьківщини, звуженість професійного кола для обговорення наукових проблем, відносна слабкість організаційної структури загострили деякі риси міжвоєнної історіографії. Насамперед, зросла полоноцентрична візія історичних праць, що вилилось у глорифікацію яскравих сторінок польського минулого та демонстрацію вагомості внеску поляків у культурну скарбницю Європи. Це призвело до зменшення кількості досліджень, присвячених як проблемам всесвітньої історії, так і спільному минулому поляків та їх сусідів. Теоретично праці польських істориків були спрямовані проти радянської ідеології, генеза якої вбачалась у традиціях російської імперіалістичної політики. Тому в дослідженні міжнаціональ-

них стосунків на перше місце висунулись питання польсько-російських взаємин, що зробили другорядними інші подібні аспекти⁴³. Та все ж у середовищі дослідників польської історії, особливо її середньовічної доби, надалі точились дискусії довкола інтерпретації ключових проблем польсько-українського минулого⁴⁴. Як і в попередній період, нерідко в центрі обговорення знаходилися праці М.Грушевського, що для польських дослідників залишався загально визнаним класиком української історіографії. Як приклад, назвемо праці Г.Пашкевича, котрий на сторінках своєї знаної трилогії, присвяченої історичній генезі українського народу, доводив помилковість бачення М.Грушевським цілої низки наукових проблем⁴⁵. Не менш гострою була й полеміка про польсько-українські взаємини напередодні та в часи Хмельниччини⁴⁶. У той же час польським історикам була симпатичною запропонована М.Грушевським нова модель східнослов'янського минулого, що склала альтернативу російській імперській моделі. Так, О.Галецький, рецензуючи перевидання «Історії України-Руси» оцінив її як «зрілий продукт напружених зусиль цілого життя Грушевського». На його думку, твір українського вченого є яскравим свідченням того, наскільки помилково вважати історію Київської Русі за вступ до історії Московської держави і Російської імперії модерних часів, а українські та білоруські землі під литовським пануванням вважати за частину Росії, штучно відокремлену від Москви. Він зауважив також, що хоча сучасні дослідники погоджуються не з усіма ідеями та висновками М.Грушевського, але саме його спадщина повинна стати підставою для подальших пошуків⁴⁷.

Проте, якщо професійні історики продовжували ламати списи довкола невирішених від кінця XIX ст. «вічних» проблем польсько-української полеміки, то загальні настрої в середовищі польських інтелектуалів у діаспорі стосовно минулого та майбутнього взаємин двох сусідніх народів все більше змінювались у бік розуміння необхідності здійснення конкретних кроків їх нормалізації. Особливо багато для пробудження таких настроїв зробили представники польської інтелігенції у Франції, об'єднаної довкола паризької «Культури». Її головний редактор та ідеолог Єжи Гедройц вивчав українську історію на семінарі М.Кордуби, тож проблеми співжиття двох народів були йому знані в тривалій історичній генезі. Саме Є.Гедройц став ініціатором широкого та відвертого обговорення важких питань українсько-польського минулого на сторінках не лише «Культури», але й іншого видання паризького Літературного інституту – часопису «Історичні зошити». Деякі числа цих видань були цілком присвячені українській тематиці⁴⁸. Незважаючи на опір певної частини польської еміграції, у багатьох публікаціях відзначалась важливість нормалізації українсько-польського діалогу ціною відмови поляків від претензій на західноукраїнські землі, визнання за Україною права на самостійність у повоєнних кордонах, а також відкинення традиційної риторики прометеїзму та культуртрегерства⁴⁹. На сторінках паризьких видань з'явилася лише одна стаття, спеціально присвячена життю та творчості М.Грушевського – із нагоди столітнього ювілею вченого в «Культурі» була опублікована велика розвідка українського дослідника П.Феденка⁵⁰. Проте багато публікацій, присвячених українській тематиці, містили прямий чи опосередкований діалог з ідеями видатного українця. Загалом зауважимо, що польська інтелектуальна еміграція достатньо послідовно позбавлялась від національних стереотипів попередніх часів, демонструвала не лише бажання нормалізувати міжнаціональний польсько-український діалог, але й втілювала в життя проголошені декларації. Особливо значними такі зміни виглядають у порівнянні із настроями, котрі панували в емігрантському середовищі російських інтелектуалів, що так і не спромоглися на серйозну ревізію імперського бачення минулого та перспектив України; не виявляли бажання нав'язувати сталі контакти з українськими колегами⁵¹.

Після здобуття Україною незалежності в середовищі польських науковців значно зросло зацікавлення українською історією та культурою і, відповідно, постаттю її найвидатнішого представника. Таке значне пожвавлення інтересу до східних сусідів було спричинено, передусім, бурхливим обговоренням та переосмисленням польсько-українських стосунків. Виразом такого зацікавлення стали як спеціальні, присвячені М.Грушевському конференції, так і численні українсько-польські наукові форуми, спільні видавничі та дослідницькі проекти⁵². Метою цих заходів став пошук міжнаціонального компромісу, необхідність обговорення та полагодження багатовікових національних стереотипів.

Зрозуміло, що основна увага сучасних дослідників прикута до наукової спадщини видатного українця. Характеризуючи її, польські колеги пишуть не лише про «ренесансову всебічність» М.Грушевського, але й про видатні літературні якості його праць. Ними наголошується на необхідності вивчення його творчості для адекватного розуміння не тільки всієї української модерної історіографії, але й східноєвропейського історіографічного процесу в цілому. Учений представлений як одна з ключових постатей східноєвропейської науки, засновник української національної історіографічної традиції, котра з певними модифікаціями існує донині⁵³. Особливо цінною частиною творчої спадщини М.Грушевського, на думку польських дослідників, є обґрунтована теоретично та перевірена на практиці новаторська для зламу XIX–XX ст. модель східноєвропейської історії. Її значення, переконують вони, і до сьогодні має потужну евристичну цінність⁵⁴. Запропонована українським ученим модель стала основою його історіософської концепції, що визначила особливості конструювання не лише історичних, але й політологічних ідей у вітчизняному інтелектуальному просторі XX ст.⁵⁵. Незважаючи на значну заангажованість М.Грушевського в українське громадсько-політичне життя та його особисте надзвичайно неприхильне ставлення до політики польської адміністрації в Галичині, сучасні дослідники, на відміну від їхніх попередників, стверджують, що вчений «ніколи не зрадив фундаментальні засади свого ремесла, зберігаючи далеко посунутий критицизм стосовно рідного минулого»⁵⁶.

У центрі зацікавлень польських істориків перебуває найголовніша праця цілого життя М.Грушевського, що, на загальне переконання, досі зберігає свою значну наукову цінність. «Майстерне опанування дослідницької лабораторії, величезна ерудиція та незвичайна історична інтуїція Грушевського, – зазначає А.Поппе, – визначають те, що його праця є не тільки зразком і школою *artis historicae*, але містить надалі живе знання попри його природній, майже протягом століття, приріст»⁵⁷. Польські колеги відзначають не лише наукову вагу «Історії України-Руси» та її феноменальність для осягнення українського минулого, але й вказують на важливе місце твору в еволюційному розвитку європейської науки XX ст.⁵⁸. Найбільше уваги до історичних праць М.Грушевського прикуто у середовищі дослідників, котрі займаються спільними проблемами польсько-українського минулого. Вони стверджують, що саме український учений заклавав традиції джерельного дослідження та інтерпретації багатьох явищ нашої історії; його погляди з більшості питань досі визнаються надзвичайно актуальними⁵⁹. Традиційно стійкий інтерес до творчої спадщини М.Грушевського спостерігається серед польських козакознавців. На їхнє переконання, саме праці видатного вченого розпочали вповні науковий етап у студіюванні проблем генези та еволюції козацького стану, а проведена ним ґрунтовна археографічна робота з пошуку та публікації численних документів, робить його праці унікальним джерелом для спеціалістів⁶⁰. Проте, попри такі високі оцінки праць М.Грушевського, нерідко зустрічаємо полеміку довкола висловлених ним оціночних інтерпретацій⁶¹.

Належне в сучасній польській грушевськiанi вiддається також масштабним науково-органiзацiйним проектам М.Грушевського, особливо пiдкреслюється плiднiсть зусиль ученого в цьому напрямку за львiвських часiв його життя⁶². Так, загальновизнаною стала думка про те, що Наукове товариство iменi Шевченка зусиллями М.Грушевського було перетворене фактично на Академiю Наук⁶³, а науково-органiзацiйнi традицiї, закладенi ним, розвивались українськими вченими у мiжвоєннiй Польщi⁶⁴.

Багато уваги в сучасних дослiдженнях присвячено проблемi взаємовiдносин українських та польських культурних i громадсько-полiтичних дiячiв кiнця ХІХ – першiї третини ХХ ст. У розрiзi нашої теми iсторики пишуть про членство М.Грушевського в польських наукових iнституцiях (наприклад, Польськiй Академiї Знань, Iсторичному товариствi у Львовi), його спiвпрацю iз польськими науковими та громадсько-полiтичними часописами, дослiджують складнi та багатограннi вiдносини з польською iнтелектуальною елiтою того часу⁶⁵.

Попри зрозумiлу увагу до наукової спадщини М.Грушевського, багато мiсця в сучаснiй польськiй українiстичi вiдведено дослiдженню громадсько-полiтичної дiяльностi вченого, його впливу на бiжучу полiтичну ситуацiю в Галичинi, що була позначена зростаючим загостренням польсько-українських стосункiв вiд початку ХХ ст., структуруванням молодого вiтчизняного полiтикуму, ролi вченого як представника українства у Європi⁶⁶. Нерiдко оцiнки громадсько-полiтичної дiяльностi М.Грушевського в Галичинi напередоднi Першiї свiтової вiйни є досить гострими, що свiдчить про необхіднiсть продовження польсько-українського наукового дiалогу⁶⁷. Польськi дослiдники вiдзначають поважнi впливи М.Грушевського на формування української нацiональної iдентичностi, що стало наслiдком широкої пропаганди ним моделi вiтчизняної державотворчої традицiї, котра сягала своїми коренями давньокиiвських часiв⁶⁸. Цiлком слушно вiдзначається також присутнiсть iсторико-полiтичних iдей ученого в сучасному вiтчизняному iнтелектуальному просторi⁶⁹.

Вивчення польської грушевськiани протягом такого тривалого часу дозволяє зробити декiлька висновкiв, що цiлком вiдповiдають загальним уявленням про ставлення польської iсторiографiї до української Клiю наприкiнцi ХІХ – у ХХ ст. У першому перiодi, приблизно до кiнця ХІХ ст., маємо об'єктивний та науковий пiдхiд – тодi актуалiзувалася конкретна дослiдницька проблематика, дискусiя вiдбувалася у напрямi вiднайдення найбільш адекватних шляхiв вiршення поставленого завдання. Наступний перiод – початок ХХ ст. – принiс помiтну радикалiзацiю нацiонального руху українцiв i полякiв, а звiдси – загострення польсько-українських вiдносин, що позначилося й на характерi iсторiографiчної дискусiї у напрямку її полiтизацiї. Iсторичнi концепцiї М.Грушевського дедалi бiльше розглядалися крiзь призму зростаючого полiтичного протистояння – як теоретичне обґрунтування українського нацiонального руху. У мiжвоєннiй Польщi цi тенденцiї лише загострилися. Та незважаючи на гостроту тогочасної польсько-української полемiки, у центрi якої стояли концепцiї М.Грушевського, її проведення дозволило артикулювати основнi конфлiктнi моменти та пройти найбільш гостру фазу їх обговорення. Це уможливило наступним поколiнням iсторикiв двох країн бiльш спокiйно продовжувати дiалог, упевнено позбавляючись найбільш негативних стереотипiв. Пiсля Другої свiтової вiйни iсторична наука в Польщi пiдпала пiд радянський iдеологiчний диктат. Це наклало свiй вiдбиток i на оцiнки творчостi М.Грушевського, що перебували в руслi боротьби iз «українським буржуазним нацiоналiзмом». Хоча, як вже вiдзначалось, ця критика уникала найбільш вульгарних штампiв радянського грушевськознавства, та й вплив радянської iдеологiї на польську науку був вiдносно нетривалим. Польська емiграцiйна наука, опонуючи М.Грушевському в оцiнках найбільш принципових питань польсько-українського минулого, знач-

но об'єктивніше, ніж перед війною, поставилася до різноманітних аспектів діяльності українського вченого, а через його особистість – і до основних тез української національної науки. Це зайвий раз доводить той факт, що історіографічні концепції М.Грушевського в інтерпретаціях польських істориків уособлювали концептуальні засади всієї української Клію. Зазначимо, що подібне розуміння місця видатного вченого в нашій історичній науці було притаманне також німецьким, російським, чеським, французьким, американським та й, зрештою, українським історикам. Сучасна польська історіографія, поступово позбавляючись від стереотипів минулих часів, у цілому виважено та адекватно сприймає концепції української історичної науки та її найвидатнішого представника. Спокійний тон наукових дискусій сьогодення дозволяє виявити раніше не помічені польськими істориками аспекти життя та творчості М.Грушевського в контексті взаємовпливів польського та українського інтелектуальних середовищ, у той же час не ухиляючись від обговорення складних питань. Незважаючи на таку насиченість грушевськознавчої рефлексії в польському історіографічному просторі, впадає у вічі також її мозаїчність, нерівномірність в осягненні ключових проблем спадщини видатного українця. Це, у свою чергу, унеможливило цілісне опрацювання біографії М.Грушевського з особливим акцентом на польські сюжети в його житті та творчості. Підкреслюючи назрілість для польської науки створення такого синтезу, Є.Матерніцький зазначає: «Польська історія історіографії повинна здобутись на цілісне опрацювання доробку та ідей Михайла Грушевського»⁷⁰.

¹ Uł.: Juznorusskije hospodarskije Zamki v połowinie XVI wieku, przez M.Hruszewskie-go... // Kwartalnik Historyczny. – Lwow, 1891 – S.402–403; Czolowski A.: Gruszewski M. Juznorusskije gospodarskije zamki w połowyni XVI wieku... // Kwartalnik Historyczny. – Lwow, 1893. – S.706.

² Ibid.

³ Szarlowski A.: Gruszewski M. Oczerk historii Kijowskiej ziemi ot smierti Jaroslawa do konca XIV wieku. Kijow, 1891; Gruszewski M. Wolynskij wopros 1097–1102 // Kwartalnik Historyczny. – Lwow, 1893. – S.140.

⁴ P-ska A.: Hruszewskij M. K woprosu o Bolochowie. Odbitka z «Kijewskiej Staryny» // Kwartalnik Historyczny. – Lwow, 1894. – S.340–341.

⁵ Сергієнко М. [Грушевський М.] Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці // Записки НТШ. – Львів, 1892. – Т.1. – С.1–28.

⁶ Szarlowski A.: Serhienko M. Hromadskij ruch na Ukraini-Rusi w XIII wici... // Kwartalnik Historyczny. – Lwow, 1894. – S.338–340.

⁷ P-ska A.: Hruszewskij M. Barskaja okolicznaja szlachta do konca XVIII w. Odbitka z «Kijewskiej Staryny» // Kwartalnik Historyczny. – Lwow, 1894. – S.353.

⁸ Jablonowski A. Starostwo barskie (Hruszewskij M.: Barskoje Starostwo. Istoricheskije oczerki. Kijew 1894) // Kwartalnik Historyczny. – Lwow, 1894. – S.6–73.

⁹ Lewicki A.: Hruszewskij M. Wstupnyj wyklad z dawnioji istoryi Rusy // Kwartalnik Historyczny. – Lwow, 1895. – S.565–567.

¹⁰ Кухар В. Михайло Грушевський: спроба залишитися поза політикою // Україна в минулому. – Випуск 5. – К.; Л., 1994. – С.108–122.

¹¹ Грушевський М. Як мене спроваджено до Львова // Діло. – 1898. – Ч.137. – С.1.

¹² Див. докл.: Adamus J. Problemy polskiego neoromantyzmu historycznego // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa, 1958. – S.16–36; Maternicki J. Historiografia polska XX wieku. Czesc I. Lata 1900–1918. – Wroclaw; Warszawa; Krakow, 1982. – S.59–76.

¹³ Bruckner A. Dogmat normanski // Kwartalnik Historyczny. – Lwow, 1906. – S.665.

¹⁴ Bruckner A. Dogmat normanski // Kwartalnik Historyczny. – Lwow, 1906. – S.679.

¹⁵ Грушевський М.: Bruckner A. Probki najnowszej krytyki historycznej (P.H., 1905, S.24–35) // Записки НТШ. – T.LXXVII. – 1907. – С.206.

¹⁶ Bruckner A. O Rusi normanskij jeszcze slow kilka // Kwartalnik Historyczny. – Lwow, 1909. – S.362–371.

- ¹⁷ *Kolankowski L.* Hruszewski M. Istorija Ukrainy-Rusi, t. IV, V, VI // Kwartalnik Historyczny. – Lwow, 1913. – S.350.
- ¹⁸ Ibid. – S.357.
- ¹⁹ *Kolankowski L.* Pomysly i idee ukraińskie Prof. M.Hruszewskiego // Swiat Slowianski. – Rocznik IV. – Krakow, 1908. – Styczen. – S.19–30.
- ²⁰ *Rawita-Gawronski Fr.* Profesor Hruszewskij i jego Historia Ukrainy-Rusi // Swiat Slowianski. – Rocznik VII. – Krakow, 1911. – Maj. – S.337–356.
- ²¹ Див. докл.: *Koko E.* Rusini czy Ukraińcy? Kształtowanie się nowoczesnego narodu ukraińskiego w ogladach Franciszka Rawity-Gawronskiego // Polacy i sąsiedzi – dystanse i przenikanie kultur. – *Czesc I.* Zbiór studiów pod redakcją Romana Wapinskiego. – Gdansk, 2000. – S.31–35.
- ²² Див. напр.: Tad. St. Gr.: Науковий збірник, присвячений професорови Михайлові Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині... // Swiat Slowianski. – Rocznik II. – Krakow, 1906. – Czerwiec. – S.440–442; *Wasilewski L.* Ukraina i sprawa ukraińska. – Krakow, 1911. – S.147–148.
- ²³ Див. напр.: *Grabowski T.* Prof. Hruszewskij o stosunki Polski do Rusi. – Sl, 1917. – S.49–57. Окрема відбитка.
- ²⁴ *Dr. Czeł [Cz. Frankiewicz].* Poglady historyczne Prof. M.Hruszewskiego w «kwestii ukraińskiej» w swietle krytyki naukowej. – Lublin, [1916]. – S.1–16. Див. також: *Frankiewicz Cz.:* Die ukrainische in historischer Entwicklung von Michael Hruszewskij. Wien, 1915 // Kwartalnik Historyczny. – Lwow, 1917. – S.174–177.
- ²⁵ *Gawlik M.:* *Hruszewskij M.:* Chmelnyczczyzna w rozcwiti (1648–1650) (Ist. Ukr. Rusy, t. VII, cz. III) // Kwartalnik Historyczny. – Lwow, 1924. – S.361–376.
- ²⁶ *Z. Z-a.:* Hruszewskij Mychajlo. Istorija Ukrainy-Rusy, t.IX, cz.II. Kijow, 1931 // Wiadomosci Historyczne. – Lwow, 1931. – T.II. – S.61–62.
- ²⁷ *Rawita-Gawronski Fr.* Kozaczyzna Ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej. Zarys polityczno-historyczny. – Warszawa, 1922. – S.15.
- ²⁸ *Rawita-Gawronski Fr.* Geneza i rozwój idei kozactwa i kozaczyzny w XVI wieku. – Warszawa; Krakow, 1925. – S.73.
- ²⁹ *Brukner A.:* Hruszewskij Mychajlo. Istorija ukrajinskoji literatury... // Zeitschrift für slavische Philologie. – Leipzig, 1927. – Bd.4. – S.462–471.
- ³⁰ Див. напр.: К.Т.: *Hruszewskij M.S.* Samowidec Ruiny i jego pozdniejsze otrazeniya // Wiadomosci Historyczne. – Lwow, 1932. – T.III. – S.192; *Zakrzewski S.* Wplyw sprawy ruskiej na panstwo Polskie w XIV w. // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1921. – Seria II. – T.III. – S.87; *Tomkiewicz W.* Ograniczenie swobod kozackich w roku 1683 // Kwartalnik Historyczny. – Lwow, 1930. – S.130; *Chodynicky K.* Geneza równouprawnienia schyzmatyków w Wielkim Ks. Litewskim // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1919–1920. – Seria II. – T.II. – S.57.
- ³¹ *Chodynicky K.* Stosunek Rzeczypospolitej do wyznania grecko-wschodniego. Przegląd literatury i problematow // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1921. – Seria II. – T.III. – S.124.
- ³² Див. напр.: *Wasilewski L.* Ukraińska sprawa narodowa w jej rozwoju historycznym. – Warszawa; Krakow, 1925. – S.83–86, 128, 148–170; *Edw. K.* Michal Hruszewskij // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1933. – №21. – S.2–3. Див. також: *Stoczewska B.* Litwa, Białorus, Ukraina w myśli politycznej Leona Wasilewskiego. – Krakow, 1998. – S.253–256.
- ³³ *Modelski T.E.* Mychajlo Hruszewskij // Kwartalnik Historyczny. – Lwow, 1934. – S.1023–1024.
- ³⁴ Див. напр.: *Charewiczowa L.* Historiografia i miłosnietwo Lwowa. – Lwow, 1938. – S.173–174.
- ³⁵ *Kopystianski A.* Schemat Historii Ruskiej w teoretycznym i praktycznym ujęciu prof. Michała Hruszewskiego // Ziemia Czerwińska. – Lwow, 1935. – R.I. – Z.1. – S.66–75. Див. також передрук: *Kopystianski A.* Schema der ukrainischen Geschichte in der theoretischen und praktischen Auffassung von Professor M.Hruschewskij. – Berlin, 1942. – 10 s.
- ³⁶ Див. загальну характеристику: *Holzer J.* Upadek komunizmu i historiografia // Historycy polscy i ukraińcy wobec problemow XX wieku / Pod red. Piotra Kosiewskiego i Grzegorza Motyki. – Krakow, 2000. – S.5–10.
- ³⁷ Див. напр.: *Grabski A.F.* Uwagi w sprawie tytułu ksiązat Rusi Kijowskiej (recenzja na книгу – Andrusiak M. «Kings of Kiev and Galicia. On the occasion of the 700-th anniversary of the coronation of Danilo Romanovich») // Kwartalnik Instytutu Polsko-Radziec

kiego. – Warszawa, 1956. – №2. – S.240–246; *Krakowski S., Grabski A.F.* Dzieje Polski feudalnej (do 1795 r.) w rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej historiografii szlachecko-burżuazyjnej // Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego. – Warszawa, 1956. – №3–4. – S.201–202.

³⁸ Див. напр.: *Kozik J.* Ziemie ukraińskie w latach 1795–1917 // Ukraina. Terazniejszość i przeszłość. Praca zbiorowa pod redakcją Mieczysława Karasia i Antoniego Podrazy. – Kraków, 1970. – S.279–301; *Podhorodecki L.* Zarys dziejów Ukrainy. – Warszawa, 1976. – Tom II. – S.205–254, 344.

³⁹ *Dutkiewicz J., Sreniowska K.* Zarys historii historiografii polskiej. – Część III (1900–1939). – Łódź, 1959. – S.271.

⁴⁰ *Krakowski S., Grabski A.F.* Dzieje Polski feudalnej (do 1795 r.) w rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej historiografii szlachecko-burżuazyjnej // Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego. – Warszawa, 1956. – №3–4. – S.202. Див. також: *Grabski A.F.* Uwagi w sprawie tytułu księcia Rusi Kijowskiej (recenzja na книгу – Andrusiak M. «Kings of Kiev and Galicia. On the occasion of the 700-th anniversary of the coronation of Danilo Romanovich») // Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego. – Warszawa, 1956. – №2. – S.240–241; *Podhorodecki L.* Dzieje Kijowa. – Warszawa, 1982. – S.317

⁴¹ *Serczyk W.* Spory o charakter ruchów na Ukrainie w nauce historycznej i myśli politycznej. – Kraków, 1981. – S.16. Див. також: *Serczyk W.* Koliszczyzna. – Kraków, 1968.

⁴² *Brzozowski S.* Zabor austriacki. Warunki organizacyjne życia naukowego w trzech zaborach Historia nauki polskiej / Pod red. B.Suchodolskiego. – T.IV: 1863–1918. – Część I i II. – Wrocław, etc, 1987. – S.263.

⁴³ Див. напр.: *Stobiecki R.* Klio na wygnaniu. Z dziejów polskiej historiografii na uchodźstwie w Wielkiej Brytanii po 1945 r. – Poznań, 2005. – S.284–285.

⁴⁴ *Stobiecki R.* Obraz Kresów Wschodnich w emigracyjnych syntezach dziejów Polski po 1945 roku // Przeszłość, Terazniejszość i Przyszłość Polaków na Wschodzie. Prace Naukowe Światowej Rady Badan nad Polonia. – T.VII. – Gorzów Wlkp., 2001. – S.595–604.

⁴⁵ *Paszkiwicz H.* Początki Rusi. Z rękopisu przygotował Krzysztof Stopka. – Kraków, 1996. – S.496; *Paszkiwicz H.* Powstanie narodu ruskiego. Z rękopisu przygotowała Lidia Korczak. – Kraków, 1998. – S.405–407.

⁴⁶ *Wielhorski W.* Ziemie Ukrainne Rzeczypospolitej. Zarys dziejów. Odbitka z pierwszego tomu wydawnictwa «Pamiętnik Kijowski». – Londyn, 1959. – S.54–55.

⁴⁷ *Halecki O.* Hrushevsky M. Istorija Ukrainy-Rusy... // American Historical Review. – 1959. – Vol.64. – P.955–958.

⁴⁸ *Bierdychowska B.* Emigracyjne mosty (kultura polska na łamach «Suczasnosc» i ukraińska na łamach «Kultury» paryskiej) // Polska-Ukraina: spotkanie kultur. Materiały z sesji naukowej pod redakcją Tadeusza Stegnera. – Gdańsk: Wydawnictwo «Stepan desing», 1997. – S.113–125; *Hofman I.* Ukraina, Litwa, Białoruś w publicystyce paryskiej «Kultury». – Poznań, 2003; *Stepnik A.* Ukraina, Litwa i Białoruś w «Zeszytach Historycznych» (1962–1991). Машинопис статті у розпорядження автора ласкаво надав А.Стемпнік.

⁴⁹ *Bierdychowska B.* Giedroyc i ukraińcy // Jerzy Giedroyc – Emigracja ukraińska. Listy 1950–1982. – Warszawa, 2004. – S.5–57.

⁵⁰ *Fedenko P.* Na stulecie Michajły Hruszewskiego // Kultura. – Paryż, 1967. – №12. – S.111–122.

⁵¹ Див. напр.: *Грицак Я.* «... Холодну війну розхолодити... (З історії спроб нав'язання контактів між українськими інтелектуалами зі США та УРСР у 1965–1971 рр.)» // Мappa Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Л.; К.; Нью-Йорк, 1996. – С.891.

⁵² Див. напр.: *Pazdro G.* Мухайло Хрушевський – postać, spuszczona naukowa, związki z Polska // Slavia Orientalis. – T.41. – Warszawa, 1992. – №2. – S.137–138; Михайло Грушевський: 36. наук. праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-річчю з дня народження М.Грушевського. – Л., 1994. – С.477–478.

⁵³ *Serednicki A.* Główne etapy rozwoju historiografii ukraińskiej // Powrót do historii. Europa Środkowa i Wschód w historiografii / Pod red. W. Balceraka. – Warszawa. – S.40–43; *Stepnik A.* Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczystych okresu porozbiorowego 1795–1918. – Lublin, 1998. – S.217, 237.

⁵⁴ Див. напр.: *Stryjek T.* Kresy z perspektywy Ukrainy. Ziemie zachodnie Ukrainy w derżawnyckiej (państwowej) historiografii ukraińskiej okresu międzywojennej // Europa

Nieprovincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białorus, Litwa, Lotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999. Praca zbiorowa pod redakcją Krzysztofa Jasiewicza. – Warszawa; Londyn, 1999. – S.133–134.

⁵⁵ *Papierzynska-Turek M.* Hruszewski-Lypynski. Dwie filozofie dziejów Ukrainy i ich współczesna recepcja // Samoidentyfikacja mniejszości narodowych i religijnych w Europie Środkowo-Wschodniej. Redakcja naukowa Jan Lewandowski, Wojciech Goleman. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1999. – S.114–130.

⁵⁶ *Grala H.* Mychajło Hruszewski – historyk zaangażowany // Mowia wieki. – 1995. – №12. – S.23.

⁵⁷ *Poppe A.* Pochwała Wielkiego Mistrza. Uwagi na marginesie wznowienia «Historii Ukrainy-Rusi» Mychajła Hruszewskiego (Kijów, 1991–1994) // *Mapra Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Л.; К.; Нью-Йорк, 1996. – С.700.

⁵⁸ *Grala H.* Mychajło Hruszewski – historyk zaangażowany // Mowia wieki. – 1995. – №12. – S.22.

⁵⁹ Див. напр.: *Kloczowski J.* Unia polsko-litewska // Historia Europy Środkowo-Wschodniej. Red. Jerzy Kloczowski – T.2. – Lublin, 2000. – S.83; *Plewczynski M.* Polska i Litwa wobec kozaczyzny w I połowie XVI w. // Stosunki polsko-ukraińskie w XVI–XX wieku. Pod red. Janusza Wojtasika. – Siedlce, 2000. – S.12.

⁶⁰ *Wojcik Z.* Wojny kozackie w dawnej Polsce. – Kraków, 1989. – S.80; *Dabowski J.* Ewolucja systemu władz kozackich w latach 1648–1657 // *Studia Historyczne*. – Kraków, 1993. – R. XXXVI. – Z.2. – S.165, 170–171; *Качмарчик Я.* Гетьман Богдан Хмельницький. – Перемишль; Л., 1996. – С.318; *Majewski W.* «Stateczni» – kozackie ugrupowanie lojalistyczne (1617–1638) // Europa Nieprovincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białorus, Litwa, Lotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999. Praca zbiorowa pod redakcją Krzysztofa Jasiewicza. – Warszawa; Londyn, 1999. – S.1247–1256; *Litwin H.* Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. – Warszawa, 2000. – S.142, 150.

⁶¹ Див. напр.: *Serczyk A.W.* Na planie Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651. – Warszawa, 1999. – S.153–154.

⁶² Див. напр.: *Bednarzak-Libera M.* Działalność ukraińskich towarzystw kulturalno-oswiatowych w Galicji w XIX i początkach XX w. // Stosunki polsko-ukraińskie w XVI–XX wieku. Pod red. Janusza Wojtasika. – Siedlce, 2000. – S.96–97.

⁶³ Див. напр.: *Budzynski Z.* Towarzystwo Naukowe im. Tarasa Szewczenki we Lwowie 1873–1999. Szkice do monografii (część I) // *Problemy Społecznego Ruchu Naukowego*. – Warszawa, 1997. – №3/4. – S.119–137; *Budzynski Z.* Towarzystwo Naukowe im. Tarasa Szewczenki we Lwowie 1873–1999. Szkice do monografii (część II) // *Problemy Społecznego Ruchu Naukowego*. – Warszawa, 1999. – №3; *Wandycz P.* Wiek XX // Historia Europy Środkowo-Wschodniej. Red. Jerzy Kloczowski. – T.1. – Lublin, 2000. – S.428.

⁶⁴ *Serczyk W.* Historycy ukraińscy w Polsce międzywojennej // *Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej*. – Część II. – Warszawa, 1987. – S.296–297.

⁶⁵ Див. напр.: *Maternicki J.* Miejsce i rola «Kwartalnika Historycznego» w dziejach historiografii polskiej // Historia jako dialog. – Rzeszów, 1996. – S.284; *Stoczewska B.* Litwa, Białorus, Ukraina w myśli politycznej Leona Wasilewskiego. – Kraków, 1998. – S.253–256.

⁶⁶ Див. напр.: *Partacz Cz.* Przyczyny i przebieg konfliktu ukraińsko-polskiego w Galicji na przełomie XIX i XX w. // *Przegląd Wschodni*. – Zeszyt 8. – Warszawa, 2000. – S.844; *Wisnicki J.* Sprawa ukraińska jako element walki politycznej między konserwatystami a narodową demokracją w Galicji przed I wojną światową // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*. – Sectio F. – Vol. L. – Lublin, 1995. – S.221.

⁶⁷ Див. напр.: *Partacz Cz.* Od Badeniego do Potockiego. Stosunki polsko-ukraińskie w Galicji w latach 1888–1908. – Toruń, 1996. – S.54, 128, 145–146, 155.

⁶⁸ *Kula M.* Krotki raport o użytkowaniu historii. – Warszawa, 2004. – S.160.

⁶⁹ *Serczyk W.A.* Drogi i bezdroża ukraińskiej myśli politycznej i narodowej w XX stuleciu // *Ukraińska polityczna w XX wieku*. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii UJ i Fundacji Św. Włodzimierza Chrzcziciela Rusi Kijowskiej w Krakowie 28–30 maja 1990. Pod redakcją M. Palaskiego. – Kraków, 1993. – S.14.

⁷⁰ *Maternicki J. Polskie badania nad lwowskim srodowiskiem historycznym w XIX i XX wieku // Maternicki J. Historia i historycy. Studia i szkice historiograficzne. – Rzeszow: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – S.122.*

The article analyses the wide range of opinions on M.Hrushevs'kyj's scholarly, social and political work in Polish historical literature of the 20th century. The author establishes the main periods and tendencies of Hrushevs'kyj Studies in Polish historiography, and their dependence on changing political circumstances. The article recognizes the gradual transfer of this eminent Ukrainian's multidimensional heritage to the academic domain. This happened as a result of the normalization of the Ukrainian-Polish dialogue.

Ю.І.Шаповал*

ЗАГАДКА СМЕРТІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У статті йдеться про невідомі обставини смерті М.Грушевського. Спираючись на закриті раніше документи й матеріали, автор статті привертає увагу до тих аспектів, які раніше були поза увагою грушевськознавців і висловлює свою версію обставин смерті визначного вченого.

*Чи смерть Грушевського була природною,
чи сталася вона з таємного наказу советської
влади – важко сказати. В кожнім разі, ця
смерть була цілком своєчасна для влади...*

О.Оглоблин

Михайло Грушевський відразу після повернення в Україну з еміграції у березні 1924 р. потрапив під тотальний нагляд чекістів і на нього було заведено справу-формуляр. Згодом більшовицька спецслужба прагнула зробити його лідером підпільної організації «Український національний центр» («УНЦ»).

Ще у 50–60-ті роки, у період «відлиги», виявилися факти, що переконливо засвідчили: справу «УНЦ» було інспіровано. Наприклад, М. Шраг, колишній член ЦК Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), який проходив у справі «УНЦ» і котрому пощастило вижити, 11 березня 1965 р. свідчив: «На слідстві у 1931 р. до мене застосовувалися заборонені методи слідства. Часті допити у нічний час, стояння на ногах під час допитів, крики і образи слідчих Пустовойтова, а інколи Когана фізично і морально змучили мене і деморалізували. Крім того, під час мого арешту померла моя донька, що завдало мені великої травми... Ні про яку організацію я нічого не знав, шкідництвом і підготовкою повстання не займався. На вимогу слідчого я назвав учасниками контрреволюційної організації колишніх членів УПСР, своїх знайомих... Відвідування та зустрічі у домашніх умовах з приводу різних сімейних урочистостей зі своїми товаришами... я видавав як наради учасників контрреволюційної організації. Тобто я писав усе, що від мене вимагали, аби лише мене не викликали вночі та не кричали»¹.

Викладач Промакадемії УСРР М.Васильківський, якому також пощастило вижити, у своїх скаргах 1954 та 1957 рр. писав: «Свідчення, дані мною у 1931 р., брехливі. Вони були видобуті слідством методами фізичного та психіч-

* Шаповал Юрій Іванович – д-р іст. наук, професор, завідувач відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАНУ.

ного примусу... Очних ставок не було, не було висунуто хоча б конкретних обвинувачень будь-яких осіб у письмовій формі. За таких умов судочинства у 1931 році виявляться суперечності, а звідси легко буде бачити вигаданий характер усього обвинувачення»².

Не дивлячись на такого роду свідчення, упродовж багатьох років офіційно стверджувалося, що «УНЦ» існував, а його лідером був М.Грушевський. Особливо дивує те, що це була не тільки версія для масової пропаганди, а й, сказати б, для службового вжитку. На ній виховували нові покоління чекістів. Так, у підручнику «История советских органов государственной безопасности», підготовленому у Вищій школі КГБ при Раді Міністрів СРСР, зазначалось: «У 1929–1932 роках органи ГПУ України, Білорусії, Азербайджану, Грузії та інших радянських республік приділяли велику увагу боротьбі з підіривною діяльністю антирадянських націоналістичних організацій, що підтримували зв'язок із націоналістичною еміграцією та реакційними силами низки капіталістичних держав. В Україні органи державної безпеки викрили буржуазно-націоналістичну організацію «Український націоналістичний (так у книзі – Ю.Ш.) центр» на чолі з націоналістом Грушевським, а також «Українську військову організацію» та ін.»³

Сьогодні доведено, що засуджені за цією справою «УНЦ» 50 осіб (строк ув'язнення від трьох до шести років) стали жертвами брехливих звинувачень⁴.

У 1934–1941 рр. 33 із них знову засудили за «антирадянську діяльність» і «шпигунство». 21 особу розстріляли, 12 отримали нові строки. Більшість із них померла у таборах.

По-іншому склалася доля М. Грушевського. Лише тепер, коли вдалося розшукати документи, що проливають світло на останній період його життя, є можливість детальніше реконструювати колізії, пов'язані з його арештом, глибше зрозуміти мотиви його вимушених «зізнань» та обставин звільнення, його контакти з іншими особами, а також, власне, відтворити фінал життя вченого.

І все це завдяки раніше невідомому томові зі справи-формуляра, що зберігся у Державному архіві Служби безпеки України (ДА СБУ) у Києві. Ідеться про московські документи, а також документи з Кисловодська, де, як відомо, під час відпустки у листопаді 1934 р. академік пішов із життя. Саме цю теку із написом «Хранить постоянно» 10 лютого 1965 р. як «матеріали архівної справи оперобліку № 262 на М.Грушевського» із Центрального архіву КГБ при Раді Міністрів Радянського Союзу було передано до 1-го управління КГБ при Раді Міністрів УРСР⁵. Усі ці роки вона була недоступною для дослідників. Навіть, коли ми із тодішнім заступником голови СБУ генералом В.Пристаємком у 1995–1996 рр. готували книгу «М.Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934», ми шукали ці документи не у Києві, а у Москві. Тоді на наш запит надійшла негативна відповідь від керівництва Федеральної Служби безпеки Російської Федерації. І ось нещодавно з'ясувалося: не треба було шукати десь далеко, ці документи понад 30 років були у Києві.

У нововіднайденому томі чимало надзвичайно цікавих і цінних матеріалів. Зокрема тут є машинопис промови М.Грушевського на святкуванні його ювілею у жовтні 1926 р. із власноручними правками самого вченого⁶, його лист як організатора Українського соціологічного інституту у Відні до Радянського посольства у Польщі з проханням сприяти поїздки Олександра Жуковського та Миколи Чечеля в УСРР для участі у Науково-технічному з'їзді у червні 1922 р.⁷ та інші раритетні матеріали і документи.

Щоб належним чином оцінити їх, звернемося насамперед до обставин арешту М.Грушевського. Як відомо, його заарештували у Москві 23 березня 1931 р. Проте досі було абсолютно невідомо про епізод, що трапився напередодні арешту. Справа в тім, що М.Грушевський 19 березня 1931 р. у Москві пішов до

Олександра Шумського як до голови ЦК працівників освіти СРСР. Академік просив допомоги, оскільки дізнався, що поки він у Москві, його виселяють із київської квартири. О.Шумський, колишній нарком освіти УСРР, який був давно знайомий із М.Грушевським, обіцяв допомогти. Інше прохання вченого полягало в тому, чи не допоможе йому О.Шумський підшукати якусь роботу у Москві, «допоки все не з'ясується».

О.Шумського, напевно, налякало це прохання. Вважаю, що налякав і сам факт появи у нього академіка. О.Шумський вирішив повідомити не кого-небудь, а самого Й.Сталіна про цю зустріч і розмову. Того ж дня такий лист був написаний і його чорновик зберігся. Ось як описував сам О.Шумський подальшу частину розмови: «На моє питання, що саме з'ясується і які мотиви його рішення, він заявив, що у Києві дуже багато чуток про близьку війну і надто тривожна атмосфера, а тому він хоче перебраться до Москви. Важко сказати, чи є цей мотив дійсною причиною до втечі з Києва, оскільки він багато плакався на неможливі умови для роботи. Безсумнівне лише те, що поведінка цього старого відбиває панічні настрої частини української інтелігенції».

По суті, на його прохання я йому відповів, що, оскільки він не знає, де і що він хотів би робити, то мені буде важко його куди-небудь адресувати і порадив йому подумати над цим питанням⁸. Надзвичайно виразним є *post scriptum* до листа: «Чорт забирай, і тут мене нелегка зіптовхує з Грушевським»⁹.

Та думати М.Грушевському про своє працевлаштування довго не довелося: всі плани порушив арешт. 28 березня, вже у Харкові, він зізнався у приналежності до «контрреволюційної організації», 31 березня продовжував зізнання. 3 квітня 1931 р. його допитав В.Балицький. Цей допит, як і у випадку з академіком Сергієм Єфремовим (його оголосили лідером «Спілки визволення України»), якого шеф ГПУ УСРР також допитував особисто, мав ритуальний характер: швидше за все він хотів переконатися, що М.Грушевський і надалі говоритиме те, що потрібно. Зберігся російськомовний машинописний варіант протоколу допиту обсягом чотири сторінки, на кожній з яких є підпис М.Грушевського і рукописне підтвердження, що окремим виправленням у протоколі можна вірити.

4 квітня 1931 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У В. Балицький поінформував про зізнання М.Грушевського. Ухвалюється рішення розіслати його свідчення керівникам УСРР, що й було зроблено. Після допиту 3 квітня 1931 р. М.Грушевського того ж дня відправили до Москви, де 4 квітня з ним, за вказівкою заступника голови ОГПУ СРСР Генріха Ягоди, зустрівся начальник Секретно-політичного відділу ОГПУ Яків Агранов. До речі, така цікава і важлива деталь: на багатьох документах, зокрема, на доповідних записках, на доповідях про етапування М.Грушевського можна знайти такі примітки: «Відправлено тов. Сталіну»¹⁰. Це, безсумнівно, свідчить, що «вождь народів» слідкував за колізіями навколо академіка.

Спочатку М.Грушевський покійно повторював усе те, що з ним ретельно відпрацював уповноважений Секретного відділу ГПУ УСРР Іларіон Южний-Ветліцин. Усе це вписується в грандіозну схему діяльності «УНЦ», що нібито мав розгалужені зв'язки, у тому числі й закордонні. Багато документів, які розкривають методи роботи І.Южного. Він, наприклад, на допиті Миколи Чечеля 4 березня 1931 р. шантажував його «зізнаннями» М.Грушевського, хоча академік на той час ще не був заарештований. М.Чечель тримався і заявляв: «...Коли мені буде показано свідчення Грушевського, Лизанівського та Голубовича, писані їхньою власною рукою, де іде річ про мою належність до організації, то під цим підписуюсь».

Я готовий своїм життям ручатись, що ані Шраг, ані Христюк, мої політичні однодумці, не діяли нічого ворожого проти Радянської влади, почавши від 1920 р. А коли вони робили, то робив і я».

Однак уже наступного дня після відповідної «обробки» М.Чечель визнав «свою приналежність до контрреволюційної організації, що мала на меті повалення Радянської влади, й до складу якої входили Христюк, Голубович, Євген Филипович, Лизанівський, Грушевський».

Привертає до себе увагу і те, що Я. Агранов зустрічався особисто не тільки з М. Грушевським, а й допитував багатьох інших осіб, яким приписали участь в «УНЦ». Це свідчить про те, що в Москві пильно стежили за розвитком цієї справи, надавали їй особливого значення. По-своєму це підтвердили колізії, пов'язані з академіком. Його зустріч із Я.Аграновим 4 квітня завершилася. Потім із ним розмовляв ще один чекіст – С.Мессінг, а після цього М.Грушевського відпустили. Із нього взяли обіцянку написати листи-звернення до окремих українських політичних діячів із закликком припинити боротьбу з більшовицьким режимом.

М.Грушевський зрозумів, що влада знову хоче використати його ім'я, авторитет у власних розрахунках, а тому і заграє з ним, не вдаючись до відвертого натиску, як це було у Харкові, в ГПУ УСРР. Розумів він і те, що все йде до чергового показового процесу, не менш, а, можливо, й більш масштабного, ніж процес «СВУ». І йому, як рік тому С.Єфремову, доведеться грати на цьому процесі провідну роль. Академік добре пам'ятав, як С.Єфремов покірно підтверджував усі найбезглуздіші звинувачення на свою адресу і чим усе для нього закінчилося. До речі, знав М.Грушевський і про те, які фальшиво-ідеальні «умови» під час слідства створили для тих, кого чекісти «намітили» головними дійовими особами у показовому процесі «СВУ». Над усім цим він досить довго роздумував, не поспішаючи на зустріч з Я.Аграновим.

Врешті-решт останній запросив ученого на зустріч сам. Сталося це 15 квітня 1931 р. І тут М.Грушевський наважився на крок, який зруйнував задуми чекістів щодо проведення показового процесу: він спростував версію про наявність «УНЦ» і свою керівну роль у ньому. Я.Агранов зауважив, що ім'я М.Грушевського не випадково зустрічається у свідченнях ряду його однодумців. На це академік відповів, що, можливо, вони керувалися тими ж мотивами, що і він сам, будучи переконаними в тому, що, даючи потрібні слідчому свідчення, полегшують долю всіх, хто проходить у цій справі.

Керівники ОГПУ зрозуміли, що навряд чи вдасться зробити з М.Грушевського героя чергового показового процесу, і (напевно, після відповідних консультацій у ЦК ВКП(б), про що, поза сумнівом, збереглися документи в Москві) його звільнили. 16 квітня 1931 р. Г.Ягода надіслав Й.Сталіну листа такого змісту: «Надсилаючи Вам запис розмови т. Агранова з акад. М.С.Грушевським, повинен зауважити, що Грушевському при його виїзді з Харкова до Москви було відомо про те, що у Москві його буде звільнено. Бесіда Агранова з Грушевським 4.04. ц.р., у день приїзду останнього до Москви і його звільнення, не мала характеру допиту. Проте Грушевський при цій бесіді підтвердив усі свої свідчення, що були дані ним у ГПУ України. Ці свідчення Грушевський підтвердив перед своїм звільненням і тов. Мессінгу»¹¹.

Одним із свідчень незадоволення Москви невдалою спробою харківських чекістів зробити вченого лідером «УНЦ» можна вважати короткий, але виразний документ — службову записку від 19 квітня 1931 р. начальника Секретно-оперативного управління ОГПУ Ю. Євдокимова до В. Балицького. «Особисто тов. Балицькому. Надсилаю два документи: рапорт від 4. IV.31 і запис розмови т. Агранова з професором Грушевським від 15.IV.31.

До відома та належних висновків. Євдокимов»¹².

І висновки зробили: 50 осіб, обвинувачених в участі в «УНЦ» (серед них було чимало соратників М.Грушевського по УПСР), засудили у лютому 1932 р. у «закритому порядку», а М.Грушевський залишився під пильнуванням ГПУ–НКВД не просто до кінця життя, а до його останніх хвилин.

Однак до питання про лист М.Грушевського до окремих українських політичних діячів із закликом припинити боротьбу з більшовицьким режимом чекисти все-таки повернулися. Про це також ще ніколи не згадувалося. 21 квітня 1931 р. Я.Агранов пише Г.Ягоді рапорт такого змісту: «Академік М.С.Грушевський надав мені два проекти своїх листів за кордон і адреси, за якими він передбачає ці листи розіслати. Листи, зрозуміло, написані ним українською мовою.

Грушевський передбачає також написати аналогічні листи до деяких французьких учених.

Він готовий внести у ці листи ті поправки, які йому будуть вказані.

Прошу Ваших вказівок»¹³.

Зберігся аркуш паперу, на якому є адреси тих осіб, до яких мали піти листи М.Грушевського. Ці адреси розбиті на дві частини: Галичина і Чехо-Словаччина. Серед адресатів були академік Кость Студинський, бібліограф і літературознавець Володимир Дорошенко, колишній учень М.Грушевського, історик Мирон Кордуба, письменник, літературознавець і викладач Денис Лук'янович (Лукіянович), професор Празького університету Ярослав Бідло, професор Чернівецького університету Степан Смаль-Стоцький, професор Василь Симович, професор Академії у Подєбрадах Олександр Мицюк.

Збереглися також два російськомовних варіанти цього листа, написаних рукою М.Грушевського, а також два машинописних варіанти. Тексти цих листів містять позитивні оцінки політики більшовицького режиму включно із позитивною оцінкою колективізації, процесу «СВУ» тощо. Один із варіантів закінчувався так: «Українська інтелігенція переконалася, що радянський уряд оволодів становищем міцно і буде здійснювати свою програму соціально-економічного і культурно-національного будівництва твердо й неухильно.

Я вважав за потрібне ознайомити Вас про цей стан речей через повідомлення, що випливають у закордонній пресі, про затруднення, що їх переживає радянське будівництво, про спроби боротьби з ним та зривів їх тощо. Цим повідомленням не слід надавати значення»¹⁴.

Можна лише уявляти, яким моральним «аутодафе» було для М.Грушевського написання цих листів. В одному із спогадів читаємо, що Марія Сильвестрівна, приїхавши до Москви, не впізнала свого чоловіка – так він змінився. Він багато не говорив, але «розказав тільки, що в Харкові його довго допитував слідчий Южний, увесь час загрожував, кажучи між іншим, що зашле дочку на Соловки на 10 років. «Якби ще раз отаке – не витримав би», – зірвалося у Михайла Сергійовича... і більше нічого не розказував»¹⁵.

Тепер вперше можна ніби почути голос і самого М.Грушевського. Справа в тім, що ще у вересні 1931 р. він склав спеціального листа Й.Сталіну. М.Грушевський прагнув пояснити, чому він спочатку зробив зізнання, а згодом відмовився від них. Зберігся варіант цього листа, в якому академік описував методи роботи І.Южного: «Слідчий відкинув мої свідчення; він не дозволив мені їх записати, виривав папір із рук, рвав папери, якщо я писав не те, що він хотів. Вживаючи різкі вислови, погрози та інші засоби психічного впливу, він наполягав, щоб я покаявся в усьому, у чому мене, мовляв, викривають свідчення інших залучених – їх ціла купа і вони одноголосно вказують на мене, як на керівника. Якщо я підтверджу їх і висловлю щиросердне каяття, це полегшить долю всіх залучених і мою, у протилежному випадку будуть заарештовані усі близькі мені особи, будуть здійснені десятки повальних обшуків, розорені десятки квартир, зірвані підлоги і стіни, близькі мені особи будуть вислані до концентраційних таборів, де їх розстріляють...»¹⁶.

Далі М.Грушевський описував, як він тримався, як запевняв слідчого, що його фальшиві свідчення не принесуть нікому користі. Але слідчий зустрічав ці

заяви посмішками, знуцаннями, криками та погрозами. Цікаво, що спочатку академіку пропонувалося лише приєднатися до свідчень Івана Лизанівського, Миколи Чечеля, Григорія Коссака, з якими М.Грушевський підтримував приятельські стосунки. Однак згодом слідчий почав вимагати прямих свідчень про його власні злочини. Допит тривав із 19 години до 4 години ранку й академік, фізичний стан якого був поганий (у нього було запалення легенів), не витримав. Він підписав той документ, той «зразок», який склав слідчий. «Я, – пише М.Грушевський далі, – довго наполягав на тому, що не можу викласти того, чого не було, але слідчий добився свого; я відчував себе цілком безсилим перед перспективами, які він малював на випадок моєї непокори. Я цілком занеміг до такої міри, що руки відмовлялися мені слугувати і я кінець-кінцем підписав цю заяву і був відпущений до камери»¹⁷.

Однак на цьому все не скінчилося. Після невеликої паузи слідчий почав вимагати, щоб учений докладно виклав плани і дії організації, назвав імена інших учасників. М.Грушевський звернувся з проханням ознайомити його зі свідченнями інших заарештованих, але йому було відмовлено. Навіть, коли академік почав щось писати, слідчий був незадоволений, розривав і викидав написане. З-поміж іншого він розірвав і листа М.Грушевського до голови Раднаркому УСРР Власа Чубаря. Продовжувались і погрози відправити вченого з комендатури до в'язниці. І М.Грушевський попрохав це зробити.

Спочатку його залишили на ніч у слідчій камері разом із вартовим, у присутності якого він повинен був писати свідчення. Потім його відправили в іншу камеру, до якої підсадили іншого заарештованого, який умовляв ученого зізнаватися у всьому і навіть підказував, що слід писати. «Його розповіді, – зауважував М.Грушевський, – підтвердили ті враження, які склалися у мене ще до арешту: якщо потрібні певні свідчення, нема чого відмовлятися – це лише погіршить справу»¹⁸. Кінець-кінцем академік під диктовку слідчого написав те, що від нього вимагали. М.Грушевський так мотивував свою поведінку: «Співставляючи все, що відбулось зі мною останнім часом, з тим, що мені доводилося чути раніше, під час процесу СВУ – що на мене чекає доля Єфремова, якщо я не підкорюсь абсолютно («поставити на коліна Грушевського» – тоді це так формулювалося), я подумав, що це те, що потрібно, щоб я взяв на себе провину контрреволюційної діяльності: для цього збиралися свідчення проти мене, і після мого зізнання це буде вже непотрібно і залучені будуть визволені»¹⁹.

Лише у Москві, під час розмови з Я.Аграновим М.Грушевський наважився сказати правду про свої «зізнання», відчувши, що перший не тисне на нього і, більше того, дуже серйозно сприймає його харківські зізнання. Вчений прагнув зустрітися також і з головою ОГПУ СРСР Р.Менжинським, але цього зробити не вдалося. 1 вересня 1931 р. у присутності Я.Агранова він зустрівся з першим заступником голови ОГПУ Іваном Акуловим і розповів йому про обставини, за яких «зізнався». Ця розмова не була зафіксована на папері і саме тому М.Грушевський вирішив написати докладного листа Й.Сталіну, прагнучи пояснити пережите ним. Наприкінці він писав: «У доповнення і підтвердження сказаного мною тоді усно і викладеного вище я заявляю з усією щирістю: я не брав участі ні в яких к-р організаціях, особливо з часу мого повернення на Україну (у 1924 р.) і не думаю, щоб серед осіб мені близьких яка-небудь к-р організація існувала»²⁰. На жаль, поки що важко однозначно стверджувати, що цей лист дійшов до Й.Сталіна. Однак, на мою думку, більше шансів на те, що все-таки дійшов, оскільки диктатор особисто цікавився долею вченого.

До речі, хтось із чекістського керівництва ретельно вивчав цього листа, аналізував його, шукаючи суперечності і неточності. Збереглися три машинописні сторінки з таким аналізом і вимогами добитися від академіка пояснення, що він мав на увазі, коли писав про ті або інші обставини свого арешту. Всього на цих

трьох сторінках десять пунктів зауважень із вимогами. У пункті восьмому, де йдеться про згадку вченим процесу «СВУ», читаємо: «Вимагати розшифровки цих заяв, оскільки Грушевський бере під сумнів всю діяльність органів ГПУ і зокрема розглядає процес СВУ як провокаційний...»²¹.

Як точно зауважує Руслан Пиріг, останні роки життя і діяльності М.Грушевського після арешту 1931 р., звільнення і дозволу мешкати в Москві залишаються однією з найменш висвітлених сторінок його біографії²². Однак нині ситуація докорінно змінилася. Насамперед тепер можна розповісти більш докладно про московський період біографії М.Грушевського. Академік жив у столиці, намагаючись, як і в Україні, якомога інтенсивно займатися наукою. Його нерідко можна було зустріти в московських архівах та бібліотеках. Він не облишав праці над черговим томом «Історії України-Руси», хоч і слабував здоров'ям, особливо погіршився зір. Із ним мешкали дружина Марія Сильвестрівна та дочка Катерина. Брат Олександр Сергійович із дружиною залишилися в Києві. До речі, за Катериною було встановлено стеження ще з жовтня 1932 р.²³

У Москві М.Грушевський мешкав по вул. Погодинській, 3/2, кв. 102. Як і раніше, усе його листування підлягало перлюстрації, хоча частина кореспонденції з Києва відправлялася з вокзалу, а відтак не потрапляла до чекістів. Ось чому у вересні 1933 р. Київський обласний відділ ГПУ звернувся до ОГПУ СРСР із проханням перлюструвати всю кореспонденцію до академіка з Києва і при цьому надсилати сюди копії.

У Москві, як і у попередній період, М.Грушевський перебував під тотальним наглядом ОГПУ, а потім НКВД. 23 грудня 1933 р. на нього спеціально було заведено нову (вдруге!) справу-формуляр, і його знову взяли на оперативний облік як «українського контрреволюціонера»²⁴. Із метою одержання інформації чекісти активно використовували агентуру. Одним із найцінніших для них агентів був колишній професор Ніжинського педінституту Костянтин Штепа, завербований ще у 1928 р. Він переїхав до Києва у 1930 р. і був використаний як агент Секретно-політичного відділу Київського обласного відділу ГПУ під псевдонімом «Медведев» для «розробки групи М.Грушевського»²⁵. Було вирішено використати його і для розробки московських зв'язків академіка. 7 вересня 1932 р. «Медведев» приїхав до Москви, але М.Грушевського не побачив, оскільки той поїхав із родиною до Кисловодська. Однак відбулася розмова з академіком М.Сперанським, який розповів про стан і настрої М.Грушевського, який в Україну «не поїде, навіть якщо у Москві почнуть наполягати на цьому, оскільки тут він відчуває себе спокійніше»²⁶.

У серпні 1934 р. для розробки М.Грушевського із заслання до Москви було викликано агента «Химеру», який, за повідомленням, був «близько знайомий із Грушевським у минулому»²⁷. Чекісти організували «випадкову» зустріч його з академіком, у якого він побував вдома і відновив із ним зв'язки. Саме тоді з'ясувалося, що М.Грушевський досить добре знає, де знаходяться українці, засуджені за націоналізм, а також ті особи, яких засудили по справі «УНЦ».

У нововіднайденому томі збереглися документи щоденного стеження. Завдяки цьому ми можемо сьогодні окреслити коло знайомств і контактів ученого у той період. За документами, він часто зустрічався із згаданим академіком Михайлом Сперанським (бібліотекою якого користувався), професором Миколою Дурново, професором Григорієм Ільїнським, професором В'ячеславом Ржигією та іншими особами переважно з академічного середовища.

Саме цих осіб, як, до речі, і самого М.Грушевського, чекісти почнуть вписувати у контрреволюційну організацію «Російська національна партія» («РНП»). Це абсолютно невідома й окрема історія. Зберігся варіант розлогої довідки про М.Грушевського за підписами заступника начальника Секретно-політичного відділу ОГПУ Генріха Люшкова і начальника 2-го відділення згаданого

відділу ОГПУ Мойсея Когана, датованої березнем 1934 р. У ній, зокрема, читаємо: «В 1924 году по возвращении в Советский Союз продолжал вести активную к.-р. работу, организовал и возглавил блок украинских контрреволюционных партий».

Является идеологом и руководителем ликвидированной в 1931 г. к.-р. повстанческой организации «Украинский национальный центр» (УНЦ) (і це писалося, не дивлячись на те, що М.Грушевського офіційно звільнили, фактично визнавши брехливість обвинувачень і його «зізнань» – Ю.Ш.). Был тесно связан с ликвидированной «Украинской военной организацией» (УВО).

Несмотря на свое декларирование о прекращении борьбы с Советской властью, вошел в центр контрреволюционного блока русских и украинских националистов, именованного «Российская национальная партия», ориентирующего на германский фашизм и ставящим своей целью свержение Соввласти.

В организации вел активную работу, был связан с заграничными контрреволюционными кругами, в частности с французским профессором славистом Мазон»²⁸.

Крім згаданих осіб, до учасників «РНП» було віднесено й академіка Володимира Перетця, який під час приїздів до Москви зупинявся на квартирі у М.Сперанського. Багато хто із згаданих осіб був заарештований наприкінці 1933 р. Збереглися протоколи їхніх допитів, в яких згадується ім'я М.Грушевського. Так, Борис Крижанівський, завідувач українського відділу Російського музею у Ленінграді, 25 грудня 1933 року, зокрема, свідчив: «Крім цих осіб, у організації провідну роль відігравав академік Грушевський – кол. голова Центральної Ради, який має широкі зв'язки в середовищі українських націоналістів, зокрема, серед українських есерів. Грушевський був зв'язаний по організації з Перетцом і разом з ним і з Державіним підтримував зв'язок у справах організації із закордоном, куди з'їздили на з'їзд і Перетц, і Державін»²⁹.

1 листопада 1933 р. дав вимушені свідчення відомий мистецтвознавець Федір Ернст, який також згадував ім'я М.Грушевського. Він, зокрема, зазначав: «З кінця 1930 р. і у 1931 р. провалився центр, на чолі з Грушевським. У результаті провалу центр цей було розгромлено, а Грушевський переїхав до Москви. У 1930–1931 рр. основне керівництво йшло вже з Москви, де контрреволюційну роботу провадив Грушевський, який був зв'язаний із Шумським і боротьбістами – членами контрреволюційної організації, що здійснювала контрреволюційну роботу, прикриваючись партійним квитком».

Контрреволюційна робота не переривалася й у 1933 р. після арештів галичан, О.Шумського та ін. По лінії української к.-р. організації були: у Москві – Грушевський, який спирався на контрреволюційну організацію, що вербувала своїх членів із середовища контрреволюційних та націоналістичних елементів української колонії в Москві»³⁰.

Отже, М.Грушевський, за документами чекістів, поставав керівником «української контрреволюції» у Москві, але «вписують» його чомусь все-таки у «Російську національну партію». У той час в Україні почалася чергова атака на академіка. У травні 1934 р. міністр освіти УСРР Володимир Затонський офіційно звертається до секретарів ЦК КП(б)У Станіслава Косіора і Павла Постишева з нагадуванням про необхідність якось розв'язувати питання з М.Грушевським у Москві. Наближалася чергова сесія ВУАН, і якби було дано згоду московським керівництвом, його можна було б вивести зі складу академії. В.Затонський, зокрема, писав: «Потрібно вирішити, яку позицію ми займаємо щодо Грушевського. Нині він вважається у відраженні, отримує зарплату, веде листування з ВУАН щодо «плану робіт» своєї кафедри, вимагає видачі різних посвідчень і довідок. Все це на цілком законних підставах».

Товариші, які працюють у Президії ВУАН, опиняються у найдурнішому становищі, неможливо буває просто відмовчуватися. Не можна вимагати, щоб, наприклад, президент ВУАН Богомолець на свій страх вирішував, що йому відповідати Грушевському, коли члени партії не можуть сказати нічого певного.

Простіше усього було б зробити оргвисновки з того, що відомо і вже опубліковано про контрреволюційну діяльність Грушевського. Якщо це виявиться через ряд причин несвоєчасним, то потрібно дати чітку відповідь, що Грушевський вважається академіком (хоча б у відрядженні) з відповідними висновками – легалізація офіційного листування з ним, видача належних довідок і т.п. Рішення щодо Грушевського потрібно ще й тому, що без цього важко що-небудь зробити стосовно всяких Воблих, Кримських і компанії»³¹.

Однак «вожді» України дозволу на вигнання М.Грушевського з академії не одержали. Нині важко сказати, чому сталося саме так, але дозволу не було. Не чіпали академіка й у Москві, хоча «компрокат» проти нього накопичувався буквально по годинах. Зокрема, у травні 1934 р. тимчасово виконуючий обов'язки Секретно-політичного відділу ГПУ УСРР Б.Козельський надсилав начальнику Секретно-політичного відділу ОГПУ СРСР Г.Молчанову повідомлення про те, що у розмові таємного інформатора з редактором військового видавництва «На варті» Віктором Петровським з'ясувалося, що М.Грушевський має намір втекти за кордон, у Фінляндію, використавши для цього відрядження до Ленінграда»³². У Москві до цього повідомлення поставилися серйозно і 19 травня 1934 р. Г.Молчанов звернувся до Б.Козельського з проханням надіслати всі документи про можливу втечу академіка за кордон»³³. Разом із тим до постійного представника ОГПУ Ленінградського військового округу Горіна Г.Молчанов надсилав меморандум такого змісту: «За наявними даними академік Грушевський Михайло Сергійович, який мешкає у Москві, найближчим часом готує втечу за кордон. У Ленінграді підготовлено техніку нелегального переїзду до Фінляндії. Здійснити заходи ретельної розробки зв'язків Грушевського. У разі його приїзду до Ленінграда візьміть його під зовнішній нагляд і розробку. Грушевський арешту підлягає лише у районі кордону при спробі переходу. У ході розробки доповідайте по «ВЧ». № 9272. Молчанов. 19 травня 1934 р.»³⁴

До Москви були надіслані повідомлення двох секретних співробітників – «Зеро» та «Андреева» – які повідомляли про свої зустрічі і розмови з В.Петровським та колишньою українською есеркою Ольгою Ковалевською, яка працювала у «Партвидав» і мешкала у знаменитому письменницькому будинку «Слово» у Харкові. Ось що, зокрема, повідомляв «Андреев»: «Ковалевська запитала мене, що я чув стосовно Михайла Сергійовича Грушевського. Я відповів, що нічого особливого не чув і у свою чергу запитав, у чому справа. Ковалевська відповіла, що для Михайла Сергійовича дещо готують і що він повинен невдовзі бути за кордоном. На мої детальні розпитування Ковалевська уникала прямих відповідей, заявивши, що вона буде сьогодні в одному домі, де дізнається про це більш докладно»³⁵.

Зрозуміло, що В.Петровський та О.Ковалевська були взяті під ретельний нагляд, але він нічого не дав. У червні чекісти цікавилися, чи не поїхала до Ленінграда Катерина Грушевська, однак її там не розшукали. На увесь тодішній Ленінград була лише одна Катерина Грушевська. Не Михайлівна, а Матвіївна, яка працювала статистиком Лентрамвая»³⁶.

Тим часом чекісти стежили за тими особами, з якими академік контактував. Зокрема, у нововіднайдених документах є ім'я Дмитра Євсевича Кравцова, плановика Інституту рідкого палива у Ленінграді. Нагадаємо, що у 1927–1928 рр. він був аспірантом Науково-дослідчої кафедри історії України у Києві, яку очолював М.Грушевський»³⁷. Саме на квартирі Д.Кравцова було заарештовано М.Грушевського у Москві у березні 1931 р. Цікаво й те, що Д.Крав-

цов заявляв, що брав участь у справі визволення академіка з-під арешту. Зрозуміло, було дано вказівку слідкувати за Д.Кравцовим³⁸.

стежили і за іншими особами. Однак М.Грушевського все ще не чіпали. Та більше, йому надають можливість поїхати на відпочинок. 6 вересня академік виїхав із Москви, а 9 вересня 1934 р. прибув разом із дружиною та донькою до станції Мінеральні Води, звідки поїхав до Кисловодська. Уже з цього моменту його взяли під нагляд.

Ще 17 серпня 1934 р. заступник начальника Секретно-політичного відділу Головного управління держбезпеки НКВД СРСР Г.Люшков повідомляє телеграмою уповноваженого НКВД по Північно-Кавказькому краю Лаврушина: «Своє керівне становище серед українських націоналістичних кадрів Грушевський зберіг і дотепер.

Він нами активно розробляється по справі «Старець», по якій є перекриті агентурні відомості про підготовку втечі Грушевського за кордон.

Не виключаємо можливості, що подорож Грушевського до Кисловодська буде використано для зустрічей з організаторами втечі, а можливо, і практичного її здійснення.

Відвернення втечі Грушевського має виняткове політичне значення.

Пропонуємо:

1. Відрядити до Кисловодська досвідченого оперативного працівника для організації агентурної розробки Грушевського у Кисловодську;
2. Забезпечити перлюстрацію усієї його кореспонденції;
3. Забезпечити постійне стеження за ним через розвідку та агентуру. У разі виїзду супроводжувати його розвідкою;
4. Забезпечити виявлення та перевірку зв'язків Грушевського у Кисловодську й особливо осіб, які приїждять до нього на зустрічі;
5. Про хід розробки Грушевського інформуйте нас спецповідомленням кожні п'ять днів.

Грушевського супроводжуємо розвідкою»³⁹.

Нововіднайдені документи містять надзвичайно цікаві і цінні свідчення про контакти академіка під час його відпустки. В одному з перших повідомлень про його поведінку було зафіксовано, що тримається осібно, ні з ким, крім доньки і дружини, не спілкується⁴⁰. Серед тих, з ким ще спілкувався вчений, зокрема, були професор Йосип Полак із Московського геодезичного інституту, професор з Ленінграда Володимир Равдинікс, академік Костянтин Воблій, який у той час також відпочивав у санаторії. 30 вересня М.Грушевський навіть проводжав К.Воблого до поїзда на Київ. Крім того, він розмовляв і контактував із Леоном Ландау, який працював в електроінституті у Москві, з Михайлом Гернетом, сліпим працівником Соціально-економічного інституту у Москві, з директором Ленінградської обсерваторії Борисом Герасимовичем, із професором із Білорусії Юрієм Уманом, із професором Василем Устьянцевим із Москви. До речі, контакти з останнім викликали занепокоєння чекістів, оскільки вони не полишали відпрацьовувати версію про намір М.Грушевського втекти за кордон. В одному з повідомлень зазначалося, що В.Устьянцев контактує з Баранецьким, який перебував у Фінляндії і працював на Є.Коновальця⁴¹.

М.Грушевський помер 24 листопада 1934 р. Це сталося о 2-й годині дня у Кисловодській міській лікарні імені О.Рикова, де він перебував у палаті № 2 із 13 листопада 1934 р. з діагнозом «злюкисний карбункул спини. Сепсис»⁴². Збереглася повна історія хвороби вченого за номером 1364, яка дозволяє буквально по днях відтворити зміни фізичного стану та погіршення його здоров'я, що й призвело до смерті. Всупереч розповсюдженій раніше версії про те, що М.Грушевському було зроблено дрібну операцію фурункулу на шиї, можна тепер реконструювати правдиву картину тогочасних подій. Ось, наприклад, уривки із

записів в історії хвороби: «Поступил в тяжёлом состоянии... Подвергся 4-кратному оперативному вмешательству... Глубокий старик... Спина представляет собой большую раненую поверхность от шеи до поясницы. На спине гноящаяся рана от бывших операций. На шее больше к низу раненая поверхность с обильным количеством гноя»⁴³.

Звертає на себе увагу і той факт, що М.Грушевський захворів ще у жовтні 1934 р., тобто не в лікарні, а у санаторії. 12 жовтня йому зробили першу операцію карбункулу. Перше повідомлення про це було таким: «По заключению врачей Грушевский опасно болен. Наблюдение за семьей заслуживающего ничего не дало»⁴⁴.

Ці дані варто порівняти з листом Катерини Грушевської до Ольги Грушевської, що його цитує у своїй книзі «Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви» кийська дослідниця Ірина Матяш. Вона наводить датовані кінцем вересня(!) 1934 р. такі слова доньки вченого: «Дорогі! Вибачте, що ми рідко пишемо, але ми весь цей час у великій тривозі. Фурункул, про який я писала, виявився карбункулом і Татусеві довелося робити операцію, але вона була недостатня і потім знову різали, за кілька день і знов. Аж три рази різали майже по живому. А різали дуже глибоко. Він страшенно промучився сі два тижні при великій температурі і болі. Лежати на боці трудно, обертатися дуже важко, до того і не спав він майже і дійсно намучився страшенно. Тепер температура знижується і рана в кращім стані, але гній ще йде і в однім місці ще процес продовжується і лікар каже, що може доведеться різати. Надіємося однак – обійдеться»⁴⁵.

Насамперед мене зацікавила дата цього листа. Якщо він насправді датований кінцем вересня 1934 р., а першу операцію М.Грушевському було зроблено, за офіційними відомостями, 12 жовтня, то про яку операцію пише Катерина Михайлівна? Хто саме і де робив її? Я звернувся до І.Матяш і після перевірки з'ясувалося, що вона припустилася помилки. Оригінал листа К.Грушевської датований все-таки 28 жовтня 1934 р.

Після першої операції вчений перебував у ліжку з високою температурою. Його стан не поліпшився і 16 жовтня йому було зроблено нову операцію. Ось як про це йдеться у повідомленні Управління НКВД по Північно-Кавказькому краю, яке організувало стеження за вченим у Кисловодську, до СПО ГУГБ (2-е відділення): «16.10.34 г. произведена вторая операция. Больной имеет температуру 39,9.

Врачи утверждают, что Грушевский, возможно, пролежит в постели до 1 ноября 1934 года.

Новых связей за этот промежуток времени не отмечено»⁴⁶.

Однак звернімо увагу на те, що в історії хвороби йдеться про чотириразове «оперативне втручання». 16 листопада було зроблено переливання крові, взятої від Катерини Михайлівни. 19 листопада стан М.Грушевського різко погіршився. 22 листопада зробили нове переливання крові, взятої знову від доньки, але це вже його не врятувало. 24 листопада лікарі констатували: «Смерть при нарастании сердечной слабости»⁴⁷.

А ось як виглядає перебіг хвороби М.Грушевського в цілому по днях. Цитую нововіднайдenu копію хвороби:

«13/11

Поступил в тяжелом состоянии. В течении последнего месяца, находясь в санатории КСУ (Комиссия содействия учёным – Ю.Ш.), страдает злокачественным карбункулом спины. Подвергся 4-х кратному оперативному вмешательству. (Напис по-латині). Больной правильного телосложения, удовлетворительного питания. Глубокий старик. Пульс частит 110, слегка аритмичен. Спина представляет собой большую раневую поверхность от шеи до поясницы. На спине гноящиеся раны от бывших операций. На шее больше к низу раневая поверхность с обильным количеством гноя. Кверху вплоть до волосистой

части головы напряженно – болезненный карбункул. В области поясницы второй созревший большой карбункул.

14/11

Под эфирным наркозом множественные, проникающие разрезы в области верхнего и нижнего карбункулов. Обильные гнойные выделения. К вечеру состояние удовлетворительное. Особых жалоб нет.

15/11

Состояние без изменений. Повязка обильно промокшая гноем.

16/11

Переливание крови цитратным способом 300 куб. см взятой от дочери. К концу переливания резкий озноб. Переливание перенес хорошо.

17/11

Утром нормальная температура. Самочувствие прекрасное.

18/11

Температура снова поднялась, состояние по-старому. (Латинь)

19/11

Состояние тяжелое, озноб. Пульс частый слабого наполнения.

20/11

Опухоль поднимается выше к волосистой части головы. Формируется абсцесс в области угла левой лопатки.

21/11

Под хлорэтиловым наркозом дополнительный разрез шеи, разрез нового абсцесса. Все ткани имбибированы гноем, проникающим до глубоких слоев. Пульс частый. Больной в полусознании.

22/11

Переливание от дочери 300 крови. Переливание без осложнений и без реакции. К вечеру состояние тяжелое. Пульс 120 слабого наполнения, аритмичен. Состояние полусознательное, бред. (Латинь)

23/11

Состояние тяжелое, резкая слабость, упадок аппетита, сонливость, бред. (Латинь)

24/11

Сердечная слабость нарастает, температура ниже нормы. Пульс 120, едва прощупывается. Сознание помрачено. В 2 ч. дня смерть при нарастании сердечной слабости.

С подлинным верно: (Підпис нерозбірливий)».

У нововіднайденій справі є один досить загадковий документ, можливо, помилковий. Наведемо його: «Меморандум из Пятигорска тов. Курский. 23.XI. Сообщает, что Грушевский вместе с семьей в сопровождении врача 23.XI. поездом 31 выехал в Москву.

Грушевского сопров(вождает) разведка. Состояние здоровья Грушевского ухудшилось. 23.XI (выправлено на 25). Верно: (Підпис)»⁴⁸.

Однак наступний меморандум того самого Курського датований 26 листопада і містить інформацію про вивіз тіла академіка до Києва. І знову йдеться про те, що дружину і доньку супроводжувала розвідка⁴⁹.

Після того, як М.Грушевський пішов із життя, директор Кисловодського санаторію Комісії сприяння вченим (російська аббревіатура – КСУ), в якому академік перебував на відпочинку разом із дружиною та донькою, надсилає телеграму своєму московському керівництву: «Грушевский умер. Семья желает хоронить в Киеве. Срочно выясните-молнируйте возможность добиться отдельного вагона. Венгеровский»⁵⁰.

Однак телеграму надіслав не тільки директор санаторію, а й дочка вченого. Вона повідомила про смерть батька московським друзям. Ось як про це йдеться у повідомленні Управління НКВД по Північно-Кавказькому краю до заступника начальника СПО ГУГБ НКВД Г.Льшкова: «...Сообщаем, что после смерти Грушевского дочь его телеграммами-молниями оповестила по Москве:

1. Ипатьеву, проживающую по Б.Грузинской, № 56, кв. 2.
2. Бачманову – по Погодинской, № 2/3, кв. 102.
3. Опокова – Петровские линии, № 20, кв. 23.
4. Богомольца – Сивцев вражек, № 4, кв. 4»⁵¹.

У листі до академіка К.Студинського Катерина Грушевська писала: «Наша страшна втрата цілком приголомшила нас, не можемо привикнути до неї і не знаю, чи зможемо коли... Одно тільки мені ясно, що при тім вичерпанню і зне-силенню, до якого довело його тяжке працьовите життя, з хворобою боротися йому було несила, се не раз сам висказував, ще при здоровлю – тільки ніколи ми не припускали, що се вже так близько, не вірили сему до останнього дня й останньої хвили. Не можу з тим погодитися і тепер»⁵².

26 листопада тіло М.Грушевського у супроводі Марії Сильвестрівни та Катерини Михайлівни було відправлено поїздом № 15, який прибув до Києва 28 листопада о 15-й годині із запізненням на дві години. На вокзалі небіжчика зустріли члени урядової комісії у справі похорону академіка на чолі з В.Порайком, кілька вчених-академіків, родичі. Тіло перевезли до Академії наук, де до нього було відкрито доступ з 18 до 22-ї години, наступного дня, тобто 29 листопада, – з 10 до 13-ї години. Того ж дня відбувся похорон на Байковому цвинтарі.

За всіма цими скорботними подіями НКВД продовжував пильнувати і телеграмами подавати інформацію до Москви на ім'я В.Балицького, Я.Агранова та К.Паукера⁵³.

Те, що інформація надійшла до останнього, який був начальником особистої охорони Й.Сталіна, на нашу думку, свідчить, що «вождь народів» і на цьому етапі виявляв інтерес до долі М.Грушевського.

Не залишився поза увагою чекістів і сам процес похорону. В одному з документів зазначалося, що все пройшло спокійно, а чисельність тих, хто проводжав ученого в останню путь сягала 600 осіб, з яких на самому цвинтарі були присутніми 400 осіб⁵⁴. «Виніс тіла з Академії, процесія на цвинтарі і похорон пройшли спокійно», – мовилося в документі за підписом начальника Секретно-політичного відділу Управління держбезпеки НКВД УСРР Б.Козельського та тимчасово виконуючого обов'язки начальника 2-го відділення цього відділу Шерстова⁵⁵.

Збереглися також спецзведення про реагування у зв'язку зі смертю М.Грушевського. Чекісти уважно аналізували, хто і що говорить у зв'язку із цією скорботною подією. Цікаво, що фактично відразу після смерті вченого виникла версія про її насильницький характер. Ось що говорилося в одному із спецзведень: «Антирадянськи настроєні націоналістичні кола намагаються тлумачити смерть акад. Грушевського М.С., як акт насильства. В Інституті хімічної технології ВУАН невелика група наукових співробітників, обговорюючи перше повідомлення у пресі, вказувала, що Грушевського насправді отруїли»⁵⁶.

Цікаво, що в цих документах зафіксовані і відгуки на смерть вченого, висловлені майбутніми радянськими письменниками-класиками. Наприклад, Любомир Дмитерко, позначений чекістами як «письменник, галичанин», говорив: «...Ми перейшли на організацію таких самих інсценувань, як і у Польщі. Київські письменники один за одним відправляються у ДОПР, а над тими, хто залишився на свободі, висить дамоклів меч. У мене враження, що Грушевського навмисне відвезли до Кисловодська помирати. Я собі уявляю похорон... М.І.Терещенко і Максим Рильський, обидва вкінці залякані, вимовлять тремтячими голосами промови, а можливо і їх побоються випустити...»⁵⁷.

Юрій Дольд (майбутній Дольд-Михайлик, автор комуністичного шпигунського бестселера «И один в поле воин») передрікав нову хвилю репресій: «...Прочитав про смерть, і що ж. Доручив своїй дружині терміново переглянути все листування, всі книжки, знищити всілякі підозрілі факсиміле тощо. Після такого похорону завжди починаються арешти і нові хвилі терору»⁵⁸.

Максим Рильський, якого автори спецзведення представляють як «поета, націоналіста», висловлюючи жаль із приводу смерті М.Грушевського, зауважував, що «це була золота голова, не зовсім, щоправда, радянська, так і помер у почесному засланні. У цьому є щось навіть сумне, символічне. Боровся за Україну, а помер на чужині. Не важливо, що останні дні доживав він на кавказькому курорті, адже доконала його Москва»⁵⁹.

Цікаві висловлювання належать і майбутньому авторові надгробка М.Грушевському, видатному архітектору Василю Кричевському: «...Ось і ховаємо Михайла Сергійовича і серце розривається від болю, хоча б в останнє побачити його чудове обличчя, але до труни не допускають, не можна підійти поплакати по-стариковськи, тяжко мені...»⁶⁰.

Симптоматичним для тієї тогочасної ситуації було те, що чимало людей просто через страх, побоюючись репресій, не пішли до тіла М.Грушевського, виставленого для офіційного прощання в Академії наук. Саме тому на церемонію прощання прийшло мало людей. Ті, хто наважився прийти, також відчували дискомфорт. Ось, наприклад, що зауважував письменник Марко Вороний: «Ідеш віддати людині останню шану і відчуваєш себе якимсь злочинцем, а що тут, скажіть, поганого...»⁶¹.

Документи зберегли і реакцію родичів вченого на події, пов'язані із його похованням. Наприклад, у зв'язку з відсутністю багатьох академіків на офіційному прощанні брат Михайла Сергійовича – Олександр Сергійович висловив незадоволення тим, що «Академія не шанує пам'ять Грушевського»⁶². Власне, так воно і було. Тодішня Академія була змушена ховати М.Грушевського, але не могла його повноцінно шанувати. Зафіксували чекісти і таке: «Дочка та дружина Грушевського висловлюють невдоволення тим, що Урядова комісія покійному не встановила мавзолею»⁶³.

Мавзолею так і не встановили. У 1936 р. Василь Кричевський і скульптор Іван Макогон спорудили надгробний пам'ятник, який офіційно так і не було відкрито, оскільки у той час була у розпалі викривальна кампанія проти «українського буржуазного націоналізму», уособленням якого для комуністів упродовж багатьох років залишався Михайло Грушевський.

Цікаво і те, що саму справу-формуляр на М.Грушевського (вона мала № 9770) припинили не відразу, а лише 22 липня 1938 р.⁶⁴ Зрозуміло, у зв'язку з фактом смерті академіка.

Свого часу Іван Майстренко зауважив: «З Грушевського почалася доба вимирання видатних, але небажаних Сталінові людей, як Максим Горький, Орджонікідзе, Кіров та ін.»⁶⁵ І.Майстренко вважав, що обставини смерті академіка були загадковими. Нововіднайдені документи дозволяють прояснити чимало з цих обставин.

Це зовсім не означає, що я занадто переоцінюю їх. На жаль, вони не дають відповіді на питання про те, чи було академіка навмисно знищено, хоча тепер, нарешті, ми знаємо формальний перебіг подій, пов'язаних із хворобою.

Разом з тим виникає низка нових запитань. Хто стояв за проведеними операціями? Чи не було у їх ході застосовано якихось недозволених медичних методів? Де оригінал історії хвороби вченого? На всі ці запитання ще належить відшукати відповіді. Тому не знаками оклику, а саме запитаннями видається доцільним завершити цю розвідку.

¹ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С.83–84.

² Там само.

³ История советских органов государственной безопасности. Учебник. Ред. коллегия: Чебриков В.М. и др. – М., 1977. – С. 259.

⁴ За дверью без замка // Рабочая газета. – 1989. – 9 апреля; Украинский национальный центр: миф, обернувшийся трагедией // Союз. – 1990. – № 2; Реабілітована правда//Радянська Україна. – 1990. – 12 вересня.

- ⁵ ДА СБУ. – Спр. № 11130. – Арк. 368.
- ⁶ Там само. – Арк. 4–9.
- ⁷ Там само. – Арк. 3.
- ⁸ Там само. – Арк. 2.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Там само. – Арк. 11, 12.
- ¹¹ Там само. – Арк. 56.
- ¹² Цит. за.: *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С.267.
- ¹³ ДА СБУ. – Спр. 11130. – Арк. 38.
- ¹⁴ Там само. – Арк. 44.
- ¹⁵ Цит. за.: *Винар Л.* Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. Статті і матеріали. – К., 1995. – С.244.
- ¹⁶ ДА СБУ. – Спр. 11130. – Арк. 102–103.
- ¹⁷ Там само. – Арк. 105.
- ¹⁸ Там само. – Арк. 106.
- ¹⁹ Там само. – Арк. 107.
- ²⁰ Там само. – Арк. 108.
- ²¹ Там само. – Арк. 114.
- ²² Див.: *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С.124.
- ²³ ДА СБУ. – Спр. 11130. – Арк. 59.
- ²⁴ Там само. – Арк. 1.
- ²⁵ Там само. – Арк. 60.
- ²⁶ Там само. – Арк. 63.
- ²⁷ Там само. – Арк. 257.
- ²⁸ Там само. – Арк. 323.
- ²⁹ Там само. – Арк. 203–204.
- ³⁰ Там само. – Арк. 205.
- ³¹ Цит. за: *Пиріг Р.Я.* Вказ. праця. – С.138–139.
- ³² ДА СБУ. – Спр. 11130. – Арк. 240.
- ³³ Там само. – Арк. 243.
- ³⁴ Там само. – Арк. 244.
- ³⁵ Там само. – Арк. 248.
- ³⁶ Там само. – Арк. 258.
- ³⁷ Див.: Україна. Науковий двомісячник українознавства. За ред. акад. М.Грушевського. – К., 1928. – Кн. 4. – С.155.
- ³⁸ ДА СБУ. – Спр. 11130. – Арк. 259–260.
- ³⁹ Там само. – Арк. 262–263.
- ⁴⁰ Там само. – Арк. 274.
- ⁴¹ Там само. – Арк. 302.
- ⁴² Там само. – Арк. 310.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ Там само. – Арк. 261.
- ⁴⁵ Цит. за: *Матяш І.Б.* Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви. – К., 1997. – С.105.
- ⁴⁶ ДА СБУ. – Спр. 11130. – Арк. 303.
- ⁴⁷ Там само. – Арк. 311.
- ⁴⁸ Там само. – Арк. 307.
- ⁴⁹ Там само. – Арк. 308.
- ⁵⁰ Там само. – Арк. 306.
- ⁵¹ Там само. – Арк. 309.
- ⁵² Цит. за. *Матяш І.Б.* Вказ. праця. – С.105.
- ⁵³ ДА СБУ. – Спр. 11130. – Арк. 313–314.
- ⁵⁴ Там само. – А.322.
- ⁵⁵ Там само.
- ⁵⁶ Там само. – Арк. 316.
- ⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само. – Арк. 317.

⁵⁹ Там само. – Арк. 320.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само. – Арк. 321.

⁶² Там само.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само. – Арк. 360.

⁶⁵ *Майстренко І.* Сторінки з історії Комуністичної партії України. – Мюнхен, 1969. – Ч.2. – С.99.

It is told in the article about the unknown details of M.Hrushevs'kyj's death. The author gives his own version of circumstances of the famous scientist's death.

В.Ф.Солдатенко*

**ІДЕЙНИЙ ОПОНЕНТ М.ГРУШЕВСЬКОГО
(ПОЛЕМІЧНІ ЗАУВАГИ НА ПОЛЯХ КНИГИ Ф.ТУРЧЕНКА
«МИКОЛА МІХНОВСЬКИЙ: ЖИТТЯ І СЛОВО»)**

У статті автор подає відомості про монографію Ф.Турченка, в якій розповідається про роль М.Міхновського в українській історії, його політичну діяльність, місце і роль Української народної партії під час національно-демократичної революції 1917–1920 рр.

Місце і роль М.Грушевського в історії українського визвольного руху, національно-демократичної революції 1917–1920 рр., відродження української державності широко і предметно досліджені в історіографії. Деяко менше поталанило його ідейно-політичним опонентам і, почасти, суперникам, які пропонували і виборювали альтернативні шляхи розв'язання українського питання. Чи не найцікавіший і найпритягальніший у цьому сенсі М.Міхновський.

Загалом ім'я Миколи Івановича Міхновського міцно вкарбоване в українську історію. Однак у загальноюючих працях воно згадується, а життєві діяння й спадок оцінюються по-різному, іноді діаметрально-протилежно. Та й у спеціальних дослідженнях сюжети, пов'язані із внеском одного з яскравих уособлень національно-визвольного руху, нерівні, спорадичні, здебільшого обмежуються моментами розробки програми Револьюційної Української партії (1900 р.), створенням (1902 р.) і дуже скупими даними про діяльність Української народної партії, протистояння прибічників самостійницького й автономістсько-федералістського курсів Української революції, зокрема підходів до українізації російської армії 1917 р., розв'язання проблеми національних збройних сил. У мемуарній (здебільшого йдеться про закордонні, частково – вітчизняні видання Д.Антоновича, К.Антонович, М.Грушевського, Д.Дорошенка, В.Кедровського, С.Єфремова, Ю.Колларда, О.Лотоцького, Л.Старицької-Черняхівської, П.Скоропадського, Є.Чикаленка, С.Шемета) та діаспорній літературі (П.Мірчук, Р.Млиновецький, В.Верига) нагромадилося чимало тенденційних, суб'єктивних, дуже суперечливих тверджень і оцінок. Тобто більш-менш цілісної, вираженої уяви про діяльність одного з неординарних борців за українську ідею з наявної історіографії зробити було неможливо.

* Солдатенко Валерій Федорович – член-кореспондент НАН України, д-р іст. наук, професор, завідувач відділу етністоричних досліджень Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ.

Предметніші дослідження досвіду українського визвольного руху, генеалогії національної суспільно-політичної думки, історії Української революції, що буквально вибухоподібно розпочалися з початку 90-х рр. ХХ ст., привели до накопичення чималого числа фактів, у яких так чи інакше фігурувало прізвище М.Міхновського, однак не змогли подолати істотного різнобою в їх тлумаченні, оцінках. Не вдалося того зробити й авторам спеціальних документальних публікацій і розвідок про окремі віхи біографії й аспекти творчості політичного діяча¹. Тому вихід у світ першої солідної монографічної біографії про М.Міхновського² привертає природний підвищений інтерес, сприймається як давно очікувана історіографічна подія.

Слід відразу відзначити: сподівання на істотний крок уперед в осягненні смислу життя, діянь і творчості одного із безстрашних борців за торжество української ідеї виправдались.

Книга Ф.Турченка (посилання на її сторінки дано в тексті) приваблює не лише надзвичайно цікавим об'єктом вивчення, а й рівнем виконання непростого задуму. Із великого числа видань історичної персоналістики, що з'явилися останніми роками, її вирізняє справді глибока дослідницька сутність, високий професіоналізм. З одного боку, здається, тільки так і мало бути – щоб вийти на узагальнюючу, підсумкову працю, слід було предметно розібратися у безлічі версій, масі вигадок і фантазій, які нашарувалися в історіографії щодо оцінок непересічної особистості, запропонувати читачам якщо не абсолютне знання, то хоча б максимально ймовірне, наближене до істини. І Ф.Турченко провів таку величезну роботу, здається, не залишивши поза прискіпливою увагою, логічною апробацією жодного із наявних поглядів.

З іншого боку, досвідчений історик демонструє не один блискучий зразок пошукової діяльності. Він «пройшов» за своїм героєм усіма його життєвими дорогами (аж до найвужчих стежок) і, починаючи від архівних, рукописних документів, уривчастих свідчень про народження, хрещення, навчання до блоків джерел, включаючи періодику, мемуари, рідкісні публікації про різноманітну фахову й громадсько-революційну діяльність, заново оцінив усі значимі віхи суперечливої, часом важкозбагненної долі. Звісно, на це довелося витратити не один рік. Однак і результати повною мірою виправдовують всі зусилля: вітчизняна історіографія збагатилася книгою, яких вийшло небагато останнім часом. Слід абсолютно погодитися із високим пафосом передмови до видання професора О.Удода, прикметно й напрочуд точно названої «Читайте цю книгу: вона навчить розуміти українську історію» (С.5). Хіба що можна додати: водночас це й достатньо наочний взірець пошуково-дослідницької роботи, на якому можна вчитись тому, як відповідально, вимогливо слід ставитися до історичних реконструкцій.

Автор книги зумів віднайти потрібні документальні свідчення для уточнення родоводу й, навіть, дати народження М.Міхновського. Без сумніву, тепер це 19 (31 за н. ст.) березня 1873 р. Подібним чином обґрунтовано час навчання в гімназії й університеті, прискіпливо перевірено хроніку переміщень (переїздів) героя книги, конкретизовано обставини появи багатьох праць, створення і функціонування різних організацій, до яких був причетним М.Міхновський, рівною мірою постановки періодичних видань тощо.

З особливим інтересом читаються сторінки, на яких розповідається про оточення М.Міхновського, його стосунки (часом дуже непрості, суперечливі) із І.Франком, Лесею Українкою, М.Грушевським, С.Єфремовим, Є.Чикаленком, Б.Грінченком, Д.Антоновичем, В.Винниченком, братами Шеметами та багатьма іншими діячами українського відродження, кращими представниками національної еліти. У результаті відтворюється справді панорамна картина українського сегменту суспільного життя, передається атмосфера інтелектуальних шу-

кань і прагнень, а в біографії однієї людини акумулюються проблеми цілої історичної епохи.

Праця Ф.Турченка «підкупає», зокрема, тим, що автор прагне зрозуміти хід думок, логіку міркувань, зумовленість вчинків М.Міхновського. Для цього він глибоко аналізує головні суспільні тенденції наприкінці ХІХ – у перші десятиліття ХХ ст., політичні детермінанти, конкретну розстановку сил в українському визвольному русі, змагання, зіткнення ідеологічних концепцій, доктрин і на такому доволі широкому історичному тлі намагається проникнути в морально-психологічні, освітньо-фахові чинники теоретичних пошуків і умовиводів одного із найпослідовніших і найяскравіших уособлень самостійництва. А відтак запропоновані оцінки, висновки, узагальнення видаються цікавими, значимими, вартими уваги.

Зі сторінок книги М.Міхновський постає як надзвичайно щира, цілісна, принципова, безмежно віддана справі звільнення рідної нації натура (слова «найдужче любити український народ» по суті були його несхибним життєвим імперативом), мислитель, який, випереджаючи час, пропонував єдино можливий, зрештою, єдино виправданий і результативний шлях національного прогресу – завоювання самостійності України. Досягнення мети передбачалося найрадикальнішими засобами – повстання, революції, силові акції, одним словом – «війна» (С.110–111). Образ, безумовно, світлий, яскравий, надихаючий. Не дивно, що Ф.Турченко по-справжньому закоханий у нього (і нічого поганого в тому немає – тільки так і можна щонайглибше розуміти та емоційно-ефективно відстоювати правоту і правду свого героя, зрештою – свою правоту й правду), вивисуючи його серед інших діячів українства, шукаючи (і знаходячи) переваги пропонованих ним політичних платформ і гасел.

Однак є моменти (при тому достатньо важливі й принципові), які не дозволяють беззастережно, беззаперечно прийняти запропонований Ф.Турченком погляд на широкі й надзвичайно сутнісні проблеми історичного поступу України, виразно віддзеркалені в долі М.Міхновського.

Глибоку, історичну правоту, обґрунтованість концепції радикального самостійництва автор аргументує по суті двома логічними «фундаментальними» тезами (чи ж то разом антитезою):

1) несприйняття переважною більшістю керівників національно-визвольного руху, Української революції 1917–1920 рр. самостійницьких програм М.Міхновського привело до краху національних сподівань, на десятиліття закрило можливість українцям зажити справжнім, повнокровним національним життям, повноцінно самореалізуватись;

2) розвал Союзу РСР, здобуття Україною державної незалежності 1991 р. означало підтвердження суспільно-політичного прогнозу М.Міхновського і його однодумців, стало торжеством теоретичних уяв про чинники справжнього національного розвитку і прогресу.

На перший погляд, сенс у такій позиції є. Однак не варто поспішати погоджуватися з нею цілком і безумовно, а спробувати не лише критично поставитись до аргументів прихильників соціалістичних і федералістських орієнтацій, як це достатньо розлого, предметно зроблено в книзі, а й спробувати неупереджено перейняти мотивацією їх позиції, поширити конкретно-історичний підхід у всій його повноті на ідейно-політичних опонентів М.Міхновського і, головне, об'єктивно оцінити потенції національно-визвольного руху. Тоді з'ясується, що справа із перспективою радикального розв'язання українського питання в перші десятиліття ХХ ст., та й пізніше виглядала не лише непросто, а й достатньо проблематично.

Ніхто із патріотів-українців – сучасників М.Міхновського – не взявся б доводити, що самостійність України – то річ небажана, недоречна, а відповідне гасло

– позбавлене сенсу чи, навіть, шкідливе. Однак дати ствердну відповідь на питання, чи це досяжно було 1900, 1902 та й, навіть, 1917 р. (принаймні, навесні–влітку) навряд чи хто із політиків-реалістів узявся б. Не маючи можливості навести всю суму аргументів, доводиться обмежитися лише найочевиднішим.

Ф.Турченко, вочевидь, видає бажане за дійсне, коли стверджує, що «з іменем М.Міхновського та його соратників пов'язаний цілий суспільно-політичний рух у Наддніпрянській Україні початку ХХ ст. – самостійницький рух» (С.12). Адже він, мабуть, не випадково не наводить чисельності найпрезентабельнішої самостійницької сили – Української народної партії. Вона об'єднувала фанатично відданих українській ідеї борців. Але ж їх були лічені одиниці.

Ф.Турченко, слідом за Р.Млиновецьким, вкотре доводить факт існування 1917 р. «Братства самостійників» (чомусь глибоко законспірованого, таємного, тоді як в умовах демократичних свобод усі політичні сили із весни 1917 р. діяли в Росії легально), пише про істотний вплив його членів на масові настрої, перебіг подій, однак перелік прізвищ знову настільки скупий, що його годі співвідносити з кількістю пальців однієї руки (С.238).

Якщо ж у середовищі національної еліти не існувало міцного ядра прихильників самостійництва, то в народних масах – і поготів.

То ж погляди лідерів українського національно-визвольного руху виправдано зверталися у бік реальніших перспектив – гуртування сил, здатних повалити самодержавство, як оплот соціального й національного гноблення усіх народів, у тому числі й українського, а потім досягнення народоправства, республіканського ладу як передумови ліквідації експлуататорів, переважна більшість яких в Україні була інонаціональної належності. То ж платформа широкої національно-територіальної автономії постає як науково-політично обґрунтована і не авантюрна, прогностично досяжна. І якщо М.Грушевський, В.Винниченко, С.Єфремов, інші прибічники «націонал-федералістичної легенди», як їх називає Ф.Турченко (С.12), справді вдавалися до критики (і достатньо рішучої) М.Міхновського, його прибічників, так їх також варто спробувати зрозуміти. Вони піклувались про створення широкого національного (й водночас – у всеросійському масштабі – демократичного) фронту як підстави для реалізації планів розв'язання українського питання. А певною завадою (хоча, можливо, і не дуже впливовою, могутньою чи «страшною») були плани, а головне – по суті сектантські, радикальні дії самостійників.

А відтак вважати представників автономістсько-федералістського курсу до певного часу – до пізньої осені 1917 р. (це абсолютна переважаюча частина провідників і найширших кіл рядових учасників руху) бездарними особистостями, поганими аналітиками, недалекоглядними, неадекватними політиками, які тільки те й робили, що зривали зусилля самостійників, як мінімум, не виправдано. Тим більше – висувати до них дуже відповідальні звинувачення. Якоюсь унаочненою аналогією тут може бути, зокрема, наступне. Леонардо да Вінчі, як відомо, геніально прозрівав апарати для космічних польотів ще в кінці XV – на початку XVI ст. Та хто наважиться висувати претензії до братів Райт чи О.Можайського із приводу того, що вони аж на 400 з лишком років пізніше займалися винаходами літака, придатного лише для сполучення в земній атмосфері? Як мовиться, усьому свій час.

У суспільному розвитку також існує своя логіка, і нехтування нею межує із волюнтаризмом, авантюризмом, а то й призводить до них, провокує не просто безрезультатні дії, а й нерідко обертається на свою протилежність.

Дуже важливий елемент, який фактично обходить Ф.Турченко, це тісна, органічна взаємозалежність соціальних і національних аспектів суспільного поступу як неодмінної, достатньо непростой детермінанти початку ХХ ст. Точніше, він правильно констатує, що найпершою і, безумовно, найвищою, без перебіль-

шення – абсолютною метою проєктів М.Міхновського було створення самостійної, незалежної української держави, консервуючи у пропонованих моделях по суті тогочасний стан суспільних відносин. Однак не лише теоретично, а й на практиці було доведено, що без кардинальних зрушень у соціальній сфері (політичних революцій) надії на прогрес у розв'язанні українського питання були більш, ніж примарними.

Без Лютневої революції, яка знищила царизм, неможливою була Українська революція; без Жовтневої революції, що усунула з політичної арени Тимчасовий уряд, навряд чи можна було розраховувати на проголошення Української Народної Республіки; без листопадової революції (1918 р.) у Німеччині не було реальної перспективи звільнення від австро-німецької окупації; без революційного зриву в Галичині як складової процесу розпаду Австро-Угорщини, мабуть, марно було сподіватись на створення державності на західно-українських землях, на спробу досягнення соборності українських земель 1919 р.

Однак не можна не помітити, що соціальні завоювання трудящих та й сутнісні демократичні зрушення не просто виявились чужими палкому проповіднику національного самостійництва, ірраціоналізм світогляду якого не міг не відзначити й автор книги (С.138–139). Вони дедалі штовхали його вправо. За визнанням Ф.Турченка, у той час, коли більшість проводу українського національно-визвольного руху, «опинившись у тенетах марксистських теоретичних конструкцій», виявила для себе, що «незалежність України «була за межами можливого» (С.138–139), М.Міхновський пережив ідейну еволюцію від тимчасового захоплення соціалізмом (під час революції 1905–1907 рр.) до лібералізму й, навіть, консерватизму» (С.170).

Не пройшли непоміченими для авторитетних діячів українського руху, та, мабуть, і не лише для них, «роялістичні заходи» (Є.Чикаленко), «лояльні ухили» (В.Винниченко) М.Міхновського під час імперіалістичної війни (С.202), «реакційно-аристократичний дух, котрий вияв із агітації М.Міхновського» (М.Грушевський) 1917 р. (С.237). А Д.Антонович і взагалі відніс недавнього співника і друга до «крайне правих українських громадян» (С.218). Не дивно, що австро-німецькі окупаційні власті розглядали у квітні 1918 р. його кандидатуру на ймовірного диктатора (гетьмана), а після того, як їх остаточний вибір на цю роль упав на П.Скоропадського, М.Міхновський рекламувався на керівника уряду авторитарно-монархічної державності (С.255–259).

Призначення не відбулося не стільки через принципово негативне ставлення М.Міхновського до П.Скоропадського та запроваджуваної державницької моделі, скільки через позицію гетьмана. Останній вів «свою гру» і по суті ввів у оману керівництво українських хліборобів-демократів, домагаючись їх прихильності у момент перевороту, і досить швидко «забув» про обіцянки (зокрема, й щодо М.Міхновського), прийшовши до влади (мабуть, свою роль тут зіграли й дуже негативні характеристики, які давали особистості останнього в оточенні П.Скоропадського³). А зустрічі, які мав із гетьманом М.Міхновський (хворий, він негайно після перевороту приїхав із рідної Турівки на Полтавщині до Києва, однак був розчарований пропозицією зайняти другорядну посаду і став у легальну опозицію до режиму), навряд чи характеризують його із найкращого боку. Для прикладу – В.Винниченко з огидою, обуренням відкинув пропозицію П.Скоропадського очолити Ряду Народних Міністрів. Відмовою на прохання співпрацювати з антидемократичним, репресивним, значною мірою антиукраїнським, режимом відповідали й інші провідні діячі тогочасних українських партій, не бажаючи зрадити себе, свої переконання. У цьому, як і у практично повному несприйнятті гетьманату масами, полягали головні причини падіння режиму, який деякий час тримався лише на силі австро-німецьких багнетів.

До речі, саме в цій площині (майже повної відсутності підтримки поглядів і М.Міхновського українськими політичними силами), гадається, можна знайти найрозуміліші, найпереконливіші пояснення причин падіння суспільної активності, глибокої апатії, фактичної зневіри у необхідність продовження боротьби, які задомінували у настроях ще донедавна однієї із найрадикальніше налаштованих особистостей українського руху.

Мабуть, не можна пройти і повз такий чинник, як стійкий імідж скандального шовініста, що закріпився за М.Міхновським із молодих років (інші не зовсім привабливі риси характеру холеричного темпераменту, які не оминає в мемуарах практично жоден із сучасників, кому довелося спілкуватися із неординарним політиком, свідомо полишимо «за дужками»). Ф.Турченко, безперечно, правий, що то був націоналізм особливого роду – «переважно оборонний, захисний націоналізм, спрямований на самозбереження українців. Це антитеза, протидія великодержавному шовінізму панівної нації, який був спрямований на денационалізацію українців» (С.135). Для М.Міхновського такий націоналізм був своєрідним ідеологічним важелем мобілізації на національне визволення. Однак форма (гасла), в яку втілювалися загалом виправдані настрої і прагнення, викликала питання, настороження, а то й відразу. Інтелігентних людей (та й не лише їх) буквально шокували своєю прямолінійною безпардонністю, відвертим цинізмом окремі із «Десяти заповідей українця» («Катехісису українця»): «...Усі люди твої брати. Але москалі, поляки, мадяри, жида – це вороги нашого народу, як довго вони панують над нами й визискують нас. ...Україна для українців, тому виганяй з неї усіх ворогів-зайдів. ...Не бери собі дружини з чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами»... (С.131, 132) тощо.

Всупереч елементарним науковим, моральним уявам і принципам, священну ненависть до гнобителів М.Міхновський переносив на цілий народ, намагався культивувати ворожість до цілої нації. Справедливості ради, слід сказати, що український патріот демонстрував і гнучкіше ставлення до інших націй у дещо складніших ситуаціях, таких, як оцінка єврейських погромів – як адвокат він водночас захищав і селян, що брали участь в акціях – вочевидь, розумів соціальну природу і мотиви їх участі в насильстві – і ставав на бік постраждалих, скривджених євреїв – (С.173–179). Що ж до росіян, тут такої діалектичності бракувало. У брошурі «Спадщина тиранів» 1917 р. М.Міхновський беззастережно доводив: «Усі росіяни хочуть – унітарної (объединительной) Демократичної Республіки, бо росіяни хочуть продовжувати колишнє панування над українцями, українці ж хочуть визволитися із того панування... Московський народ – не та чи інша партія, але весь народ, – хоче бути паном над українським народом. З того повстає боротьба між обома народами»... (С.222).

Цілком у дусі такого світогляду – ініціатива підризу пам'ятника О.Пушкіну в Харкові, чи відмова подати руку В.Короленку як «зраднику» свого народу (С.178). То чого ж тоді дивуватись, що від М.Міхновського воліли дистанціюватися діячі, які сповідували демократичні принципи, і він, зрештою, опинився майже в повній ізоляції?

До речі, український рух, національне державотворення з кінця 1917 р. – початку 1918 р. розвивалися під безроздільним гаслом самостійності (що стало результатом дії переважно об'єктивних чинників), а стосунки проводу Української революції із М.Міхновським від того не стали теплішими (останній, до того ж, як не дивно, саме у сприятливий переламний суспільний момент навесні 1917 р. – обрав протилежний вектор – несподівано хитнувся від, здавалося, своєї непорушної позиції – до автономістсько-федералістського курсу – С.218). Справа у тому, що на новому щаблі розвитку йшлося вже про якісно інший рівень самостійництва, органічно пов'язаний із цілим комплексом компонентів суспільного, національного прогресу. І навряд чи М.Грушевський, В.Винничен-

ко, М.Шаповал, С.Єфремов, П.Андрієвський, Б.Мартос, Д.Дорошенко погодилися б із тезою, що вони «механічно» запозичили (перейняли) ідею самостійності України у М.Міхновського. Швидше вони готові були доводити, що їх об'єктивно, логічно «підвела» до неї суспільна практика, революційний досвід і назрілі обставини (завойовані позиції) для можливої реалізації стратегії, сутність якої була близькою їх прагненням ніскільки не менше, ніж М.Міхновському.

Тож виникає питання про наукову коректність, можливо, категоричність висновків Ф.Турченка, згідно з якими самостійники на чолі із М.Міхновським у політичних подіях 1917 р. мали точніший розрахунок, ніж їх ідейні суперники з українського табору, «вели значно реалістичнішу, ніж автономісти, політику» (С.245), і що саме рух, започаткований М.Міхновським, «у кінцевому рахунку (хоча й у цілком інших умовах) ...утілився в незалежній Українській державі, проголошеній 1991 р.» (С.12).

Зі значно більшими підставами, гадається, можна вести мову про те, що нинішня незалежна Україна є логічним результатом боротьби багатьох поколінь патріотів, вірних синів нації (а вони дійсно часто дуже відмінно бачили шлях реалізації національної ідеї), хоча внесок у спільну справу був природно різним. І намагатися виміряти його персоніфіковано лише критерієм – хто несхибніше, наполегливіше повторював радикальні гасла, незважаючи на те, наскільки вони були реалістичними (адже політика – це таки мистецтво можливого, а не змагання в категоричній, красивій риториці) навряд чи виправдано, а можливо, і більше того – беззмістовно. А відтак і ускладнені (від того зовсім не переконливіші) міркування-висновки і вступу, і післямови книги про те, що М.Міхновський був водночас людиною і свого часу і майбутнього (тому й не міг бути зрозумілим, справедливо оціненим сучасниками, а надто чомусь – непересічними особистостями) значною мірою відпали б самі собою. І провину за особисту трагедію життя М.Міхновського не варто було б перекладати на політичних опонентів (передусім М.Грушевського – С.10), а нездатність сучасної суспільної свідомості піднятися до рівня адекватного реагування (бодай ретроспективного) на ідеї справді багато де в чому відважного і беззавітно відданого справі національного визволення борця пояснювати загальною зачарованістю писаннями якого б то не було авторитета (С.10, 178–179 та ін.), чи ж то недостатньою поінформованістю, або політичною заангажованістю науковців (С.221), які мають свій, відмінний, однак часто достатньо аргументований погляд.

Складні питання, які, як видається, неспроможні «закрити» запропоновані у книзі відповіді, постають не лише щодо моментів, так би мовити, макрорівня, а й значно конкретніших, проте достатньо істотних.

Кожен, хто вивчав історію такої поліцейської країни, як Росія, знає, що активні революціонери, особистості, що вдавалися до антидержавних дій (навіть лише в ідеологічній сфері), зазнавали неминучих репресій, найпоширенішими серед яких був арешт. Згідно з відомою статистикою, час перебування «революційних злочинців» на волі обчислювався кількома місяцями («найневловимішим» із великими труднощами щастило дотягти щонайбільше до двох років). Як вдалося М.Міхновському, що майже постійно перебував під наглядом поліції, був добре відомий як натхненник і керівник підпільних організацій (С.180–181 та ін.), і час від часу епатував суспільну свідомість неординарними, резонансними вчинками, залишатися поза межами досяжності всесильної репресивної машини – загадка. Статус успішного адвоката (який, між іншим, безкоштовно, українською мовою (тобто, на порушення царського законодавства) брався захищати бунтарів, соціалістів, не міг бути істотною перешкодою для охоронних служб імперії).

Не може не звернути на себе уваги й те, що автора «крамольних», антиурядових, підбурювальних матеріалів не чіпали (хоча знову-таки його ім'я було

добре відоме), а тих, хто нелегально переправляв подібні матеріали із Галичини в Наддніпрянську Україну, як, скажімо, В.Винниченко, кидали за ґрати. Популярний, престижний адвокат відкрито стає на захист підсудних, яких звинувачують у зберіганні нелегальної літератури, до видання якої сам має пряму причетність (С.172–173). Його близьких друзів заарештовують навіть за сфабрикованими звинуваченнями, а М.Міхновський дивно залишається невразливим (С.173). Чому, наприклад, за публікацію в «Снопі» «Української платформи», яка, за оцінкою поліції, «викликала вороже ставлення до уряду», згідно з розпорядженням генерал-губернатора, редактора часопису М.Біленького було заарештовано на 90 діб і оштрафовано на 500 рублів, а до видавця друкованого органу й редактора М.Міхновського жодних претензій не було висунуто (С.187–192).

Добре відомо, що М.Грушевського, якого початок Першої світової війни застав на власній дачі в Галичині, після повернення до Києва було відправлено у заслання до Симбірська «як австрійського шпигуна». Водночас М.Міхновський на момент вибуху військових дій перебував у Німеччині та з поверненням до Харкова жодних незручностей не мав, а в грудні 1914 р. був мобілізований до російської армії (С.201).

Не все ясно і в стосунках М.Міхновського з органами радянської влади, зокрема, із ЧК, співробітники якої поблажливо враховували прохання місцевої інтелігенції, більшовиків-українців, що неначебно зважали на виступи адвоката на користь селян під час дореволюційних судових процесів (С.268). Певні сумніви залишаються і після ознайомлення із викладеними обставинами смерті героя книги (С.279–281).

Даючи собі звіт у дискусійності багатьох вищепоручених моментів, знаючи, що ближчим часом позитивних відповідей на низку з поставлених питань напевно чи можна буде дати (а на деякі з них це, мабуть, зробити взагалі буде неможливо), слід звернути увагу на певні недосконалості книги, неточності, при недопущенні яких видання виглядало б вишарпаніше, солідніше.

Упадає у вічі своєрідна асиметрія історіографічних сюжетів-«вкраплень» (а їх у тексті багато – і це, безперечно, загалом додає цінності монографії). У багатьох випадках Ф.Турченко у суперечках із іншими фахівцями наводить неспростовні аргументи на основі достовірних фактів, доказових документальних свідчень (здебільшого йдеться про 1895–1907 рр.). Однак у другій частині книги (особливо щодо подій 1917–1919 рр.) автор допускає висновки, в основі яких лежить низка припущень (частина із них явно сумнівні).

Так, продовжуючи полеміку, яка ведеться в українській історіографії достатньо тривалий час, Ф.Турченко вкотре солідаризується із Р.Млиновецьким. Останній без будь-яких документальних підтверджень пише про заснування «першої», «самостійницької» Центральної Ради «Братством самостійників». На резонні сумніви істориків щодо того, що взагалі існувала така організація (про її причетність до оформлення Центральної Ради ніхто з тих, хто справді був учасником процесу, не згадує – однак про це вже не раз ішлося⁴), Ф.Турченко відповідає знайденим у фонді Особливого відділу департаменту поліції Державного архіву Російської Федерації за 1916 р. документом-копією «Програми і тактики Українського Самостійницького Братства». Із деякою видозміною назви документ виявлено також у Державному архіві Київської області і відомо, що дуже подібний варіант захоплено поліцією 1916 р. у Катеринославській губернії (С.208–209). Однак наявність згаданих документів зовсім ще не дає підстав про незаперечне свідчення існування відповідної організації. Це цілком міг бути підготовчий документ, ніколи і ніким не прийнятий. Ф.Турченко сам вказує, що «його (тобто документа – В.С.) авторство поліція приписувала (підкреслення моє – В.С.) організації, що діяла в краї та (у перекладі російською) називалася

«Инициативным комитетом (знову підкреслення моє – В.С.) Украинского независимого союза (там само). Наявності цих документів для Ф.Турченка достатньо, щоб зробити висновок, «що організація чи окремі ізольовані групи з чіткою самостійницькою орієнтацією в роки світової війни в Україні справді існували» (С.209). У даному разі автор назви організації не вживає, хоча сторінкою вище ті ж документи беззастережно вважає доконаним фактом існування «Братства самостійників», а в наступному, слідом за Р.Млиновецьким, описує певні його кроки як безсумнівної політичної реальності (жодних документальних свідчень, природно, не наводиться). Із недоведеного існування «Братства самостійників» виникає версія про його ймовірну причетність до створення «самостійницької Центральної Ради (С.216) – паралельного зі сформованим із ініціативи Товариства українських поступовців центром – Українською Центральною Радою. При цьому версія про існування на початку березня 1917 р. *двох* (тут і далі виділено автором) національно-політичних центрів ...має не менше підстав для існування, ніж версія про існування одного – створеного ТУП. При нинішній джерельній базі проблеми *обидві ці версії* мають право на існування як *гіпотези*, над якими слід працювати, розширюючи коло документів» (С.216).

Із подібним підходом, із запропованою логікою погодитись ніяк не можна. Тут згадана асиметричність виявляє себе особливо наочно. Документально не переконавши читачів у реальному існуванні «Братства самостійників», досягнувши по суті рівня ймовірності, Ф.Турченко вважає цього цілком достатнім, щоб вийти на наступний, новий рівень передбачення – про можливу участь «Братства» в організації «самостійницької Центральної Ради» і вважає свій висновок (мабуть, його можна іменувати недосконалою конструкцією) версією, рівноцінною іншій, оголошує обидві версії гіпотезами.

Як не дивно, за версію, гіпотезу видається реальне, неспростовне знання, що має під собою досить широку документальну основу і майже ніким (за винятком Ф.Турченка, Р.Млиновецького та, можливо, ще 3–4 авторів) не спростовується. Звичайно, у науці траплялося й так, що правота виявлялася на боці й одного дослідника. Однак і шлях до подібного результату повинен бути, вочевидь, іншим, ніж реалізований у рецензованій книзі. Адже Ф.Турченко ставить під сумнів факт створення Центральної Ради, започаткований Товариством українських поступовців на підставі лише двох моментів – відмінностей у датуванні події в різних мемуарних джерелах (що для даного виду джерела явище взагалі досить поширене та й зрозуміле, якщо зважати, що кожне організаційне рішення – це процес, який мав певну тяглість, в якому різні особистості суб'єктивно наголошують на віхах, які їм бачилися значимішими) та певних редакційних недосконалоствях інформаційно-репортерських матеріалів (що також трапляються в журналістській практиці нерідко – С.210–213).

Отже, автор намагається урівноважити версію, яка зовсім не має документальної основи, із версією, побудованою на документах, лише деякі елементи яких справді можна сьогодні витлумачити й неоднозначно. І якщо навіть допустити, що Ф.Турченко до певної міри має рацію, коли вважає, що в тогочасний момент самостійницька течія і настрої мали вплив на суспільні процеси, є досить цікавий документ, який прямо свідчить проти думки про створення двох центрів українського визвольного руху в перші дні березня 1917 р. (до речі, побічавши прокоментувати всі (підкреслено мною – В.С.) джерела, тому що «їх мало» (С.212), автор чомусь випускає із поля зору достатньо важливу, й загалом відому публікацію). Ідеться про спогади Є.Чикаленка – однієї із ключових постатей тогочасного національного життя та найдіяльніших керівників ТУП. Знову-таки, як мемуарне джерело, воно викликає певні критичні зауваження (і хронологічні «зміщення» у співвіднесенні деяких подій, і те, що під час переписування записок батька син Петро вніс до них деякі (?) зміни тощо), однак,

при всьому тому, гадається, досить точно відбиває процес створення Центральної Ради, оскільки чітко кореспондується зі значною масою інших свідчень і, неначебто, акумулює їх (можливо, достатньо інтегрально «віддзеркалює»).

Є.Чикаленко згадує, передусім, що Товариством українських поступовців керувала Рада, обрана задовго до 1917 р.⁵

У тривожні лютневі дні Рада ТУП, яка до того засідала раз на тиждень, вирішила збиратися щовечора в клубі при «Просвіті», уважно слідкувати за подіями і оперативно приймати відповідні рішення. На той час до Ради, крім Є.Чикаленка, входили А.Вязлов, А.Віленський, Д.Дорошенко, С.Єфремов, Ф.Матушевський, В.Прокопович, А.Ніковський, Л.Черняхівський, О.Андрієвська. Постійно запрошували й Марію Грушевську, яка тримала чоловіка, – Михайла Грушевського, який перебував у Москві, в курсі справ. Уже тоді було намічено секретарів у різних галузях діяльності і вирішено скликати з'їзд ТУП, а потім Всеукраїнський конгрес⁶.

Якби намічене реалізувалося, то Товариство українських поступовців, очевидно, висунулося б на роль керівника всього українського руху. Однак життя внесло свої корективи. Є.Чикаленко описує події так: «На друге ж чи на третє засідання в Клубі прийшли: І.Стещенко, Д.Антонович та О.Степаненко (ці ж прізвища називає й Б.Мартос⁷) як представники якихось десяти соціалістичних організацій, але на наше запитання не могли перерахувати тих організацій, бо, очевидно, тоді ще такого числа соціалістичних організацій не було.

Вони рішучо заявили, що вважають свої організації рівноправними з ТУПівською і вимагають, щоб у Раду увійшло від кожної їхньої організації по стільки ж делегатів, скільки є членів ТУПівської Ради. Незважаючи на наші доводи, що ТУПівська Рада є тільки Виконавчий Орган безпартійної організації, яка має свої громади майже по всіх містах України, в які входять і поодинокі соціалісти, вони стояли на тому, що вони є делегатами теж від всеукраїнських соціалістичних організацій, і коли ми не згодимось прийняти їх, то вони заснують свою окрему Раду, і пішли на нараду до Педагогічного Музею. Щоб не розбивати сил і не втворювати двох центрів, ми вирішили з'єднатися із тими «делегатами від соціалістичних організацій», і таким чином повстала Центральна Рада»⁸.

Отже, щоб не розбивати сили, не допустити створення двох центрів руху, тупівці, як єдина організація, що мала свій керівний, дієздатний орган (Раду) пішли у перші ж дні березня 1917 р. на створення однієї та єдиної Центральної Ради. До речі, у відтвореному сюжеті йдеться про активність соціалістів, а не самостійників. Що ж до О.Степаненка, як і інших самостійників, які за Ф.Турченком, шукали контакти із тими представниками соціалістичних партій, які схилились до самостійницької позиції (С.211–213), то й тут у споминах Є.Чикаленка є своє (звісно суб'єктивне, однак прикметне) зауваження: «...Співділання з такими безпринципними демагогами, як О.Степаненко та інші, що несподівано поставали соціалістами, мене хворого, так знеохотило, що я з того часу перестав ходити на засідання Центральної Ради»⁹. Крім іншого, із даної констатації виходить, що поодинокі самостійники втворювали не окрему (першинську) Центральну Раду, а брали участь у створенні, а потім діяльності єдиного органу.

Ні про які перевороти в Центральній Раді з приїздом М.Грушевського Є.Чикаленко також не згадує. «Саме тоді приїхав з Москви М.Грушевський, і коли я побачився із ним, – пише відомий український діяч, – він уже був усвідомлений про заснування Центральної Ради і, видимо, був дуже задоволений, що його позаочно вибрали головою»¹⁰.

Є в мемуарах Є.Чикаленка і цікаві рядки, що стосуються безпосередньо М.Міхновського: «Перед засіданням Т-ва «Підпомогти української літератури, науки і штуки» зайшов до мене харківський адвокат М.Міхновський, що тоді служив у Києві Товаришом Військового Прокурора, і почувши, що я не маю

грошей на видання газети (йдеться про створення «Нової Ради», перший номер якої вийшов 25 березня 1917 р. – В.С.), запропонував організувати видання на паях (уділах) рублів по сімнадцять тисяч пай, тоді він зі своїми однодумцями візьмуть п'ять паїв. «Але ж ви, – кажу, – самостійник, а на нашу думку ще не на часі (підкреслено мною – В.С.) підіймати це питання в газеті, бо це переполюшить московське й наше зросійщене громадянство і може нас роздушити, бо з ними боротьба тяжча, як із царським урядом».

На це він відповів, що сам добре розуміє, що ще не пора говорити про самостійність Української Держави (підкреслено мною – В.С.), бо маси народні ще не свідомі, але треба їх освідомлювати, а тому йому й ходиться про газету, без якої тепер обійтися не можна»¹¹.

Описаний епізод свідчить не лише про те, що в момент утворення Центральної Ради М.Міхновський тимчасово відійшов від самостійницької позиції (це підтверджується й іншими свідченнями, зокрема Д.Антоновича¹²), а й про те, що не було ідеологічних підстав і сенсу для організаційного оформлення двох центрів українського руху. Тут можна згадати й більше – відновлена наприкінці березня 1917 р. Українська народна партія висунула не самостійницькі, а федеративні й автономістські гасла¹³ (те ж змушений визнати на основі аналізу документів і Ф.Турченко – С.217).

Тож виникає чимало питань, серед яких хоча б такі: А хто ж тоді входив до «Братства самостійників»? Якщо це не міфічна організація, то хто з її членів входив до «самостійницької Центральної Ради»? Яким був реальний вплив на політичне життя самостійників, якщо самостійницькі гасла ними самими були зняті?

Можна висловити припущення, що дати позитивні відповіді на ці питання Ф.Турченко (та й, мабуть, будь-хто інший) не може. І тоді з'являється штучна схема про дві Центральні Ради, про «Братство самостійників», про популярність самостійницьких гасел і вплив на суспільство їх носіїв. А найбільший аргумент для легітимізації такої схеми – заклик до розширення кола документів для підтвердження обох вищезгаданих версій (С.216).

Знову доводиться говорити про диспропорцію в документальному забезпеченні версій. Точніше – жодних документів про створення паралельною зі всім відомою Центральною Радою не виявлено, а матеріалів, аналогічних, близьких за змістом до споминок Є.Чикаленка, можна навести ще чимало. До такого висновку прийшли й вельми кваліфіковані фахівці, які нещодавно здійснили по суті фронтальний перегляд документальної бази українського визвольного руху і, власне, випереджаючи Ф.Турченка, ставили перед собою те ж спеціальне завдання – виявити якомога більше автентичних самостійницьких документів і не змогли досягти тут помітних успіхів¹⁴. Імовірно за все, розраховувати на прогрес на цьому напрямку взагалі безперспективно, оскільки відповідних матеріалів в природі не існує, бо й, мабуть, не існувало ніколи.

Залишаючись вірним своїй методи, автор рецензованої книги з відмінними мірками підходить і до питання про можливу причетність М.Міхновського до виступу полуботківців 3–5 липня 1917 р. Ігноруючи твердження учасників тогочасних подій, документальні реконструкції в сучасних публікаціях¹⁵, Ф.Турченко готовий абсолютизувати одне–два не зовсім однозначних висловлювання, якщо вони «спрацюють» на «потрібну» схему. Так, використовуючи слова із листа В.Винниченка до Є.Чикаленка про те, що виступ полуботківців був витвором «Міхновського і К, нашої чорної сотні», «міхновищини», а також фразу з листа Є.Чикаленка до А.Ніковського, де згадані вище слова потрактовуються так, що «Полуботківщину зв'язують з Міхновщиною» (С.243), автор монографії робить висновок про пряму участь М.Міхновського в організації та здійсненні солдатського заворушення. Однак і В.Винниченко, і Є.Чикаленко, і М.Падалка, і Б.Мартос, праці яких також залучено до аналізу, однозначно свідчать лише про

ідейний вплив на солдат-бранців Військового клубу ім. П.Полуботка, керівником якого справді був М.Міхновський. Проте, найімовірніше на початку липня 1917 р. його в Києві вже не було, оскільки в жодному з документів (а їх чимало і всі активні функціонери так чи інакше в них фігурують) не відбилася участь М.Міхновського в подіях. Та Ф.Турченко на те не зважає, навпаки, твердить, що «участь в організації виступу полуботківців була найзначнішою акцією М.Міхновського в 1917 р.» (С.244).

У даному випадку, як і в ситуації з «бунтом саперів» у червні 1907 р., автор книги видає версії за доведені факти (С.167–170), що, всупереч неприхованому бажанню додати до справжніх заслуг М.Міхновського й не безсумнівні, викликає лише додаткові питання і не стільки впевнює в його дійсній значимості, реальній політичній силі, скільки породжує недовіру й до об'єктивності, істинності відтворення інших складних, суперечливих сюжетів.

Прикрість викликають і інші недоречності, які трапилися в книзі. Так, праця Ю.Бачинського «Україна irredenta» в українському перекладі подається як «Україна уярмлена» (С.56). Насправді ж, найближчий відповідник – «Україна вільна». Створення («оформлення») Партії соціалістів-революціонерів сталося не 1897 чи 1898 р. (С.62), коли було здійснено лише невдалі спроби об'єднання розрізнених організацій, а на Установчому з'їзді наприкінці 1905 р. – на початку 1906 р.¹⁶ У січні 1905 р. С.Вітте був головою комітету міністрів, а не міністром внутрішніх справ Росії (С.155).

Без будь-якого роз'яснення залишилось рішення М.Міхновського, харківських самостійників разом з Українською радикально-демократичною партією підтримати на виборах до другої Думи кадетів, які начебто «обіцяли врахувати культурні запити українців, а деякі – навіть їхні прагнення до національно-територіальної автономії» (С.165). Насправді програма партії кадетів не включала жодних положень із національного питання, і невідомо, хто давав подібні обіцянки, наскільки вони були правдивими й реалістичними.

Судячи з усього, Ф.Турченко не зовсім критично поставився до споминок В.Євтимовича, який приписав більшовикам гасло негайного сепаратного миру з Німеччиною щодо кінця березня 1917 р. (С.226), тоді як насправді РСДРП(б) в той час виступала за завершення імперіалістичної війни загальним демократичним миром, а до тактики сепаратного миру схилилась лише після відмови воюючих країн позитивно відреагувати на пропозиції «Декрету про мир» II Всеросійського з'їзду Рад від 26 жовтня 1917 р. Говорити про це доводиться тому, що з явно хибного посилення виводиться задум М.Міхновського про укладення миру з Німеччиною та її союзниками для того, щоб вибити у більшовиків «страшну зброю, яка може дати їм перемогу» (там само). Передбачити щось подібне у березні 1917 р. навряд чи було по силах будь-кому.

Щось схоже можна висловити і щодо твердження про посилення М.Міхновського «на пункти Вільсона про самовизначення націй» у промові на I Всеукраїнському військовому з'їзді 6 травня 1917 р. (С. 232–233), а «14 пунктів» В.Вільсона, як відомо, були оприлюднені в січні 1918 р. На які «пункти Вільсона» посилався М.Міхновський, залишається невідомим.

Невірно говорити про розпад Українського національно-державного союзу в 1918 р. й утворення «на його місці» Українського національного союзу (С.260–261). Насправді відбулася трансформація організації, з якої було «витіснено» (в результаті перевиборів) прибічників гетьманської державності, а провід перейшов до рук противників режиму. Відповідно і з назви було вилучено слово «державний».

Отже, однозначно позитивно оцінюючи появу книги Ф.Турченка як плідну спробу з'ясування багатьох аспектів життя, творчості, діяльності неординарної, талановитої особистості, яких справді було небагато на українських історичних обши-

рах, доводиться констатувати, що чимало істотних проблем залишаються дискусійними, а чимало лише чекають на додаткові зусилля дослідників. Це природно, оскільки монографія Ф.Турченка тільки кладе початок серйозному, глибокому предметному освоєнню біографії, спадку одного зі світочів українського державництва.

¹ Див., напр.: *Курас І.Ф., Турченко Ф.Г., Геращенко Т.С.* Міхновський: постать на тлі епохи // Укр. іст. журн. – 1992. – №9. – С.76–91; №10–11. – С.63–79; Невідомі документи про Миколу Міхновського (Вступна стаття, підготовка документів до друку та примітки Сергія Квіта) // Українські проблеми. – 1994. – №2. – С.91–104; *Ткаченко Ю.* Батько українських націоналістів (Микола Міхновський) // Віче. – 1995. – №11. – С.127–138; *Лінецький С.М.* Міхновський: міфи історії та правда історії // Молода нація. – 1996. – Вип.1. – С.214–222; Перший український державник // *Горелов М.* Передвісники незалежної України. Історичні розвідки. – К., 1996. – С.14–58; *Кармазіна М.* Світ ідей Миколи Міхновського // Нова політика. – 1998. – №6. – С.39–44; *Білецький Б.Ф., Карпо В.Л.* Микола Іванович Міхновський (До 75-річчя від дня загибелі) // Питання історії України. Збірник наукових статей. – Т.3 – Чернівці, 1999. – С.96–107; *Овсієнко О.Ф., Сарнацький О.П.* Невідомі листи М.Міхновського до М.Грушевського // Архіви України. – 2003. – №1–3. – С.258; *Іх же.* Микола Міхновський: деякі штрихи правничої діяльності у роки століпінської реакції // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. VI. – К., 2003. – С.376–381; *Горелов М.* Будівничий українського війська (М.Міхновський) // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ – Вип.28. – К., 2005. – С.61–74.

² *Турченко Ф.* Микола Міхновський: Життя і слово. – К.; 2006. – 320 с.

³ Див.: *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К., Філадельфія, 1995. – С.127.

⁴ Див., напр.: *Солдатенко В.* Новітні видання і дослідження з історії Української революції (1917–1920 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної історії XX ст. Збірник наукових праць, присвячений пам'яті академіка НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора. – К., 2004. – С.247; *Його ж.* Доба української революції (1917–1920 рр.) у новітній історіографії // Гілея. Філософія, історія, політологія. Науковий вісник. – Миколаїв, 2005. – №1. – С.104–105 та ін.

⁵ *Чикаленко Є.* Уривок із споминів за 1917-й рік // Науковий збірник Української вільної академії наук у США (1945–1950–1995). – IV. – Нью-Йорк, 1999. – С.251.

⁶ Там само. – С.254.

⁷ *Мартос Б.* Перші кроки Центральної Ради // Визвольний здви́г України. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1989. – С.35.

⁸ *Чикаленко Є.* Назв. праця. – С.254–255.

⁹ Там само. – С.255.

¹⁰ Там само

¹¹ Там само. – С.256–257.

¹² *Антонович К.* З моїх споминів про Миколу Міхновського // Самостійна Україна. – 1957. – №11. – С.8.

¹³ Див.: *Верстюк В.Ф.* Українська Центральна Рада: Навчальний посібник. – К., 1997. – С.119.

¹⁴ Див.: Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Документи і матеріали. – К., 2003. – С.11.

¹⁵ *Солдатенко В.Ф., Солдатенко І.В.* Виступ полуботківців у 1917 р.: (Спроба хронікально-документальної реконструкції події) // Укр. іст. журн. – 1993. – №7–8. – С.17–29; №9. – С.28–39; №10. – С.3–20.

¹⁶ *Аноприєва Г., Ерофеев Н.* Партия социалистов-революционеров // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – Москва, 1996. – С.433–452.

This is a review article of F.Turchenko's study of the role of M.Mikhnov'skyi in Ukrainian history, his political activity, the place and role of the Ukrainian National Party during the national-democratic revolution of the 1917–1920.

* * *

М.М.Капраль***ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ ВЛАДИ ЛЬВОВА У XIII–XVIII ст.
(НАРИС ІСТОРІЇ ІНСТИТУТІВ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА)**

У статті розглянуто функціонування органів міської влади Львова (міської ради, судової лави, ради вірменських старших, колеґії «40 мужів», «станів та націй», міської канцелярії) від часу надання привілею на маґдебурзьке право до його скасування за австрійської окупації 1786 р.

Маґдебурзьке право, яке приймали міста Польщі у XIII ст. і Галицько-Волинського князівства наприкінці XIII – перших десятиліттях XIV ст., містило готові зразки устрою міського управління, вироблені у Маґдебурзі та використувані в інших німецьких містах. Функції й обов'язки вейта, райців (міської ради), лавників (судових присяжних) зафіксували найдавніші пам'ятки права XIII ст. під назвою «Саксонське дзеркало» («Speculum Saxonicum») та судові ухвали курії шеффенів Маґдебурґа. Ці некодифіковані, але авторитетні правові документи розповсюджувалися на польських та українських землях у рукописному вигляді до видання у XVI ст. правничих збірників Миколаєм Яскером і Павлом Щербичем¹.

Дві визначні риси відрізняли маґдебурзьке право від існуючого руського чи польського права: автономність міської громади, що полягала в судовій та адміністративній незалежності від місцевих державних, судових урядовців й установ, а також право приватної власності на успадковані міські земельні ділянки. Ці два чинники сприяли підприємницькій ініціативі міщан (купців і ремісників), що приносило матеріальну користь як самим міщанам, так і володарям міста².

Локація та прийняття до міського права. У модифікованому вигляді, з урахуванням певних місцевих традицій, форма маґдебурзького права засвоювалася в українських (руських) містах уже у княжі часи³. У Львові, ймовірно, цим правом спочатку володіла тільки католицька, в основному, німецька громада. Однак згодом, ще за князівських часів, воно поширилося на всю громаду⁴. Можливо, локація міста наступила близько 1270 р. за князя Льва Даниловича, за яким в історіографії закріпився титул «засновника та будівничого міста».

Захоплення Львова польським королем Казимиром III у середині XIV ст. порушило еволюційну рецепцію маґдебурзького права. Видання повторного привілею надання маґдебурґії 1356 р. стосувалося, головним чином, католицьких колоністів. Із того часу католицька громада, здебільшого німецька за етнічним складом, користувалася усіма перевагами маґдебурзького права. Тільки католики мали законні підстави перебувати на урядових та судових посадах у місті (хоча в привілеї 1356 р. і не йшлося про усунення некатоліків від управління Львовом – відповідні формулювання зустрічаємо в маґдебурзьких привілеях інших міст, найбільше за панування Владислава Яґайла⁵).

У першій половині XV ст. у міських книгах Львова ще зустрічаються поодинокі згадки про українців-русинів («Ruthenus» або «Reusse») як про райців чи лавників⁶. Однак на той час вони могли уже прийняти католицизм, а етно-

* Капраль Мирон Миколайович – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ (Львівське відділення).

нім, доданий до їхнього імені чи прізвища, міг свідчити про місце походження або проживання, а не про національну чи етнічну належність⁷. Тільки наприкінці існування Речі Посполитої у середині XVIII ст. українці, які вже стали уніатами, прийнявши єдність із католицькою церквою, після тривалої правової боротьби домоглися права вступу до міської ради та лави⁸. Вірмени, що отримали судово-правову автономію за привілеєм 1356 р., не претендували на найвищі міські уряди. Лише після 1784 р., коли змінилася державна влада і Львів перейшов під панування Австрійської монархії, а вірменська автономія була скасована, представники вірменської громади стали членами лавничої та раецької колегій⁹.

Упродовж другої половини XIV — першої половини XV ст. вірмени, як і українці, дуже рідко приймали міське право Львова. Із більшою інтеграцією цих громад до міського організму кількість вступаючих до нього зростає. Проте в реєстрах щодо них занотовувалося, що їхнє міське право обмежувалося наданими їхнім громадам привілеями («in quantum se Armenorum et Ruthenorum extendunt privilegia») ¹⁰. Євреям і протестантам вступ до міського права Львова був недоступний, окрім випадків охрещення в католицькій вірі.

Міське громадянство, крім національної ознаки, мало видозміни і щодо фаху та місця проживання. Якщо у XV ст. міське громадянство не мало відмінностей, і всі вступаючі володіли однаковими правами, то у XVI ст. у записях прийняття до міського права писарі почали зазначати, що та чи інша особа приймалася для виконання ремесла або торгівлі. А з другої половини XVI ст. зазначалася різниця між міським правом і передміським¹¹. Причому останнє приймали здебільшого ремісники львівських цехових організацій¹².

Міська рада. Із запровадженням маґдебурґії у Львові сформувалася міська рада — орган управління містом. Перша згадка про неї датується 1353 р. Отже, у своїй генезі має руське княже коріння¹³. Як свідчить пізніший документ володаря Русі князя Владислава Опольського, з 1378 р. райців, відповідно до заasad маґдебурзького права, обирали міщани, а результати виборів схвалював володар міста¹⁴. Однак уже на початку XVI ст. міська рада набула аристократичного, олігархічного характеру. Раецькі крісла поступово зайняли представники незначної кількості патриціанських родин. Остаточо такий стан утвердився за львівських старост Станіслава з Ходеча та його наступника Оттона з Ходеча. Наприкінці 30-х — на початку 40-х рр. XVI ст. черговий львівський староста Микола Гербурт Одновський прагнув змінити ситуацію та перебрати опіку над виборами райців, посилаючись на практику інших міст. Проте судове протистояння виграли райці і такий порядок виборів, коли раецька рада стала фактично пожиттєвою, був юридично закріплений декретами Сигізмунда I від 1538 та 1541 рр.¹⁵

Спочатку до львівської ради входило 6 членів, які щороку переобиралися, що не виключало повторного обрання найдосвідченіших райців із попереднього складу ради. Як уважає Александр Чоловський, спочатку існував навіть припис, коли в новообраній раді засідало кілька райців, звичайно, три з попереднього року¹⁶. Але, починаючи з 1522 р., утвердилася практика, коли шість «старих» (antiqui) почали заступати на урядуванні шість «урядуючих» (residentes) райців. Щороку відбувалася зміна цих двох груп. Таким чином утвердилася пожиттєва раецька колегія, що не обиралася львів'янами, адже нових членів ради кооптували самі райці.

Вибір чи кооптація нового члена ради відбувалася у разі смерті когось із райців або через спеціальний рескрипт короля. Тоді райці, за декретом 1541 р., номінували на вакантне місце лавника¹⁷. При цьому ніхто не мав втручатись у вибори — ні староста, ні хтось інший. У 1578 р. вийшов декрет, що остаточно затвердив вибір райців із числа лавників.

Урядовий «Опис прав та привілеїв міста Львова» з кінця XVIII ст. (*Jurium et privilegiorum urbis Leopoldis ad puncta ab inclito officio circulari capitaneali Leopoldiensi civitati porrecta descriptio*), відповідно до декрету 1538 р., розрізняє греміальне обрання райців (*electio gremialis consulum*) від описаного поодиночного кооптованого обрання (*electio singularis consulum*)¹⁸. На свято катедри Св. Петра, а саме 22 лютого, кожного року за биттям дзвону усі райці збиралися на ратуші. Проте інколи термін обрання райців та інших міських урядовців змінювався з різних причин, наприклад, поїздкою райців на сейм королівства для налагодження міських проблем. У роки безкоролів'я або відсутності на уряді львівського старости вибори урядовців загалом не відбувалися чи відкладалися, а обов'язки райців виконували старі райці¹⁹.

На засіданні головував старший райця (*senior consulus*), який був обраний до ради найраніше. На цьому засіданні обирали трьох бурмистрів із числа урядуючих райців: першого номінував староста як представник короля, другого – колегія райців, а третього – представники міської громади, що зібраних на ратуші. Бурмистри почергово кожного кварталу протягом року мали виконувати свої обов'язки. Одночасно обирали трьох урядуючих райців зі старих або інших райців, а також одного райцю – на посаду вїйта і його заступника у разі хвороби вїйта чи з якоїсь правової причини²⁰.

Обрання найвищих урядовців у місті мало відбуватись у присутності старости чи його представника, а після 1772 р., у австрійський час – при представнику місцевого губерніального уряду. Магістрат складав перед ним ключі від брам міста та інсигнії, а він презентував обраних на посади за списком. У XVIII ст. бурмистри почали називатись в актах президентами міста.

Після цього обрання та номінації делегат від старости чи губерніального правління мав прийняти присягу у присутності станів міста та усього народу від трьох бурмистрів і трьох керуючих райців на вірність королівському або цісарському маєстату, про добре виконання своїх обов'язків та справедливий суд як над багатими, так і над бідними²¹.

Відповідно до «Опису прав та привілеїв міста Львова», з кінця XVIII ст. у Львові магістрат, що складався з райців і лавників, поділявся на п'ять урядів (*subsellium*): 1) уряд бурмистра; 2) раецький уряд, коли райці індивідуально засідали, який називали, власне, магістратом; 3) вїйтівський уряд; 4) міський магдебурзький суд, на якому засідали вїйт і лавники; 5) вірменський суд²².

У 1378 р. при князі Владиславі Опольському Львівська рада викупила з княжих рук вїйтівство²³. З того часу головною адміністративною посадою у місті став уряд бурмистра, тому цей уряд згаданий першим. Юрисдикція бурмистра стосувалася всіх справ, що не вимагали судового процесу або присяги, які стосувалися гарного порядку міста (*bonum regimen civitatis*) і міщан: наприклад, у разі сварки між перекупниками, у справах між ремісниками, які не стосувалися тлумачення привілеїв, скарги про погано виконану роботу та ін. При цьому вартість розглядуваних справ не мала перевищувати 100 польських злотих і зберігалася апеляція від вироків бурмистра до раецького уряду.

Бурмистру дозволялося висилати міських слуг на вимогу міщан для ув'язнення та виконання декретів вїйтівського уряду. Він мав подбати, щоб його рішення, що несли якісь правові наслідки, заносились у протокол його уряду, який мав вести раецький писар. У разі зайнятості останнього, протокол мав вести синдик міста. Бурмистер читав і реферував перед цілим магістратом мандати чи листи, що приходили від вищестоящих судів, він також виконував представницькі функції, очолюючи магістрат чи раецький уряд при зустрічах короля та інших вищих урядників Речі Посполитої.

Бурмистер, коли засідав у раецькій колегії, від кожного позову від позивача отримував 15 гривень. Інколи і нічого не отримував, коли велася справа між

бідними. За «Описом прав та привілеїв міста Львова», бурмистер мав також такі прибутки: від дозволу використати міських слуг – 15 гривень, а інколи – 1 зл.; від вироку у малій справі – 1 зл.; від вироку у письмовій формі – 3 зл.; від великої печатки – 1 зл.; від малої печатки для витягів трансакцій, декретів із раецької канцелярії – 15 гривень. Траплялися також гроші від судових штрафів – коли 2 або 3 гривні, а могло бути і 8 гривень. Але, за королівським декретом 1746 р., ті справи, де передбачався великий штраф, визначалися недійсними. Прибутки одержували також два або більше слуг, які щоденно були присутні при бурмистру²⁴.

Міська рада керувала фінансами міста, розпоряджалася маєтком, накладала податки, брала та давала в борг, стягувала чинш, прибутки з міських підприємств (воскобійні, млинів, лазні, білильні тощо), передавала в оренду приватним особам села, будинки та інші джерела міських прибутків²⁵. У сфері діяльності ради було забезпечення ладу й добрих звичаїв у місті. У час небезпеки рада створювала військову владу, обов'язком якої було дбати про міські фортифікації, забезпечувати міщан зброєю та амуніцією.

Широкий спектр функцій був у ради Львова в економічній сфері. Насамперед райці мали право видавати й уточнювати статuti ремісничих цехів, контролювати їхню діяльність, щорічно затверджувати вибори цехмістрів, приймати в них присягу. Рада дбала про дотримання справедливих цін і точних мір, про якість товарів, забороняла самостійне виконання ремесла. Щодо торгових функцій, то вона піклувалася насамперед про виконання права складу купцями, які приїжджали до Львова, а також інших торгових привілеїв міста²⁶.

Із 1519 р. король запровадив у місті для райців дві посади економів чи лонгерів, які мали слідкувати за міською господаркою. Окремо комісія чи лонгерія була утворена за декретом 1577 р., що складалася вже з райці та лавника, а з 1604 р. до них долучився також і представник «40-а мужів». Спочатку в місті існувало дві каси, до яких райці вносили прибутки: міська (*cassa civilis*) та королівська (*cassa regalis*), а за декретом 1663 р. було утворено третю – водопровідну для утримування доріг і водотягів²⁷. Загалом усі три каси утворювали міську економію та лонгерію. Кожну лонгерію очолювало по два райці, лавники та «40-а мужі»²⁸. Фактично ними до декрету 1746 р. керували райці, а за цим декретом керівництво міською економією провадили шість осіб із міських станів: два лавники, два вірменських судді та два «40-а мужі»²⁹.

Обов'язком економів було стежити за роботами підданих міських сіл, що включало вивезення з міста гною та болота, дбати про задовільний стан доріг і мостів, ремонтувати міські будівлі та ратушу, а також водотяги; слідкувати, щоб у місті не виникла дорожнеча, щоб не пустіли міські ґрунти, щоб збільшувалися міські прибутки. Щосуботи лонгери підписували реєстри прибутків і видатків, які вів писар лонгерії.

Раецький уряд, що збирався греміально під керівництвом бурмистра, був найважливішим судово-адміністративним органом. У його засіданнях брали участь урядуючі райці, в обов'язки яких входило проводити судові засідання три рази на тиждень³⁰. Райці розглядали апеляції від бурмистерського та війтівського урядів, справи опіки над сиротами, щодо міської скарбовості, заборгованості місту, справи про добрий порядок міста щодо міщан і цехів тощо. Александр Чоловський загалом поділяє діяльність ради у судовій сфері на три напрямки: поліційне судівництво при порушенні порядку та безпеки у місті; апеляційне судівництво від вироків бурмистра та війта; полюбовне судівництво з метою уникнути властивої, але тривалішої та дорожчої судової справи³¹. З 1552 р. король Сигізмунд Август надав записам раецького суду таку ж силу та вагу як і записам міського лавничого суду³².

Обов'язком цього уряду було визначати щороку для сиріт опікунів (*tutores*), а вдовам – покровителів (*curatores*). Двоє визначених з їхнього складу райців вибирали рахунки від опікунів за заповітами, а також від вдів та вдівців, попередньо запросивши їх через синдика до раецького уряду. Райці схвалювали чи уточнювали поділ маєтків між спадкоємцями, виконаний урядом присяжних (*per officium dominorum jurisfidelium*), докладно вивчали заповіти міщан, подані присяжними до їхнього уряду, та схвалювали їх, якщо вони не суперечили праву і не шкодили третій стороні. Коли виникали суперечки між спадкоємцями, то райці відсилали їх до міського суду. Вони давали доручення згаданому уряду присяжних, коли з'являться нові спадкоємці, щоб оглянути майно та виконати поділ між ними³³. Райці могли після першого ознайомлення оцінити докази у справі, і якщо вона виявилася б за своїм характером кримінальною, то відсилали її до міського лавничого суду.

Старші й урядуючі райці від кінця XVI ст. до комісарського декрету 1746 р. виконували почергово окремі адміністративні обов'язки: були провізорами місцевих костелів, опікувалися ремонтом доріг, адмініструванням арсеналу, шпихліра міста, керували лонгерією міста, були провізорами шпиталів, мали в опіці документи міського архіву тощо³⁴.

Жоден із райців Львова формально не отримував платні. Проте вони мали прибутки з інших джерел. Так, греміально райці володіли приміськими селами Зубрею та Сиховом на правах спадкової власності, коли у 1507 р. викупили ці села в шляхти³⁵. Декрет короля Стефана Баторія у Мальборку 1577 р. це підтвердив, а конституцією 1649 р. ці села були звільнені від усіх військових тягарів. Ці села були поділені на 12 частин, з яких кожен райця отримував щорічно прибуток. Із цих частин, а також із шинка та млинів кожен райця щороку наприкінці XVIII ст. мав прибутку 400 польських злотих³⁶. Окрім того, мали прибутки з раецького млина, третю частину якого надав райцям Сигізмунд I у 1547 р., 300 польських злотих – із прибутків в'їтвства, третину вартості від кожної штуки товарів та від вина, що привозили до Львова.

Ще райці мали такий випадковий приробіток від прийняття до міського права ремісників чи купців, за що отримували у XVIII ст. щороку від 100 до 200 зл. До декрету королівських комісарів 1746 р. за магістратом залишалося право визначати, яку плату брати від прийняття міського права від кожної особи та професії. Але, згідно з цим декретом, ці квоти були обмежені, а в австрійський час за мандатом старостинського уряду до міського права більшість мали приймати без будь-якої плати. Половина із цих грошей ішла до міської каси, а половина розділялася між райцями³⁷. Дуже рідко надходили гроші у справах, що не перевищували 100 або 200 зл., які також ділилися порівно між райцями. Разом усі прибутки могли становити до 1500 польських злотих щорічно³⁸. Проте новообрані райці протягом року, а від 1667 р. – протягом трьох років, не брали участі у поділі прибутків.

Райці також мали окремі привілеї та прерогативи, що непрямо збільшували їхні прибутки: звільнення від сплати податків з їхньої нерухомості, безплатне право варіння та шинкування алкогольними напоями тощо³⁹.

В'їтвство. Від локації міста у княжі часи посада в'їта мала позитивний характер. Джерела згадують про в'їта Бертольда та його спадкоємців на цій посаді з кінця XIII ст. та першої половини XIV ст.⁴⁰ За повторним локаційним привілеєм Казимира III від 1356 р., в'їт отримував усю повноту судових повноважень над львівськими міщанами, включно з карними справами, а апеляція від його рішень ішла прямо до королівського суду⁴¹. В'їт також мав очолювати судові установи, які могли утворити національні громади.

Оскільки цей уряд з інституцій магдебурзького права був запроваджений першим у місті, то спочатку він був найважливішим. І в'їт виконував не

тільки судові, а й найголовніші адміністративні функції у місті. Проте після згаданого викупу вйтівства містом у 1378 р. цей уряд переходить у руки раецької колегії, що зі свого складу або з лавників обирала щорічно вйта. Із середини XV ст. у практику входить звичай обирати вйта з лавників, а з 1591 р. впроваджено почерговість: одного року обирали вйта з лавників, другого – зі старих райців⁴². Із 1642 р. у життя знову ввійшов звичай обрання вйта тільки зі складу старих райців. Вибір фактично загалом було скасовано, оскільки старші райці мали виконувати вйтівські обов'язки за старшинством та складати з вйтівських прибутків щорічно двома ратами по 300 польських злотих до раецької каси. У 1667 р. цю ухвалу було підтверджено королем Яном Казимиром і її дотримувалися до кінця існування маґдебурзького права у Львові⁴³.

Уряд вйта розглядав усі справи (як малі, так і великі) щодо боргів, поранень, образи словами і реально (*verbalibus et realibus*), що вимагали виступів свідків та складання присяги. Засідав вйт разом із присяжним писарем свого уряду, що мав тільки інформативний голос. Засідання вйтівського уряду, як і бурмистерського, проходили у післяобідній час, від третьої до сьомої години, або довше, коли було багато справ⁴⁴. Від його уряду апеляція йшла до раецького уряду. Якщо ж вйтівський уряд не допускав апеляцію, то обтяженій стороні дозволялося через одвірного в ратуші та возного записати до реєстру оголошених справ (*registrum vocandarum causarum*) свою справу для розгляду в раецькому уряді.

Утримувався вйт із прибутків, що надходили з розгляду судових справ. Насамперед він мав прибутки від позовів та печатки, за винятком, коли засідав у вйтівському суді разом із писарем. Тоді, коли відбувалося судове засідання вйтівського суду і вівся протокол, за згаданим «Описом прав та привілеїв міста Львова», вйтівський уряд отримував від кожної із судових сторін 27 гривень, від попереднього декрету – 1 зл., від вирішального вироку – 3 зл., від допиту одного свідка – 1 зл., від ухвали апеляції – 1 зл. Усі ці гроші ділилися порівно з писарем, а також із возними цього уряду⁴⁵.

За привілеєм 1378 р., Владислав Опольський залишив для пануючих дві третини прибутків від розгляду кримінальних справ львівським вйтом, а в 1619 р. Сигізмунд III зменшив їх до однієї третини, що одночасно збільшило прибутки від діяльності вйтівського уряду, які, однак, ішли на користь міста, а не на самого вйта⁴⁶.

Судова лава. Поряд із радою, другою складовою влади у місті була судова лава. Лавники разом із райцями утворювали маґістрат, становлячи верхівку влади у місті. Перші реєстри лавників відносяться тільки до 80-х років XIV ст., подаючи різне число лавників (7–10), аж поки з 1412 р. їхня кількість разом із вйтом не стабілізувалася на числі 12⁴⁷.

Уряд лавників був залежний від райців, котрі мали прерогативу обирати їх. Подібно до райців, їхній уряд був позитивним. Проте райці кожного року проводили греміальний вибір лавників 22 лютого, під час загальної елекції міських урядів. У разі смерті лавника або його просування на посаду райці, всі лавники приходили на ратушу. У повному складі або коли один чи два лавники були відсутні, вони обирали двох кандидатів із «40-а мужів» від 1578 р., а від 1663 р. – з осіб учених та докторів, писарів і синдиків. Цих двох кандидатів колегія лавників представляла райцям, які обирали одного з них, котрий після цього присягав на посаду лавника⁴⁸.

Міський маґдебурзький суд очолював вйт і лавники. Суд мав юрисдикцію над підсудними справами (*actiones judicandae*), а саме: у справах про спадщину, право викупу майна родичами (*juris retractus successionis*), відступлення, вирішення суперечок, що виникали із заповітів; у справах про вели-

кі борги, про всі контракти, щодо кредиторів, оглядів майна; в усіх справах між міщанами та передміщанами, а також у всіх кримінальних справах⁴⁹. Міський суд засідав із самого ранку три дні на тиждень. Апеляція від декретів обох судів ішла до королівського ассесорського суду, а в австрійський час – до цісарського апеляційного суду (*ad excelsum casarum-regium appellatoriale iudicium*).

У владі міського суду перебував також уряд присяжних (*officium dominorum iurisfidelium*), що складався з в'їта, двох лавників і писаря. Цей уряд існував уже від 1444 р.⁵⁰ У його обов'язки входило введення нових спадкоємців до володіння належним майном, огляд майна, вимірювання ґрунтів, отримання заповітів від тих, хто їх складав, виконання поділів майна між спадкоємцями тощо. Уряд присяжних мав право опечатувати рухомі та нерухомі маєтки, оцінювати майно, отримане внаслідок виконання останньої волі через заповіт, на яке претендували кредитори, ліквідувати між сторонами претензії, що виникли із володіння майном та його користуванням⁵¹.

Лавники, як і райці, не отримували жодної встановленої платні. Подібно до райців, вони греміально володіли набутими у 1610 та 1613 рр. львівськими селами Великим та Малим Голосько з млином, ставом, полем і горою для видобутку каменю, з якого випалювали цемент. Ці маєтки приносили у XVIII ст. щороку 390 зл., а з орендою ставу – 500 зл. А також мали гроші, які надходили від відсотків за оренду майна цих сіл. Щороку так надходило 60 або 70 зл.

Лавники, відповідно до «Опису прав та привілеїв міста Львова», мали такий прибуток у судах, де вони засідали: від сторін у справах як великих, так і малих за кожную судову дію – по 27 гривень, від попередніх декретів – 1 зл., від вирішального вироку – 3 зл., від ухвали про допущення апеляції – 1 зл. Із цих грошей одна частина йшла в'їту, який головував на суді, інша – лавникам, а третя частина – писарю. Лавникам також ішли грошові квоти від їхньої печатки за кожен виданий документ із підписом писаря по 1 зл. Такі випадкові прибутки у рік становили близько 160 злотих, які ділилися між лавниками⁵². Утім, в австрійські часи такі судові тарифи були скасовані. Надходили також прибутки від штрафів, які накладалися на сторони. Але це траплялося рідко, оскільки сторони через апеляції зверталися до вищих судів. Для догляду за прибутками лавники щороку обирали зі своєї колегії так званих шебмагістрів (*schebmagistri*), що мали ключі від скриньки, де складали гроші від різних прибутків, а пізніше порівню ділили їх між усіма лавниками⁵³.

Види міських судів. У Львові, як і в інших великих містах Речі Посполитої, існував широкий спектр міських судів, щоб задовольнити потреби в судочинстві широкі кола населення. За А.Чоловським, львівський міський суд поділявся на такі види:

1. В'їтівський суд (*officium advocatiale*), склад та обов'язки якого описані вище.

2. Гайні необхідні суди (*iudicia necessaria bannita*): відбувалися три рази на тиждень (понеділок, четвер і суботу), їм підлягали справи про рухоме майно та майнові шкоди й борги осіб.

3. Гайні звичайні суди (*iudicia exposita bannita*): відбувалися раз на 15 днів і розглядали насамперед справи про нерухомість, спадщину, дарування, борги тощо.

4. Гайні принагідні суди чи для гостей (*iudicia oportuna vel hospitum bannita*): скликалися у разі суперечки між іноземцями або іншими купцями та львівськими міщанами.

5. Гайні нагальні кримінальні суди (*iudicia ardua criminalia seu manualis facta*): проходили кожного разу, коли бурмістер прислав спійманого на гарячому злочинця. При цьому після вироку негайно відбувалося його виконання.

6. Бургграфські чи великі суди (*iudicia burgrabia seu magna*): вони проводилися три рази на рік, відповідно до встановленого церемоніалу (5 лютого, 27 червня та 18 листопада) при керівництві бурми́стра, а не ві́йта, котрий також мав бути присутнім. На них розглядалися найважливіші для всього міста справи.

Із середини XVIII ст. ці суди злилися в єдиний міський суд⁵⁴.

Вірменська юрисдикція. Особливістю устрою міста Львова, на відміну від інших більших міст Речі Посполитої, було врахування існування національних громад у місті. Уже у привілеї Казимира III від 1356 р. передбачалося утворити національні судові адміністративні інституції для вірменів, русинів-українців, татар і навіть євреїв⁵⁵.

Початок правового регулювання громада львівських вірмен вела з руських княжих часів. Підставою для цього стала грамота князя Федора Дмитровича, нібито надана 1062 р. вірменам-воїнам, які отримали запрошення приїхати у Русь. Всебічна джерелознавча критика цього документа підтвердила думку про його фальсифікацію⁵⁶.

На переконання польського вченого О.Бальцера, який всебічно вивчав правові стосунки львівських вірмен періоду середньовіччя, вірменська громада Львова у давньоруські часи мала власного ві́йта й окрему юрисдикцію⁵⁷. Проте вірогідних документальних свідчень щодо цього до нас не дійшло. Першим надійним пунктом відліку правового забезпечення вірменської громади Львова є лише маґдебурзький привілей 1356 р.⁵⁸ Із перелічених у ньому національних громад (українці, вірмени, євреї, татари, сарацини) тільки вірмени змогли максимально скористатися з можливості організації власних автономних органів судочинства. У Львові традиційно існувало вірменське ві́йтівство. Про це свідчить не лише привілей 1379 р., а й інші документи другої половини XIV ст.⁵⁹ Проте реально інститут вірменського ві́йтівства не одержав схвалення королівської влади в дипломі, де чітко були б виписані всі основні положення його юрисдикційного статусу та маєткові права ві́йта. Це спричинило непорозуміння між міською радою і вірменською громадою.

У час найбільшого посилення впливів при королівському дворі львівського старости та воєводи Андрія Одровонжа, зацікавленого у послабленні міської влади, вірменське ві́йтівство, за королівським привілеєм від 23 листопада 1462 р., здобуло цілковиту незалежність від міських судів – судова автономія львівських вірмен стала повною⁶⁰. Однак після смерті Андрія Одровонжа в 1464 р. міська влада у 1469 р. домоглася привілею, за яким вірменське ві́йтівство ліквідовувалося взагалі, а не тільки як окрема правова інституція⁶¹. Відповідно до привілею 1356 р., забезпечувати судочинство між вірменами мав міський ві́йт разом із вірменськими старшими.

Сигізмунд I спробував декретом від 2 березня 1510 р. розмежувати повноваження міського та вірменського судів⁶². Виключній юрисдикції міського суду підлягали справи про нерухоме майно, успадкування, а також кримінальні – вбивства, крадіжки, насильства й поранення. У наступних королівських документах це положення отримало назву «чотирьох статей», які мали розглядатися тільки міським лавничим судом. Усі інші справи, в яких зацікавленими сторонами виступали вірмени, повинні були вирішуватися на вірменському суді у складі міського ві́йта та вірменських старших. У 1518 р. король Сигізмунд I підтвердив декрет від 1510 р. і знову уточнив правові проблеми вірменської юрисдикції⁶³.

У 1519 р., за королівським декретом, із вірмено-кипчацької мови на латинську був перекладений «Вірменський статут», що був підґрунтям вірменської юрисдикції⁶⁴. Цей правовий документ опирався на давні традиції судочинства на історичній батьківщині вірмен, що були зафіксовані Мхітаром Гошом у

XII ст., а також враховував різноманітні запозичення правових норм маґдебурзького права.

У 1549 р. вірмени одержали привілей про непідлеглість іншим судам, окрім суду власного вірменського права, в якому повинні були засідати вїйт міського маґдебурзького суду та старші вірменської громади⁶⁵. Це посилювало автономність вірменської юрисдикції у місті. Але й у другій половині XVI ст. з'являлися все нові й нові підстави для судових суперечок між міською католицькою та вірменською громадами. Польський король Сигізмунд Август у 1563 р. намагався в одному декреті зняти всі напружені моменти цього взаємного протистояння⁶⁶. Від того часу вірмени могли обирати не 6, а 12 вірменських старших. У міській книзі виборів за 1578 р. уперше зафіксовано вибір вірменських старших, реєстр яких вписано зразу ж після лавників⁶⁷.

1578 р. приніс вірменам зрівняння в усіх правах із домінуючою у політично-му житті міста польською громадою⁶⁸. За королівським привілеєм, на вірмен поширювалися ті ж закони та вільності, що і на польських міщан (як при торгівлі сукном та різними алкогольними напоями, так і в ремісничій діяльності тощо). Водночас повністю зберігалися попередні права на автономну вірменську юрисдикцію. Заперечення міської влади, «що вірмени, з огляду на різницю у мові та релігії, не є їм рівними та тільки до вільності (права) складу і несплати мит є допущені і до певних меж вільностей є включені з-поміж інших львівських міщан», король не брав до уваги. Певно, влада більше дбала про збільшення державних прибутків, які могли принести підприємливі львівські вірмени, користуючись з обіцяних у привілеї торговельно-економічних пільг.

Із початку XVII ст. прерогативи вірменських старших у власній та міській громаді істотно зростали. 1616 р. король Сигізмунд III, покликаючись на попередників, піддав усіх вірмен під юрисдикцію вірменських старших⁶⁹. Вона поширювалася не лише на податкові зобов'язання вірмен, а й на всі інші внутрішні питання життя громади. Ухвалені керівниками рішення мали виконуватися в громаді, а в разі незгоди чи непослуху старші могли карати порушників ув'язненням або грошовими штрафами.

Та чи не найважливішими для вірменської спільноти були ті королівські привілеї, які включали її представників до контрольних і рахункових органів міської влади та посилювали їхню роль у цих органах. 1678 р. вірменські старші⁷⁰ домоглися автономності двох представників у комісії, що займалася оцінкою нерухомості при складанні податків⁷¹. Тепер двоє вірменських старших оцінювали майно тільки членів своєї громади, не втручаючись до оцінювання майна представників інших спільнот. Це поліпшило становище вірмен. Адже досі польські представники у комісії з оцінювання нерухомості, яким належало у ній більшість голосів, накладали на неполяків більші податки.

У 1686 р. король Ян III видав великий за обсягом декрет, в якому вкотре врегульовувалися правові взаємини між маґістратом і вірменами⁷². Відповідно до цього декрету, вірменські старші почали називатися «вірменськими суддями» (під заборонаю називатися райцями чи вірменськими старшими), їм знову було підтверджено право вступати у стрілецьке братство. 12 вірменських суддів почергово: 6 суддів на один рік, 6 інших – на другий рік позбавлялися обов'язку сплачувати податки з кам'яниць, в яких мешкали. Важливими для вірмен були ухвали про введення одного з них до «комісії 10–и» для заслуховування звітів та фінансових рахунків міста і про входження до оцінювальної комісії нерухомих маєтків уже не двох, а трьох представників вірменської громади.

Після першого поділу Речі Посполитої та переходу Галичини до Австрійської імперії у 1772 р. верхівка вірменської громади у поданні до нових властей краю від 1774 р. намагалася переконати їх у потребі не лише зберегти дві юрис-

дикції у місті – «польську» та вірменську, а й зробити останню цілком незалежною. У заяві вірменської громади, підписаній її директором Григорієм Никоровичем, вказувалася одна з головних підстав для такого кроку австрійської влади: до краю прибували вірмени зі Сходу, тому варто було зберегти юрисдикцію для кращого ведення торгівлі та збільшення кількості нових мешканців, які сплачуватимуть податки⁷³. Львівські вірмени пропонували також такі умови для їхньої юрисдикції: 1) щоб вона мала прямо залежати від «найвищого управління»; 2) скасувати «чотири статті», що належали до компетенції міських судів, і це вносило плутанину у судову діяльність; 3) щоб на вірменському суді президував вірменський директор, а не міський війт; 4) щоб усі вірмени Австрійської імперії одержували право апеляції до вірменського суду у Львові; 5) щоб для урядовців вірменської юрисдикції визначалася платня, як і для інших урядовців⁷⁴. Проте австрійський уряд не прислухався до цих побажань провідників нечисленної вірменської громади (1787 р. у Львові налічувалося понад 200 вірмен) й ухвалою від 24 березня 1784 р. скасував вірменську юрисдикцію та приєднав її до міського уряду⁷⁵.

Руські старші та руська (українська) автономія. Найчисленніша за князівських часів українська громада після захоплення Львова Казимиром III потрапила у скрутне становище «чужих» на своїй землі. В окремі періоди XIV–XV ст. представники руської (української) спільноти ще входили до складу міської ради⁷⁶. А вже на початку XV ст. українців, які мешкали в середмісті Львова, було дуже мало – щонайбільше 30 родин, що сплачували податки зі своєї нерухомості⁷⁷. Звичайно, значно більше налічувалося українських ремісників, некваліфікованих найманних працівників або селян, які, проживаючи у середмісті та на передмістях Львова, не входили до жодних середньовічних реєстрів платників податків. Тимчасом політичне право та голос у вирішенні питань міського життя могли мати, власне, міщани, тобто повноправні громадяни міста, які володіли нерухомістю у ньому (зауважимо, за все XV ст. міське право Львова отримали тільки 32 українці⁷⁸). Тому досить довго нечисленні львів'яни-українці, які селилися, в основному, лише в одному кварталі міста – навколо вулиці Руської, не могли ефективно обстоювати свої інтереси.

На початку XVI ст. почала зростати активність української громади в економічному, культурному та релігійному житті⁷⁹, здійснювалися перші спроби правового самозахисту. Внаслідок цього у 20-х рр. XVI ст. польський король Сигізмунд I видав два декрети у процесах між українською громадою та райцями міста Львова⁸⁰.

Після укладення Люблінської унії українці домоглися у польського короля Сигізмунда Августа привілею від 20 травня 1572 р.⁸¹ Цього разу, на відміну від двох попередніх спроб домогтися справедливості в короля, українська громада таки здобула грамоту, яка вирішувала більшість проблем релігійного, економічного, правового та культурного життя. Насамперед українці були зрівняні в усіх правах і домінуючими у місті польськими міщанами католицької віри, що виявилось у наданні можливості кожному з українців бути обраним до міської ради, безперешкодно отримувати міське право Львова та складати присягу, як і міщани-поляки. Усі привілеї та прерогативи, якими володіли польські міщани, стали повністю доступними й для українців Львова.

Привілей 1572 р., на жаль, не став реальністю – його положення не ввійшли в дію через спротив польської громади міста, яка розпочала у королівських судах боротьбу за відміну цього несприятливого для них, на їхню думку, привілею. І хоча українська спільнота отримувала підтвердження грамоти Сигізмунда Августа його наступниками у 1574 та 1577 рр.⁸², однак вплив польської католицької громади при королівському дворі виявився сильнішим. Декретом від 21 червня 1578 р. король Стефан Баторій фактично скасовував усі положення привілею 1572 р.⁸³, який так і не був втілений у життя.

Дослідники простежують взаємовплив релігійного та етно-національного чинника на прикладі українців у XVI–XVII ст.⁸⁴ Особливо яскраво це виявлялося у другій половині XVI ст., коли національні інтереси львівської української спільноти почала репрезентувати релігійна організація – братство при міській Успенській церкві. Керівники Успенського братства перебрали на себе обов'язки речників і захисників усієї української громади міста. Відтоді всі привілеї, що стосувалися українців та їхніх церков чи монастирів, почали зберігатися в архіві братства⁸⁵.

Із початку XVII ст., коли формувалася нова владна інституція – зібрання усіх станів та націй міста – до їхнього складу включали руських старших (*seniores Ruthenorum*), що обиралися зі складу Успенського Ставропігійського братства. Таким чином, влада міста намагалася інституційно залучити руську громаду до управління містом. Однак керівники руської громади мали на меті брати активну участь в управлінні містом і мати доступ до всіх економічних привілеїв, а не формально голосувати в «зібранні всіх станів та націй», де більшість голосів при розгляді будь-яких питань належало б католицькій громаді Львова.

Їхні прагнення найбільш компромісно були сформульовані в інструкції посланцям Успенського братства на сейм у 1609 р. Хоча спочатку українці вимагали повного зрівняння їх у правах із польським населенням, вони усвідомлювали, що досягнути цього буде важко, і в одному з наступних пунктів запропонували королеві ввести в місті «особное свое руское право і цехи, і уживання обходов місцких, яко в Каменцу Подолском народу рускому»⁸⁶. Початком цієї «руської» юрисдикції, на переконання братчиків, став би дозвіл українським («руським») старшим, міщанам і передміщанам рекомендувати прибулих до Львова українців до прийняття міського права та вступу до ремісничих цехів.

Львів'яни орієнтувалися на руську юрисдикцію, що існувала у Кам'янці-Подільському з 1491 р. За привілеєм Казимира IV, українська громада обирала війта, який отримував владу судити всіх міщан руської «нації» з правом карати на смерть, а руська юрисдикція звільнялася від влади воєвод, каштелянів та інших королівських урядників⁸⁷. Проте у 1670 р. руську юрисдикцію в Кам'янці-Подільському було ліквідовано через інкорпорацію до польської з рівністю прав обох громад (польської та української) в магістраті⁸⁸.

Якби надії братчиків на окрему руську юрисдикцію у Львові виявилися марними, то посланці мали просити короля надати право «яко орменом лвовским, приходнем ту до паньств его королевское милости». Ще іншим, але гіршим, на думку українців Львова, виходом могла бути така ж автономія в економічній ділянці («при обходех купецьтв и ремесел») як у львівських євреїв, які організували два цехи з ремісників різних ремесел⁸⁹.

Українська громада змушена була йти до правового рівноправ'я поступово. За королівським декретом 1686 р., українські старші, поряд із вірменськими, одержали змогу обрати двох представників до міської комісії, що оцінювала рухоме та нерухоме майно при накладанні податків⁹⁰. У 1692 р. на засіданні було виділено п'ять представників від братства «на ратушу» для захисту прав української громади⁹¹.

Взаємини української громади та магістрату знову загострилися наприкінці XVII ст., коли в конфлікті руських старших і регента міської громади про першість голосування на «зібранні станів та націй» міста райці підтримали регента⁹².

Українці кілька разів вдавалися до прямого королівського захисту та судового втручання для захисту власних інтересів. У 1699 р. українська громада через королівський мандат здобула формальне право голосувати на «зібранні станів та націй» міста, подаючи голос у черзі перед регентом міської громади⁹³.

Черговість голосування було одним з ознак престижності міських інституцій і спільнот. Досить швидко регент одержав судовий позов короля щодо незаконного надання українській громаді цієї грамоти. Згодом, у 1700 р., українці добилися ще одного декрету з підтвердженням попереднього, вигідного для них рішення, але справа знову затрималась у королівських судах⁹⁴. Судова тяганина, що тривала у 1699–1701 рр., формально завершилася перемогою руських старших, які домоглися на свою користь декількох королівських декретів. Тим часом райці вирішили взагалі не допускати українських старших на «зібрання станів та націй» міста, оскільки, за їхнім твердженням, справа про черговість голосування з регентом нібито остаточно ще не завершена. У королівському мандаті з цього приводу також наказувалося магістрату не змушувати «непотрібними карами» українців до підписання не вигідних для них ухвал.

У XVIII ст. (1713, 1745, 1753 рр.) величезними зусиллями українська громада домоглася видання королівських декретів, які запроваджували й регламентували правову та економічну рівноправність української й польської громад⁹⁵. Проте реалізація цих прав ускладнювалася сильним спротивом із боку польського магістрату.

22 лютого 1745 р., у день виборів урядовців міста, королівська комісія у складі тільки двох осіб – луцького суфрагана Геронима Шептицького та перемишльського стольника Василя Устрицького – після відмови райців добровільно допустити українців до міських посад, оголосила королівський декрет і своїм рішенням затвердила вибір на звільнені місця до раецького уряду – Георгія Коція, до лавничого – Якова Русяновича, Михайла Горошка та Михайла Ляковського, а ще сімох українців – до колегії «40-а мужів»⁹⁶. Однак це розпорядження залишалось тільки на папері, тож пізніше твердження істориків про реальне досягнення рівноправ'я українців із поляками не відповідають дійсності⁹⁷. Магістрат рішуче заперечив факт обрання українців до міських органів влади, королівську комісію назвав «руською» за складом, а її ухвали – порушенням права міста Львова на вільний вибір міських урядовців. 23 лютого 1745 р. магістрат на засіданні міського суду також протестував проти виборів, здійснених комісарами «з руської нації», та проти осіб, які претендували на посади райці, лавників і членів колегії «40-а мужів». У протесті знову наголошувалося на вільному праві вибору міських урядовців без втручання зовнішніх чинників.

Утім, у результаті судових перипетій тільки кілька українців змогли увійти до складу ради в різний час у другій половині XVIII ст.: Георгій Коцій, Василь Ілляшевич та деякі інші, які, однак, не могли реально впливати на прийняття рішень з точки зору інтересів української громади.

«Третій стан» та інші представники громади. Паралельно з посиленням впливу міської ради в першій половині XVI ст., коли посади райців стали позитивними, королівська влада звернула увагу і на позицію міської громади. У 1526 р. із королівської канцелярії вийшла грамота про заснування комісії «10-и» для заслуховування рахунків витрат міської ради – в складі чотирьох лавників та шістьох представників громади⁹⁸. Із 1686 р. склад комісії змінився, що стала вже «комісією 11-и»: до її складу входили чотири лавники, два вірменських старших та п'ять осіб з «40-а мужів». Наприкінці кожного року проходив підрахунок прибутків і видатків. Члени комісії, склавши присягу перед магістратом про правильний і точний підрахунок, вивчали реєстри прибутків та витрат. Якщо траплялася якась помилка, то вони зверталися до належного органу. У разі неясності та сумніву записували справу до «надзвичайних книг» (in librum exorbitantiarum). Після цієї реляції, поданої до магістрату, останній мав дати на ці сумніви та неясності письмову відповідь.

Ще більшими правами була наділена комісія «40-а мужів» (quadragintavirat), утворена за декретом Стефана Баторія 1577 р.: вона не тільки мала повно-

важення контролю за діяльністю ради, а й впливала на прийняття рішень⁹⁹. Інститут був заведений за зразком Кракова¹⁰⁰. До його складу обирали по двадцять представників купецького стану та ремісничих цехів. Із початку XVII ст. колегію очолював регент, посада якого пізніше набула великої ваги у місті. Уже у другій половині XVII ст. регент, як представник громади, поряд із райцями, брав участь у делегаціях міста на сейми королівства. Як свідчать реєстри виборів міських урядів, щороку регент переобирався¹⁰¹ і його посада не мала позитивного характеру.

Ширше про обов'язки колегії «40-а мужів» ідеться у декреті 1682 р. Члени колегії повинні дбати про громадське добро всього міста, захищати права міста, щоб не порушувалися прийняті декрети, примножувати прибуток міста, щоб стягувалися вірно і точно податки чи збори, що йдуть до міської лонгерії, отримувати рахунки з прибутків і видатків від економів; проводити щокварталу на чолі з регентом засідання. На цих засіданнях члени колегії «40-а мужів» вирішували питання про добрий порядок міста, виконували інші обов'язки окремо від магістрату в різних справах, наприклад, під час пошестей тощо¹⁰².

Вибори їхні проходять як лавників, із купців та старших цехів за декретом 1746 р. (ст. 95 копіарія).

Наприкінці XVI ст. в управлінні містом з'явилася ще одна структура – так звані «стани та нації» (*ordines et nationes*)¹⁰³. Власне, її формування почалося ще до появи колегії «40-а мужів». У 1576–1577 рр. католицька громада («поспільство»), поборюючи владу міського патриціату в керівництві містом, намагалася залучити до спільної акції українську та вірменську громади («нації»)¹⁰⁴. Ця співпраця виявилася недовготривалою, мабуть, тому, що обидві громади вели суперечки за рівноправне становище в місті. Та невдовзі зібрання «станів і націй» знову стало інструментом міських політиків. 13 травня 1601 р. датується свідчення Йоганна Альпека про письмове зобов'язання лавників, представників колегії «40-а мужів», вірменських і руських старших вести своїми коштами судову акцію проти райців¹⁰⁵. Із 1615 р. у львівських міських книгах виділяється окрема категорія книг, куди вносилися ухвали та рішення «станів і націй» міста Львова¹⁰⁶. У 1622 р. міська рада затвердила порядок голосування на «зібранні станів та націй»¹⁰⁷. За цим порядком визначалося п'ять станів і націй міста, які мали голосувати в такому порядку: лавники, вірменські старші, представники купців, ремісників та руські старші. Завершував голосування регент громади.

Зібрання станів та націй проводили засідання у справах, належних до інтересів всього міста, а саме щодо стягнення податків, контрибуцій, складок тощо¹⁰⁸. Як свідчать збережені документи про діяльність цього міського органу в другій половині XVII ст., він швидко перетворився у важіль впливу католицької (польської) громади, що мала більшість голосів і на засіданнях узаконювала власні рішення щодо фіскальної та податкової політики, часто з некористю для двох інших громад. Тому й українці, і вірмени з того часу почали уникати «консультацій» та засідань у ратуші, про що дізнаємося зі скарг і протестів міських урядовців¹⁰⁹.

Міська громада зі своїх представників у XVII–XVIII ст. також створювала ще кілька комісій, які впливали на окремі сторони міського життя: комісія для стягування заборгованостей, комісія для нагальних випадків, комісія для оцінювання нерухомості при складанні податків.

Канцелярія. Із початку локації міста у Львові була канцелярія, якою керував писар, проте перша згадка про нього відноситься до 1359 р.¹¹⁰ Міський писар, очевидно, один виконував обов'язки зі своїми помічниками, яких було кілька. Так, у міських рахункових книгах за 1422 р. згадуються руський писар, що брав певне винагородження за свою роботу, і, мабуть, займався написанням документів руською мовою¹¹¹.

Із 1576 р. у міських реєстрах виділилися дві категорії «урядових» писарів: один – раецького та вірменського уряду (*notarius officii consularis et iudicii civilia Armenicalis*), другий – міського маґдебурзького суду та вйтівського уряду (*notarius iudicii civilis magdeburgensis et officii advocatialis*). Вони у своїх урядах окремо вели справи, займалися декретами, постановами, свідченнями та іншими судовими й позасудовими документами, особисто вписували в чистовики, вносили їх у протоколи, видавали витяги з документів на вимогу сторін. І якщо старанно виконували свої обов'язки, отримували платню й утримання, використовуючи двох чи більше канцеляристів.

Із 1608 р. почали також обирати присяжного писаря лонгерії (*notarius aecomoniae civitatis*), який вів протоколи засідань, книги прибутків та видатків, вносив контакти про міські землі до актів.

За інформацією Дениса Зубрицького, раецький і лавничий писарі отримували у 1576 р. кожен по 15 зл. на квартал¹¹², а за «Описом прав та привілеїв міста Львова», раецький писар мав наприкінці XVIII ст. річну платню 500 зл., писар міського суду – 300 зл.¹¹³ Згідно з королівськими декретами, особливо Владислава IV від 1642 р., вони повинні були мати в місті помешкання. Насправді ж тільки раецький писар мав вільний дозвіл на проживання у так званій писарській кам'яниці поблизу Єзуїтського костелу.

Писарі, крім платні, мали додаткові приробітки. Наприкінці існування Речі Посполитої раецький писар отримував винятково на свою користь від будь-якої судової вимоги – 27 гр., за непояву в судовому засіданні якоїсь із сторін (*a contumacia parte*) – 15 гр., від написання попереднього декрету – 1 зл., від остаточного декрету – 3 зл. Лавничий писар отримував третю частину від усіх такс міського лавничого суду, а від вйтівського уряду – половину прибутку разом з іншими особами, що засідали на суді. Проте в австрійський час згадані приробітки були скасовані.

Далі додатково вони мали прибуток від канцелярських справ: від прийняття будь-яких трансакцій, а саме продажів, донацій, уступлень, оголошень реляцій возних та внесення різних документів – по 1 зл.; від витягу будь-якої трансакції – 3 зл., від витягу декрету – 3 зл. Якщо траплявся декрет чи витяг на кількох аркушах, то від кожного аркуша – по 1 зл.¹¹⁴

Протягом більше чотирьохсот літ існування маґдебурзького права у Львові міські писарі вели такі основні категорії книг: раецького уряду (*inducta officii consularis*) з 1461 по 1787 рр. – 132 томи; вйтівського уряду (*inducta officii advocatialis*) з 1559 по 1785 рр. – 70 томів; протоколи того ж суду (*protocolla officii advocatialis*) з 1577 по 1787 рр. – 36 томів; міського лавничого суду (*inducta officii civilis*) з 1521 по 1787 рр. – 66 томів; протоколи того ж суду (*protocolla actorum scabinalium*) з 1577 по 1699 рр. – 18 томів; книги вірменського суду (*acta iudicii civilis Armenorum*) з 1537 по 1783 рр. – 24 томи; книги резигнацій (*resignationum*) з 1441 по 1685 рр. – 11 томів; книги комісії присяжних (*officii dominorum iurisfidelium*) з 1524 по 1784 рр. – 25 томів; книги заповітів (*testamentorum*) з 1641 по 1659 рр. – 9 томів. Крім того, у міському архіві відклалися рахункові книги про сплати різних видів податків: шосу, чиншу, шелязного, подимного, поголовного, штукового податків, реєстри виборів та прийняття до міського права тощо¹¹⁵.

Міський синдик. Важливою посадою у місті був синдик. Перша згадка про початок цього уряду датується 1421 р., коли, за дорученням міської ради, певні доручення на користь міста виконував Миколай, син Андрія зі Стрілиць, «*procurator consulum Leopoliensibus*»¹¹⁶. Очевидно, у той час посади й обов'язки міського синдика та прокуратора ще не розділялися. Із 1457 р. рада бере Станіслава Бруновського з Перемишля на постійно за синдика або ж прокуратора «*pro defendendis causis civitatensibus*» з річною платнею 10 гривень¹¹⁷. Обирали синдика райці, як і

інших урядовців, щороку 22 лютого в день Катедри Св. Петра. У 1661 р. король Ян Казимир видав рескрипт, за яким райці під загрозою скасування результатів виборів мали обирати писарів і синдика лише з-поміж докторів¹¹⁸. Синдик мешкав у будинку писаря та мав наприкінці існування Речі Посполитої 600 зл. платні. У його обов'язки входило опікуватися сиротами, бідними міщанами, дбати про права міста, вести кореспонденцію з іншими особами у неважливих справах.

Інші міські урядники. Поряд із писарями та синдиком, у місті були й інші допоміжні уряди, що отримували сталу платню.

Інстигатор або прокуратор (*instigator seu procurator*). До його прямих обов'язків входило публічне оскарження, проведення попереднього слідства, позов порушників законів та приписів моральності до раецького або лавничого судів.

Судові обов'язки від імені міста також виконували присяглі судові речники (*ferendarii iurati causarum*). Їхнім завданням було виступати в судових справах від імені сторін, що оплачували їхні послуги¹¹⁹.

Особливим і невідомим в решті міст Речі Посполитої урядом був уряд перекладача (*interpres; proxoneta*). Він виконував функції посередника між містом та закордонними купцями. Отже, мусив знати східні мови¹²⁰. Перекладач, окрім економічних, виконував також поліційні функції, дбаючи про те, щоб у місто не потрапили ворожі шпигуни. Місто викупило посаду перекладача, отримавши королівський привілей Владислава III від 16 червня 1441 р.¹²¹ Здебільшого перекладачами ставали вірмени та греки, які були обізнані зі східними мовами і торговими звичаями та могли заплатити певну суму в міську скарбницю за оренду цього уряду. Часом були такі періоди, коли на посаді міського перекладача було кілька осіб, прізвища яких і вносилися до урядових реєстрів.

Серед урядовців нижчого рангу у місті Александр Чоловський також виділяє підвійтів передмість (*viceadvocati suburbiorum*), що мали владу над старшими вулиць, а також війтів міських сіл (*viceadvocati villanorum*). Серед основних обов'язків цих дрібних урядовців, яких щорічно обирали разом з іншими урядовцями, були поліційні функції, опіка над пожежним, санітарним станом тощо.

Міська служба. На найнижчому щаблі міської владної ієрархії були міські службовці, котрі виконували вузькі функції, але необхідні для функціонування міського організму: воротарі (*clavigeri portarum*), що відкривали та закривали в час потреби міські брами¹²²; одвірний ратуші (*ostiarius praetorii*), який виконував дрібні адміністративні доручення міської ради; трубач (*tubicinator*); доглядач ваги (*ponderator*); рурмістр (*aqueductor*); доглядач витоплювальні воску та воскобійні (*cerrefrixor et cerepressor*); лісний (*silvarius*); кат (*tortor*) та деякі інші службовці, число яких було несталим у різні періоди¹²³. Обов'язки поліціантів у місті здійснювали пахолки чи ціпаки (*famuli, familia pretoriana*), число яких наприкінці XVIII ст. сягнуло 12 осіб¹²⁴. Для зростаючого Львова ця кількість, звичайно, була недостатньою.

Отже, система владних інституцій Львова почала формуватися від часу прийняття магдебурзького права. Головною службовою особою у місті був війт, який мав діничний характер, і його номінування залежало від пануючого. Війт міста, за локаційним привілеєм Казимира III від 1356 р., виконував основні судові та адміністративні функції. Крім війта, у місті існувала раецька та лавнича колегії, що разом становили магістрат (рада і лава) – самоврядний орган повноправних жителів міста. Після викупу вільності містом у 1378 р. саме до раецької колегії переходить керування містом.

До початку XVI ст. обрання райців відбувалося за участю громади з наступним підтвердженням номінованих кандидатів на посади пануючим або його представником. Але за ординацією 1519 р. Львівська рада набуває позитивного характеру, а кооптація в члени ради стала фактично справою тіль-

ки самих райців. Прагнення львівських старост отримати вплив на вибори райців не були підтримані королівською владою. До кінця існування маґдебурзького права у Львові щороку при керівництві міста шість керуючих львівських райців замінювалися шістьома старими райцями. Львівський староста або його представник, відбираючи присягу на вірність королю в день виборів, мав право тільки номінувати з числа райців одного кандидата на королівського бурмістра. Інших двох бурмістрів обирали самі райці та представники громади.

Лава як судова колегія, очевидно, відразу мала позитивний характер, очолювалася війтом і здійснювала основні судові функції у місті, залишаючи апеляцію від своїх вироків до міської ради. Посада лавника була щаблем для того, щоб увійти до складу раецької колегії.

Без доступу до керівних органів міста були численні некатолицькі громади, що мешкали у Львові: русини-українці, вірмени й євреї. Останні, маючи судово-адміністративну автономію у рамках держави, й не прагнули здобути керівні адміністративні місця у Львові. А українці та вірмени у різний спосіб намагалися прийти до влади. Вірмени опиралися на судово-адміністративну автономію, яку спочатку очолював вірменський війт, а від 1469 р. – вірменські старші. Із того часу формально вірменський суд очолював уже міський війт, проте всі засідання відбувалися за участю вірменських старших. Із 1686 р. вони отримали право називатися вірменськими суддями.

Із різних насамперед політичних та економічних причин пізніше від вірменської розвинулася руська громада. Тільки у 1578 р. вона здобула право повної рівноправності з католицькою громадою міста, за яке довелося довгі роки і навіть століття вести судову суперечку у королівських судах. Певною сатисфакцією для української громади була участь руських старших у зібраннях станів та націй Львова, що організовували від початку XVII ст.

Із набуттям позитивного характеру львівською радою на початку XVI ст. активізувався рух міської громади, щоб здобути контроль за діями влади, насамперед в економічній та фінансовій сфері. У 1526 р., за королівським привілеєм, з'явилася «комісія 10-и» для заслуховування раецьких рахунків, а з 1577 р., за прикладом столичного Кракова, виникла «колегія 40-а мужів» (*quadragintavirat*), що володіла ширшими контрольними повноваженнями.

Система міської влади у Львові, що виробилася у польський період панування, певний час залишалася і за австрійської окупації, поки у 1786 р. не була скасована дія маґдебурзького права і тих владних інститутів, що були пов'язані з ними.

¹ *Iuris provincialis, quod Speculum Saxonum vulgo nuncupatur libri tres...* / Ed. Nicolaus Jaskier. – Cracoviae, 1535; *Iuris municipalis Magdeburgensis liber vulgo Weichbild nuncupatus* / Ed. Nicolaus Jaskier. – Cracoviae, 1535; *Szczerbicz P. Ius municipale. Prawo miejskie Magdeburgskie.* – Lwow, 1581.

² *Bogucka M., Samsonowicz H. Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej.* – Wroscław etc., 1986. – S.50–51.

³ *Czołowski A. Pogląd na organizację i działalność władz miejskich do 1848 r. // Miasto Lwów w okresie samorządu (1870–1895).* – Lwów, 1896. – S.XXV–XXIX.

⁴ Див. огляд дискусій на цю тему: *Гошко Т. З історії вивчення проблеми самоврядування міст України в XVI–XVIII ст. // Україна в минулому.* – К.; Львів, 1993. – Вип. 4. – С.41–42; *Janeczek A. Studia nad początkami Lwowa. Bilans osiągnięć i potrzeb badawczych // Rocznik Lwowski.* 1993–1994. – Warszawa, 1994. – S.15–16; *Капраль М. Привілей 1356 р. як повторне надання маґдебурзького права для міста Львова // Львів: місто, суспільство, культура.* – Львів, 1999. – Т.3. – С.11–15.

⁵ *Janeczek A. Excerptis schismaticiS. Uposzedzenie Rusinow w przywilejach prawa niemieckiego Wladyslawa Jagielly // Przegląd Historyczny.* – Warszawa, 1984. – Т. LXXV. –

Z. 3. – S.527–542. З огляду на це, не можна погодитися з принагідно висловленою думкою Н.Яковенко, котра заперечувала існування заборон для українців займати уряди у міських органах самоврядування: «Траплялося, що спроби усунути некатоліків від організованого міського життя переміщалися з цехів на міську громаду в цілому, хоча спеціальних застережень проти русинів у текстах маґдебурзьких привілеїв ми не знайдемо» (Яковенко Н. Історія України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1998. – С.87).

⁶ Згадки про українців у міській раді за роками див.: *Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова. – Львів, 2002. – С.35 («Nicolaus Ruthenus», 1359 р.), 66 («Hanuszko Czerkes Rusin», 1407 р.), 70 («Nicolaus Reusse», 1410 р.), 70 («Neco Reusse», 1411 р.), 75 («Jan Czerkis Rusin», 1418 р.). У документі 1425 р. про засвідчення присяги королю в повному реєстрі львівських міських урядників і посадовців вказується тільки цехмістр шевців «Petrus Ruthenus (Петро Русин)» (Там само. – С.81).

⁷ Порівн.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. V. – С.243–244.

⁸ Детальніше див.: *Капраль М.* Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, 2003. – С.152–155.

⁹ Там само. – С.195.

¹⁰ *Gilewicz A.* Przyjście do prawa miejskiego we Lwowie w latach 1405–1604 // Studia z historii społecznej i gospodarczej, ро́wнїжscone prof. Fr.Bujakowi. – Lwyw, 1931. – S.378.

¹¹ Ibid. – S.379.

¹² Детальніше див. нещодавне видання реєстрів прийняття до міського права Львова: *Album civium Leopoliensium. Rejestry przyjście do prawa miejskiego we Lwowie (1388–1783)* / Wyd. Andrzej Janeczek. – Poznac; Warszawa, 2005. – Т. 1–2.

¹³ *Капраль М.* Привілей 1356 р. як повторне надання маґдебурзького права для міста Львова // Львів: місто, суспільство, культура. – Львів, 1999. – Т. 3. – С.12.

¹⁴ Привілей міста Львова XIV–XVIII ст. / Упор. М.Капраль (*Monumenta Leopolitana* (Львівські історичні пам'ятки. – Т. 1) (далі – Привілеї. – Т. 1). – С.41–42.

¹⁵ Там само. – С.229–231, 243–248.

¹⁶ *Szojcowski A.* Op. cit. – S.XXXI. Збережені реєстри виборів райців за 1460–1514 рр. у більшості випадків виявляють щорічну ротацію раєцької колегії, коли три райці з старого складу ради знову обиралися до нової раєцької колегії, а число старих райців, які хоча раз ставали райцями, могло бути необмеженим (Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 698).

¹⁷ Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України (далі – ЛНБ). – Ф. 4 (Баворовських). – Оп. 1. – Спр. 1360 (*Jurium et privilegiorum urbis Leopoldis ad puncta ab inclito officio circulari capitaneali Leopoliensi civitati porrecta descriptio*). – Арк. 19 зв.

¹⁸ Там само. – С.21.

¹⁹ ЦДІАУЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 8. – С.102 (1465 р.); Спр. 648. – С.29 (1572 р.) та ін.

²⁰ ЛНБ. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 1360. – Арк. 21.

²¹ Там само. – Арк. 22.

²² Там само. – Арк. 23.

²³ Привілеї. – Т. 1. – С.41–42.

²⁴ ЛНБ. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 1360. – Арк. 28.

²⁵ *Szojcowski A.* Op. cit. – S.XXXVII.

²⁶ Детальніше опис економічних функцій львівської ради див.: *Szojcowski A.* Op. cit. – S.XXXVIII.

²⁷ Ibid. – S.LVII–LVIII. Вибори до водопровідної каси відбулись у реєстрах тільки з 1671 р. (ЦДІАУЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 649. – С.321).

²⁸ *Badecki K.* Archiwum Akt Dawnych Miasta Lwowa. – Lwyw, 1935. – Т. IV. – S.XIII.

²⁹ ЛНБ. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 1360. – Арк. 30 зв.

³⁰ Там само. – Арк. 22.

³¹ *Szojcowski A.* Op. cit. – S.XXXIX.

³² Привілеї. – Т. 1. – С.319–320.

³³ ЛНБ. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 1360. – Арк. 24 зв. – 25.

³⁴ Там само. – Арк. 23зв.

³⁵ *Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова. – С.120–121.

- ³⁶ ЛНБ. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 1360. – Арк. 26зв. – 27.
- ³⁷ Там само. – Арк. 28.
- ³⁸ *Czojowski A.* Op. cit. – S.XLI.
- ³⁹ Ibid.
- ⁴⁰ Akta Grodzkie i Ziemski (далі – AGZ). – Lwyw, 1870. – Т. II. – S.1–3.
- ⁴¹ Привілеї. – Т. 1. – С.27–31.
- ⁴² *Czojowski A.* Op. cit. – S.XLII.
- ⁴³ Ibid. – S.XLII–XLIII.
- ⁴⁴ ЛНБ. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 1360. – Арк. 24.
- ⁴⁵ Там само. – Арк. 28зв.
- ⁴⁶ Привілеї. – Т. 1. – С.41–42, 414–415.
- ⁴⁷ *Czojowski A.* Op. cit. – S.XLIV.
- ⁴⁸ ЛНБ. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 1360. – Арк. 20–20зв.
- ⁴⁹ Там само. – Арк. 25зв. – 26.
- ⁵⁰ AGZ. – Lwyw, 1875. – Т. V. – S.133.
- ⁵¹ ЛНБ. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 1360. – Арк. 26.
- ⁵² Там само. – Арк. 28зв.–29.
- ⁵³ *Czojowski A.* Op. cit. – S.XLVIII.
- ⁵⁴ Ibid. – S.XLVI.
- ⁵⁵ Привілеї. – Т. 1. – С.27–31.
- ⁵⁶ *Дашкевич Я.* Грамота Федора Дмитровича 1062 р. (нарис з української дипломатики) // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1962. – №4. – С.9–20. Полеміку вірменського вченого В. Мікаеляна з цього приводу див.: *Микаелян В.А.* К вопросу о грамоте князя Фёдора Дмитриевича // Археографический ежегодник за 1964 год. – М., 1965. – С.11–18. Нещодавно І. Мицько ще раз висловив припущення про те, що експонентом грамоти був князь Федір Дмитрович (Любартович), а в її тексті мова йшла про Луцьк, а не Львів, тому вірмени довго її не оприлюднювали (*Мицько І.* Cherchez la femme або генеалогічний аспект історії Подільської держави // Семінарії «Княжі часи». – Львів, 2002. – С.34).
- ⁵⁷ *Balzer O.* Sadownictwo ormiańskie w średniowiecznym Lwowie. – Lwyw, 1909. – S.9.
- ⁵⁸ Докладніше про нього в: *Капраль М.* Привілеї 1356 р. як повторне надання магдебурзького права для міста Львова. – С.11–21.
- ⁵⁹ *Balzer O.* Op. cit. – S.18–19.
- ⁶⁰ Привілеї національних громад міста Львова XIV–XVIII ст. / Упор. М.Капраль (Monumenta Leopoldina (Львівські історичні пам'ятки. – Т.2) (далі – Привілеї. – Т.2). – Львів, 2000. – С.140–143.
- ⁶¹ Там само. – С.145–147.
- ⁶² Там само. – С.169–174.
- ⁶³ Там само. – С.179–183.
- ⁶⁴ Цей документ всебічно охарактеризував його видавець і дослідник, польський історик права О. Бальцер: *Balzer O.* Statut ormiański w zatwierdzeniu Zygmunta I z r. 1519. – Lwyw, 1910. Останнє критичне видання з перекладами різними мовами див.: Кыпчакско-польская версия Армянского Судебника Мхитара Гоша и Армяно-кыпчакский Процессуальный кодекс. Львов; Каменец-Подольский, 1519–1594. – Алматы, 2003.
- ⁶⁵ Привілеї. – Т. 2. – С.268–272.
- ⁶⁶ Там само. – С.277–289.
- ⁶⁷ ЦДІАУЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 648. – Арк. 58.
- ⁶⁸ Привілеї. – Т. 2. – С.298–301. Того ж 1578 р., як згадувалося, українці, навпаки, були позбавлені привілею про зрівняння в правах із польською громадою Львова (Там само. – С.54–56).
- ⁶⁹ Там само. – С.311–313.
- ⁷⁰ Характеристику таких важливих документів з історії вірменської громади у Львові, як протоколи засідань вірменських старших, подав: *Дашкевич Я.* Армянское самоуправление во Львове в 60–80-х гг. XVII в. (Протоколы армянского совета старейшин как исторический источник) // Banber Matenadarani / Вестник Матедарана. – Yerevan, 1969. – № 9. – С.213–240.
- ⁷¹ Привілеї. – Т. 2. – С.348–350.
- ⁷² Там само. – С.352–375.

- ⁷³ ЦДІАУЛ. – Ф. 475. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1.
- ⁷⁴ Там само. – Арк. 1–1зв.
- ⁷⁵ *Baracz S.* Rys dziejow Ormiackich. – Tarnopol, 1869. – S.141.
- ⁷⁶ Згадки про українців у міській раді за роками див.: *Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова. – С.35 («Nicolaus Ruthenus», 1359 р.), 66 («Hanuszko Czerkes Rusin», 1407 р.), 70 («Nicolaus Reusse», 1410 р.), 70 («Neco Reusse», 1411 р.), 75 («Jan Czerkis Rusin», 1418 р.). У документі 1425 р. про засвідчення присяги королю в повному реєстрі львівських міських урядників і посадовців вказується тільки цехмістр шевців «Petrus Ruthenus (Петро Русин)» (Там само. – С.81).
- ⁷⁷ *Капраль М.* Демографія Львова XV – першої половини XVI ст. // Львів. Історичні нариси. – Львів, 1996. – С.70.
- ⁷⁸ *Gilewicz A.* Op. cit. – S.411.
- ⁷⁹ І. Крип'якевич писав, що «тут стоїмо на роздорожу двох епох в життю руського міщанства у Львові... епохи занепаду та обезсилення та... епохи відродження...» (*Крип'якевич І.* Львівська Русь у першій половині XVI ст.: Дослідження і матеріали. – Львів, 1994. – С.10).
- ⁸⁰ Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – К., 1904. – Ч. I. – Т. X. – С.13–16; Supplementum ad historica Russiae monumenta ex archivis ac bibliothecis extraneis deprompta et a Collegio archeographico edita. – Petropolis, 1848. – P. 457–458. Остання публікація з перекладом українською мовою: Привілеї. – Т. 2. – С.39–44.
- ⁸¹ АЮЗР. – Ч. I. – Т. X. – С.42–48; Привілеї. – Т. 2. – № 3.
- ⁸² Привілеї. – Т. 2. – № 4–5.
- ⁸³ АЮЗР. – Ч. I. – Т. X. – С.428–430; Привілеї. – Т. 2. – № 6.
- ⁸⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VI. – С.294–301; *Дашкевич Я.* Національна свідомість українців на зламі XVI–XVII ст. (Методи дослідження) // Сучасність. – К., 1992. – № 3. – С.68.
- ⁸⁵ Див., наприклад, перелік братських привілеїв із початку XVII ст., унесений до урочистої братської книги вписів під назвою «Альбом», де були зареєстровані також привілеї української громади Львова (Акты, относящиеся к истории Юго-Западной Руси. – Львов, 1868. – С.156–160).
- ⁸⁶ Історія Львова в документах і матеріалах: Зб. док. і матеріалів. – К., 1986. – С.69.
- ⁸⁷ *Владимирский-Буданов М.* Немецкое право в Польше и Литве // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1868. – № 11. – С.520–521.
- ⁸⁸ Там само. – С.521–522.
- ⁸⁹ Про єврейські ремісничі цехи у Львові див.: *Horn M.* Zydowskie bractwa rzemiełnicze na ziemiach polskich, litewskich, białoruskich i ukraińskich w latach 1613–1850. – Warszawa, 1998. – S.109–110.
- ⁹⁰ Привілеї. – Т. 2. – С.374.
- ⁹¹ *Шараневич И.* Николай Красовский (Миколай Красувский). Исторический очерк. – Львов, 1895. – С.6, 8.
- ⁹² Основні документи, які висвітлюють судовий процес між українськими старшими та регентом, опубл. в: АЮЗР. – Ч. I. – Т. XII. – С.582–595.
- ⁹³ АЮЗР. – Ч. I. – Т. XII. – С.582–584; Привілеї. – Т. 2. – С. 83–84.
- ⁹⁴ АЮЗР. – Ч. I. – Т. XII. – С.584.
- ⁹⁵ Там само. – С.94–98, 106–111, 112–116.
- ⁹⁶ ЦДІАУЛ. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 143. – Арк. 96–97. Д.Зубрицький неточно повідомив про впровадження у міські уряди українців як про доконаний факт: *Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова. – С.431.
- ⁹⁷ Порівн.: *Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова. – С.431; *Ptañnik J.* Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce. – Krakow, 1934. – S.335–336.
- ⁹⁸ Привілеї. – Т. 1. – С.196–198.
- ⁹⁹ Там само. – С.387–396.
- ¹⁰⁰ *Ptañnik J.* Dokumenty objaśniające quadragintavirat w Krakowie i we Lwowe // Kwartalnik Historyczny. – Lwyw, 1924. – R. 39. – S.315–317.
- ¹⁰¹ Чоловський та Вадецький твердили, що у XVIII ст. вибори регента відбувалися раз на три роки: *Szojowski A.* Op. cit. – S.LIV; *Badecki K.* Archiwum Akt Dawnych Miasta Lwowa. – Lwyw, 1935. – Т. III: Księżki i akta administracyjno-sadowe. 1382–1787. – S.XV. Насправді трирічна каденція для регентів увійшла в норму тільки у другій поло-

- В
XVIII ст.
- И
- Н
- і
- ¹⁰² ЛНБ. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 1360. – Арк. 32зв.–33.
- ¹⁰³ За часів домінації поляків у цій організації вона називалася просто «ordines civitatis (стани міста)».
- ¹⁰⁴ Ptañnik J. Walki o demokratyzacjж Lwowa od XVI do XVIII wieku // Kwartalnik Historyczny. – Lwyw, 1925. – R. XXXIX. – Z. 2. – S.249.
- ¹⁰⁵ Щозіцкі W. Патруcyat i mieszczacstwo lwowskie w XVI–XVII wieku. – Lwyw, 1892. – S.127.
- ¹⁰⁶ ЦДІАУЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 661. Архівознавчий та джерелознавчий опис цієї категорії книг див.: Badecki K. Archiwum Akt Dawnych Miasta Lwowa. – Lwyw, 1935. – Т. III. – S.211–214.
- ¹⁰⁷ Ptañnik J. Walki ... – S.249–250.
- ¹⁰⁸ Czoñowski A. Op. cit. – S.XLVI–XLVII.
- ¹⁰⁹ Ptañnik J. Walki ... – S.250.
- ¹¹⁰ AGZ. – Lwyw, 1872. – Т. III. – Nr 7.
- ¹¹¹ Książka przychodów i rozchodów miasta (1414–1426) / Wyd. A. Czoñowski. – Lwyw, 1905. – S.83, 85.
- ¹¹² Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. – С.180.
- ¹¹³ Пор. подібні суми з попереднього періоду: Czoñowski A. Op. cit. – S.LX–LXI.
- ¹¹⁴ ЛНБ. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 1360. – Арк. 29зв.–30.
- ¹¹⁵ Детальний архівний опис різних категорій книг міста Львова див.: Badecki K. Archiwum Akt Dawnych Miasta Lwowa. – Lwyw, 1935. – Т. III: Książki i akta administracyjno-sadowe. 1382–1787; Ejusd. Archiwum Akt Dawnych Miasta Lwowa. – Lwyw, 1936. – Т. IV: Księgi rachunkowe (longerskie). 1404–1788.
- ¹¹⁶ AGZ. – Lwyw, 1883. – Т. IX. – S.29.
- ¹¹⁷ Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. – С.99.
- ¹¹⁸ Там само. – С.365.
- ¹¹⁹ Більше про ці уряди див.: Czoñowski A. Op. cit. – S.LXI–LXII.
- ¹²⁰ Детальніше про його обов'язки див.: Щозіцкі W. Op. cit. – S.299–303.
- ¹²¹ Привілеї. – Т. 1. – С.86–88.
- ¹²² У 1766 р. у зв'язку з втратою міськими мурами своїх оборонних функцій посади воротарів зникли: ЛНБ. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 1360. – Арк. 31зв.
- ¹²³ Czoñowski A. Op. cit. – S.LXIV–LXV.
- ¹²⁴ ЛНБ. – Ф.4. – Оп.1. – Спр.1360. – Арк.32.

The article examines how the city authorities of L'viv (the town council, the court, the council of Armenian elders, the collegium of «40 men», the «estates and nations», and the town chancellery) functioned in accordance with the privilege of the Magdeburg Law, during the Austrian occupation, until its abrogation in 1786.

С.І.Іваненко-Коленда*

МИТРОПОЛИТ КИЇВСЬКИЙ, ГАЛИЦЬКИЙ ТА ВСІЄЇ РУСИ ГАВРИЇЛ КОЛЕНДА

Статтю присвячено 400-річчю з дня народження Гавриїла Коленди (1606–1674 рр.) – митрополита київського, галицького та всієї Русі і водночас генерала католицького ордену василіан. На основі історичної літератури та різноманітних архівних матеріалів зроблено спробу реконструювати біографію цього архієрея в контексті історії України середини XVII ст., а також з'ясувати його внесок у розвиток Української греко-католицької церкви.

Середина XVII ст. належить до одного з найтрагічніших періодів історії України й її греко-католицької церкви. Вона стала тереном безперестанних війн і предметом торгів між сусідніми державами, а з'єднана з Римом церква взагалі була поставлена перед перспективою знищення. Згідно із Зборівським та Гадяцьким трактатами місця для цієї конфесії в Україні не залишалося. Саме у цій катастрофічній ситуації греко-католицьку церкву очолив архієпископ Гавриїл Коленда – настоятель Супрасльської лаври, протоархімандрит ордену св. Василя Великого, митрополит Київський, Галицький та всієї Русі.

Доля цього зверхника греко-католицької церкви була непростою й деякими рисами нагадувала долю його попередників. Владика з найвищою для того часу богословською і філософською освітою, на отримання якої в кращих європейських університетах було покладено довгих чотирнадцять років навчання, архімандрит Березвецького, Ліщинського та Тороканського монастирів, архієпарх Полоцької, Вітебської й Мстиславської церковних кафедр, Гавриїл Коленда ще за життя свого попередника митрополита Селяви став фактичним керівником з'єднаної з Римом церкви. Хоч за своє майже двадцятирічне перебування на митрополичій кафедрі він так і не побачив своїма очима Києва, але під його провідом греко-католицька церква не тільки не припинила свого існування у роки Хмельниччини та Руїни, а, навпаки, навіть зміцнила свої позиції, особливо на Правобережній Україні. За заслуги перед греко-католицькою церквою Коленда в поважному генеалогічному збірнику отримав від своїх сучасників лаконічну, але красномовну характеристику: «Святої унії пастир достойний і старанний»¹, а вдячні ченці-василіани XX ст. вирішили, що своїми подвигами Гавриїл Коленда заслужив гідність стати поруч митрополита Іпатія Потія².

Він належить до визначних постатей греко-католицької церкви. Проте особисте життя й архієрейське служіння Коленди все ще недостатньо досліджені великою мірою через відсутність повноцінної джерельної бази. Доводиться констатувати, що про цього митрополита (не рахуючи кількох поверхових характеристик М.Булгакова, М.Кояловича, Г.Лужницького, А.Сапунова, М.Реховича) в українській історіографії існує всього один більш-менш докладний та об'єктивний невеликий біографічний нарис о. І.Назарка. Отже, багато сторінок біографії вірного сина греко-католицької церкви залишаються взагалі нез'ясованими. Тому є потреба у створенні фундаментального дослідження, в якому з максимальною повнотою й об'єктивністю висвітлювався б увесь комплекс питань, пов'язаних із життям і архіпастирською діяльністю митрополита Коленди. Лише за таких умов відкривається шлях до розуміння мотивів та внутрішньої логіки його дій, встановлення тих факторів, що визначали зміст внутрішньої й зовнішньої політики греко-католицької церкви в другій половині XVII ст., зу-

* Іваненко-Коленда Сергій Іванович – священник УПЦ МП, викладач філософії Чернігівського філіалу Московського державного відкритого університету.

мовили її стратегію і тактику в боротьбі за існування серед недружніх їй віросповідань. У процесі підготовки такого дослідження не обійтися без ретельної розробки біографії цього церковного ієрарха, вивченням якої й займається його далекий нащадок.

Джерела не дозволяють точно встановити рік та місце народження митрополита Гавриїла Коленди. Їх аналіз дав можливість визначити лише найвірогіднішу дату і місце останніх. 20 листопада 1606 р.³ у Віленському воєводстві, в родинному маєтку Мереч-Конвалішки у сім'ї білоруських шляхтичів Речі Посполитої народився син, котрому судилося стати архіпастирем греко-католицької церкви в сумні роки Руїни. Біографи митрополита Гавриїла називають імена його батьків – Ян Михайлович Коленда й Маріанна Григорівна Подбіпента⁴. На щастя, ці імена збереглися як у родинному архіві Колендів⁵, так і в архіві Ватиканського грецького колегіуму⁶, де він навчався.

Родина митрополита Коленди з гербом «Белти» (на червоному полі щита – три срібні схрещені стріли)⁷ належала до стародавніх православних родин Великого князівства Литовського. Першу згадку про неї маємо ще від 1486 р.⁸

Однак на арену суспільно-політичної діяльності Коленди вийшли тільки у середині XVI ст. в особі королівського служебника Михайла Григоровича, котрому судилося стати дідом митрополита Гавриїла. За своє життя він обіймав декілька державних урядів: дяка великокняжої канцелярії (1558 р.)⁹, польного писаря Великого князівства Литовського (1565), писаря віленського воєводи (1568)¹⁰, войського Троцького воєводства (1579) та наприкінці життя підстарости Опшмянського староства¹¹. Він був одружений із Ганною Скумін-Тишкевич, й одним з його багатьох дітей був Ян – батько митрополита Гавриїла.

По лінії матері – Маріанни Григорівни – митрополит Коленда належав до старовинної шляхетської родини Подбіпентів, яка проживала у Полоцькому воєводстві Великого князівства Литовського.

1608 р. місцева шляхта Віленського воєводства вибрала Яна Коленду кандидатом на вакантний уряд писаря однойменного земського суду. Король Сигізмунд III, безумовно, враховуючи заслуги королівського служебника Михайла Григоровича Коленди, затвердив саме його сина на цій посаді¹², незважаючи на те, що на неї, крім Яна, претендували ще троє кандидатів. Цю посаду він обіймав усе своє життя.

Ян Михайлович і його дружина Маріанна Григорівна були дуже віруючими людьми. Свого сина при народженні батьки охрестили Юрієм¹³ на честь святого великомученика Георгія та у пам'ять про дядька (батькового рідного брата), який помер 1604 р. Майбутній митрополит прийняв ім'я Гавриїл тільки на двадцятому році життя при вступі до василіанського ордену. В їх родині, окрім Юрія, підростало ще шестеро дітей¹⁴ – троє хлопчиків: Єнох, Ілля й Михайло і троє дівчат: Ганна, Іустинія та Варвара, яких батьки виховали у заповідях християнської любові. Велика побожність подружжя Колендів проявлялася ще і в тому, що протягом свого життя вони з великою повагою ставилися до церкви й її священиків та неодноразово жертвували значні кошти і нерухому власність ченцям-василіанам Віленського Свято-Троцького монастиря¹⁵. Крім того, Ян Коленда завжди запрошував греко-католицьке духовенство на свята Різдва Христового, Різдва Богородиці й на Великдень у свій родовий маєток Мереч-Конвалішки для богослужіння в місцевому храмі¹⁶.

Треба також зауважити, що серед особистих друзів родини віленського земського писаря були митрополит Йосиф Вельямін Рутський (який, до речі, доводився Колендам ще і сусідом по маєтку) та полоцький архієпископ Йосафат Кунцевич, що, безумовно, тільки сприяло духовному вихованню майбутнього митрополита. Жорстоке вбивство Кунцевича, яке сталося 12 листопада 1623 року у Вітебську, вразило багатьох віруючих греко-католицької церкви, зокрема

17-річного шляхтича Юрія Коленду. Напевне, саме тоді в юнака вперше з'явилася думка присвятити своє життя служінню Богу й ідеї з'єднання християнських апостольських церков. Остаточно вона дозріла наступного 1624 р., коли він вирішив вступити до ордену Св. Василя Великого¹⁷. У чернецтві Коленда прийняв архангельське ім'я Гавриїл, яке він з гідністю носив наступні півсторіччя свого життя на землі та з яким увійшов в історію України й її греко-католицької церкви.

Новиціят (1625–1626 рр.), тобто перший курс послуху і знайомства зі статутом василіанського ордену, Гавриїл провів у Битеньському монастирі, що під Слонімом (нині – Івацевицький р-н Брестської обл., Білорусія). У вересні 1627 р. серед чотирьох василіанських стипендіатів монах Гавриїл відправляється на три роки до Східної Пруссії вивчати філософію в Папському місійному колегіумі у м. Браунсберг (нині – Бранів, Польща).

Саме в той час, 1626–1628 рр., з великої вдячності Богові за те, що він наставив їх сина на стежу спасіння, Ян Михайлович та Маріанна Григорівна з благословіння митрополита Йосифа Вельяміна Рутського споруджують у Віленському Свято-Троїцькому монастирі каплицю (яка існує й нині) з вівтарем для богослужіння на честь Воздвиження Чесного Хреста Господнього, а під вівтарем цієї каплиці – родинний склеп для себе, своїх дітей і нащадків роду, тіла яких ченці-василіани забор'язалися приймати та ховати за грецьким обрядом¹⁸.

Повернувшись із Браунсберга у 1630 р., Коленда залишається на три роки в рідному місті студіювати теологію у Віленському папському колегіумі. 28 березня 1633 р. вже висвячений на священника отець Гавриїл знову від'їжджає за кордон, на цей раз до Австрії, де поглиблює свої знання богослов'я, філософії й логіки в стінах Віденського університету. Повернувшись через три роки до Вільна, Коленда в останній раз приходить за благословінням до свого духовного отця – митрополита Йосифа Рутського. Більше вони у цьому житті не зустрінуться.

Пізно восени 1636 р. Коленда знову залишає рідний край. Він їде на навчання у «Вічне місто» – Рим, де 1 грудня 1636 р. був зачислений на трирічний курс поглибленого вивчення теології в Грецькій колегії св. Афанасія у Ватикані. Саме тут відбулася важлива подія в житті о.Гавриїла. Він урочисто поклявся до кінця своїх днів бути вірним східному грецькому обряду. Також у Ватикані його застає звістка про смерть митрополита Йосифа Рутського, який помер 5 лютого 1637 р. в Дерманському монастирі на Рівненщині.

Цікаво зауважити, що того ж року панегірик «Enthronisim albo panegiryk Jozefowi Ruskemu Metropolacie Ruskemu 1614 in 4to w Wilnie» на смерть митрополита Рутського одним із перших надрукував своїм коштом рідний брат о.Гавриїла – Єнох Коленда – троцький підвоєвода¹⁹. На той час ще двоє братів Коленди – Михайло та Ілля – залучаються до суспільно-політичного життя Великого князівства Литовського, котрих також, як й їх батька Яна Михайловича, шляхта Віленського воєводства вибирає суддями у Головний литовський трибунал²⁰.

Після кончини митрополита Рутського новим зверхником греко-католицької церкви на недовгий час (1637–1640 рр.) став Рафаїл Корсак. Він вирішив зробити паломницьку поїздку до Риму саме перед закінченням о.Гавриїлом ватиканського колегіуму. 24 листопада 1639 р., підійшовши під благословіння митрополита Рафаїла, Коленда від'їхав із Риму додому²¹. Позаду лишилися 14 років напруженого навчання, попереду чекала рідна домівка з безперервною воєнною віросповідань.

Повернувшись після довгої мандрівки до батьківщини, Коленда одразу ж поступає в розпорядження коад'ютора (заступника з правами наслідування) Київської митрополії – полоцького архієпископа Антонія Селяви, при якому виконує різні адміністративні доручення.

Невдовзі Коленда стає настоятелем щойно створеного монастиря на честь Різдва Богородиці в Березвечі, Полоцької архієпископії. Ця василіанська обитель була заснована старанністю мстиславського воєводи Йосифа Корсака. На новому поприщі архіандрит Гавриїл виявив небуденний адміністративний хист. Він відібрав монастирське майно від шляхтичів – спадкоємців Корсака, які його захопили, розбудував монастир, спорудив церкву та щедро її прикрасив. У той же час Коленда виявив активну ревність в апостольській праці щодо поширення унії у Речі Посполитій.

28 серпня 1640 р. в Римі після тяжкої хвороби помер митрополит Рафаїл Корсак, смерть котрого вплинула на подальшу долю о.Гавриїла. 9 листопада 1640 р. король Владислав IV видав привілей Антонію Селяви про призначення його київським митрополитом. 1641 р. папа Урбан VIII затвердив останній, залишивши за ним багате Полоцьке архієпископство.

Однак, помираючи, митрополит Корсак залишив вакантною не тільки митрополію, а ще й посаду протоархіандрита василіанського ордену. Апостольський престол відразу ж вирішив виконати один із головних пунктів орденського статуту, згідно з яким протоархіандритом, тобто його керівником, мав бути не архієрей, а звичайний чернець. І найкращою кандидатурою на цю вакансію було визнано Коленду, який тільки-но повернувся з Ватикану. Вже у березні 1641 р. Римська курія звертається до останнього як до керівника ордену Св. Василія Великого²². Селява ж, дізнавшись про те, що зі вступом на митрополічу кафедру ченці не виберуть його протоархіандритом Василіанського чину, був настільки приголомшений, що навіть сильно захворів. Проте він вжив зі свого боку всіх заходів для здобуття цього уряду. Зважаючи на хворобу митрополита, василіани згодилися поступитися йому з неодмінною умовою, що на майбутнє, після смерті Селяви посада протоархіандрита ні в якому разі не буде переходити його спадкоємцю по митрополії. Останній навіть письмово зобов'язався щодо цього.

То був час, коли з'єднані (греко-католики) й нез'єднані з Римом (православні) християни шукали новий *modus vivendi* (спосіб співіснування), котрий їм вбачався в створенні окремого Київського патріархату. Неодмінною умовою для здійснення цього наміру було прийняття православними декрету Флорентійської унії. Щоб переконати їх у цьому на богословському рівні, Римська курія видає Коленді дозвіл на секретне читання книг, заборонених католицькою церквою, з метою його спростування. Цікавий нюанс: разом із цим дозволом о.Гавриїл відразу ж отримав відпущення гріхів за читання еретичної літератури²³. Але те ні до чого не привело. Справа Київського патріархату затихла після смерті Петра Могили.

Двадцятирічний ювілей перебування архіандрита Гавриїла у василіанському ордені засмутила смерть його батька. «1645 року на судових рочках михайлівських його милість пан Ян Коленда – писар земський віленський, не досудивши роков, змерл».²⁴ Після обов'язкових днів трауру в родині було прочитано духовний заповіт Яна Михайловича. Згідно з останньою волею небіжчика, його син Юрій-Гавриїл став спадкоємцем маєтку Боярок, котрий знаходився у Віленському воєводстві²⁵.

1648 р. Національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького поклатала край поширенню унії на українських землях. Шляхта Речі Посполитої береться за зброю. Брати архіандрита Коленди також ідуть на цю братовбивчу громадянську війну, не знаючи, що живим повернеться додому тільки один – Михайло – дерптський хорунжий.

Зборівський договір 1649 р. був одним із найбільших ударів, котрих зазнала впродовж свого існування греко-католицька церква²⁶. Згідно з його умовами, місця для цієї конфесії в Україні не залишалося. У третьому пункті козацьких

вимог зазначалося: «Унія, як постійна причина пригноблення руського народу, повинна бути скасована»²⁷. 28 вересня 1649 р. (тобто вже після підписання Зборівського договору) гетьман Б.Хмельницький у листі до сенатора Адама Киселя висловив прохання сприяти затвердженню сеймом вимог ліквідації унії та поверненню православним церков і монастирів²⁸. Для греко-католицької церкви настали важкі часи. Спочатку не допомагали ні листи папи Інокентія Х до короля Яна Казимира, ні протести греко-католицького митрополита Селяви (1642–1655), який разом із папським нунцієм Торресом вимагав припинити ліквідацію унії²⁹. Однак король вирішив цю справу соломоновим судом. Досить повно задовольнивши конкретні матеріальні домагання православних, він обминув усякі натяки на принципове скасування унії³⁰.

На буденному рівні боротьба з нею звелася до захоплення православними священиками греко-католицьких церков та маєтностей, що відбувалося за підтримкою козаків. Сьогодні практично невідомі випадки забиття останніми греко-католиків, у той час як серед римо-католиків й юдеїв були численні жертви. Характерний у цьому відношенні випадок стався з пізнішим греко-католицьким єпископом Яковом Сушею, який був просто викинутий зі свого монастиря через паркан. Перед греко-католиками, очевидно, були відкриті двері в православ'я, чим багато хто з них скористався. Єдність обряду сприяла тому, що у роки Хмельниччини життя їх, що за інших обставин легко могли стати жертвою релігійного насилля, було врятоване³¹.

Тим часом політична ситуація виразно змінилася на користь унії. Нова війна (після програної козаками битви під Берестечком 30 червня 1651 р.) закінчилася Білоцерківським трактатом. Його постановами було заперечено пункти Зборівської угоди, і до греко-католиків повернулися церкви в Холмській та Перемишльській єпархіях.

У липні 1651 р. сенатором Речі Посполитої став брат архімандрита Гавриїла – Єнох Коленда³², який отримав королівський привілей на Дерптське воєводство після битви під Берестечком. Цікаво зауважити, що під час цієї останньої у королівському таборі перебував вищезгадуваний Яків Суша – майбутній конкурент Коленди на посаду протоархімандрита василіанського ордену, котрий благословляв польські війська на битву з Б.Хмельницьким чудотворною Холмською іконою Божої Матері. 22 лютого 1652 р. Суша став єпископом Холмсько-Белзької єпархії.

Того ж року швагер (чоловік сестри Катерини) Коленди – Христофор Уніховський – прокурор Великого князівства Литовського – був призначений послом Речі Посполитої до московського царя³³. Враховуючи авторитет Коленди в сенаторському колі, офіційно проголошений коад'ютором (заступником митрополита з правами наслідування) Полоцької архієпархії³⁴ архімандрит Гавриїл уперше взяв участь у засіданнях конгрегації василіанського ордену, яка проходила в Мінську.

1653 р. у Пінську «внаслідок козацьких знущань»³⁵ загинув єпископ Пахомій Оранський – коад'ютор Київської митрополії. Після його смерті адміністратором останньої – тобто фактичним керівником греко-католицької церкви – в жовтні 1653 р. стає Коленда, котрий був висвячений на єпископа мстиславського. Водночас він був призначений архімандритом Ліщинського монастиря у Пінську.

1654 р. Б.Хмельницький був змушений заключити сумної пам'яті Переяславську угоду з московським царем, і природним наслідком цього стала війна Росії з Польщею. Угода потягнула за собою нові й тяжкі випробування для унії. Московські війська та козаки Хмельницького заливали кров'ю області, де жили греко-католики, руйнували церкви, монастирі, школи, розганяли, а то й убивали їх священиків і монахів. Де ступала російська нога, там пропадала унія.

Смоленську греко-католицьку архієпархію було перейменовано на православну. Така сама доля загрожувала Полоцькій архієпархії. Козацькі й московські війська зайняли майже всі маєтки Київської греко-католицької митрополії та спалили кафедральний собор і митрополичі палати у Вільні й Новогрудку. Митрополит Селява, «над яким і татарин милосердився»³⁶, мусив утікати перед наступом московитів та, як безпритульний, поневірятися по своїй митрополії, бо все було зруйноване й знищене. Україна та Білорусь перетворилися на пустелю.

1655 р. проти Польщі виступила Швеція. Становище унії здавалося безнадійним. Єпископ Суша в своєму творі під назвою «De laboribus Unitorum» («Про труди уніатів») нараховує близько сотні світських священиків і сорока ченців-василіан, відомих йому персонально, котрі були поранені, покалічені й померли за унію, описує мучеництва та розправу над вірними («лаїками»), переслідування їх, розповідає про пограбування й спалення греко-католицьких церков і монастирів та загарбання їх маєтків³⁷.

Саме у той важкий час греко-католицьку церкву очолив мстиславський єпископ Гавриїл Коленда, якого старий і майже сліпий митрополит Селява офіційно іменував коад'ютором, тобто своїм заступником із правами наслідування Київської митрополії. Грамотою від 5 березня 1655 р. він сповістив українське духовенство про приїзд в Україну Гавриїла Коленди, якому доручено було провести ревізію «українських та волинських церков».

Однак єпископ Гавриїл не мав змоги розвинути широку пастирську діяльність на новому поприщі, бо московські війська зайняли всю Полоцьку архієпархію, і Коленда, забравши із собою срібну раку з мощами блаженного Йосафата Кунцевича, пішов у довгі поневіряння. Разом із ним блукав із місця на місце по монастирях і хуторах Підляшшя митрополит Селява, який «не збуджував до себе милосердя ні в козаків, ні в московитів, ні в поляків»³⁸, аж поки не вмер у Тикотині того ж 1655 р. Пізніше його тлінні останки були перенесені в Супрасльську лавру, котра з 1656 р. стала резиденцією архієпископа Коленди, як нового архімандрита цього монастиря й зверхника греко-католицької церкви.

Ще перед своєю смертю Селява хотів офіційно затвердити Коленду митрополитом, але через безперестанні війни не міг скликати Синоду. З усього греко-католицького єпископату, окрім Коленди, живими у 1655 р. залишилися тільки Яків Суша – єпископ холмський і белзький, Андрій Кваснинський-Злотий – номінальний єпископ втраченої Смоленської єпархії та Ян Потій – єпископ Володимиро-Волинської та Брестської єпархії, але й з ними через війну не було ніякого зв'язку. Тому Київська греко-католицька митрополія залишалася десять років без офіційного архієпископа, а орден св. Василя Великого – без протоархімандрита, що ним доти був кожний митрополит.

Після смерті Селяви архієпископ Коленда став вживати всіх заходів, щоб король і Рим признали за ним митрополичу гідність. За тодішнім звичаєм визнання її залежало від єпископів, які вибирали митрополита та представляли його королеві, а останній у свою чергу просив у Папи Римського підтвердження кандидата. Однак цього звичаю додержувалися не завжди. Крім того, від часів Іпатія Потія був такий порядок, що митрополити призначали собі коад'ютора з правом наслідування, щоб через спустошення митрополії греко-католицька церква не зазнала якоїсь шкоди з боку православних. І тому майже завжди відпадав вибір кандидата з боку єпископів.

Король Ян Казимир (1648–1668) з огляду на умову з козаками не хотів іменувати архієпископа Коленду дійсним митрополитом, а тільки з 1656 р. йменував його завідателем митрополичих добр. Однак усі греко-католицькі владики вважали Гавриїла Коленду за архієпископа й, як тільки після довгого скитання він осів у Супраслі, весь єпископат з'їхався туди на нараду³⁹. До Коленди, як до

дійсного митрополита, зверталися в різних справах папський нунцій, архієпископ П'єтро Відоні та Конгрегація пропаганди віри, хоча титулували його тільки «адміністратором митрополії Київської й усієї Русі».

Ставши зверхником Київської греко-католицької митрополії, архієпископ Коленда сподівався, що ченці-василіани виберуть його також і протоархімандритом їхнього чину. Він зразу ж попросив, щоб Ватикан дав йому таку владу над орденом, «яку мали попередні митрополити, щоб між нами не прийшло до розколу чи поділу»⁴⁰, але підтвердження з Риму не отримав. Це призвело до подальших непорозумінь між василіанами та до ослаблення внутрішньої дисципліни в ордені.

У той час між Росією й Б.Хмельницьким почалася конкуренція за вплив на Білорусію. Показовим у цьому відношенні було звернення пінської шляхти до гетьмана про прилучення їх повіту до підвладних йому земель. Був навіть створений Пінський козацький полк, козаки якого на чолі з Нелюбовичем-Тукальським зібрали місцеве греко-католицьке духовенство і сказали: «Або ви переходите на православ'я, або втрачаєте права на ваші церкви». Наступного тижня все воно без винятку перейшло в православ'я, у тому числі чотири римо-католицьких священики. Цікаво зауважити, як складалося ставлення греко-католиків до, так би мовити, «української окупаційної влади» та московської в Білорусії. Коли козаки Хмельницького вимагали від уніатів перейти в православ'я, то ті робили це без усяких конфліктів. Коли ж таку вимогу ставили московити, то тут все було навпаки. З Вільна греко-католицького архієрея й священиків виганяли три чи чотири рази, але ті знову поверталися і не хотіли переходити у православ'я⁴¹.

Московський цар Олексій Михайлович наказував зовсім повиганяти з міст та сіл послідовників унії, щоб вони не спокушали й не зваблювали православних. І коли 1657 р. він прочув, що греко-католицьке духовенство почало вертатися до Вільна й до інших міст і сіл та відправляти церковні служби за своїм звичаєм, то надіслав грамоту воеводам, щоб вони відразу ж повиганяли з останніх усіх уніатів та надалі ніде їх не приймали. Віленський воевода князь Шаховської, отримавши цю царську грамоту, зібрав до з'їжджого двору всіх бурмистрів, райців і міщан, котрі трималися унії, й оголосив їм, щоб вони або приймали православ'я, або йшли геть із міста. Останні, прийшовши через деякий час до воеводи, відповіли, що готові його прийняти. Воевода, переписавши їх імена, віддав цей список наміснику Свято-Духова монастиря, щоб він прийняв їх у православ'я⁴².

Цей факт дуже занепокоїв греко-католицьку ієрархію. 12 березня 1658 р. архієпископ Гавриїл Коленда та холмський єпископ Яків Суша, а слідом за ними (14 липня) і все греко-католицьке духовенство й (3 серпня) василіанське чернецтво звернулися з проханням до самого Папи Римського, щоб він зобов'язав короля Яна Казимира заступитися за них перед московським царем. Разом із цим вони хотіли, щоб король роз'яснив йому те, що греко-католики нерозривно зв'язані з Ватиканом і якщо царський уряд терпить і не переслідує у Вільні римських католиків, то має терпіти й їх. До того ж архієпископ Коленда та єпископ Суша бажали, щоб цар дозволив зібрати Собор греко-католицького духовенства з православним, і запевняли, що вони доведуть на ньому істинність своєї віри та, можливо, повернуть саму Москву до унії з Римом⁴³. Але Річ Посполита вже вирішила віддати останню в жертву православним, щоб цією ціною зберегти козацьку Україну для себе⁴⁴.

1658 р. представники влади України, Польщі та Литви обговорили в Гадячі трактат, у якому був пункт про цілковиту ліквідацію унії в їх державах. Однак відомо (з листа віленського латинського єпископа Яна Завіши), що напередодні прийняття Гадяцького договору один із його творців – переяславський

полковник (хрещеник Хмельницького, зять Виговського) Павло Тетеря – таємно перейшов в унію, хоча існує й протилежна точка зору.⁴⁵ Напевне, на прохання архієпископа Коленди він добився від делегації гетьмана Виговського зняття вимоги скасування її. Але на самому сеймі під тиском православних послів це питання було знову поставлене. Коли ж 1659 р. польський сейм все-таки затвердив Гадяцьку угоду, в якій був пункт про ліквідацію унії, всі греко-католицькі владика на чолі з Колендою написали протест з цього приводу. Тетеря ж пообіцяв добитися його перегляду і фактичного невиконання від уряду Виговського⁴⁶. Є інформація, що він визнавав Гавриїла Коленду митрополитом греко-католицької церкви⁴⁷.

Гадяцький трактат козаків із поляками, як й усі попередні, згорів у полум'ї нової війни з Москвою. Її війська спочатку переможно зайняли майже цілу Литву, Білорусь та Лівобережну Україну. Однак під Конотопом гетьман Виговський 28 червня 1659 р. розбив наголову царське військо, і, здавалося, Україна буде вільна від нього. Але москвофільська партія не гаяла часу. Внаслідок цього в Україні розпочалася братовбивча війна – спочатку за правління гетьмана Юрія Хмельницького (1659–1662), а потім за гетьмана Івана Брюховецького (1663–1668).

Епідемія внутрішніх чвар зачепила також греко-католиків: орден святого Василія Великого розколовся на дві фракції. Одна частина братів-василіан 1661 р. в Супраслі вибрала протоархімандритом ордену Гавриїла Коленду, друга в Жировицях – холмського єпископа Якова Сушу. З думкою обох рахувався король Ян Казимир. Нунцій П'єтро Відоні писав до Риму про Коленду таке: «Переговорювати з архієпископом дуже небезпечно, бо це людина вогненної натури...»⁴⁸. Тобто, врешті-решт, внутрішній розкол у греко-католицькій церкві уособлювався конфліктом між Колендою й Сушею. Можна шукати різні пояснення цьому розколу. Але, якщо провести аналогію з паралельним у часі розколом у середині козацтва, то напрошується висновок про дивовижну здатність українського суспільства до внутрішніх чвар у найнесприятливіший для того час.

А вороги унії не спочивали та усіма способами старалися спонукати Ватикан, щоб він ліквідував греко-католицьку ієрархію, а парафіян підпорядкував польським римо-католицьким єпископам. Із цією метою латиністи очорнювали греко-католицьких архієреїв перед Апостольським престолом, представляючи їх як людей лінивих, нероб і нецирих віруючих. Вони ставили останнім у провину те, що унія серед українського народу не мала розвитку, тоді, як самі на чолі зі своїми єпископами, шляхтою й королем робили їй усякі перешкоди⁴⁹.

Щоб ліквідувати поділ Чину св. Василія Великого, що створився через брак єдиного протоархімандрита, українсько-білоруські архієреї вирішили забути на деякий час внутрішні чвари. Перед лицем великої небезпеки навіть такі амбіційні владика, як Коленда та Суша, знайшли в собі сили (на відміну від козацької старшини) примиритися і з'єднатися на користь матері-церкви.

З'єднаний єпископат послав до Ватикану холмського єпископа Якова Сушу, який мав великий авторитет у Римській курії. Крім того, він повинен був спростувати перед Папою наклепи латиністів, а також з'ясувати й налагодити справу щодо вакантної митрополії. Влітку 1663 р. єпископ Суша виїхав до Риму та у Ватикані довідався, що на основі звітів, які передали Апостольській столиці польський клір і державні кола країни, вирішено українсько-білоруську церковну провінцію піддати під юрисдикцію латинського єпископату Речі Посполитої. Щоб відмінити це рішення й спростувати фальшиві доноси, єпископ Суша 1664 р. написав працю «De laboribus Unitorum» («Про труди уніатів»), в якій талановито та об'єктивно описав історію греко-католицької церкви від початку її відновлення аж до тих часів. Цей знаменитий твір справив на Рим велике враження, спростував кривдні закиди латинського єпископату і прихильніше на-

строїв курію до греко-католицьких владик та самої ідеї унії. Яків Суша насамперед підкреслив той факт, що в час, прикрий для останньої, ніхто з них від неї не відпав, а, навпаки, зазначив, що деякі римо-католицькі каноніки, монахи й священники під напором московитів та козаків перейшли до православної церкви, хоча не зазнали таких переслідувань, як уніати. Ватикан остаточно вирішив не віддавати латинському польському клірові греко-католицьку церкву.

Під час свого перебування у Римі єпископ Суша написав ще «Інформацію про митрополію» («*Informatio de Metropolia*»). Остання ділиться на дві частини. В першій він з'ясував шкоду для церкви, яка випливає із вакантності посади митрополита, у другій підкреслив, що найліпшим кандидатом на нього є Гавриїл Коленда. Священна конгрегація поширення віри провела окреме засідання, присвячене справам Української греко-католицької церкви. Папа Олександр VII затвердив на київському митрополитому престолі Коленду й утримав за нинішнього Полоцьке архієпископство, зважаючи на те, що доходи з митрополії дуже зменшилися. 13 вересня 1665 р. новопризначений митрополит київський, галицький та всієї Русі Гавриїл Коленда перейняв останню з повними правами після десятирічної вакансії.

Справу ж розколу в ордені святого Василія Великого було поладнано в такий спосіб, що архієпископ Коленда та єпископ Суша відмовилися від обрання їх протоархімандритами. Апостольський престол тримався тієї думки, що ним повинен бути не архієрей, а звичайний чернець. Проте капітул василіан, що відбувся у Бресті-Литовському в березні 1667 р., з огляду на особливі обставини і з метою збереження внутрішнього церковного спокою знову вибрав Гавриїла Коленду протоархімандритом ордену. Ставши генералом василіанського чину, він зобов'язався призначити свого наступника в порозумінні з останнім і доклав усіх зусиль, щоб навести лад у монастирях.

Водночас митрополит Гавриїл доручив Якову Суші зрушити ще раз із мертвої точки справу канонізації Йосафата Кунцевича. Він здійснив потрібні заходи в конгрегаціях та порушив цю справу на окремій аудієнції у папи Олександра VII. Останній обіцяв проголосити Йосафата святим, але незабаром, 22 травня 1667 р., помер, і справа канонізації відтягнулася на 200 років.

16 січня 1667 р. Польща й Москва досягли миру в Андрусові. Через договір між ними греко-католицька церква втратила Смоленську єпархію і столицю митрополії – Київ. Насправді, архієреїв для цієї єпархії було іменовано і далі, але вони тільки іменувалися смоленськими архієпископами, однак не мали в ній резиденції. Певною компенсацією за втрачені території було приєднання до митрополії 1600 р. церковних храмів Угорщини й Трансільванії внаслідок інкорпорації Мукачівського єпископства. Також греко-католики повернули собі Полоцьку архієпархію. Митрополит Коленда восени 1667 р. під час тріумфального походу ввіз мощі Йосафата Кунцевича в Полоцьк та помістив їх у кафедральному соборі Святої Софії, який сам відновив. Це перенесення мощів – поворот уніатської церкви на ті землі, які впродовж тринадцяти років були зайняті московитами⁵⁰. В той же час, головню, заходами митрополита Гавриїла і через його широкі зв'язки із сенаторами сеймова конституція 1667 р. звільнила греко-католиків від усяких тягарів та постоїв війська.

Великої шкоди унії завдала політика Яна Казимира. З часом зрозумів це й сам король і, бажаючи виправити кривду греко-католицькій церкві, 1668 р. видав диплом, за яким остання могла собі повернути загарбані церкви, монастирі та майно, їй належні. Однак ця спокота кривд для унії прийшла запізню, бо король зараз же після цього зрікся престолу й не було кому добитися, щоб це було виконано.

Після зречення Яна Казимира настав час безкоролів'я. Митрополит Гавриїл із своїм єпископом-помічником Кипріяном Жоховським іде на конвокаційний

сейм до Варшави, де разом із папським нунцієм Марескотті намагається розбудити в сенаторів прихильність до греко-католицької церкви. Справді, сейм 1668 р. ухвалив визнати за уніятами всі права і привілеї, надані їм попередніми королями, повернути їм усі церкви, монастирі та приналежне майно, а також Перемишльську єпархію й Ліщинську архімандрію.

1669 р. зібрався елекційний сейм. Ніхто не міг заздалегідь знати, що він вирішить. Тому митрополит Коленда знову ходив із Кипріяном Жоховським та нунцієм Марескотті від сенатора до сенатора і благав їх, щоб не голосували за рішення, шкідливі для унії. 9 січня 1669 р. Папа Климент IX звернувся з окремим листом до примаса, єпископів, сенаторів і шляхти Речі Посполитої, доручаючи їм опіку над скривавленою греко-католицькою церквою.

Настрій у сенаторів виявився прихильнішим до унії, ніж раніше, можливо тому, що, як писав єпископ Суша, «наша непохитність завдала ворогам сорому». Врешті, й політичні обставини були інші. Унія добилася більших успіхів, ніж сподівалася, бо сейм затвердив усі домагання греко-католиків.

На елекційному сеймі з 2 травня по 19 червня 1669 р. королем було обрано князя Михайла Корибута Вишневецького, в якого були симпатії до східної церкви, бо його мати залишалася православною, а батько був ним перед тим, як перейшов до римо-католицизму. Він був прихильніший до унії, ніж обидва його попередники – королі Владислав та Ян Казимир. Під впливом митрополита Коленди Михайло 1669 р. зрівняв у правах греко-католицьке духовенство з латинським, монастиреві блаженного Йосафата в Полоцьку надав два хутори й затвердив усі вищезгадані привілеї з'єднаної церкви.

Король (1669–1673) виявив свої симпатії до унії ще і тим, що, на його бажання, коронацію було призначено на 12 листопада – день мученицької загибелі Йосафата Кунцевича. Й, мабуть, уперше в кафедральному соборі Кракова не латинський єпископ, а митрополит Коленда урочисто відправляв у той день Службу Божу в східному обряді з асистуванням латинських єпископів у присутності численної шляхти, ієрархів обох обрядів, папського нунція та короля Михайла – українця на польському троні. Митрополичий помічник Кипріян Жоховський після служби виголосив проповідь на честь Йосафата Кунцевича, взявши за тему слова святого Євангелія: «Я пастир добрий»⁵¹.

Однак і православні не забували про свої справи. На елекційний сейм, який відбувався з 2 травня по 19 червня 1669 р., козацький гетьман П.Дорошенко 11 червня відрядив своїх послів зі скаргами на греко-католицьке духовенство⁵². Проте делегація прибула до Варшави запізно. Тоді П.Дорошенко делегував останніх на коронаційний сейм, що проходив у Кракові з 1 жовтня по 12 листопада 1669 р., доручивши їм подати козацьке прохання щодо цілковитої ліквідації унії⁵³. Але завдяки заходам митрополита Гавриїла маршалок сейму Фелікс Потоцький не дозволив проводити нараду з цього питання. На наступному весняному сеймі 1670 р. православні знову зажадали задоволення їхніх вимог. На допомогу їм Дорошенко вислав козацьких представників, які мали доповісти польським сенаторам про вимоги гетьмана й «усього Війська Запорозького» – визнати «вольності» православних та скасувати унію на українських землях⁵⁴. Сейм призначив окрему комісію з шістьох членів, котра на сеймі 1671 р. відкинула прохання православних, а греко-католиків вирішила залишити у спокої. Сподіваючись на допомогу козаків, львівський православний єпископ Ієремія Свистельницький відважився захопити Полоцьку архієпархію, в якій православних майже не було⁵⁵. У цій справі йому допомагав один із латинських єпископів. Митрополит Гавриїл оперативно повідомив про це папського нунція Нерлі, а той швидко ліквідував акцію Свистельницького.

Заохочений цими успіхами Коленда спробував порушити справу щодо допущення греко-католицьких владик до сенату, і Папа Климент IX (1667–1669)

домовлявся про це з королем. На цей раз старання митрополита Гавриїла увінчалися успіхом, хоча, правда, умовним. Король Михайло дозволив місце в сенаті тільки для одного зверхника греко-католицької церкви, й Коленда навіть встиг купити у Варшаві землю для митрополичого палацу. Але невдовзі прийшло королівське застереження, що не слід користуватися з цього права, щоб не дратувати православних. Пізніше цей привілей так і не був проведений у життя.

Бурхливе архіпастирське життя Коленди закінчувалося в турботах та хворобах. У травні 1671 р., під час чергового засідання конгрегації ордену василіан у Новогрудку, стався конфлікт вже престарілого митрополита Гавриїла з підвладними йому архієреями Брестсько-Волинської й Пінсько-Туровської єпархій. Ці єпископи – Бенедикт Терлецький і Марціян Бялосор (останній, до речі, ще й приходився митрополитові рідним племінником) – образилися через те, що Коленда повернув під владу ордену василіан Кобринський та Лавришівський монастирі, в котрих вони були настоятелями і почувалися господарями. Приводом для скандалу, який ці єпископи вчинили у Новогрудському Борисоглебському кафедральному соборі, стало те, що митрополит Гавриїл під час богослужіння поставив праворуч від себе не їх, а молодшого за них Кипріяна Жоховського. Терлецький та Бялосор на очах сотен парафіян із галасом вибігли з храму. Спроби владики відлучити від церкви бунтівних єпископів не знайшли підтримки Ватикану.

Однак своїм спадкоємцем на митрополичому престолі Коленда все-таки призначив свого помічника, вітебського єпископа Кипріяна Жоховського⁵⁶, котрого Папа Римський Климент X (1670–1676) затвердив на цій посаді окремою буллою 1 червня 1671 р.⁵⁷

Останньою великою справою в його житті стало те, що 1672 р. останній виграв у королівському суді справу Віленської митрополичої юрисдикції⁵⁸. Згідно з королівським рішенням, під владу Коленди переходила, за винятком шляхетських дворів, майже вся «руська половиця Вільна» – столиці Великого князівства Литовського. Наприкінці того ж 1672 р. митрополита Гавриїла знову потурбував Петро Дорошенко своєю декларативною погрозою: «Щоб усі уніатські церкви були знищені, а ті, де були колись православні церкви, а нині збудовано костьоли, були віддані»⁵⁹. Однак то був уже занепад слави гетьмана України, якому не судилося досягнути своєї мети. На схилі життя перебував і митрополит київський, галицький та всієї Русі Гавриїл Коленда. Останній помер 11 лютого 1674 р. в Супраслі. Тіло його було перевезено до Полоцька й поховано 18 лютого 1674 р. у кафедральному соборі Святої Софії.

Під час свого перебування на митрополичій кафедрі Коленда проявив себе владикою енергійним, рішучим при досягненні поставленої мети, і тому, зрозуміло, він мав багатьох затятих ворогів⁶⁰. Це була вдача рвучка та запальна. Нунцій у своїй реляції до Риму схарактеризував митрополита Гавриїла коротко: «Вогненна натура»⁶¹. Через це виникали його часті суперечки з архієреями, навіть із таким ідейним єпископом, як Суша. Також для успішності справ унії Коленда часто вживав невідповідних його духовному сану засобів. За це теж йому дорікав єпископ Суша, зокрема за те, що більшість років свого архіпастирського життя митрополит Гавриїл перебував у нескінченних судових процесах. Позовні заяви останнього розглядалися в усіх без винятку судових інстанціях Речі Посполитої, починаючи від гродських і земських повітових та закінчуючи головним трибуналом і королівським судом. Серед його опонентів й особистих ворогів були магнати Речі Посполитої: князь Богуслав Радзивілл – конюший Великого князівства Литовського, Юрій-Кароль Глібович – староста жмудський, Михаїл Станіславський – воєвода київський, Ян-Казимир Ходкевич – каштелян віленський.

Однак не слід забувати, що Коленда мусив поборювати дуже великі труднощі, бо вступив на престол Київської митрополії після Переяславської угоди, ко-

ли з'єднана церква лежала майже в руїнах, а його самого навіть не визнавали митрополитом. Може, під тягарем цих труднощів він і піддався спокусі (попри віру у Боже Провидіння) вживати чисто світських засобів. Проте при оцінці діяльності митрополита Гавриїла на першому місці слід підкреслити його активну ревність для справ греко-католицької церкви, а відтак рішучість і непоступливість в обороні її інтересів.

Найяскравішим прикладом цього став захист Супрасльської лаври від ктиторських наїздів панів Ходкевичів. Цей випадок стався невдовзі після того, як 1656 р. Ян-Казимир Ходкевич – тогочасний патрон Супрасльського монастиря, сподіваючись, що Коленда буде покірним його свавіллю, видав архієпископу Гавриїлу «презенту» на настоятельство в цій святій обителі. Ходкевич, ідучи шляхом грабіжництва й наслідуючи звичаї своїх попередників, прибув у Супрасль та хотів затвердити своє управління як у монастирі, так і в його маєтках. Однак Коленда, як добрий пастир, рішуче повстав проти цього й настільки розлютив ктитора, що той, не тямлючись від зухвальства, насмілився послати свого дворянина відрубати митрополиту голову. Треба зауважити, що під час майже безперервної багаторічної війни вояки Речі Посполитої настільки озвірили від крові та страждань, що для них людське життя нічого не було варте. Тому слуга Ходкевича, виконуючи наказ останнього стратити Коленду, не роздумуючи, пішов на цю безбожну справу й, вийнявши шаблю в покоях настоятельських, повідомив митрополита про вирок свого пана. Прочувши про це, митрополит Гавриїл із мужнім серцем підставив свою голову під удар. І сталося чудо. Побачивши перед собою такий взірць героїзму зі сторони духовної людини, загартований у битвах рейтар опустив зброю. Повідомляючи про це, ксьондз Казимир Коялович – тогочасний ректор Полоцької колегії іезуїтів – у надгробному слові митрополитові Коленді зробив таку йому похвалу: «...Хоча зразки мужності покійного митрополита були проявлені в різних випадках, але особливо вони показані в захисті маєтків, присвячених на славу Богу в Супрасльській архімандрії. Коли за них грозила вірною загибеллю зброю, безбожно піднятая, митрополит Гавриїл, ставши на коліна, з геройським серцем підклонив голову під смертельний удар, так що здивований вбивця мав випустити із задерев'янілої руки загартовану сталь... Тому нехай за всі свої турботи митрополит наслідуює вічні нагороди»⁶².

Своїм впливом митрополит Коленда підніс із руїн греко-католицьку церкву й виборів їй правове становище у суспільстві за короля Михайла Вишневецького. Тому з огляду на його прив'язаність до України він заслуговує на добру згадку в пам'яті вдячних нащадків.

¹ *Niesiecki K.* Korona Polska przy złotej wolności. – Lwów, 1738. – Т. 2. – С. 558.

² *Назарко І.* Київські і Галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590–1960).

Записки Чину Святого Василя Великого (далі – ЗЧСВВ). – Рим, 1962. – С. 57.

³ Там само. – С. 51; *Archivium Collegii Graecorum*. – *Cronika di tutti scolari*. – Vol. 1. – Fol. 14. – V.15.

⁴ *Uruski S.* Rodzina. Herbarz szlachty Polskiej. – Warszawa, 1910. – Т. 7. – С. 100.

⁵ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 201. – Оп. 1. – Спр. 142. – Арк.1.

⁶ *Назарко І.* Назв. праця; *Archivium Collegii Graecorum*. – Vol.1. – Fol. 14. – V.15.

⁷ *Niesiecki K.* Korona Polska przy złotej wolności. – Lwów, 1728. – Т. 1. – С. 68.

⁸ Российский государственный архив древних актов в Москве (далі – РГАДА). – Ф. 389. – Оп. 1. – Кн. 4. – Арк. 4.

⁹ Там само. – Спр. 37. – Арк. 274 зв. – 275 зв.

¹⁰ Там само. Спр. 38. – Арк. 633 зв. – 637 зв.

¹¹ *Uruski S.* Op. cit. – С. 101.

¹² *Сапунов А.* Исторические судьбы Полоцкой Епархии с древнейших времен до половины XIX века. – Витебск, 1889. – С. 168.

- ¹³ Центральний державний історичний архів Білорусії в Мінську (далі – ЦДІАБ). – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 1174. – Арк. 98.
- ¹⁴ Там само. – Арк. 98 зв. – 99.
- ¹⁵ Булгаков М. История Русской Церкви. – М., 1996. – Т. 6. – С. 235.
- ¹⁶ Археологический сборник документов относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильна, 1874. – Т. 10. – С. 46–48, 247–248.
- ¹⁷ Praszko I. De Ecclesia Ruthena Catholica sede Metropolitana vacanta an. 1655–1665. – Romae, 1944. – S. 143.
- ¹⁸ Археологический сборник документов относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Т.10. – С. 47.
- ¹⁹ Niesiecki K. Korona Polska przy złotej wolności. – Lwow, 1738. – Т. 2. – S. 558.
- ²⁰ ЦДІАБ. – Ф. 319. – Оп. 2. – Спр. 1520. – Арк. 185.
- ²¹ Archivium Collegii Graecorum. – Vol. 1. – Fol. 14. – V.15.
- ²² Государственный исторический архив в Санкт-Петербурге. – Ф. 823. – Оп. 16. – Спр. 303. – Арк. 1.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Акты, издаваемые Виленскою Археологическою комиссиею. – Вильна, 1899. – Т. 20. – С. 368.
- ²⁵ ЦДІАБ. – Арк. 185 зв.
- ²⁶ Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом. – Філадельфія, 1954. – С. 375.
- ²⁷ Документи Богдана Хмельницького 1648–1657. – К., 1961. – С. 81.
- ²⁸ Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. – К., 1994. – С. 100.
- ²⁹ Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1995. – Т.2. – С. 205.
- ³⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. IX–1. – С. 29.
- ³¹ Плохій С. Священне право повстання: Берестейська унія і релігійна легітимізація Хмельниччини // Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII столітті. – Львів, 1996. – С. 11.
- ³² Wolff J. Senatorowie i dignitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386–1794. – Kraków, 1885. – S. 13.
- ³³ Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. – К., 2005. – С. 301.
- ³⁴ Назарко І. Назв. праця. – С.52.
- ³⁵ Лужницький Г. Назв. праця. – С. 377.
- ³⁶ Там само. – С.49.
- ³⁷ Ульяновський В. Дискусії. Матеріали Других «Берестейських читань» Львів, Дніпропетровськ, Київ, 1–6 лютого 1995 р. // Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII столітті. – С. 42; Susza J. De laboribus Unitorum // Littera Episcoporum. – Roma, 1973. – Vol. 2. – S. 296.
- ³⁸ Назарко І. Назв. праця. – С.49.
- ³⁹ Там само. – С.52; Praszko I. Op. cit. – S.155.
- ⁴⁰ Підручний П. Василянський Чин від 1637 до 1743 р. // Нариси історії Василянського Чину святого Йосафата. ЗЧСВВ. – Рим, 1992. – С. 145.
- ⁴¹ Плохій С. Дискусії. Матеріали Других «Берестейських читань». – Львів; Дніпропетровськ; Київ, 1–6 лютого 1995 р. // Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII столітті. – С. 18.
- ⁴² Булгаков М. Указ. соч. – Т. 7. – С. 60.
- ⁴³ Theiner A. Documents historiques de Russie. – Romae, 1860. – P.33.
- ⁴⁴ Лужницький Г. Назв. праця. – С. 378.
- ⁴⁵ Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. – К., 1995. – С. 277.
- ⁴⁶ Ульяновський В. Назв. праця. – С. 34, 40.
- ⁴⁷ Плохій С. Назв. праця. – С. 27.
- ⁴⁸ Підручний П. Назв. праця. – 145.
- ⁴⁹ Лужницький Г. Назв. праця. – С. 388.
- ⁵⁰ Welykuj A. Epistolae Metropolitanorum Kioviensium Catholicorum Raphaelis Korsak, Antonii Sielava, Gabrielis Kolenda (1637–1674). – Romae, 1956. – Vol. 2. – S. 267.
- ⁵¹ Про те все оповідає сам митрополит Коленда в своїй обширній реляції до Риму. Див. Op. cit. – С. 303–324.

⁵² Крикун М. Інструкції послам Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми 1669 року // Центральна і Східна Європа в XV – XVIII століттях. – Львів, 1998. – С. 194.

⁵³ Там само. – С. 194–202.

⁵⁴ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. – Київ; Нью-Йорк, 2003. – С. 132.

⁵⁵ Назарко І. Назв. праця. – С. 56.

⁵⁶ Niesiecki K. Op. cit.

⁵⁷ Назарко І. Назв. праця.

⁵⁸ Археографический сборник документов относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильна, 1870. – Т. 9. – С. 253.

⁵⁹ Чухліб Т. Назв. праця. – С. 136.

⁶⁰ Polski Słownik Biograficzny. – Т. 13. – S. 310.

⁶¹ Welykuj A. Op. cit. – S. 312.

⁶² Археографический сборник документов относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Т.9. – С.253.

The article is dedicated to the 400th anniversary of the birth of Havryil Kolenda (1606–1674) – Metropolitan of Kyiv, Halych and of all Rus' and, simultaneously, General of the Catholic Order of St.Basil the Great. On the basis of the historic literature and various archival materials an attempt is made to reconstruct the biography of this Church hierarch in the context of Ukrainian history of the middle of the XVII century and to establish his contribution to the development of the Ukrainian Greco-Catholic church.

О.Є.Музичко, В.М.Хмарський*

ДО ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ШКОЛИ: ПАВЛО АНДРІЙОВИЧ ІВАНОВ

Статтю присвячено висвітленню життєвого шляху, з'ясуванню творчого доробку одного з учнів В.Б.Антоновича – П.А.Іванова. Його біографію можна умовно розділити на три періоди – київський, миколаївський та одеський. Проблематика досліджень може бути поділена на дві частини – історія середньовічної Волині і Південної України останньої чверті XVIII ст. (діяльність імперської адміністрації та доля українського козацтва після зруйнування Запорізької Січі).

За останнє двадцятиріччя українська історіографія пройшла шлях від розвитку в напрямку закриття білих плям, дефальсифікації української історії, переоцінки окремих її епізодів до всебічної трансформації своїх методологічних і світоглядних основ, створення нової концепції історії України. Попереднє нагромадження фактичного матеріалу актуалізувало ширші теоретичні завдання. Не оминули ці тенденції і вивчення історіографічного процесу в Україні. Більшість видатних українських істориків XIX–XX ст. уже мають своїх біографів, а деякі – й кількох. Особливо ретельно вивчено період другої половини XIX – початку XX ст. – час бурхливого розвитку української історіографії, її остаточного виокремлення від російської та польської.

Про це яскраво свідчить стан вивчення київської школи істориків, яку традиційно пов'язують із постатями В.Б. Антоновича, М.В. Довнар-Запольського

Музичко Олександр Євгенович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова; Хмарський Вадим Михайлович – д-р іст. наук, професор, завідувач кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова.

та їх учнів. В історіографії вже досліджувалися такі питання, як склад школи, біографії її представників, особливості їх наукової спадщини у світовому та російсько-імперському історіографічному процесі, нарешті, місце в розвитку української історії¹. Звичайно, передусім у центр дослідницької уваги потрапили такі вчені, як В.Б.Антонович, М.С.Грушевський, М.В.Довнар-Запольський, Д.І.Багалій. Іншим членам школи було приділено менше уваги, що закономірно з огляду на їх порівняно скромний внесок в історіографію. Однак, навіть з урахуванням цієї обставини, явно «не пощастило» одному з представників школи, учню В.Б.Антоновича – П.А.Іванову. Він був одним із когорти перших адептів «обласного» підходу вчителя, за яким передбачалося глибоке вивчення історії окремих історико-географічних областей України. В історіографічних публікаціях загального чи спеціального характеру містяться вкрай скупі дані про П.А.Іванова, не встановлено навіть дат його життя².

Межі даної статті не дають змоги оприлюднити весь віднайдений фактаж із біографії П.А.Іванова, тому зосередимось на оцінці саме наукового доробку історика. Але перед цим вкажемо на кілька біографічних віх. Народився П.А.Іванов 7 листопада 1860 р. у містечку Захарівці – волосному центрі Тираспольського повіту Херсонської губернії. «Доросле життя» історика чітко охоплює три етапи: київський (по 1886 р.), миколаївський (1887–1893) та одеський (з 1893 р. і до кінця життя).

Протягом першої половини 1880-х років Павло Андрійович навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету Св. Володимира, який 19 грудня 1886 р. затвердив його кандидатом зі срібною медаллю за твір, присвячений середньовічній історії Волинської землі³. Саме у київському середовищі сформувалися його наукові, суспільно-політичні погляди та національний світогляд, склалося коло творчих знайомств. Звичайно, як науковий керівник, найбільший вплив на нього мав В.Б.Антонович.

Викладацька кар'єра П.А.Іванова та найактивніша наукова діяльність припадають на роки його перебування у Миколаєві й Одесі. Про перебування його у першому з цих міст матеріалу обмаль, як і незрозуміла причина переїзду П.А.Іванова саме до Миколаєва. Відомо, що там він протягом 1887–1893 рр. викладав історію та географію в Олександрівській гімназії. У Миколаєві налагоджується листування між ним та М.С.Грушевським (з листопада 1892 р.), що тривало і під час перебування П.А.Іванова в Одесі.

Доля П.А.Іванова в одеський період його життя пов'язана насамперед з Новоросійським університетом, а також Маріїнською жіночою гімназією та іншими середніми навчальними закладами. Проте розгорнутися кар'єрі викладача в університеті не судилося – там він пропрацював із перервами від 1893 р. до жовтня 1905 р., оскільки його вразив інсульт. Дату завершення земного шляху П.А.Іванова поки що з'ясувати не вдалося. Можна припустити, що Павло Андрійович помер у період з кінця 1917 по липень 1918 р.

Таким чином, педагогічна кар'єра П.А.Іванова склалася не дуже вдало. Перебування в Одесі можна підсумувати висловленою ним думкою ще на початку його прибуття до міста (1894): «Загалом в Одесі мені не пощастило у багатьох відношеннях»⁴. Статус вчителя гімназії, посада приват-доцента в університеті, до того ж уривками, не могли задовольнити амбіції вихованця Київського університету. Можливо, ці обставини вплинули на стан його здоров'я. Водночас зосередження на педагогічній роботі у середніх навчальних закладах було однією з причин, що завадила П.А.Іванову написати докторську дисертацію, над якою він працював в Одесі. У грудні 1903 р. Павло Андрійович доповідав деканові, що, за винятком однієї статті, він нічого не публікував, публічних лекцій не читав і дуже зайнятий своєю докторською дисертацією⁵. На жаль, про її тему історик не повідомляв. В інших джерелах інформації про неї також немає.

Очевидно, що наукові інтереси пов'язували П.А.Іванова перш за все з Україною. Складніше визначити національну ідентичність історика, або інакше відповісти на запитання, чи усвідомлював він себе українцем, і якщо так, то якою мірою його українство впливало на його наукову працю? За своїм ставленням до України П.А.Іванов нагадує свого колегу і товариша по Новоросійському університету О.І.Маркевича. Це ставлення можна окреслити як «українофільство». Не пориваючи з російським культурним середовищем, не володіючи навіть задовільно українською мовою, ці люди із симпатією ставилися до українського національно-культурного руху, підтримували контакти з його представниками. В одному з листів до М.С.Грушевського Павло Андрійович перепрошував за те, що написав статтю до «Записок» НТШ російською мовою, та повідомляв, що «завдяки нашим спільним знайомим я сподіваюся протягом року настільки задовільно вивчити українську мову, що в наступному році для записок Товариства буду вже писати тільки цією мовою». В іншому листі одеський історик цікавився у свого львівського колеги словами та нотами пісні «Ще не вмерла Україна»⁶.

Українська самосвідомість П.А.Іванова стимулювалася тим, що не тільки Київ, а й Одеса наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. була одним із центрів українського національного руху. Серед видатних представників цього руху слід назвати Л.В.Смоленського, О.О.Андрієвського, Є.Є.Чикаленка, М.Ф.Жомарова, С.П.Шелухіна, Д.Д.Сигаревича, І.М.Луценка, І.Л.Липу та А.В.Ніковського. Зв'язок з українською громадою підтримували деякі студенти та викладачі Новоросійського університету. Зокрема серед них слід назвати М.Є.Слабченка та П.Г.Клепацького. Одеський осередок підтримував контакти не тільки з іншими українськими товариствами України у складі Російської імперії, а й з Галичини. Зокрема активні зв'язки з галицькою українською інтелігенцією мали М.Ф.Жомаров, І.М.Луценко. Саме в Одесі, за висновком дослідника О.О.Болдирева, діяльність громади мала сталий характер, на відміну від інших міст Південної України. Якщо на початку свого існування в 1870-х роках панівною ідеологією одеських громадівців був соціалізм, то на початку ХХ ст. ідеологічне спрямування осередку стає за змістом значно «національнішим» і навіть «націоналістичнішим», а за політичними уподобаннями – правішим за київський осередок⁷. Хоча прямих вказівок у джерелах на участь П.А. Іванова у діяльності одеської громади знайти поки що не вдалося, заперечувати їх не можна. Він не міг не бути знайомим із С.П.Шелухіним, О.О.Андрієвським по спільній роботі у декількох одеських наукових товариствах. Із великою долею вірогідності можна твердити, що стосунки з цими та іншими одеськими українськими діячами вплинули як на світогляд П.А.Іванова, так і на вибір ним певних тем для своєї праці (історія козацтва).

Водночас українофільські симпатії Павла Андрійовича, контакти з діячами українського руху ускладнили його стосунки з деякими впливовими викладачами Новоросійського університету. Так, на початку ХХ ст. проти надання йому посади приват-доцента рішуче висловився один із провідних професорів університету І.А.Линниченко. Він жорстко і невинувато різко розкритикував творчий доробок претендента, піддав сумніву його наукову вагу⁸. Можливо, це стало однією з причин погіршення стану здоров'я П.А.Іванова. Своєю чергою, Павло Андрійович у листі до М.С.Грушевського ще 1894 р. висловив критичні зауваження на докторську дисертацію І.А.Линниченка⁹. Можливо, ці думки якимось чином стали відомі професору. Проте вважаємо, що головним підґрунтям критики І.А.Линниченка на адресу П.А.Іванова стала незгода одеського професора з основними постулатами В.Б.Антоновича та М.С.Грушевського, небажання мати серед колег українофіла. Подібну роль І.А.Линниченко відіграв і пізніше у відомій історії з перебуванням у Новоросійському університеті О.С.Грушевського¹⁰.

Творча діяльність П.А.Іванова була передусім пов'язана з низкою наукових товариств України: Таврійська учена архівна комісія (ТУАК), Одеське товариство історії і старожитностей (ОТИС), Наукове товариство імені Шевченка (НТШ). Наукові публікації історика, головним чином, з'являлись у їхніх виданнях, а також у газеті «Южанин» (Миколаїв) та «Киевской старине». За жанром у науковому доробку П.А.Іванова (налічується 20 позицій) можна виділити монографію, статті й археографічні публікації.

За тематикою праці Павла Андрійовича поділяються на дві групи – з історії середньовічної Волинської землі та Південної України кінця XVIII ст. У другій темі його дослідницький інтерес зосереджувався на двох проблемах – на історії українського козацтва та політиці російської адміністрації.

Попри історіографічну репутацію П.А.Іванова як передусім дослідника історії Волині, його творча діяльність у цій царині була значно менш активною, а кількість публікацій вельми скромною (монографія та дві статті, що були, власне, її частинами) порівняно з вивченням історії Південної України. Тут дослідник часто був несамостійний у використанні джерел і, як наслідок, більш залежний від інших авторів, повторюючи їхні здобутки та прорахунки. На цю особливість праць П.А.Іванова вказували його критики. Головна праця дослідника «Исторические судьбы Волынской земли» являла собою доповнений і перероблений текст його студентської, кандидатської праці¹¹. Вона була однією з 11 монографій про історію окремих українських регіонів, що вийшли протягом 1881–1903 рр. у рамках, так званого «проекту Антоновича».

Завдання глибокого вивчення історії середньовічної Волині ускладнювалося тим, що незадовго перед тим уже з'явилася праця на ту ж тему іншого вихованця В.Б.Антоновича – О.М.Андріяшева¹². Власне, більшість оригінального тексту студії зайняла полеміка з думками багатьох попередніх дослідників Волині, особливо стосовно генеалогії та хронології князів. Так, у питанні про постать Юрія II Болеслава Павло Андрійович примкнув до О.Андріяшева та М.Любавського, які вважали, що джерела свідчать про двох різних князів. Зворотню думку відстоювали Ф.Режабек, М.П.Дашкевич, А.В.Лонгинов, І.П.Філевич, М.С.Грушевський, А.Прохазка, О.Бальцер, І.А.Линниченко¹³. Більш докладно П.А.Іванов висвітлює соціально-економічну та культурну (так звану «внутрішню») історію Волині. На це вказував, наприклад, І.П. Крип'якевич у своїй монографії про Галицько-Волинське князівство¹⁴.

Не можна твердити про абсолютну невдачу цієї праці П.А.Іванова чи її повне фіаско у критиків. Оцінки цієї праці представниками київської школи були полярними. В.Б.Антонович уважав, що «загалом праця Іванова відрізняється великою сумлінністю у вивченні джерел та літератури предмета, повнотою їх вивчення і цілком науковими прийомами історичної критики»¹⁵. Цей схвальний відгук став основою рішення про надання П.А.Іванову магістерського ступеня. Завжди суворий у своїх оцінках, М.С.Грушевський твердив, що «деякі уваги не уймають ваги і ціни праці Іванова, що є корисним внеском в українсько-руську історіографію, і ми щиро зичимо дальшого успіху і розвою діяльності нового робітника на дорогій нам ниві». Історик відзначив оригінальність підходу автора, що для опису вірувань населення використав етнографічний матеріал із Волині XIX ст. Такий спосіб було вперше застосовано у вивченні історії поодиноких давніх земель. М.С.Грушевський зауважив, що П.А.Іванов широко розглянув історію Волині першої половини XIV ст. і відзначив значний інтерес цього розділу праці. Він солідаризувався з одеським колегою щодо зображення князя і віча основою політичного устрою землі¹⁶.

Інші представники школи – М.В.Довнар-Запольський та І.А.Линниченко – зосередилися на негативних сторонах праці, відзначивши фактичні помилки автора, його невміння критично підходити до джерел і думок інших дослідників¹⁷.

Незважаючи на цю критику, праці П.А.Іванова були прийняті до уваги в подальшій історіографії Волині та середньовічної України¹⁸.

Інтерес Павла Андрійовича до цих тем був зумовлений його приналежністю до київської історичної школи В.Б.Антоновича. Як і інші представники школи, він досліджував історію окремих регіонів України – Волині та Півдня, історію козацтва. Його методології властивий документалізм і позитивізм (зосередження на пошуку й публікації історичних джерел, привнесення якомога меншої інтерпретації, коли вони свідчать «самі за себе»). Творча мотивація та концептуальні переконання вченого у вивченні історії спиралися на його зазначені вище «українські» симпатії. Перш за все це проявилось в дослідженні історії Волині як складової Малоросії (Південно-Західної Русі, України), неупередженому ставленні до козаків, що вийшли з-під російської протекції.

Безпосередньо на концептуальні погляди П.А.Іванова на історію України вплинув М.С.Грушевський. Про це свідчать матеріали засідань Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті, членом якого Павло Андрійович став із 5 березня 1896 р.¹⁹ На засіданнях 18 лютого та 31 березня 1905 р. П.А.Іванов виголосив дві доповіді: «Схема руської історії, запропонована професором Львівського університету Грушевським» та «Питання про малоросійську народність у науковій літературі»²⁰. Він розповів присутнім, серед яких були громадівці С.П.Шелухін та І.М.Луценко (як гості), про діяльність НТШ, передав зміст статті М.С.Грушевського «Звичайна схема історії східної Європи і справа раціонального укладу історії східного слов'янства», і додав, що повністю з ним погоджується. П.А.Іванов також висловив побажання, щоб з'явилася можливість самостійного існування малоросійської (української) мови та народності. У жвавому обговоренні доповідей взяли участь відомі професори В.М.Істрін, Б.М.Ляпунов, А.П.Доброклонський, Є.М.Щепкін, а також С.П.Шелухін і Д.Д.Сигаревич. Тон полеміки, принаймні за протоколами, був виваженим і науковим. Таким чином, П.А. Іванов став ініціатором першого відкритого наукового обговорення схеми М.С.Грушевського в науковому та громадському середовищі Одеси. Цей епізод суттєво доповнює вже відомі дані про зв'язки між Галичиною і Південною Україною, між одеськими науковцями та М.С.Грушевським. Слід відзначити і беззаперечну сміливість наведених висловлювань П.А.Іванова в умовах часто негативного, якщо не ворожого, ставлення переважної частини одеського істеблішменту й адміністрації до українського національного руху.

Втім, у відомих працях з історії російської політики на півдні України ці погляди П.А.Іванова проявилися незначною мірою. У 1891 р. у листі до О.І.Левицького він розглянув знайдені ним матеріали кінця XVIII ст. як джерело для вивчення «малоросійської старовини»²¹. Однак в опублікованих працях Павло Андрійович задекларував консервативні офіційні проімперські доктрини у вивченні історії Південної України. Він у досить архаїчному стилі наголошував на мудрості царського уряду, на попередній дикості краю, що цивілізувався внаслідок однозначно благодійної російської політики²², розмірковував над шкідливістю чи корисністю певних груп населення серед новоприбульців регіону (євреїв)²³, уникав критики дій імперської влади щодо козацтва, щоправда, і не вихваляючи її.

На погляди дослідника щодо історії Новоросійського краю, безумовно, вплинули праці А.О.Скальковського та О.І.Маркевича. Однак рецензії П.А.Іванова на ювілейні видання, присвячені історії Одеси (О.І.Маркевича, В.О.Яковлева, В.К.Надлера), вміщені на сторінках «Записок» НТШ у 1894 р., свідчать, що ця специфіка його наукового дискурсу була викликана не стільки особливостями його свідомості, скільки побоюваннями цензурних і політичних утисків. У не досяжному для російської цензури виданні під псевдонімом «І.Андрієнко» він

відверто став на україноцентричні позиції у висвітленні історії Одеси та Південної України. П.А.Іванов відзначив перевагу українців серед населення Новоросії наприкінці XVIII ст., рішуче заперечив думку В.К.Надлера про цивілізаційну роль Росії на Півдні, наголосивши на ролі запорізьких козаків, підкреслив свавілля російської армії після взяття Хаджибею. П.А.Іванов піддав сумніву позитивну роль іноземних колоністів на півдні України і зауважив, що «Новоросія – певна річ – геть би більш надбала собі культури, коли б переселенцям українським уряд надав хоч частину тих привілеїв і різноманітної допомоги, якими він наділяв тоді переселенців чужоземних»²⁴.

Перші наукові публікації П.А.Іванова на початку 1890-х років, власне, були присвячені дослідженням історії Південної України, незважаючи на те, що у той період він працював над магістерською дисертацією у галузі медієвістики. Вони були наслідком його роботи в Миколаївському портовому архіві (початок 1890-х), у Санкт-Петербурзькому та Московському відділеннях Архіву Головного штабу (1901–1902), Катеринославському архіві губернського правління. Інтерес до пошуку документів і запровадження нового матеріалу до наукового обігу був зумовлений вихованням П.А.Іванова у колі київських документалістів, прагненням до встановлення «справжньої» істини у дусі позитивізму. Своє кредо він сформулював так: «Я не належу до тих панів, що вважають за можливе обмежуватися тріскучими, нічого не промовляючими виразами, а бажаю ґрунтувати свої думки на «арсеналі джерел»²⁵. Він заперечував можливість для історика користуватися джерелами з інших рук і базування на них своїх висновків.

Тому не дивно, що левову частку доробку П.А.Іванова в царині вивчення історії Південної України становили археографічні публікації. Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XIX ст. головними археографічними осередками у регіоні були ТУАК та ОТИС. Отже, цю діяльність Павла Андрійовича слід розглядати у контексті їх роботи.

Таврійську учену архівну комісію було створено у 1887 р. і до середини 90-х років в її археографічній діяльності відбувався своєрідний «вибух». Саме у той час десяток археографів оприлюднили половину джерел за обсягом і третину за кількістю за весь період її існування (до 1922 р.). ТУАК заохочувала до своєї діяльності фахівців із-поза меж Криму і Таврійської губернії загалом. Серед археографів першим став П.А.Іванов. Запропонував його кандидатуру 23 січня 1892 р. (а обрано 16 квітня) «правитель справ», тобто секретар А.І.Маркевич, який разом із Ф.Ф.Лашковим був справжнім лідером установи²⁶.

Можна передбачити, що про дослідника А.І.Маркевич міг довідатися зі сторінок «Киевской старины». Адже саме 1891 р. Павло Андрійович оприлюднив там документи з архіву канцелярії миколаївського військового губернатора стосовно переселення позаштатних церковників у Новоросію наприкінці XVIII ст. і запорожців – на Тамань²⁷. Того ж року П.А.Іванов почав співпрацювати з ТУАК. Перша публікація – опис архівної справи про відновлення у Севастополі комерційного порту наприкінці 10-х рр. XIX ст. – було підготовлено у 1891 р. спільно з професором О.І.Маркевичем²⁸.

На одному із засідань ТУАК ішлося про те, що П.А. Іванов надіслав повідомлення, яке було «ретельним викладом двох справ, що зберігались у канцелярії миколаївського військового губернатора, – 1) «Справа 1823 р. про наділення міста Севастополя землею і про інші переваги на користь міських мешканців» та 2) «За височайшим повелінням, про заборону неслужбовцям євреям постійного перебування у містах Севастополі і Миколаєві». Тоді ж вирішили «з огляду на інтерес, який мають повідомлення П.А.Іванова, надрукувати їх у ви-
тягах в одному з найближчих випусків «Известий» комісії»²⁹.

Отже, працюючи у згаданому архіві, П.А.Іванов відбирав матеріали, що торкалися Криму і переправляв їх до ТУАК. У такий спосіб він протягом 1892 р. оприлюднив у двох публікаціях описи ще трьох справ з історії Севастополя 20–30-х рр. ХІХ ст., де навів цілу низку документів, причому в переважній більшості у формі витягів³⁰. Матеріал був у такому «сирому» вигляді, що ТУАК неодмінно приймала рішення: «надрукувати у витягах» або «у скороченому вигляді»³¹.

1892 р. П.А.Іванов проводив пошуки документів і у Московському відділенні Архіву Головного штабу. Там він виявив матеріали, які не були раніше використані Д.І.Яворницьким у його «Історії запорозького козацтва». Павло Андрійович працював із документами лише кілька днів, роблячи розлогі витяги з них. Внаслідок цього до ТУАК наприкінці року надійшли матеріали про перші роки російського володарювання у Тавриді³², а разом із ними і копії ордерів П.О.Зубова стосовно Криму з Миколаївського портового архіву³³. Подальші пошуки в останньому архівосховищі стали основою для його заключної публікації, що була поділена на чотири частини і містила сім ордерів Г.О.Потьомкіна (1788–1789), три листи С.С.Жегуліна (1789), донесення російського офіцера про знахідку нафти на Кубані й у Криму (1792) та 14 ордерів П.О.Зубова (1792–1795). Наявність докладних легенд можна віднести до позитивних рис цієї публікації, а безсистемна подача документів як за частинами, так і в середині їх впадає у вічі як негатив. Співпрацю з ТУАК П.А.Іванов завершив публікацією «Нарису діяльності на півдні Росії адмірала графа М.С.Мордвінова», що став основою його пробної лекції у Новоросійському університеті³⁴.

Слід зазначити, що зібрані у Миколаївському архіві матеріали послужили основою першої в науковій кар'єрі П.А.Іванова публікації – розлогої рецензії на працю Г.М.Ге «Історія міста Миколаєва» (1890)³⁵. На основі документів молодий історик у незвично різкому для початківця тоні виявив численні неточності у праці миколаївського колеги. Реакція Г.М.Ге та відповідь на неї П.А.Іванова були ще більш різкими, що, ймовірно, ускладнило стосунки рецензента з миколаївським громадським і науковим середовищем³⁶.

Після переїзду до Одеси П.А.Іванов припинив співпрацю з ТУАК і розпочав співробітництво з Одеським товариством історії і старожитностей – найстарішою археографічною установою у краї (1839). Членом-кореспондентом цього товариства Павло Андрійович був обраний у 1890 р. за рекомендацією О.О.Кочубинського та О.І.Маркевича, а дійсним членом – у 1897 р.³⁷ Науковий потенціал цієї установи не задовольняв ученого. У 1895 р. він скаржився М.С. Грушевському: «Наше історико-філологічне товариство* якесь линяле, як втім й Одеське товариство історії і старожитностей, яким керує зовсім старезний Юргевич: засідання бувають вкрай нечасто, реферати читаються ще рідше, праць товариство майже не видає, а вже виданих у продаж не пускає»³⁸.

Основною формою наукової творчості ОТІС у 90-х рр. ХІХ – на початку ХХ ст. були, власне, студії (особливо з археології), що втілювались у розвідки, статті і монографічні дослідження, які витискували археографічну діяльність на маргінес. Не працюючи цілеспрямовано над публікацією матеріалів кількох чи хоча б одного значного архівосховища, ОТІС не мало перспективи утримати першість головного археографічного центру на півдні України. Після виникнення у чотирьох губерніях Новоросійського краю вчених архівних комісій, дві з яких – Таврійська і Катеринославська – розгорнули надзвичайно активну археографічну діяльність, наукова установа в Одесі уже не могла з ними конкурувати³⁹.

* Мається на увазі Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті.

Незважаючи на це, археографія посіла помітне місце у той час і у доробку ОТІС. Публікації джерел займали близько третини обсягу їх «Записок». Керівником цієї діяльності наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., а також і одним із лідерів товариства був О.І.Маркевич. Активно разом із ним працювали у царині археографії А.О.Скальковський, Ф.Ф.Лашков (що тоді переїхав із Криму), а також О.О.Андрієвський, П.П.Короленко, В.В.Латишев, А.В.Лонгинов, М.Г.Попруженко, Л.М.Савйолов та А.В.Флоровський.

З огляду на наведену вище епопею з університетом зовсім не виглядає дивним, що до археографічної роботи в ОТІС П.А.Іванова залучив О.І.Маркевич і причому ще в останні місяці перебування його у Миколаєві. Професор залучив майбутнього одесита насамперед до царини камеральної археографії – доручив зробити опис матеріалів з історії Одеси у миколаївських архівосховищах, а також витяги з деяких документів, які зберігались у тамтешньому портовому архіві. Проте П.А. Іванов, не маючи, як звичайно, часу, лише розпочав справу, а завершення її доручив іншим особам. Врешті, було так-сяк розписано п'ять справ із переліком 80 матеріалів (один із них із шостої справи – канцелярії миколаївського військового губернатора). Також О.І.Маркевичу були надіслані витяги з кількох документів, які він умістив разом з описом. Щоправда, історик нарікав на те, що через поспішність роботи не всі матеріали скопійовані ретельно. Але він доклав багато зусиль, щоб подати максимальну кількість витягів. Опубліковані були навіть ті документи, у точності копіювання яких він сумнівався, оскільки вважав оприлюднення будь-яких матеріалів дуже актуальним. Наближався ювілей Одеси, а віднайдені документи торкалися в основному середини 90-х рр. ХVІІІ ст.⁴⁰ Незважаючи на намагання О.І.Маркевича надати публікації максимальної науковості – примітки щодо змісту, вказівки на попереднє опублікування матеріалів тощо, вона залишає враження незавершеності.

Здобувши врешті посаду приват-доцента, П.А.Іванов продовжив свої архівні пошуки. Після Миколаєва він вирішив обстежити деякі матеріали у Катеринославі. Там в архіві губернського правління об'єктом його уваги стала справа про міграцію єврейського населення на південь України у 1775 – 1777 рр. Сім документів із величезної на 345 аркушів справи його зацікавили насамперед «матеріали з історії колонізації Новоросійського краю»⁴¹. Характерним для П.А.Іванова було розміщення джерела впереміш із коментарями, що деякою мірою нагадувало «Історію Нової Січі» А.О.Скальковського, а найбільше – його публікації 80-х – початку 90-х рр. у «Киевской старине»⁴².

Там же П.А.Іванов розшукав справу про спробу петербурзького купця Ф. Фабера одержати земельні угіддя у Катеринославіському намісництві (1784–1787). Чотири документи з неї він опублікував⁴³. Зазначивши, що один із них написано надзвичайно нерозбірливо і «вельми неправильно орфографією», упорядник «забув» позначити нерозбірливі або спірні місця та вказати, що виправив їх.

Працюючи ще у 1892 р. у московському відділенні Архіву Головного штабу зі справами про діяльність Г.О.Потьомкіна на півдні імперії, П.А.Іванов наштотхнувся на матеріали з історії Запорізької Січі. Ці папери, за його твердженням, були вивезені з кошової церкви у 1775 р. і «являють частину того досить значного січового архіву, з якого черпав свої дорогоцінні відомості автор «Історії Нової Січі» А.О.Скальковський». Унаслідок цієї знахідки на сторінках «Записок» з'явилися 12 документів з історії запорізького козацтва (1734–1756 рр.) з географічними, бібліографічними та джерелознавчими примітками П.А.Іванова⁴⁴. Упорядник по-особливому підійшов до розташування документів, зробивши не спільний коментар, а подокументно, з метою вказати на цінність інформації кожного з них. Поява цих матеріалів стала своєрідним доповненням не тільки до відомої праці А.О.Скальковського, а й публікацій О.О.Андрієвського⁴⁵.

Очевидно, що в Одесі П.А.Іванов захопився козакознавством, зокрема історією запорожців після зруйнування Січі. Здійснивши експедицію по місцях, де мешкали нащадки козаків, Павло Андрійович ознайомився з трьома документами, які належали одному з них і опублікував їх у додатку до однієї зі статей⁴⁶. Доповідь, присвячена історії чорноморського козацтва, була наслідком його подорожі у вересні 1901 р. до селища Слободзеї в районі Тирасполя. Завдяки підтримці місцевого земського лікаря Кравченка та аматора старожитностей о.Іоанна Кириці – настоятеля храму Св. Архангела Михаїла – він ознайомився з матеріальними залишками перебування тут чорноморців. П.А.Іванов також відвідав хату нащадка козаків, який відмовився переселитися на Тамань. У додатках до доповіді він навів фотографії предметів, що належали отаману козаків А.Головатому. На засіданні ОТС 30 травня 1902 р. він клопотався про друк «у журналі нових матеріалів для історії запорізького козацтва після знищення Січі». Члени товариства ухвалили надрукувати їх у наступному номері⁴⁷. Проте нічого не було оприлюднено. Що за цим стоїть – чиясь недбалість, невідповідність наукового рівня вимогам дослідницької установи чи розходження автора із загальноприйнятою точкою зору на події – сказати поки що важко.

У 1904 р. з'явилася публікація великої доповіді П.А.Іванова на засіданні ОТС, присвячена історії козацтва у перше п'ятиліття після зруйнування Запорізької Січі у 1775 р., тобто становленню задунайського козацтва⁴⁸. Його доповідь ґрунтувалася на документах, віднайдених ним у Санкт-Петербурзькому відділенні Архіву Головного штабу. Доповідач зіставив дані документів з усними повідомленнями, що використовували його попередники, – А.О.Скальковський, Ф.К.Кондратович та П.П.Короленко. Ця доповідь викликала схвальну оцінку С.В.Петлюри, який наголосив на розходженні одеського історика з попередніми дослідниками⁴⁹.

Деякі наукові проекти П.А.Іванову не вдалося реалізувати. Йдеться передусім про докторську дисертацію та історію міста Миколаєва, про роботу над якою Павло Андрійович згадував під час полеміки з Г.М.Ге.

У подальшій історіографії Південної України праці П.А.Іванова займають досить поважне місце. Про це свідчить часте посилання на них провідних дослідників української колонізації Придунав'я. В основному автори використовували історико-географічні та політичні дані, наведені П.А.Івановим⁵⁰. Проте критичний аналіз доробку дослідника як одного з перших істориків задунайського козацтва у цих працях не наведений.

Отже, доробок ученого є невід'ємною частиною київської історичної школи В.Б.Антоновича. Про це свідчать як особливості тематики та методології його праць, так і його ідеологічні та концептуальні переконання. Як і в більшості представників школи, наукова праця історика ґрунтувалася на українській національній свідомості рівня кінця XIX – початку XX ст., сприйнятті України як самостійного чинника історичного процесу, зосередженні на минулому, власне, українського народу. Напевно, праці П.А.Іванова схвально сприймалися його україноцентричними колегами В.Б.Антоновичем, М.С.Грушевським, С.В.Петлюрою, О.І.Маркевичем не в останню чергу завдяки спільній ідейній основі. На відміну від іншого члена школи – І.А.Линниченка, переїзд Павла Андрійовича на південь України (Миколаїв та Одесу) не призвів до розчинення його «українофільських» переконань у «російському морі». Він залишився адептом історичних концепцій В.Б.Антоновича та М.С.Грушевського.

Педагогічна та наукова кар'єра П.А.Іванова справляє враження невдалої, незавершеної та нереалізованої. Його творча спадщина фактично є відбиттям початкової стадії наукової праці: збирання та класифікації джерел. Тому головна заслуга вченого для історичної науки все ж таки зводиться до його археографічної діяльності, до того ж такої, що не зовсім відповідала тогочасним високим

стандартам. Попри намагання, П.А.Іванову не вдалося перетворитися з провінційного історика на вченого всеукраїнського чи всеросійсько-імперського масштабу. Більш успішній кар'єрі перешкодив не тільки менший науковий потенціал дослідника порівняно з деякими видатними колегами, а й такі життєві обставини, як розпорошеність занять, слабе здоров'я, підозри з боку одеського академічного істеблішменту в українському патріотизмі.

Водночас до діяльності П.А.Іванова досить часто пасує слово «перший»: уперше читав історичний українознавчий курс у Новоросійському університеті («Історія малоросійського козацтва»), вперше ініціював обговорення історичної схеми М.Грушевського в одному з провідних історичних товариств Одеси, одним із перших досліджував історію південноукраїнського козацтва кінця XVIII ст., був першопублікатором низки важливих джерел з історії Південної України, налажив до перших дослідників середньовічної історії Волині. Таким чином, у регіональному вимірі роль П.А.Іванова не виглядає скромно. Він зробив значний внесок у розвиток традицій дослідження історії України в її південному регіоні. Все це свідчить про неординарність постаті П.А.Іванова в історіографічному процесі кінця XIX – початку XX ст. та зайвий раз підкреслює видатну роль київської історичної школи у становленні й розвитку української історичної науки. З іншого боку, діяльність П.А.Іванова підтверджує думку про важливу роль Південної України в піднесенні українського національного руху та україністики.

¹ *Киян О.І.* Генезис понятия «київська історична школа» в історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. – 1999. – Вип. 9. – С.154–166; *Колесник І.І.* Українська історіографія (XVIII – початок XX ст.). – К., 2000. – С. 38–39; *Михальченко С.І.* Киевская школа в российской историографии (В.Б.Антонович, М.В.Довнар-Запольский и их ученики). – М.; Брянск, 1997. – 228 с.; *Михальченко С.І.* Киевская школа в русской историографии (школа западно-русского права). – М.; Брянск, 1996. – 186 с.; *Уляновський В.* Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) // *Антонович В.Б.* Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 5–77; *Кравченко В.В., Герасименко Н.О.* Історична спадщина М.В.Довнар-Запольського // *Укр. іст. журн.* – 2003. – № 6. – С.143–154; 2004. – № 1. – С. 120–130.

² *Іванов П.* // *Енциклопедія українознавства.* – Львів, 1994. – Т. 3. – С. 854; *Першина З.В.* Внесок істориків Півдня України в наукову розробку проблем історії України // Історіографічна спадщина науки історії України (погляд із кінця XX ст.): Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. – Глухів, 1997. – С. 81–84; *Першина З.В.* Історія України в працях одеських дослідників // *Укр. іст. журн.* – 1994. – № 4. – С. 56; *Попова Т.Н., Станко В.Н.* Исторические исследования в одесском университете: традиции и современность // *Вестник Одесского государственного университета.* – 1995. – № 1. – С. 39.

³ Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 469. – Спр. 165. – Арк. 1–2.

⁴ ЦДАУК. – Ф. 1235. – Спр. 498. – Арк. 44.

⁵ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2609. – Арк. 427.

⁶ ЦДАУК. – Ф. 1235. – Спр. 498. – Арк. 40, 80.

⁷ *Болдирев О.В.* Одеська громада. Історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – початку XX ст. – Одеса, 1994. – С. 135–136.

⁸ *Линниченко І.А.* Отзыв об ученых трудах П. Иванова. – Одесса, 1905.

⁹ ЦДАУК. – Ф. 1235. – Спр. 498. – Арк. 42–45.

¹⁰ *Джулинська З.І. І.А. Линниченко: «Українське питання» та справа національної освіти на початку XX ст.* // *Записки історичного факультету ОНУ ім. І.І. Мечникова.* – Одеса, 2001. – Вип.11. – С. 266–272.

¹¹ *Іванов П.А.* Исторические судьбы Волынской земли. – Одесса, 1895. – 317 с.; *Его же.* Несколько слов по поводу сочинения А.В.Лонгинова «Князь Федор-Любарт Ольгердович» // *Чтения в Историческом обществе Нестора летописца в Киеве.* – 1894. – Т. 8. – С. 23–35; *Його ж.* Картка з історії Волині на початку XIV ст. // *Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка.* – 1893. – Т. II. – С. 119–146.

¹² *Андрияшев А.М.* Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст. – К., 1887.

- ¹³ Болеслав-Юрий II, князь Малой Руси. Сборник материалов и исследований. – СПб., 1907. – С. 106.
- ¹⁴ Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С. 19–20.
- ¹⁵ Рец. В.В.Антоновича на произведение Иванова «Исторические судьбы» // Киевские университетские известия. – 1896. – № 3. – С. 3–5.
- ¹⁶ Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – 1896. – Т. 9. – Бібліографія. – С. 4–9.
- ¹⁷ Довнар-Запольський // ЖМНП. – 1896. – № 4. – С. 332–377; Линниченко И.А. Указ. соч.
- ¹⁸ Кучинко М.М. Волинська земля X – середини XIV ст. – Луцьк, 2002. – С. 17, 279.
- ¹⁹ Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. – Т. 9. – 1910. – Протоколы. – Отчет о деятельности за 1905–1906 академический год. – С. 5.
- ²⁰ Там же. – Т. 12. – 1911. – Протоколы. – С. 23–24, 42.
- ²¹ Институт рукопису наукової бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф.Ш. – Спр. 53554. – Арк. 1.
- ²² Из дел Московского отделения архива Главного штаба // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1893. – № 19. – С. 31.
- ²³ Дело о выходе из-за границы в Новороссийскую губернию жидов // Записки Одесского общества истории и древностей (ЗООИД). – 1894. – Т. 17. – С. 162–188.
- ²⁴ Андриєнко І. Ювілейні видання до історії м. Одеси // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – 1894. – Т. IV. – С. 152, 158, 159, 162.
- ²⁵ Иванов П.А. Audiatur et altera pars! // Южанин. – 1890. – 11 декабря.
- ²⁶ Протоколы заседаний Таврической ученой архивной комиссии // ИТУАК. – 1892. – №15. – С.124, 130.
- ²⁷ Иванов. Переселение заштатных церковников в Новороссию при Екатерине II // Киевская старина. – 1891. – Кн. 5. – Т. 33. – С. 288–297; Переселение запорожцев на Тамань // Киевская старина. – 1891. – Кн. 7. – Т. 34. – С. 133–141.
- ²⁸ Возобновление русского торгового судоходства на Черном море в конце XVIII века // ИТУАК. – 1899. – №29. – С.53–55.
- ²⁹ Протоколы заседаний Таврической ученой архивной комиссии // ИТУАК. – 1892. – №15. – С.129.
- ³⁰ Из дел канцелярии Николаевского военного губернатора // ИТУАК. – 1891. – №14. – С.109–131; 1892. – №16. – С.75–100; Из дел Николаевского портового архива // ИТУАК. – 1895. – №22. – С.18–34.
- ³¹ Протоколы заседаний Таврической ученой архивной комиссии. – 5 апреля и 31 мая 1891 г. // ИТУАК. – 1891. – № 13. – С.87; Протоколы заседаний Таврической ученой архивной комиссии // ИТУАК. – 1892. – №15. – С.129.
- ³² Из дел Московского отделения архива Главного штаба // ИТУАК. – 1893. – №19. – С.23–78.
- ³³ Протоколы заседаний Таврической ученой архивной комиссии // ИТУАК. – 1892. – №17. – С. 133.
- ³⁴ Очерк деятельности на юге России адмирала графа Н.С. Мордвинова. – Симферополь //ИТУАК. – № 23. – 1895. – С. 24–71.
- ³⁵ Несколько замечаний на сочинение г. Ге «Исторический очерк столетнего существования г. Николаева при устье Ингула (1790–1890) // Южанин. – 1890. – 20, 21 ноября.
- ³⁶ Ге Г. По поводу недоразумения г. Иванова // Южанин. – 1890. – 30 ноября; Иванов П.А. Audiatur et altera pars! // Южанин. – 1890. – 11 декабря.
- ³⁷ ЗООИД. – Т. 20. – 1897. – Протоколы. – С. 66.
- ³⁸ ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Спр. 498. – Арк. 71.
- ³⁹ Хмарський В.М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. – Одеса, 2002. – С. 338.
- ⁴⁰ Документы, относящиеся к истории города Одессы // ЗООИД. – Т. XVI. – 1893. – С. 55–116.
- ⁴¹ Дело о выходе из-за границы в Новороссийскую губернию жидов // ЗООИД. – Т. 17. – 1894. – С. 162–188.
- ⁴² Скальковский А.А. Еврейский плен в Запорожье: 1770–1772 // Киевская старина. – 1884. – № 1. – С. 159–165.

⁴³ Фаберова дача // ЗООИД. – Т. XXII. – 1900. – Смес. – С. 21–27.

⁴⁴ Из дел Московского отделения архива Главного штаба // ИТУАК. – 1893. – № 19. – С. 23–78.

⁴⁵ Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743–1767) // ЗООИД. – Т. XVI. – 1893. – Материалы. – С. 117–266; Т. XVII. – 1894. – Разд. II. – С. 185–194.

⁴⁶ Черноморские казаки в Слободзее // ЗООИД. – Т. XXIV. – 1902. – С. 81–91.

⁴⁷ ЗООИД. – 1904. – Т. XXV. – С. 69.

⁴⁸ К истории запорожских казаков после уничтожения Сечи // ЗООИД. – 1904. – Т. 25. – С. 20–40 (Протоколы).

⁴⁹ Петлюра С.В. // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1905. – Бібліографія. – Т. 63. – С. 22–23.

⁵⁰ Бачинський А.Д. Задунайська Січ. – Одеса, 1995. – С. 9, 108; Бачинська О. Українське населення Придунайських земель. XVIII – початок XX ст. – Одеса, 2002. – С. 20, 24, 31, 44.

The article is dedicated to the life and work of the historian P.A.Ivanov, a student V.B.Antonovych. Ivanov's biography is divided into three periods - Kyivan, Mykolayivan and Odesan. His research can be divided into parts: the history of medieval Volyn' and history of the Southern Ukraine of the last quarter of the XVIIIth century. (the Russian imperial administration and the fate of the Ukrainian Cossaks after the destruction of Zaporiz'ka Sich).

В.Ю.Васильєв*

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ КЕРІВНИЦТВА РКП(б) ТА КП(б)У НА СВІТОВУ РЕВОЛЮЦІЮ В КОНТЕКСТІ РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ 1920 р.

У статті аналізуються зміни в теоретичних поглядах на «світову революцію» й «будівництво комунізму» лідерів РКП(б) та КП(б)У, їх політичні дії під час радянсько-польської війни 1920 р.

Радянсько-польська війна 1920 р. завжди привертала увагу істориків. Карколомні події, швидкі зміни позицій держав і політичних сил, настроїв різних соціальних груп у країнах, що брали участь у війні, парадоксальність історичних процесів становлять неабияку складність для наукового аналізу та інтелектуальних інтерпретацій.

Існує значна кількість наукової літератури, присвячена цій війні. До кінця 1980-х – початку 1990-х рр. дослідники в СРСР під впливом політико-ідеологічних настанов підкреслювали загарбницький характер зовнішньої політики Польщі, «усенародний» опір населення РСФРР та УСРР польським військам, «мудре» керівництво РКП(б) і виняткову роль її вождя В.Леніна в організації «перемоги над білопанською Польщею»¹.

У другій половині XX ст. в англomовній історіографії з'явилася низка праць із проблем громадянської війни в Росії, автори яких торкалися й радянсько-польської війни 1920 р.² Написані на обмеженому колі доступних джерел, книги з різних ідеологічних позицій висвітлювали події війни на території України. Усі вони, за винятком окремих досліджень, мали «російськоцентричну» спрямованість і не враховували специфіку історичних процесів в Україні.

* Васильєв Валерій Юрійович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

Протягом останніх років з'явилися дисертаційні³ та монографічні дослідження⁴ вітчизняних істориків із проблем російсько-українських, польсько-українських і російсько-польських відносин у 1920 р., зовнішньої політики країн Центральної та Східної Європи того часу. Науковці зробили спроби підійти до розгляду цієї проблематики з нових, неупереджених позицій. Дослідження вчених свідчать, що поступово набирає сили «україноцентричний» підхід до висвітлення подій, свідомо позиція розгляду радянсько-польської війни з погляду національних інтересів України.

Важливою складовою процесу переосмислення історичних процесів став аналіз концептуальних засад комуністичного режиму в Україні. Наприклад, С.Кульчицький обґрунтовано вважає суттєвою рисою політики керівництва РКП(б) в Україні протягом перших 10 років радянської влади відмову від концепції світової революції та перехід до ідеї «капіталістичного оточення», наслідком чого стала ізоляція СРСР в Європі⁵.

Проте ще попереду повномасштабний аналіз документів, що зберігаються в архівах Російської Федерації, США, Польщі, інших країн. Особливе місце серед історичних джерел із цієї проблематики займає листування між більшовицькими вождями того часу. Із різних обставин воно вводилося до наукового обігу в обмеженому вигляді. Дослідження листування дає змогу уточнити суттєві моменти політичного курсу комуністичного керівництва Росії та України, з'ясувати особливості відносин між лідерами двох країн, їх підходи до внутрішньої та зовнішньої політики тощо.

Метою даної статті є висвітлення окремих аспектів відновлення сподівань комуністичних лідерів на світову революцію, їх політичної діяльності, висновків, зроблених після закінчення війни. Зрозуміло, що ця розвідка не претендує на повне розкриття теми, а зосереджується лише на кількох важливих сюжетах.

Зауважимо, що в середині XIX ст. К.Маркс та Ф.Енгельс уважали ймовірною перемогу комунізму у світовому масштабі. В.Ленін та інші керівники російських більшовиків чітко уявляли, що Російська імперія за ступенем свого цивілізаційного розвитку поступається країнам Західної Європи й не готова до негайного впровадження комунізму. Але після жовтневого перевороту 1917 р. у Петрограді вони вважали себе авангардом світової пролетарської революції, сподіваючись на підтримку пролетаріату розвинутих країн світу. Листопадова 1918 р. революція в Німеччині, проголошення радянських республік у Баварії, Словаччині та Угорщині підживлювали такі настрої. Наприкінці 1918 – на початку 1919 рр. деякі керівники РКП(б), діячі комуністичного руху в інших країнах Центральної Європи вважали, що «в Києві починається коридор, який веде в Європу», а «Україна є мостом, через який іде світова революція»⁶. Але «воєнно-комуністична» політика в Україні в 1919 р. спричинила крах радянського уряду Х.Раковського та відступ більшовиків із території України.

На певний час вони пригамували сподівання на пролетарську революцію в розвинутих країнах Західної Європи, утім не відмовилися від таких мрій. Зазначимо, що після завершення Першої світової війни та підписання Версальського мирного договору 28 червня 1919 р. більшовики неодноразово заявляли про «грабіжницький, імперіалістичний характер» нової системи міжнародних відносин. На противагу вони декларували, що підтримують право націй на самовизначення та утворення самостійних держав, національні рухи в Європі та Азії. У лавах РКП(б) широко обговорювалися проблеми поєднання російської революції з національними рухами в Європі та національно-визвольними антиколоніальними війнами в Азії з метою руйнування світової системи імперіалізму.

Із поверненням в Україну наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. керівництво РКП(б) проголосило зміну національної політики, уважне ставлення до української мови та культури. Одночасно зберігався курс на об'єднання матеріаль-

них і людських ресурсів Росії й України. На цьому наполягали Х.Раковський⁷ та В.Ленін, який пропонував обережно готувати злиття України з Росією⁸.

Зазначимо, що на той момент керівник Польщі Ю.Пілсудський виступав за відновлення держави як федерації в складі Білорусії, Литви, Латвії, Естонії, значної частини України. Він керувався ідеєю «прометеїзму» – союзу з усіма поневоленими колишньою Російською імперією народами, але підтримував претензії певних польських політичних сил на українські території. Для реалізації стратегічних планів Ю.Пілсудський вів складні переговори з головою Директорії УНР С.Петлюрою, який уважав, що примирення з Польщею може врятувати справу української революції⁹.

Ю.Пілсудський розумів складність свого геополітичного плану й називав свою українську політику «експериментом»¹⁰. Однак головним для нього було не допустити більшовицької експансії в Польщу. За його наказом польські війська у квітні 1919 р. захопили Вільно (Вільнюс), у серпні – Мінськ. Наприкінці січня – на початку лютого 1920 р. окремі польські загоны знаходилися біля Пулина та Чуднова (за 30–40 км від Житомира)¹¹.

Просування польських частин у Білорусії та в Україні на початку 1920 р. переконало більшовиків, що війна неминуча. Після фактичної відмови Польщі від мирних переговорів з РСФРР (22 грудня 1919 р. РНК РСФРР запропонувала Польщі укласти мир) радянських лідерів серйозно непокоїли польсько-українські переговори, а також можливість у разі війни з'єднання польської армії з білою армією генерала П.Врангеля, що перебувала в Криму. За таких умов член політбюро ЦК РКП(б), нарком у справах національностей РСФРР Й.Сталін пропонував використати проти поляків український національний рух у Західній Україні. Нарком закордонних справ РСФРР Г.Чичерин заперечував, щоб не спровокувати війну. 14 лютого 1920 р. він надіслав голові РНК РСФРР В.Леніну листа: «Тов. Сталін хоче, щоб ми вступили в зносини зі східними галичанами й обіцяли їм незалежність. Це є повне порушення нашої лінії щодо Польщі. Ця лінія є послідовною примирливістю й униканням із нашого боку будь-якого наступу. Майбутнє покаже, якими будуть результати, але в будь-якому випадку абсолютно необхідно, щоб провина повністю лягла на польський уряд. Це необхідно вже для того, щоб певним чином впливати на психіку польських проміжних елементів та наших власних мас»¹².

Утім, Г.Чичерин не знав справжніх задумів В.Леніна, який того ж дня надіслав телеграму Й.Сталіну: «...Повідомте точніше, які заходи пропонуєте для створення галицького ударного кулака й для того, щоб не тасувати дивізій; дипломатія наша повинна не шуміти, а мовчати щодо Галичини, чи зв'язалися з М.Тухачевським; наполягайте на відновленні транспорту»¹³. Це свідчить про те, що в середині лютого 1920 р. В.Ленін не тільки передбачав збройне зіткнення з Польщею, але й пропонував створити ударне військове угруповання для захоплення Східної Галичини.

Майже в ті ж самі дні, коли відбулося наведене вище листування між більшовицькими лідерами, пролунали узгоджені з ними заяви так званого «українського радянського уряду», що були спрямовані проти С.Петлюри. Слід зауважити, що цей уряд призначив себе сам: 11 грудня 1919 р., після закінчення VIII партконференції РКП(б) у Москві (2–4 грудня 1919 р.), присутні там українські більшовики створили Всеукраїнський революційний комітет (ВУРК) на чолі з Х.Раковським. За наполяганням В.Леніна у другій декаді лютого 1920 р. Х.Раковський прибув з Москви до Харкова. Через кілька днів він надіслав В.Леніну телеграму про перетворення ВУРК на Раду народних комісарів. 22 лютого Х.Раковський на прохання Г.Чичерина надіслав йому проект ноти польському уряду й підписав її як нарком закордонних справ України: «...Визнання з боку Польщі усілякої української влади, окрім влади робітників... України та її Ра-

ди народних комісарів, що панує нині від Донецького басейну до Дністра, не може створювати умов міцного миру»¹⁴.

Незабаром цю ноту передали польській стороні. Вона не звертала уваги на такі дії. 1 березня 1920 р. за вказівкою Ю.Пілсудського було підготовлено документ для керівного складу польського Волинського фронту, в якому зазначалося, що «голова держави та польський уряд перебувають на позиції безумовного послаблення Росії... У теперішній час польський уряд намагається підтримати національний український рух, щоб створити національну українську державу, і таким шляхом значно послабити Росію, відірвавши від неї найбагатшу на збіжжя та природні копалини окраїну. Провідною ідеєю створення самостійної України є утворення бар'єру між Польщею та Росією й перехід України під польський вплив і забезпечення таким шляхом експансії Польщі як економічної – метою створення собі ринку збуту, так і політичної»¹⁵.

Але не тільки Польща готувалася до війни. 10 березня 1920 р. головнокомандувач збройними силами РСФРР С.Каменєв затвердив план військових дій проти Польщі. 17 березня 1920 р. В.Ленін повідомив Й.Сталіна щодо так званого «Каппівського заколоту» (10–17 березня 1920 р.), у ході якого заколотники захопили Берлін. В.Ленін писав: «Тільки що надійшло повідомлення з Німеччини, що в Берліні відбувається бій, спартаківці захопили частину міста. Хто переможе – невідомо, але для нас необхідно максимально прискорити оволодіння Кримом, щоб мати вповні вільні руки, тому що громадянська війна в Німеччині може змусити нас зрушитися на Захід на допомогу комуністам»¹⁶. Отже, В.Ленін серйозно обмірковував можливість військового походу в Західну Європу з метою встановлення там радянського ладу.

Й.Сталін наполягав на тому, щоб надіслати додаткові червоні дивізії на боротьбу з П.Врангелем. Але В.Ленін побоювався раптового нападу поляків й не підтримав Й.Сталіна. Тоді 2 квітня 1920 р. Й.Сталін написав із Кременчука, де перебував польовий штаб Південно-Західного фронту, В.Леніну: «Я розумію Вашу телеграму так, що ЦК відмовляє у двох дивізіях, попри мої попередження, і тим самим звільняє мене від відповідальності за майбутні ймовірні небажані наслідки на фронті. Хай буде так. Я пам'ятаю рішення політбюро, але оскільки П.Врангель не звертає уваги на це рішення й, навпаки, готується до наступу, притому, цілком імовірно, що він прорве наш фронт, я вважав за свій обов'язок застосувати заходи попередження військово-адміністративного та військово-оперативного характеру. Тільки й усього». В.Ленін залишив резолюцію: «Це дорівнює переносу питання в політбюро. Потрібно спитати всіх членів політбюро»¹⁷.

Безсумнівно, Й.Сталін бачив невпевненість В.Леніна в здійсненні зовнішньополітичного курсу радянської Росії. Це не додавало йому поваги до визнаного вождя більшовиків. Особисті відносини між ними ще з подій під Царицином (Волгоградом) у 1918 р. залишалися складними, так само, як і з членом політбюро ЦК РКП(б), головою Реввійськради (РВР) РСФРР Л.Троцьким.

Після тривалого мовчання щодо радянських пропозицій укласти мирний договір 21 квітня 1920 р. польський уряд зробив офіційну заяву, в якій звинуватив Раднарком у зриві мирних переговорів. Через кілька годин стало зрозумілим, що момент обрали не випадково. Уночі польські війська вивели дві галицькі роти, сформовані в Італії з військовополонених, на передові позиції проти 2-ї та 3-ї галицьких червоних бригад, що стояли в районі Летичева (ці підрозділи Української галицької армії (УГА) тільки в лютому 1920 р. ввійшли до складу Червоної армії, змінивши тризуби на червоні зірки). Настрій тих людей чітко передавав календар, що був надрукований у бригадах: «Де б ми не були, до якої організації не ввійшли б, нам завжди буде світити зірка, що освітлюватиме шлях, та одна єдина дорога: до своєї власної держави, до самостійності, до повної свободи української нації... Хай живе самостійна Україна!»¹⁸.

Після переговорів між земляками – українцями, які воювали в різних арміях, червоні бригади повстали. До них приєдналися колишні галицькі жандарми, які служили охоронцями у Вінницькій губернській ЧК, військовій комендатурі та в'язниці. Вони захопили на деякий час низку радянських установ та залізничний вокзал. При придушенні повстання частину галицьких вояків розстріляли, а решта розбіглася.

У Києві в ніч на 24 квітня заарештували всіх червоних галицьких командирів. Начальник особливого відділу 12-ї армії З.Кацнельсон у телеграмі заступнику начальника особливого відділу ВЧК РСФРР В.Менжинському та начальнику особливого відділу Південно-Західного фронту В.Манцеву заявив, що всі галицькі частини «безумовно, ненадійні». Тому їх роззброїли, а 3 тис. чол. відправили в район Ніжина¹⁹. Із того часу колишні вояки УГА стали об'єктом репресивної політики більшовицького керівництва²⁰.

Л.Троцький, дізнавшись 26 квітня 1920 р. про повстання галицьких бригад, звернувся до членів політбюро ЦК РКП(б): «Становище на Україні потребує найсерйознішої уваги. Бандитизм високо підняв голову. Учинили заколот дві поліцейські бригади та спрямували зброю проти нас. Поряд із заходами воєнного характеру потрібні широкі заходи характеру ідейного. Необхідно негайно перекинути на Україну дуже значну кількість місцевих працівників. Так само потрібно відрядити міцних працівників із центральних відомств. Ми не можемо допустити нового «непорозуміння» на Україні – на цей час воно коштувало б надто дорого. Пропонуємо застосувати героїчні заходи»²¹.

За день до цього звернення, 25 квітня польські війська розпочали широкомасштабний наступ в Україні. Політбюро ЦК РКП(б) 28 квітня заслухало доповідь Й.Сталіна з питань стратегії й доручило Л.Троцькому скласти тези ЦК РКП(б) у зв'язку з початком нової війни. 29 квітня ВЦВК та РНК РСФРР прийняли звернення «До всіх робітників, селян та чесних громадян Росії» у зв'язку з польською війною, написане Л.Троцьким. 30 квітня він відіслав у політбюро ЦК РКП(б) тези «Польський фронт і наші завдання» й виїхав в Україну²².

Оскільки зміст цих документів неодноразово наводився в історичній літературі, не будемо зупинятися на його детальному аналізі. Звернемо увагу на інші факти. Ще 4 квітня 1920 р. політбюро ЦК КП(б)У створило в Харкові Галицький ревком у складі 5 осіб. Щоб не наразитися на міжнародні ускладнення, вирішили: «Галицький ревком не має жодних прав та функцій органу влади, не має жодного відношення до влади, але існує як політична представницька установа, що виступає офіційно у необхідних випадках». Усю нелегальну роботу в Галичці повинен вести тамтешній комітет партії²³. Проте останнього не існувало, тому довелося негайно його створювати. 23–24 квітня 1920 р. на конференції комуністів Східної Галичини у Києві обрали Галицький оргкомітет Східної Галичини КП(б)У на чолі з Ф.Коном²⁴. Після початку польського наступу, 26 квітня 1920 р. ЦК КП(б)У заявив, що необхідно допомогти польському пролетаріату повалити буржуазію²⁵. Такі дії свідчили, що керівники українських більшовиків також сподівалися експортувати пролетарську революцію.

27 квітня 1920 р. Х.Раковський і член РВР Південно-Західного фронту Р.Берзін повідомили Л.Троцькому та Й.Сталіну, що під Києвом склалася критична ситуація. Як і у 1919 р., у тилу червоних військ в Україні спалахували селянські повстання²⁶. Незабаром, 6 травня 1920 р. польські війська ввійшли до Києва.

На цей час територією України просувалася 1-а кінна армія, яка з району Майкопа (Північний Кавказ) передислоковувалася в район Умані. За планом головнокомандувача збройними силами РСФРР С.Каменева, вона повинна була перейти в оперативне підпорядкування Південно-Західного фронту, наступ якого на поляків планувався на 26 травня 1920 р. Л.Троцький, який прибув 2 трав-

ня 1920 р. у Ніжин, швидко ознайомився із ситуацією й направив листа до членів політбюро ЦК РКП(б): «...2. У петлюрівців вірна й міцна, суто військова організація в тилу, більш сильна, ніж Радянська влада. 3. З врахуванням такого становища дуже побоююсь за Кінну армію, тому що тиск української куркульні відбивається навіть на самопочутті комуністів. Вважаю необхідною поїздку Сталіна до Кінної армії зі значною кількістю політпрацівників. 4. Необхідно посилити особливі відділи, за можливістю – українцями»²⁷.

Підстави для побоювань існували. 7 травня 1920 р. частини 1-ї кінної армії проходили через Новомосковськ Катеринославської губернії, де займалися грабунками, гвалтували жінок. Будьонівці розігнали місцеву раду й міліцію, звільнили всіх заарештованих. Населення відчувало сильний антисемітизм червоних частин²⁸.

Утім, так поводитися не тільки будьонівці. У перші місяці 1920 р. більшовики повторювали в Україні попередні «воєнно-комуністичні» помилки. Це підтверджується доповіддю члена РВР 12-ї армії М.Муралова В.Леніну, Ф.Дзержинському, іншим керівникам РКП(б), яка була присвячена аналізу причин здачі Києва полякам. 17 травня 1920 р. він писав, що червоні частини виявилися небоєздатними, «усе Правобережжя являло собою вулкан». Банди нападали на радянські установи та військові штаби, червоні частини самопостачалися, на цьому ґрунті відбувалися збройні сутички з населенням. Агітаторів, які доходили до села, «били та вбивали селяни, які ненавиділи «жидів і комуністів». М.Муралов робив висновок, що ставлення селян Київської, Подільської та Волинської губерній до радянської влади або байдуже, або різко негативне.

Не дивно, що при відступі червоних частин населення Бердичівського та Липовецького повітів нападало на обози, брало у полон червоноармійців. Комісарів та євреїв розстрілювали, росіян били, роздягали, відправляли у «Курськ», українців відпускали або вербували до своїх загонів. Так було втрачено більшість гармат та обозів 44-ї дивізії.

Не тільки на Правобережжі, а й у Полтавській та Чернігівській губерніях села окопувалися окопами, обносилися дротом, виставлялися спостережні пункти з технічним та живим зв'язком. При появі у селі або поблизу червоних загонів чувся дзвін, селяни збігалися з гвинтівками, кулеметами, вилами, сокирами, розпочинали запеклі бої.

Наприкінці доповіді М.Муралов із люттю заявив: «Україна нікому не вірить, ніякої влади не поважає. Вона буде поважати та підкорятися тому, хто володіє потужною військовою організацією та довершеним господарчим апаратом. Україну потрібно обезкровити, розорити, бандитське населення винищити. Це невдячне завдання повинні виконати польська шляхта та Петлюра. Тоді ми будемо для неї прийнятні...»²⁹.

За умов наступу польських військ, а також ворожого ставлення значної частини українського суспільства до Червоної армії необхідно було оперативніше реагувати на зміни ситуації в Україні. Л.Троцький це розумів і вирішив зробити крок через свої особисті почуття та настрої щодо Й.Сталіна. Між двома більшовицькими керівниками постійно точилася боротьба за вплив. Не дивлячись на це, 18 травня Л.Троцький запропонував В.Леніну призначити Й.Сталіна членом РВР РСФРР. Ідея не означала примирення, голова РВР Росії намагався використати близькість до Й.Сталіна командування 1-ї Кінної армії (С.Будьонний, К.Ворошилов, С.Мінін), щоб більш ефективно управляти військами. 20 травня 1920 р. Л.Троцький написав про свою пропозицію Й.Сталіну, який дав згоду³⁰. Для нього це означало певне підвищення статусу у партійно-радянській та військовій ієрархії.

Через п'ять днів Кінармія (17,8 тис. бійців, 53 гармати, 4 панцирних потяги, 12 літаків) зосередилася в районі Умані. Вона стала ударною силою у ході

наступу, що розпочався 26 травня на укріплені позиції польських військ із центром оборони у стратегічно важливому залізничному вузлі – Козятині. Того ж дня Й. Сталін виїхав із Харкова у район бойових дій³¹.

Цікаво, що з 1918 р. Й.Сталін ніколи не бував у районах безпосередніх бойових дій, віддаючи перевагу відвідуванню армійських штабів. Так було і цього разу. Він відвідав штаб Кінармії, довідався про те, що С.Будьонний кидав по черзі кавалерійські дивізії на фронтальний прорив польських військ, тому втрачав величезну кількість бійців. Потім виїхав до Москви і 1 червня попросив у РВР РСФРР передати до складу Південно-Західного фронту 2 піхотних дивізії, повідомляючи, що польська піхота в окопах із дротовими огорожами чинить сильний опір. Л.Троцький відмовився реагувати на прохання. 2 червня В.Ленін повідомив Й.Сталіна, який повернувся в Україну, що Л.Троцький збирається надіслати поповнення на західну ділянку фронту з червоних дивізій, котрі воювали проти П.Врангеля. Тоді 3 червня Й.Сталін у телеграмах В.Леніну та Л.Троцькому знову запропонував політбюро ЦК РКП(б) або укласти перемир'я з П.Врангелем, або розбити його. Він стверджував, що Південно-Західний фронт не може перекинути частини з південної ділянки на західну для виконання поставленого завдання – захоплення Бреста. Рішення не було, хоча наступного дня Й.Сталін звертався безпосередньо до В.Леніна, минаючи Л.Троцького і порушуючи армійську субординацію³².

Після кількох днів виснажливих боїв, 6 червня РВР 1-ї Кінної армії повідомив Й.Сталіну, який на той час повернувся до Кременчука, що польські війська у районі Липовець–Оратів розгромлені. Червона кавалерія пішла на Бердичів та Житомир, які були звільнені від поляків наступного дня³³. 8 червня Й.Сталін телеграфував В.Леніну: «Наші кінні частини, згорнувшись у кулак, прорвали розташування противника у районі Козятин–Фастів, пройшли рейдом район Бердичева і ведуть бої у районі Житомира. Можливо, що нам вдасться остаточно розсікти фронт супротивника на дві частини, зруйнувати тили та створити для противника катастрофічне становище...». Наступного дня він телеграфував В.Леніну, що червоні війська незабаром увійдуть до Києва³⁴.

Після прориву польського фронту серед деяких керівників РКП(б) з'явилося бажання захопити Варшаву і встановити у Польщі радянський лад. Й.Сталін виступив із пересторогами щодо легковажних настроїв «Дайош Варшаву!»³⁵. У ті дні війська П.Врангеля перейшли у наступ проти Червоної армії на півдні України. 16 червня Й.Сталін писав В.Леніну: «... Загроза під Одесою далеко ще не минула, навпаки, із захопленням лівого берега Дніпра П.Врангелем, вона зростає...»³⁶. Проте така тверезість мислення у той час не поділялася. Інші керівники більшовиків на чолі з В.Леніним не були настільки обережними. Вони вимагали від Г.Чичерина офіційно повідомити, що РСФРР не вважає себе пов'язаною будь-якими домовленостями з Польщею. Досвідчений нарком закордонних справ написав у відповідь Л.Троцькому, що не «бажає цього робити, тому що йому незрозумілий дальший розвиток міжнародної ситуації»³⁷.

Тим часом червоні частини просуvalися на захід. Саме тоді більшовицьке керівництво у Кремлі вирішило використати відомого українського політичного діяча В.Винниченка для розколу української інтелігенції. Він прибув до Москви наприкінці травня, запропонував свої послуги В.Леніну й зустрівся з багатьма радянськими керівниками. Після запитів Кремля політбюро ЦК КП(б)У у завуальованій формі дало зрозуміти, що ділитися владою не збирається. Особливо занепокоївся Х.Раковський, якого колишній голова Директорії УНР В.Винниченко в листі до В.Леніна пропонував усунути з посади³⁸. Л.Троцький (близький друг Х.Раковського) 9 червня надіслав В.Леніну і Й.Сталіну дуже дипломатичну за змістом телеграму: «Винниченко вважає, що він міг би розколоти петлюрівську інтелігенцію своїм активним виступом на Україні у відповідальній ролі

й відволікти від Петлюри хоча б тимчасово значну частину отаманів. Він вважає, що такого результату можна досягти призначенням його наркомвійськоукр (нарком військових справ України. – *Авт.*). Якщо на це піти, то цій посаді необхідно надати переважно агітаційний характер, запровадивши Винниченка до Реввійськради Південзахідфронту. Прошу за дорученням політбюро висловитися з приводу цих міркувань і в разі незгоди вказати, як уявляєте собі можливим використати Винниченка для роботи на Україні, зокрема для боротьби з Петлюрою. Винниченко віддає себе, за його словами, повністю у розпорядження партії»³⁹.

11 червня Й.Сталін відповів із Кременчука Л.Троцькому. Оскільки у телеграмі містяться цікаві оцінки політичної ситуації в Україні того часу, наведемо її майже повністю: «1. Петлюра являє собою серйозну силу у губерніях Зах[ідно]ї України, у всій Київській губернії й, зокрема, Полтавській; більш серйозну, ніж наші ради. Прихильники Петлюри: сільські вчителі, фельдшери, агрономи, кооператори, які є організаційними елементами середнього й крупного селянства проти революції та «кацапів». Апарати Петлюри: незліченна кількість кооперативів й відділів «Просвіти», що є справжніми державними установами, з діловодством винятково українською мовою, з фінансами без контролю, з чудово працюючими підприємствами. «Просвіта» постачає населення петлюрівськими ідеями, кооперативи–продуктами, притому частина прибутку йде до казни Петлюри, агенти якого чудово переховуються у цих «легальних» установах. У порівнянні з цими суто державними організаціями наші ради слабкі до неподобства. Про Радвладу селяни знають тільки те, що у неї багато війська, і вона відбирає хліб. Зважаючи на усе це, я думаю, що поява Винниченка на нашому небосхилі повинна відіграти найбільш серйозну роль у боротьбі з серйознішим ворогом революції на Україні, тобто з петлюрівщиною. 2. Призначення Винниченка наркомвоєн України... вважаю найбільше зручною та доцільною комбінацією. 3. Якби Винниченко поставив питання щодо створення інституту голови Реввійськради Південь–Захід і призначення на цю посаду, я б не заперечував проти такої комбінації. 4. Проти призначення Винниченка членом Реввійськради Південь–Захід ніяких заперечень не маю»⁴⁰.

Таким чином, Й.Сталін, як і Л.Троцький, вважав «петлюрівщину» серйозною загрозою для влади більшовиків в Україні. Це свідчило про те, що більшовицьке керівництво на той час визнавало силу українського національного руху. Показово, що у межах марксистських уявлень Й.Сталіна соціальною базою української «контрреволюції» були сільські вчителі, фельдшери, агрономи, кооператори, як громадсько-політичні представники українських селян. Кооперативи й «просвіти» уявлялися структурами, що мали неформальну владу на місцях, та протистояли органам більшовицької влади – радам. У майбутньому такі сталінські оцінки слугували теоретичною основою репресій комуністичного режиму в Україні.

Повертаючись до подій 1920 р., ще раз відмітимо: багатьом керівникам більшовиків здавалося, що Червона армія зможе продовжити успішний наступ на Захід. Ці настрої поділяв В.Ленін. Він бажав не тільки радянлізувати Польщу, але й здійснити прорив Червоної армії до Німеччини, де нестабільне соціально-економічне та політичне становище сприяло б, на його думку, комуністичній революції. Вождь більшовиків мріяв запалити полум'я світової революції у Центральній і Західній Європі та встановити там радянський лад. Цікаво, що 19 червня Г.Чичерин надав В.Леніну варіанти можливих подальших переговорів із Польщею. Один із них передбачав приєднання Східної Галичини до радянської України⁴¹.

На початку липня 1920 р. червоні війська підійшли до етнографічного кордону Польщі, здобувши перемогу у серйозних боях із поляками у районі Рівно-

го⁴². 12 липня радянський уряд отримав ноту міністра закордонних справ Великої Британії Д.Керзона, в якій під загрозою санкцій Ліги Націй ставилися вимоги припинити військові дії проти польських військ та укласти перемир'я. Червоній армії пропонувалося відійти на 50 км на схід від лінії Гродно – Брест-Литовськ – Устилуг – Крилов, далі – через Галичину між Перемишлем та Рава-Руською до Карпат. Д.Керзон пропонував підписати перемир'я з П.Врангелем і оголосити Кримський перешийок «нейтральною зоною»⁴³.

В.Ленін негайно повідомив Й.Сталіна про ноту: «...Керзон пропонує перемир'я з Польщею на умовах виведення польської армії за лінію, що визначена для неї мирною конференцією у минулому році... Я прошу Сталіна: ...прискорити розпорядження про шалене посилення наступу...». Про це саме він телеграфував заступнику голови РВР РСФРР Е.Скляньському: «Міжнародна обстановка, особливо пропозиція Керзона (анексія Криму за перемир'я з Польщею, лінія Гродно – Белосток) вимагає шаленого прискорення наступу на Польщу. Чи робити це? Чи усе? Чи енергійно?»⁴⁴.

16 липня пленум ЦК РКП(б) у присутності п'ятнадцяти осіб за сорок хвилин обговорив ноту і вирішив розпочати наступ на Польщу⁴⁵. 17 липня 1920 р. радянський уряд у ноті-відповіді відхилив вимоги Антанти, висунув власні умови перемир'я, що включали роззброєння польської армії, передачу зброї робітникам, націоналізацію землі та ін. Того ж дня Л.Троцький надіслав Й.Сталіну та Х.Раковському телеграму про те, що «ультиматум Керзона» відхилено. Він повідомляв, що у зв'язку з позицією радянського уряду Антанта може надати військову допомогу Польщі, а також втягти до війни з Росією Румунію, Латвію та Фінляндію. Тому необхідно посилити натиск червоних військ «для якнайшвидшого розгрому білогвардійської Польщі та надання польським робітникам і селянам сприяння у справі творення радянської Польщі». Голова РВР РСФРР пропонував карати тих, хто жорстоко поведився з полоненими польськими робітниками та селянами, як майбутніми польськими червоноармійцями. Комісарський та командний склад повинен був уважно та дружньо відноситися до місцевого трудящого населення, особливо до польського. Реквізиції дозволялися тільки з «багатіів-куркулів», притому слід було ділитися з біднотою. Усі партійно-радянські структури мусили посилити агітацію польською мовою, популяризувати серед поляків імена та біографії найвідоміших польських комуністів (Ф.Дзержинського, Ю.Мархлевського, К.Радека, Й.Уншліхта та ін.). Крім того, Л.Троцький пропонував скликати наради найбільш відповідальних фронтів та армійських працівників для того, щоб розробити систему агітаційних та організаційних заходів, здатних сприяти наступу червоних частин та радянзації Польщі⁴⁶.

На відміну від голови РВР Росії, В.Ленін, М.Бухарін, Г.Зинов'єв мріяли не тільки про Польщу, а й Угорщину, Чехію, Румунію та Італію. 23 липня В.Ленін повідомив Й.Сталіна про їх настрої і висловив думку про необхідність захоплювати негайну революцію в Італії⁴⁷. Проте Л.Троцького не лишала обережність у зв'язку із ситуацією на врангелівському фронті. Як досвідчений політик, він запропонував ідеї, що одночасно мали вирішити кілька політичних завдань. 26 липня Л.Троцький надіслав Й.Сталіну та ЦК РКП(б) телеграму: «Невдачі на врангелівському фронті, що продовжуються, викликають побоювання, що Реввійськрада Південно-Західного фронту повністю поглинута найважливішим завданням, тобто наступом на Захід. Чи не вважаєте, що настає момент відділення врангелівського фронту від польського та створення самостійної, авторитетної Реввійськради?»⁴⁸.

2 серпня Л.Троцький конкретизував пропозиції у листі до В.Леніна: «Необхідно виділити врангелівський фронт як самостійний, доручити Й.Сталіну сформувати РВР, командувач – О.Єгоров або Фрунзе». Крім того, пропонува-

лось об'єднати Південно-Західний та Західний фронти, поклавши керівництво на РВР Західного фронту. Відповідне рішення негайно прийняло політбюро ЦК РКП(б). Це означало, що Й.Сталін повинен був переорієнтуватися на врангелівський напрям, або «залишитися поза справами» в умовах швидкого просування червоних військ на Захід. Погоджуватися на такі дії, що означали певну втрату політичної ваги та впливу в РКП(б), він не бажав, висловивши своє незадоволення В.Леніну⁴⁹.

На початку серпня, після захоплення Рівного, 1-а Кінна армія повернула на Львів. Визвольного походу проти місцевої «буржуазії та капіталістів» у її виконанні не вийшло. Навіть такий переконаний комуніст, як В.Затонський – член РВР 14-ї армії, 10 серпня 1920 р. повідомив до ЦК КП(б)У, що будьоннівці на своєму шляху грабують і гвалтують місцеве населення⁵⁰. Але не вони вирішували долю радянсько-польської війни. Головний удар червоні війська завдали Варшаві. 11 серпня С.Каменєв повідомив командувачів Західним фронтом М.Тухачевського та Південно-Західним фронтом О.Єгорова, що Західний фронт мусять приступити до вирішального наступу на Варшаву. Командування Червоної армії тимчасово відмовлялося від захоплення Львова й передислокувало 12-у та 1-у Кінну армії під Варшаву.

Й.Сталін та О.Єгоров не поспішали виконувати цей наказ, сподіваючись зайняти місто. До того ж Й.Сталін міг виправдовуватися перед іншими керівниками Компартії за відмову тим, що Львів був культурним і громадсько-політичним центром Східної Галичини. Його захоплення мало стратегічне значення для більшовиків: вони отримували прямий вихід до країн Центральної Європи. 12 серпня О.Єгоров у черговий раз наказав Кінармії захопити Львів і тільки під тиском Л.Троцького 13 серпня РВР Південно-Західного фронту віддала наказ про передислокацію. Утім, ще 17 серпня Кінармія штурмувала Львів, але 6-та січова дивізія УНР під командуванням полковників М.Безручка та Р.Сущка утримала 1-у Кінну армію⁵¹. Після цього, 19 серпня Кінармію вивели з бою⁵².

На той час польські війська завдали потужного удару червоним частинам, що підійшли до Варшави. Кінармія запізнилася з передислокацією, розпочавши відступ, який супроводжувався винятковою жорстокістю щодо місцевого населення. Зауважимо, що це було характерно і для польських військ. Водночас серйозний опір польського населення, вибух патріотичних настроїв у польському суспільстві стали для керівництва більшовицької партії «холодним душем». Понад 40 тис. бійців Червоної армії, не витримавши боїв із двома польськими піхотними дивізіями та бригадою резервістів, перейшли кордон Німеччини, де були інтерновані⁵³.

У середині серпня Й.Сталіна відкликали з України до Москви. Бої на врангелівському фронті, що розгорнулися з 12 серпня, усе більше відволікали увагу Кремля. 19 серпня політбюро ЦК РКП(б) заслухало доповіді Л.Троцького та Й.Сталіна щодо військового становища на польському і врангелівському фронтах, визнало останній головним⁵⁴. Й.Сталіну надали двотижневу відпустку, на польський фронт він не повернувся, а Л.Троцький став людиною, яка приймала основні політичні рішення, що стосувалися української проблематики. При цьому він продовжував постійно контактувати з Х.Раковським. 1 вересня обидва діячі написали листа В.Леніну щодо С.Петлюри: «Оскільки питання про Петлюру може отримати велике значення у наших відносинах з Польщею, необхідно розгорнути найширшу агітацію з приводу шахрайської поведінки Польщі, що порушує її мирні зобов'язання»⁵⁵.

Ця заява стосувалася С.Петлюри тому, що польський уряд не поспішав визнати легітимність українського радянського уряду. Ситуація загрожувала повторним просуванням польських військ углиб України та втручанням у радянсько-польські переговори голови Директорії як «третьої сили».

Тому знову постало питання щодо В.Винниченка. 7 вересня 1920 р. його призначили заступником Х.Раковського у РНК УСРР та наркомом закордонних справ УСРР. 9 вересня політбюро ЦК КП(б) прийняло його до компартії і попросило ЦК РКП(б) направити замість Д.Мануїльського на мирні переговори з поляками. Одночасно від В.Винниченка вимагали переробити заяву про вступ до більшовицької партії. 11 вересня Л.Троцький висловив політбюро ЦК РКП(б) та Х.Раковському свою думку щодо Винниченка: «...Потрібно, щоб Винниченко заявив: 1) Що саме він був головою демократичної Укрреспубліки. 2) Що Петлюра ніколи не отримував демократичної санкції. 3) Що Петлюра є агентом польської шляхти. 4) Що за цих умов він, Винниченко, не дивлячись на ті суперечки, що у нього малися у минулому з Радвладою, вважає своїм обов'язком вступити добровольцем до Червоної армії, щоб зі зброєю у руках битися за незалежну радянську Україну проти польської шляхти та її найманців»⁵⁶.

Такі жорсткі вимоги означали для В.Винниченка необхідність відійти від своїх життєвих принципів та офіційно зробити облудні заяви на кшталт: «Петлюра – агент польської шляхти». Очевидно, що Х.Раковський передав вимоги Л.Троцького В.Винниченку, який відмовився їх виконати і виїхав з України⁵⁷. Раковський міг бути спокійним – загрозливий конкурент самоусунувся. Одночасно міжнародна ситуація складалася таким чином, що уряд РСФРР мусив враховувати у переговорах із поляками існування формально незалежної радянської України.

Вже багато написано щодо діяльності більшовицьких керівників у Західній Україні у 1920 р. Тому зупинимося на кількох суттєвих моментах, що мають значення для нашої теми. У той період у КП(б)У поширилася думка, що тільки радянська Україна здатна виконати роль інтегратора усіх українських етнографічних земель і лунали заклики до радянзації Західної України. 14 травня Ф.Жон написав листа до ЦК КП(б)У, в якому стверджував, що ані Відень, ані Варшава не можуть бути центрами економічного тяжіння для Галичини, яка становить єдине ціле зі східною Україною. Тому політичний центр радянської України мусив стати центром для Галичини⁵⁸.

Показовим є те, що 23 травня ЦК КП(б)У організував Галицький оргкомітет, основним завданням якого було негайне налагодження партійної роботи комуністів у Галичині⁵⁹. На початку липня 1920 р. Червона армія захопила 16 повітів Східної Галичини й проголосила там радянську владу. 8 липня на спільному засіданні Галицького оргкомітету та політбюро ЦК КП(б)У сформувався Галицький революційний комітет на чолі з В.Затонським. Цей орган повинен був виконувати функції тимчасового уряду у Галіції⁶⁰. 16 липня його склад затвердили на пленумі ЦК РКП(б) одночасно з Білоруським ревкомом. Х.Раковському доручили підібрати комуністів для організації Румунського ревкому⁶¹.

19 серпня В.Ленін написав В.Затонському: «Повідомте якнай докладніше, що робите для того, щоб підняти галицьких селян? Озброєння послано вам. Чи достатньо? Нещадно громіть панів та куркулів, щоб батраки, а також селянська маса відчули круту зміну на їх користь. Чи агітуєте з аеропланів?». У спогадах В.Затонський писав: «Ленін нам наказав не панькатися з буржуазією та куркульнею й якнайшвидше троцяти єдиний національний фронт, кожне національне угруповання, виховуючи замість того інтернаціональну солідарність трудящих...»⁶².

Виконуючи такі вказівки, Галицький ревком оголосив націоналізацію промисловості, банків, запровадження 8-годинного робочого дня, загальної трудової повинності, втілення основного принципу соціалізму – «Хто не працює, той не їсть», створення профспілок, конфіскацію поміщицьких земель, врожаю, обладнання та передачу їх органам радянської влади, організацію комітетів незаможних селян, відокремлення церкви від держави та школи. 1 вересня Галревком,

що знаходився у Тарнополі, видав наказ щодо переходу до нього усієї повноти влади, об'єднання Галицької республіки з радянською Україною. Водночас робилися спроби організувати численні комуністичні та комсомольські організації⁶³.

6 вересня 1920 р. В.Затонський написав листа В.Леніну та Ф.Дзержинському: «У нашій політиці я також взяв самий рішучий та твердий курс на розв'язування революції. Намагаюся скрізь, зокрема навіть демагогічно, підкреслити робітничо-селянський характер радянської влади. Підняв шалену кампанію супротив інтелігенції. У Росії або на Україні за це назвали б махаєвцем. Але тут, ніні, – це необхідне. У маси кинуте гасло «Руйнуй усе старе, жени, знищуй поміщика, його економів і прихвоснів, розбирай землю, не чекаючи докладних інструкцій, грабуй буржуазію у самому суцюзому сенсі цього слова, з виселенням із квартир, залученням до громадських робіт і т. ін.»⁶⁴.

Однак під тиском польських військ червоні частини стрімко відкочувалися на схід. 20 вересня Затонський із рештками Галицького ревкому опинився у Вінниці. Звідти він надіслав цікавого листа до В.Леніна, ЦК РКП(б)У, РВР Південно-Західного фронту: «Галицьке дійство завершилося. Я не знаю, як складеться міжнародна обстановка, як повернуться події на фронті. Можливо, що з Польщею буде укладений мир (у що я мало вірю) і радянський уряд, який прагне миру та його потребує, не стане за будь-якої ціни домагатися самовизначення Галичини у нашому розумінні цього слова... Але, як би не було, рано чи пізно Галичину доведеться радянлізувати. Необхідно врахувати досвід першої спроби такого роду. Констатую: до такої серйозної справи перенесення соціальної революції та радянської влади у Європу, хоча й зубожілу, ми були дуже погано підготовлені, а саме: а) партійного, комуністичного апарату не існувало. Закордонні підпільні організації майже не мали зв'язку з центром, що знаходився на Україні. Цей центр був дуже слабким, а на момент нашого вступу до Галичини його фактично не існувало...; б) Ревком був сформований надто пізно. Не потрібно було негайно повідомляти про нього, але дати йому можливість підготуватися, зібрати сили й техніку, було абсолютно необхідне... Я вважаю, що саме ніні, коли Галичина нами втрачена, необхідно зайнятися підготовкою до повернення туди...»⁶⁵.

Як бачимо, прагнення радянлізувати європейські території, зокрема Галичину, залишалось, але готуватися до того необхідно було більш ретельно. Доки ж керівники РКП(б) аналізували причини невдач. У цьому аспекті показовим є аналіз подій, що відбувалися, В.Леніним. 22 вересня він виступив з політичним звітом ЦК РКП(б) на ІХ Всеросійській партійній конференції, де відверто заявив: «Ми вирішили використати наші військові сили, щоб допомогти радянзації Польщі. Звідси виходила й подальша загальна політика. Ми формулювали це не в офіційній резолюції, що записана у протоколі Ц[ентрального] к[омітету], й являє закон для партії та нового з'їзду, проте між собою ми говорили, що ми повинні багнетами помацати – чи дозріла соціальна революція пролетаріату у Польщі?..»⁶⁶.

Судячи з ленінських висловлювань, керівники більшовиків не очікували зустрітися із серйозним опором польського населення, коли просувалися вглиб країни. Утім, вибух патріотичних настроїв у різних верствах польського суспільства, хоча й остудив прагнення більшовиків на чолі з В.Леніним радянлізувати Центральну та Західну Європу, не дуже засмутив останнього. Головним для нього було те, що «... десть поблизу Варшави лежить центр усієї нинішньої системи міжнародного імперіалізму, та що ми стоїмо в умовах, коли ми розпочинаємо розхитувати цю систему, й робимо політику не тільки у Польщі, але у Німеччині та Англії... Польща як остання держава залишається цілком у руках міжнародного імперіалізму проти Росії. Вона є опорою усього Версальського договору. Сучасний імперіалістичний світ тримається на Версальському договорі...

Польща такий потужний елемент у цьому Версальському мирі, що коли ми вивертаємо цей елемент, ми руйнуємо увесь Версальський мир»⁶⁷.

Більшовики, яких охопили такі настрої, відхилили ультиматум Д.Керзона та загрозу застосування санкцій Ліги Націй, яка, за висловом В.Леніна, «плювка не варта». Кремлівські «геополітики» мріяли захопити Галичину. Вождь російських більшовиків пояснював: «Отримуючи Східну Галичину, ми мали базу проти усіх сучасних держав. За таких умов ми ставали у сусідство з Прикарпатською Руссю, яка кипить більше, ніж Німеччина, та є прямим коридором до Угорщини, де невеликого поштовху достатньо для того, щоб спалахнула революція. Ми зберігали у міжнародному масштабі ореол країни, яка непереможна, та є великою державою... Ми чудово розуміємо, що ставка поставлена велика, що ми сильні, що ми, узявши Галичину, де ра[дянський] лад забезпечений, узявши Галичину, яка має зв'язок з Чехословаччиною та Угорщиною, де вже кипить, ми цим самим розвиваємо шлях революції. Через це варто повоювати, нехтувати таким фактом не можна. Але одночасно ми усвідомлюємо, що зимова кампанія вимагатиме багато життя, й ми говоримо: ми повинні уникнути зимової кампанії»⁶⁸.

Остання фраза була побічним визнанням поразки. Проте мрія світової революції залишилася, поряд із розумінням, що комунізм у Росії самостійно не побудувати. Наприкінці промови В.Ленін зробив висновок: «Ми намагаємося допомогти Росії здійснити комуністичний лад, але чисто російськими силами обійтися не можемо. Ми кажемо, що революція може бути створена тільки зусиллями передових робітників передових країн»⁶⁹.

Наступного дня, 23 вересня надзвичайна сесія ВЦВК РСФРР вирішила відмовитися від раніше поставлених до Польщі вимог щодо підписання мирного договору. Під час переговорів, що відбувалися у Ризі, польський уряд визнав повноваження уряду УСРР, який представляли делегати на чолі з Д.Мануїльським. Делегація УНР відмовилася брати участь у переговорах, а делегація ЗУНР на чолі з К.Левицьким провела консультації з представниками УСРР, під час яких Д.Мануїльський заявив, що у разі відновлення незалежності Східної Галичини «ми дамо вказівку комуністам, щоб не підкопувалися під галицький уряд, а він повинен дати нам можливість проникати в Європу». Водночас голова російсько-української делегації А.Іоффе сказав одному з представників галичан: «Хто знає, ми і половину України могли б відступити Польщі за мир, бо не можемо воювати зі всім світом. Маємо працювати всередині...». Як бачимо, торги українськими землями та національними інтересами України відбувалися з усіх сторін.

4 жовтня радянська російсько-українська делегація виступила із заявою, що питання про незалежність Східної Галичини пов'язане з волевиявленням галицького населення та вимогою припинити діяльність структур УНР на польській території. У відповідь польська делегація заявила, що війська УНР не бажають підпорядковуватися польському командуванню, тому воєнні дії Червоної армії проти військ УНР не будуть розглядатися як порушення перемир'я⁷⁰. 12 жовтня на умовах, висунутих радянською стороною, був підписаний прелімінарний мирний договір між РСФРР, УСРР, БСРР, з одного боку, та Польщею – з іншого.

Для узгодження тексту остаточного договору польська сторона передала пропозиції радянським керівникам. Ознайомившись із ними, 25 жовтня Х.Раковський надіслав телеграму Л.Троцькому та Г.Чичерину щодо неприйнятності тез. Він наполягав, щоб спеціальним пунктом обумовлювався відхід військ Петлюри за Дністер, а С.Булак-Балаховича – на захід від Мозира, посилаючись на історичний прецедент: у 1918 р. командування німецьких військ відмовилося поширити перемир'я з радянською Росією на Ростовську ділянку фронту, що

надало можливість генералу П.Краснову розпочати бойові дії проти більшовиків⁷¹. Крім того, німці сподівалися забезпечити собі територію для просування вглиб Росії та на Кавказ.

Із точки зору більшовиків логіка Х.Раковського мала сенс. У жовтні війська УНР розпочали загальний наступ від Бара до Ямполя, дійшли до Брацлава, зайняли Жмеринку, Бар, Вінницю, Літин. Але Червона армія завдала контрудару й 16 листопада захопила Кам'янець-Подільський, 18 листопада – Проскурів. Підрозділи Петлюри відійшли за р.Збруч. 12 листопада у Білорусії загін С.Булак-Балаховича захопив Мозир та Калинковичі. Тільки у двадцятих числах листопада радянським військам вдалося відтіснити його на територію, де знаходилися польські війська⁷².

Х.Раковський на V конференції КП(б)У (17–22 листопада 1920 р.) заявив, що поляки намагалися скористатися такими нападами, щоб не узгоджувати лінію кордону з Україною⁷³. В.Ленін у ті дні на засіданнях політбюро ЦК РКП(б) написав вражаючу за настроями записку Е.Скляньському щодо С.Булак-Балаховича: «Чудовий план. Закінчіть його разом з Дзержинським. Під виглядом «зелених» (ми потім на них звалимо) пройдемо на 10–20 верст і перевішаємо куркулів, попів, поміщиків. Премія: 100 тис. руб. за повішеного». У наступній – він знову пропонував «на плечах» С.Булак-Балаховича перейти де завгодно кордон «хоч на 1 версту й повісити там 100–200 їх чиновників та багатіїв»⁷⁴.

Кінець кінцем, кремлівський уряд наполіг на інтернуванні армії Петлюри, підписав у Ризі мирний договір із Польщею 18 березня 1921 р. У результаті війни більшовики не досягли стратегічної мети – закріпитися у Східній Галичині та Закарпатській Україні, Західній Білорусії, зруйнувати «білопанську» Польщу, запалити пролетарську революцію у Німеччині. Договір 1921 р. зупинив радянський наступ на Захід, стабілізував ситуацію у Східній та Центральній Європі. Власне кажучи, це був провал комуністичної ідеї світової революції, що експортувалася з Росії.

Кілька років потому Л.Троцький попросив китайського військового та політичного діяча Чан-Кай-Ши, який гостював у Росії, передати визнаному лідеру китайських революціонерів Сун Ят-Сену, що «після війни з Польщею у 1920 р. В.Ленін дав нову директиву відносно світової революції». Поки що Росія повинна була надавати винятково моральну і матеріальну підтримку революції та не використовувати знову радянські війська для прямої участі у революції⁷⁵.

Здається, що це відповідало дійсності. Адже 20 листопада 1920 р. Троцький, приїхавши з Донбасу, на V конференції КП(б)У в Харкові, заявив, що «ми поставимо червоний прапор добробуту та просвіти над Радянською Росією та Радянською Україною. Ми дамо приклад усьому світові, що у Радянській Україні, як й у Радянській Росії, немає більше голоду, жебрацтва, незадоволення та епідемій. Це означатиме визволення робітничо-селянської Росії та України»⁷⁶.

Наведені вище факти свідчать, що лідери більшовиків повернулися до більш реалістичної зовнішньої та внутрішньої політики. Вони визнали, за словами Й.Сталіна на XII-му з'їзді РКП(б) (17–25 квітня 1923 р.), що відступ від Варшави означав уповільнення темпів революційного руху, перехід до «оборонної політики». Л.Троцький на VII Всеукраїнській конференції КП(б)У (4–10 квітня 1923 р.) зробив наголос: «Відскок від Варшави у 1920 р.» свідчив, що більшовики не отримують прямої допомоги від пролетаріату більш розвинутих країн Європи. Тому вони вирішили розпочати серйозну тривалу підготовку до нового революційного вибуху. Надії на світову пролетарську революцію залишалися, але увага у зовнішній політиці переносилася на «важкі східні резерви, що становили основний тил світового імперіалізму»⁷⁷.

У новому політичному курсі Росія та Україна ставали «дослідним полем» (вислів Й.Сталіна), зразок якого мав переконати народи Сходу і Центральної Європи у перевагах соціалізму й комунізму. Якщо б це вдалося, то радянська Росія отримувала статус лідера в Азії та Європі, слугувала прикладом для інших країн⁷⁸.

Її комуністичні керівники усвідомили неможливість вести наступальну війну у країнах Центральної та Західної Європи за умов відсталості організації російського суспільства у широкому сенсі цього словосполучення. Тому першочерговими завданнями ставали трансформації соціально-економічних, адміністративно-управлінських, ідеологічних структур суспільства. Не менш важливим здавалося використати ресурси колишніх окраїн Російської імперії за допомогою російської/більшовицької системи управління та подолати вороже ставлення до комунізму і Росії значної частини неросійських етнопонаціональних груп⁷⁹. У жорстких внутрішньопартійних суперечках розпочинався період нової економічної політики та побудови «соціалізму в одній країні».

Зважаючи на геополітичне становище та ресурси України, вона повинна була стати міцною комуністичною базою для Росії. Керівництво РКП(б) визнало відмінності України від Росії, особливості українського селянства, потужність національного руху. Але українське суспільство уявлялося як дуже відстале й слабе для майбутніх модернізацій⁸⁰, його потрібно було радянлізувати та комунізувати, що й намагалися здійснити протягом 1920-х – 1930-х рр.⁸¹

Не дивлячись на усі конфлікти з управлінськими структурами радянської Росії (це тема окремого дослідження), керівники КП(б)У беззастережно підтримували такий курс, тому що вбачали в Росії не тільки базу майбутньої світової революції, а й гаранта збереження влади в Україні. Визнання лідерами РКП(б) України як радянської держави, не дивлячись на певну «декоративність» цієї державності, та намагання інтегрувати Україну до складу Росії були важливими чинниками політичної історії України та російсько-українських відносин у ХХ ст.

Отже, радянсько-польська війна 1920 р. стала поворотним моментом у внутрішній та зовнішній політиці лідерів РКП(б), переходом від мрій про світову пролетарську революцію до більш прагматичної політики модернізації російського суспільства та інтеграції в єдину державу різних етнопонаціональних груп, які мешкали на окраїнах колишньої Російської імперії. Проте мрії про світову революцію, так само, як про Росію – взірць для інших країн світу, ніколи не зникали: вони певним чином трансформувалися протягом радянської історії, але завжди впливали на зовнішню та внутрішню політику комуністичного режиму.

¹ У межах даної статті автор не в змозі давати посилання на всі праці радянського періоду української історіографії з даної проблематики.

² *Reshetar John S.* The Ukrainian Revolution, 1917–1920. A Study in Nationalism. – Princeton, 1952; *Wandycz P.* Soviet-Polish Relations, 1917–1921. – Cambridge, 1969; *The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution* / Ed. T.Hunczak. – Cambridge, 1977; *Deutscher I.* The Prophet Armed. Trotsky: 1879–1921. – Oxford; Toronto; Melbourne, 1979; *Borys Ju.* The Sovietization of Ukraine. 1917–1923. – Edmonton, 1980; *Chamberlin W.* The Russian Revolution. 1917–1921. – Vol.1–2. – Princeton, 1987; *Mawdsley E.* The Russian Civil War. – Boston, 1987 та ін.

³ *Дерев'янюк І.П.* Українсько-польські відносини 1918–1921 рр.: політичний аспект: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004; *Гетьманчук М.П.* Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1938 рр.: Дис. ... док. іст. наук. – Л., 2003; *Кушнір В.В.* Ліга Націй та українське питання. 1917–1934 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Л., 1999; *Линкан А.Г.* Українське питання в радянсько-польських стосунках 20–50-х років ХХ ст.: військово-історичний аспект: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003; *Несук О.М.* Українсько-російські відносини 1917–1922 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998 та ін.

⁴ *Завада І.* Ризький договір і Україна: Історичний нарис. – К., 2000; Застереження історією. (Українська радянська державність у координатах більшовицької етнополітичної моделі. 1918–1920 роки). – К., 2002; Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001; *Прушинський М.* Драма Пилсудського. Війна 1920. – К., 1997 та ін. Серед останніх праць російських істориків див.: *Мельтюхов М.* Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918–1939 гг. – М., 2001.

⁵ *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – С.181–191.

⁶ Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 17–22 октября 1918 г.: Протоколы. – К., 1991. – С.91; Політична історія України ХХ ст. У 6 т. – К., 2003. – Т.2. – С.341–342. Використані вислови К.Радека та В.Антонова-Овсієнко.

⁷ *Мельниченко В.Ю.* Х.Г.Раковський і державні відносини Радянської України з Радянською Росією (1919–1920 рр.) // Укр. іст. журн. – 1989. – №3. – С.39.

⁸ Див.: *Ленин В.И.* Неизвестные документы. 1891–1922 гг. – М., 1999. – С.306–308.

⁹ *Гетьманчук М.П.* Українське питання в радянсько-польських відносинах... – С.55–56.

¹⁰ *Wandycz P.* Soviet-Polish Relations, 1917–1921. – Cambridge, 1969. – С. 193.

¹¹ *Руднев В.* Крах білопольської окупації на Україні в 1920 р. – К., 1941. – С. 29.

¹² Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace (Архів Гуверівського інституту війни, революції та миру, Гуверівський архів). – Ф.17. – Оп.86. – Спр.208. – Арк.2–3. Після низки наукових проектів із російськими архівами Гуверівський інститут має унікальну колекцію мікрофільмів документів із російської/радянської історії. Тож у даній статті посилання на один той самий фонд можуть бути як на Гуверівський архів, так і на Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ) – нумерація фондів ідентична.

¹³ *Ленин В.И.* Неизвестные документы. – С.326. М.Тухачевський командував Кавказьким фронтом, у квітні 1920 р. призначений командувачем Західним фронтом. 27 лютого 1920 р. В.Ленін у телеграмі Л.Троцькому зазначив: «Треба дати наказ підготуватися до війни з Польщею» (див.: *Ленін В.И.* Повн. збір. тв. – Т.51. – С.147).

¹⁴ Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace. – Ф.17. – Оп. 86. – Спр. 208. – Арк. 3–4.

¹⁵ *Мельтюхов М.И.* Советско-польские войны... – С.30.

¹⁶ *Ленин В.И.* Неизвестные документы. 1891–1922 гг. – М., 1999. – С. 330–331. Заколот офіцерів рейхсверу очолював В.Капп, який після поразки втік до Швеції. Під час путчу в Німеччині було оголошено загальнонаціональний страйк робітників.

¹⁷ Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace. Trotsky collection. – Вох. 8–36. – Р.1. Гуверівський архів має копію особистого архіву Л.Троцького, що зберігається у Гарвардському університеті.

¹⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.207. – Арк.24–26.

¹⁹ Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace. – Ф.17. – Оп.109. – Спр.84. – Арк.13–13 а.

²⁰ Цікаво, що Й.Сталін підготував спеціальну доповідну записку за наслідками розслідування заколоту колишніх бригад УГА, яку надіслав В.Леніну та Л.Троцькому. На жаль, цей документ поки що не віднайдений дослідниками.

²¹ Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace. Trotsky collection. – Вох.2. – Р.35.

²² Тези вперше надруковані у: Известия ЦК РКП(б). – 1920. – 23 травня.

²³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.5. – Арк.31.

²⁴ *Нагорна Л.Л.* Фелікс Кон на Україні (до 100-річчя з дня народження) // Укр. іст. журн. – 1964. – №2. – С.117; *Кучеров М.К.* Комуністична партія Східної Галичини – організатор радянського будівництва в 1920 р. // Укр. іст. журн. – 1964. – №4. – С.81.

²⁵ *Wandycz P.* Soviet-Polish Relations, 1917–1921. – Р.200.

²⁶ Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace. – Ф.17. – Оп.109. – Спр.84. – Арк.14.

²⁷ Ibid. – Trotsky collection. – Вох.5–8. – Р.1.

²⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.130. – Арк.154.

²⁹ Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace. – Ф.17. – Оп.109. – Спр.84. – Арк.18–24.

³⁰ Ibid. – Спр.14. – Арк.229; Спр.84. – Арк.25. Показовим є те, що рішення політбюро ЦК РКП(б) про направлення Й.Сталіна до 1-ї кінної армії оформили протоколом від 15 травня 1920 р. (Ibid. – Ф.17. – Оп.3. – Спр.78. – Арк.1; Спр.81. – Арк.1).

³¹ Паука И. Разгром белополяков под Киевом в 1920 г. – М., 1938. – С.41–42; Руднев В. Крах білопольської окупації на Україні в 1920 р. – С.101; Мельтюхов М.И. Советско-польские войны... – С.54.

³² Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace. Trotsky collection. – Вох.8–37. – Р.1; Ф.17. – Оп.109. – Спр.84. – Арк.28, 30; Руднев В. Крах білопольської окупації на Україні в 1920 р. – С.101; Ленін В.І. Повн. збір. тв. – Т.51. – С.203, 205, 207–208.

³³ Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace. – Ф.17. – Оп.109. – Спр.211. – Арк.49.

³⁴ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.6. – Спр.168. – Арк.1–2; Руднев В. Крах білопольської окупації на Україні в 1920 р. – С.112. 12 червня 1920 р. червоні частини ввійшли до Києва.

³⁵ Руднев В. Крах білопольської окупації на Україні в 1920 р. – С.117.

³⁶ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.6. – Спр.167. – Арк.1.

³⁷ Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace. – Ф.17. – Оп.86. – Спр.208. – Арк.5.

³⁸ Кульчицький С., Солдатенко В. Володимир Винниченко. – К., 2005. – С.237, 246–247; Солдатенко В.Ф. Три Голгофи: політична доля Володимира Винниченка. – К., 2005. – С.158–173.

³⁹ Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace. – Ф.17. – Оп.109. – Спр.84. – Арк.33.

⁴⁰ Ibid. – Арк.36.

⁴¹ Ibid. – Оп.86. – Спр.208. – Арк.7.

⁴² Ibid. – Оп.109. – Спр.84. – Арк.47.

⁴³ Документы внешней политики СССР. – М., 1959. – Т.3. – С.54–55.

⁴⁴ Ленін В.І. Повн. збір. тв. – Т.51. – С.237–238.

⁴⁵ Про це розповів член політбюро ЦК РКП(б) Г.Зинов'єв на V Всеукраїнській партконференції. Див.: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.150; РДАСП. – Ф.17. – Оп.2. – Спр.31. – Спр.2.

⁴⁶ Там само. – Оп.109. – Спр.21. – Арк.123–123 зв.

⁴⁷ Ленин В.И. Неизвестные документы. 1891–1922 гг. – С.357.

⁴⁸ Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace. – Ф.17. – Оп.109. – Спр.84. – Арк.59.

⁴⁹ Ibid. – Trotsky collection. – Вох.2. – Р.46. 2 серпня 1920 р. В.Ленін повідомив Й.Сталіну про розділ фронтів. Див.: Ленін В.І. Повн. збір. тв. – Т.51. – С.247–248. М.Фрунзе командував Туркестанським фронтом, у вересні 1920 р. призначений командувачем Південного фронту.

⁵⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.207. – Арк.57.

⁵¹ Гетьманчук М.П. Українське питання в радянсько-польських відносинах... – С.97.

⁵² Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace. – Ф.17. – Оп.109. – Спр.84. – Арк.85; Спр.211. – Арк.160; Спр.215. – Арк.61; Спр.216. – Арк.68; Мельтюхов М.И. Советско-польские войны... – С.79, 89. У першій половині 1920-х рр. М.Тухачевський, В.Триандофилов та інші автори відверто говорили, що винним у поразці на Віслі було командування Південно-Західного фронту, яке своєчасно не виконало розпоряджень щодо передачі армій Західному фронту, розпочавши бої за Львів. Проте О.Єгоров та Б.Шапошников відкидали звинувачення, притому перший перекладав провину за невдачі на С.Каменева та командувача Західним фронтом М.Тухачевського. Докладніше див.: Шерман І.Л. Громадянська війна та іноземна воєнна інтервенція у висвітленні історичної літератури 20-х рр. // Укр. іст. журн. – 1964. – №1. – С.134–135.

⁵³ Мельтюхов М.И. Советско-польские войны... – С.92, 95.

⁵⁴ Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace. Trotsky collection. – Вох.9–20. – Р.1–2.

⁵⁵ Ibid. – Ф.17. – Оп.86. – Спр.209. – Арк.39.

⁵⁶ Ibid. – Оп.109. – Спр.12. – Арк.37.

- ⁵⁷ *Кульчицький С., Солдатенко В.* Володимир Винниченко. – С.286; *Солдатенко В.Ф.* Три Голгофи: політична доля Володимира Винниченка. – С.195–198.
- ⁵⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.207. – Арк.1–3.
- ⁵⁹ Там само. – Оп.6. – Спр.7. – Арк.16–18; Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace. – Ф.17. – Оп.109. – Спр.102. – Арк.14.
- ⁶⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.7. – Арк.39, 43 зв. – 44; *Кучеров М.К.* Комуністична партія Східної Галичини – організатор радянського будівництва в 1920 р. // Укр. іст. журн. – 1964. – №4. – С.82.
- ⁶¹ Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace. – Ф.17. – Оп.2. – Спр.31. – Арк.2.
- ⁶² *Кучеров М.К.* Комуністична партія Східної Галичини – організатор радянського будівництва в 1920 р. – С.86.
- ⁶³ Там само. – С.84–85; *Wandycz P.* Soviet-Polish Relations, 1917–1921. – P.231.
- ⁶⁴ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.6. – Спр.20. – Арк.10. У даному випадку маються на увазі ідеї польського соціаліста В.Махайського (А.Вольського), який уважав соціалізм особливою ідеологічною формою обману робітників із боку експлуататорського класу – інтелігенції. Махаєвці схвалювали деструктивні, асоціальні дії, спрямовані на досягнення чітко невизначеної «соціальної рівності».
- ⁶⁵ Там само. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.172. – Арк.1–2; *Ленін В.І.* Повн. збір. тв. – Т.51. – С.264–265.
- ⁶⁶ *Ленін В.І.* Неизвестные документы. 1891–1922 гг. – С.374.
- ⁶⁷ Там же. – С.375–377.
- ⁶⁸ Там же. – С.382–383, 386.
- ⁶⁹ Там же. – С.388.
- ⁷⁰ *Гетьманчук М.П.* Українське питання в радянсько-польських відносинах... – С.81–82.
- ⁷¹ Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace. – Ф.17. – Оп.109. – Спр.84. – Арк.103–104.
- ⁷² *Мельтюхов М.И.* Советско-польские войны... – С.98–99.
- ⁷³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.33–34.
- ⁷⁴ *Ленін В.І.* Неизвестные документы. 1891–1922 гг. – С.400. Текст першої записки оприлюднений, другої – ні (див.: Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace. Trotsky collection. – Вох.7–31. – P.1).
- ⁷⁵ Дослідники звертали увагу на цей факт. Див.: *Wandycz P.* Soviet-Polish Relations, 1917–1921. – P.256–257.
- ⁷⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.17.
- ⁷⁷ Там само. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.28; Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 года. Стенографический отчёт. – М., 1968. – С.480.
- ⁷⁸ Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 года. Стенографический отчёт. – М., 1968. – С.480.
- ⁷⁹ 10 жовтня 1920 р. «Правда» опублікувала статтю Й.Сталіна «Політика радянської влади з національного питання в Росії», де він висловлював ці ідеї.
- ⁸⁰ Українські історики вже звертали увагу на таке ставлення до України з боку Й.Сталіна (див.: *Нагорна Л.П.* Позиція України у новоствореній союзній державі: 20-ті роки крізь призму 90-х // Укр. іст. журн. – 1993. – №1. – С.3–15).
- ⁸¹ Див.: *Васильєв В.Ю.* Україна в політиці радянського керівництва напередодні Другої світової війни // Укр. іст. журн. – 2005. – №1. – С.4–15.

This article analyzes the changes in the theoretical views on «world revolution» and «the construction of communism» of the leaders of RCP(b) and CP(b)U and their political activity during the Soviet-Polish war of 1920.

Л.Д.Якубова*

**ДІЯЛЬНІСТЬ ВІДДІЛУ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН НКВС УСРР
(1921–1924 рр.)**

Автор докладно досліджує історію створення й діяльності Відділу національних меншин при НКВС УСРР, вважаючи її характерним проявом етнополітичного курсу більшовиків на етапі зміцнення радянської влади в Україні.

Окидаючи поглядом спеціальну літературу з історії міжетнічних взаємин в Україні першої половини 20-х рр. ХХ ст., слід констатувати, що цей надзвичайно цікавий період історії етнічних процесів не віднайшов адекватного відображення. Лише останнім часом з'явилися праці, в яких науковці спромоглися відобразити особливості етнополітичного курсу більшовиків стосовно України та українців на етапі революційних змагань і утвердження радянської влади¹. А між тим, за інтенсивністю суспільних, політичних і культурних процесів згаданий період не поступається більш популярному серед істориків етапові політики коренізації.

З'ясування сутності глибинних етнополітичних процесів, які привели більшовицький провід до усвідомлення необхідності коректувати національну політику в республіках, залишається малодослідженою науковою проблемою. Вирішення її перебуває у площині комплексного дослідження етнонаціонального розвитку післяреволюційної України, українців і етнічних меншин. Прикметною складовою етнополітичної історії УСРР є минувшина спеціальних установ із питань національної політики, зокрема, Відділу національних меншин при НКВС.

Історія створення та діяльності Відділу практично не висвітлена в історичній літературі², хоча сама по собі вона яскраво ілюструє і загальні напрямки радянської етнополітики на даному етапі, і стан міжетнічних відносин в УСРР. Основні відомості про створення установи, її компетенцію, кількісний склад та результати роботи³ в загальних рисах висвітлені Б.Чирком. Характеризуючи діяльність Відділу, як малоефективну, Б.Чирко, певне, наслідував схему викладення історії коренізації в УСРР, усталену в працях радянських і партійних діячів 20–30-х рр. (зокрема, А.Буценка, Я.Саулевича, М.Василенка), і відзначив, що вона не могла бути іншою через складну економічну й політичну ситуацію в країні⁴.

Окремі аспекти розробки теоретичних та організаційних засад радянської етнополітики на початку 20-х рр. ХХ ст. розглянуті в працях О.В.Антонюка⁵. Певні кроки на шляху дослідження етапу, який безпосередньо передував коренізації, робляться останніми роками. Але науковці, як правило, обмежуються констатацією відомостей загального характеру.

У пропонованій публікації ми радимо докладніше розглянути історію створення й діяльності Відділу національних меншин при НКВС УСРР, вважаючи її характерним відбитком етнополітичного курсу більшовиків на етапі зміцнення радянської влади в Україні.

Провідна роль у дослідженні припадає на історичні джерела, переважно архівні матеріали. Особливістю окресленого рамками статті періоду є відносно слабка документальна база. У першій половині 20-х рр. етнічні меншини ще не перебували в центрі прискіпливої уваги центральних державних установ. Відомості про них доводиться розшукувати серед документів центральних державних структур та місцевих органів влади й управління, які зберігаються в Цен-

* Якубова Лариса Дмитрівна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

тральному державному архіві вищих органів влади й управління України (далі – ЦДАВО України). Найбільше їх міститься в матеріалах ЦКНМ при ВУЦВК (ЦДАВО України. – Ф.413), куди свого часу був переданий невеликий архів Відділу національних меншин НКВС. Важливими стосовно визначення змісту етнополітики в першій половині 20-х рр. є фонди Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ЦДАВО України. – Ф.1), Ради Народних Комісарів УСРР (Ф.2) та наркоматів. Зокрема надзвичайно цікаві документи зберігаються у фонді Наркомату робітничо-селянської інспекції (Ф.539).

Ключове місце в характеристиці етапів і засад формування етнополітики республіканського уряду, місця й значення національного питання у внутрішній політиці, взаємин радянської влади та національних меншин, зокрема, їхніх національних організацій, методів керування політичною активністю етнічних меншин посідають матеріали фонду Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР (Ф.5). У ньому зберігаються важливі документи про створення і діяльність Відділу національних меншин НКВС, його місцевих органів і національних підвідділів; роботу секцій національних меншин при губвиконкомах, діяльність національних організацій етнічних меншин; статистичні та демографічні відомості, зібрані НКВС; звіти про політичну ситуацію в місцях компактного розселення етнічних меншин; директивні, циркулярні матеріали, що ілюструють як діяльність Відділу національних меншин, так і загальний зміст етнополітики.

У характеристиці змісту й наслідків ідейного керівництва КП(б)У в царині міжнаціональних взаємин провідне місце посідають матеріали Центрального державного архіву громадських організацій (ЦДАГО) України. В архіві зберігається широкий спектр документів загальнотеоретичного, директивного й адміністративного характеру, які різнобічно висвітлюють позицію партії в національному питанні. Яскраво ілюструють досліджуваний період матеріали (протоколи засідань, звіти, статистичні відомості, листування, циркуляри, огляди, доповіді тощо) секцій національних меншин при Агітпропі ЦК та губернських національних секцій.

Колорит і специфіку часу яскраво передають матеріали центральної й місцевої преси.

Консультації з приводу організації спеціальної радянської установи, яка б здійснювала адміністративний контроль за національними меншинами, перш за все – їхніми національними організаціями, тривали у вищих партійних інстанціях України та Росії протягом 1920–1921 рр. Вже 15.07.1920 р. політбюро ЦК КП(б)У висловило свою принципову згоду на створення в УСРР Наркомнацу⁶ за прикладом однойменної структури⁷ РСФРР.

Необхідність здійснювати відповідну роботу в середовищі етнічних меншин спонукала різні партійні та радянські інституції включити до свого складу секції, групи, столи і т. ін. по роботі з національними меншинами. Зокрема, ЦК КП(б)У у своєму обіжнику в січні 1920 р. запропонував створити національні секції в губерніях зі значною кількістю населення етнічних меншин. За визначенням ЦК, такі секції мали, «діючи під постійним наглядом губпарткому, займатися усною й письмовою агітацією та пропагандою мовою відповідної національності, [організуючи] клуби, [скликаючи] збори, мітинги, курси, лекції тощо, [видаючи] листівки, газети, журнали, брошури і т. ін.»⁸. Циркуляр зауважував, що створення національних секцій допустиме лише при губернських бюро КП(б)У, а всілякі спроби спустити національні секції до рівня місцевих організацій розцінювалися як відступ від позицій пролетарського інтернаціоналізму. «Осередки і фракції (у профспілках. – Авт.) мають бути спільними для всіх робітників», – підсумовувалося в обіжнику⁹.

Незважаючи на те, що створення національних секцій губбюро було не обов'язковим, а питання доцільності їхнього існування мало вирішуватися губпарткомами в кожному окремому випадку, більшість губернських комітетів у місцях концентрації етнічних меншин вимушено створювали секції, що впродовж 1920–1922 рр. активно працювали із населенням УСРР, переважно міським. Із часом секції перебрали на себе частину функцій радянських органів, займалися не лише агітацією та пропагандою, а й здійснювали первинний контроль за діяльністю національних організацій, керували репатріацією біженців та військовополонених, намагалися вирішувати адміністративні й судові проблеми погромлених євреїв тощо¹⁰.

До літа 1920 р. в Україні була створена досить розгалужена мережа національних секцій у складі партійних комітетів, підпорядкованих відповідним національним відділам (бюро) агітації та пропаганди ЦК КП(б)У. Із квітня 1920 р. при ЦК діяв естонський відділ агітації та пропаганди із секціями у Харкові, Києві, Одесі та єврейський відділ із секціями у Харкові, Катеринославі й Одесі. У травні започаткував свою роботу латиський відділ (секції у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Миколаєві), а з червня – литовсько-білоруський відділ, згодом перейменований у литовське бюро при ЦК КП(б)У. У червні 1920 р. було створено Центральне комуністичне бюро народів Сходу. Загалом уже 1920 р. у складі КП(б)У діяло близько 100 національних секцій.

Із 1922 р. у складі ЦК КП(б)У діяв Підвідділ національних меншин Відділу агітації та пропаганди. У його структурі були відокремлені Головне бюро єврейських секцій, Центральне бюро німецьких секцій, Центральне бюро литовської секції, Польське бюро, латиська, болгарська та інші секції. Роботу серед китайців, корейців та деяких інших нечисленних етнічних груп здійснювали спеціальні інструктори. Із часом національні секції були створені й у складі ЦК ЛКСМУ¹¹.

Національні підвідділи з початком регулярної радянської роботи вимушений був утворити і Народний комісаріат освіти. 12.08.1921 р. при Наркомосі була створена Рада національних меншин. Протягом 1920–1921 рр. нацменсекції були відокремлені при всіх губернських відділах народної освіти. Завдяки їм зростала мережа навчальних установ, робітничих клубів, гуртків по ліквідації неписьменності національними мовами. Обсяг діяльності нацменсекцій та підвідділів ГубВНО зростав по мірі запровадження в життя Кодексу УСРР про освіту. У ньому, зокрема, йшлося про те, що радянський уряд через НКП та його місцеві органи забезпечує населення всіх націй та національних меншин України вихованням та освітою національними мовами¹². Згідно з Кодексом, мовою викладання в початковій школі була національна, в окремих випадках допускалося одночасне використання як допоміжної російської чи української мов.

1921 р. став часом визрівання й поширення в лавах ЦК КП(б)У та вищих радянських органів управління думки про нагальність утворення керуючого органу республіканського масштабу по роботі серед етнічних меншин. Засідання президії ВУЦВК 13.04.1921 р. ухвалило замість Наркомнацу створити при НКВС відділ із національних справ¹³. 1921 р. до штату відділу входило 20 осіб, із них: заввідділом, заступник завідувача, 8 завідувачів секціями, 4 інструктори, інші – технічні працівники. У його складі було створено 8 секцій (підвідділів): єврейську, німецьку, молдавську, татарську, польську, чеську, болгарську та грецьку. Передбачалося, що завідувачі секціями, «очолюючи свій національний підвідділ, керуватимуть усією роботою, як у центрі, так і на місцях»¹⁴. Зрозуміло, що в масштабах України 8 посадових осіб могли організувати лише видимість роботи.

У першій половині 1921 р. створення відділу в колах вищого державного керівництва сприймалося не як життєво необхідний, а скоріше вимушений крок.

Значну роль відіграло існування подібного органу (очолюваного Й.Сталіним) у РСФРР. Разом із тим внутрішні обставини досить скоро змусили республіканське керівництво по-новому подивитися на сферу міжнаціональних відносин. Саме 1921 р. на новому рівні, у нових організаційних формах розпочалося відродження національних рухів в УСРР. Голод, безумовно, відіграв у цьому процесі роль каталізатора. Відчуваючи невідворотність і страшні масштаби лиха, німці (у тому числі й меноніти), греки, євреї України почали згуртовуватися у рамках кооперативних сільськогосподарських союзів із метою відстоювання національних інтересів і пом'якшення наслідків голоду. 1921–1922 рр. у НКВС зареєстрували два німецькі (СОЮРВАН та СОЮРГЕР) та менонітський союзи (Союз голландських вихідців в Україні). 26 грудня 1921 р. КНВС, не мотивуючи свого рішення, відмовив у реєстрації подібної спілки маріупольським грекам.

Причини ж були такими. В умовах голоду національні організації, на думку радянського загалу, несли в собі небезпеку доповнення незадоволення селянства радянською владою елементами міжнаціонального розбрату¹⁵. Далася взнаки упередженість уряду до національних організацій етнічних меншин, які 2–3 роки тому активно виступали проти радянської влади. Так, національна організація греків Приазов'я у 1917 р. різко засудила жовтневий переворот, вони ж до середини 1921 р. були активними учасниками махновського руху. Не менша, а, може, й більша упередженість існувала в урядових колах стосовно інших етнічних меншин України: німців, євреїв, поляків. В усякому разі, НКВС, вочевидь намагався підрізати процес активізації й легалізації національних рухів етнічних меншин в Україні, допоки він не набрав масового і, що найважливіше, неконтрольованого характеру. (Згодом, протягом найближчих п'яти років, НКВС зробить усе можливе для того, щоб дискредитувати й знищити німецькі союзи в УСРР.)

Із посиленням голоду в Україні активізувалися намагання національних організацій допомогти голодуючому селянству, одночасно збільшувалася настороженість і ворожість урядових структур до їхньої діяльності. Не маючи реальних можливостей поставити діяльність останніх під цілковитий контроль, або заборонити, ледь дозволивши, уряд став на шлях максимального обмеження сфери діяльності та суспільного впливу національних організацій етнічних меншин. Особливо небезпечними вважалися ті організації, що намагалися здійснювати будь-яку економічну роботу.

Показовим у цьому відношенні було засідання президії ВУЦВКу стосовно організації сільськогосподарського союзу менонітів (16.11.1921 р.). Обговорення №10 порядку денного «Клопотання Союзу менонітів про дозвіл їм організувати Комітет допомоги голодуючим» викликало гарячу дискусію серед присутніх. Єрмоценко в категоричній формі висловився проти залучення економічних можливостей Союзу для вирішення нагальних проблем голодуючого менонітського населення. Порівнюючи пропонований для затвердження статут Союзу зі статутом зареєстрованого раніше німецького союзу, Єрмоценко з обуренням відзначав, що меноніти включили до сфери діяльності майбутньої організації школи, лікарні, дитячі комуни, інші види суспільно-корисної роботи. Найбільше ж його цікавила не ймовірна користь від роботи Союзу та його закордонних партнерів, а вірогідність підвищення авторитетності керівництва організації, небезпека поширення клерикально-куркульського впливу на нацменнаселення.

Певною лояльністю відзначалася позиція Г.І.Петровського, який пропонував дозволити Комітет допомоги голодуючим та інші види іноземної економічної допомоги меншинам при одночасному контролі за політичною діяльністю союзу. Він вважав за доцільне «переглянути статут менонітів на малій президії та, якщо в ньому забезпечена яка-небудь допомога голодуючим, то це питання (дозвіл на створення комітету. – Авт.) принципово вирішити позитивно»¹⁶.

Відверто негативною була думка М.О.Скрипника, який репрезентував тогочасну позицію Народного комісаріату внутрішніх справ. Його промова на засіданні настільки красномовно й відверто змальовує основний зміст політики НКВС і Відділу національних меншин, що ми наводимо її майже повністю. «Точка зору Наркомвнусправ є такою, – зауважував він, – щоб не припускати створення спілок, які б мали своєю основою двояку мету – релігійну ознаку або національну, а з іншої, – економічну. Ми вважаємо, що в разі, якщо релігійні спілки отримають можливість займатися економічною діяльністю, то вся золота економіка була б спрямована на зміцнення релігійної пропаганди, а рівною мірою допустити створення спілок за національною ознакою, щоби вони займалися економічною діяльністю. І в цьому випадку економіка була б використана для зміцнення національних розмежувань, національного шовінізму і національної боротьби. Ми всіляко повинні протидіяти допущенню існування таких спілок. Я пропоную статут у теперішньому вигляді відхилити та в його затвердженні відмовити, адже тут не допомога голодуючим, а спроба створити контрреволюцію.

В іншому випадку ми надамо цій релігійній спілці право юридичної особи, що суперечить постановам ЦК РКП(б) і тієї партії, до якої я маю честь належати. Тому, оскільки статут буде прийнятий, із нього має бути усунене все, що нагадує про релігію, тоді залишиться спілка громадян, які проживають в УСРР для певних завдань. Існування такої спілки може бути дозволене постановою Наркомзему в загальному порядку. Я пропоную дати директиву Наркомюсту та Наркомзему не допускати реєстрації спілок, в яких ознаки економічної діяльності будуть об'єднані із ознаками релігійними та національними» (стилістика оригіналу збережена. – *Авт.*)¹⁷.

Ставлення М.Скрипника, у майбутньому послідовного та найвпливовішого ідеолога політики коренізації в УСРР, до методів і шляхів вирішення проблем етнічних меншин віддзеркалювало позицію значної частини старих членів партії, українців за походженням, що на той час перебували на позиціях радикального пролетарського інтернаціоналізму. На піку революційності у світі вони не виокремлювали національне питання із контексту загальносвітового революційного процесу. Воно для них було вторинним, меншовартісним, занепадницьким на тлі грандіозних за розмахом соціально-економічних перетворень, викликаних Жовтневою революцією. Перехід до непу, лібералізація в національному питанні сприймалася ними як вимушена поступка обмеженій дрібнобуржуазній масі українського й неукраїнського селянства. Ідучи на зовнішні поступки, ця частина партії упродовж 1921–1923 рр. робила все від неї залежне для того, щоб внутрішньо дезорганізувати і знесилити український рух та рух національних меншин, дискредитувати їх в очах республіканської і світової громадськості. Власне, позицією найавторитетнішої частини КП(б)У й пояснювався значною мірою млявий і непродуктивний характер етнополітики українського уряду 1921–1923 рр., що із часом привів до перманентного загострення міжетнічних суперечностей.

Голод, що охопив Україну, відсунув національні проблеми на другий план, актуалізувавши питання фізичного виживання народу. Слід відзначити, що національні організації етнічних меншин добре прислужилися в справі допомоги голодуючим. На відміну від державної машини, яка окрім власних амбіцій мала обмаль ресурсів для спасіння нужденних, нацменсоюзи зуміли мобілізувати закордонні діаспори й використати надані ними матеріальні ресурси для пом'якшення наслідків голоду. Найбільш помітною була іноземна допомога голодуючому єврейському та німецькому населенню. Відсутність відповідних організацій призвела до значних людських втрат у середовищі болгарської та грецької громад. Діяльність національних союзів була тим більш важливою, що

в регіоні компактного розселення селянських за складом етнічних меншин – степу – голод набрав найжахливіших форм і давав рецидиви аж до 1925 р.

На тлі голоду й епохальних змін у комплексі соціально-економічних відносин на селі відбувалися накопичення й актуалізація етносоціальних та етнокультурних проблем народів України. Разом із ними розпочалося поступове усвідомлення певними колами республіканського керівництва неможливості дальшого ігнорування даних проблем. 1923 р. досить виразно залунала думка, що національні прагнення українців, етнічних меншин та ідея національного відродження, використані в інтересах соціалістичного будівництва, мають незрівняний, порівняно із незрозумілим гаслом пролетарського інтернаціоналізму, соціально-економічний, політичний і культурний потенціал. Непроста історія становлення й діяльності Відділу національних меншин при НКВС повною мірою відображає цей складний і суперечливий період історії етнополітичної історії України.

Протягом 1921 р. – першої половини 1922 р. 20 працівників Відділу вимушені були працювати, не маючи жодних конкретних вказівок стосовно компетенції та методів діяльності органу. Положення про Відділ було затверджене лише у травні 1922 р., майже рік тривала боротьба за вироблення відповідного ставлення до інституції з боку партійних і державних організацій. Переважна більшість державних службовців і партійних функціонерів вважала Відділ непотрібним. 4.11.1921 р. у доповідній записці до ЦК КП(б)У завідувач відділом зауважував, що діяльності установи значною мірою шкодить перебирання національними секціями ЦК функцій, що мають виконувати спеціальні державні, а не партійні органи. Як приклад наводилися факти організації Польської та Литовської ЦК репатріації польських та литовських громадян, призначення ними командантів ешелонів, участь у роботі ВРК. Єввідділ здійснював постійне технічне супроводження допомоги жертвам погромів. На думку І.Сударського, «таке завантаження партійних органів радянською роботою мало того, що відволікало партійні сили нацсекцій від сутності поставлених партією завдань, але й, природно, послабляло ідейне керівництво, розмінюючи їх на техніку повсякденної радянської роботи. Ненормальність становища тим більше погіршувалася, що створений Нацвідділ при НКВС завдяки цьому потерпа[в] від відсутності працівників, які залишаються в нацсекціях ЦК, займаючись там роботою, що не відповідає завданням Центрального Комітету партії»¹⁸. Вихід із ситуації керівникові Відділу вбачався у розмежуванні сфер діяльності партійних і радянських органів, зокрема передбачалося: «1) Запропонувати нацсекціям при ЦК припинити роботу радянського й технічного характеру, залишивши за собою виключно ідейно-політичне керівництво загальнодержавного масштабу, надати іншим органам, зокрема, Нацвідділу НКВС поточне керівництво; 2) Направити весь керівний і технічний персонал нацсекцій до нацвідділу НКВС, залишивши в ЦК лише найбільш відповідальних товаришів, які очолюють секцію; 3) Запропонувати Агітпропу налагодити більш тісний контакт із Нацвідділом НКВС, надавши йому представництво на засіданнях і в роботі Агітпропу серед нацменшостей; 4) Запропонувати Агітпропу та Нацсекціям видати відповідні розпорядження по Губкомах, в яких Нацбюро так само займається роботою, що не відповідає їхньому призначенню»¹⁹.

Незважаючи на спроби активізувати роботу Відділу, 1921 р. її практично не було. На початку 1922 р. Комісія з перегляду установ УСРР під головуванням Єрмошенка внесла пропозицію ліквідувати установу. У доповіді президії ВУЦВК зауважувалося, що «Відділ національних меншин при НКВС підлягає скасуванню через незакономірність основного завдання цього відділу [по] захисту інтересів національних меншин, яка випливає із того положення, що в УСРР усі громадяни рівні перед законом, а також через недостатню діяльність

цього відділу за весь період його існування»²⁰. Позиція Єрмощенка, як було показано вище, була на той час найпоширенішою в КП(б)У та мала своїм наслідком те, що протягом першої половини 1922 р. відділ фактично не працював, хоча й не був ліквідований. Для його роботи не передбачалося фінансування, не відбулося затвердження штатів місцевих органів, Раднарком не ухвалював Положення про відділ та його місцеві органи.

У першій половині 1922 р. завідділом І.Сударський написав декілька доповідних записок до різних інстанцій, в яких обґрунтовував необхідність установи. Зокрема, у зверненні до Наркома внутрішніх справ В.Н.Манцева (24.04.1922 р.) він зауважував: «Національні групи, що населяють Україну, за своєю психологією, за своїми національними та релігійними ознаками є замкненими корпораціями зі своїми укоріненими забобонами, невіглаством, національними побутовими устоями, – і надання свободи діяльності різним національним угрупованням набуло би небажаного для радянської держави результату. Висновок наступний: в Україні живуть близько 4 млн. осіб нацменшин, які в цілому становлять за переписом 1897 р. 12,8% всього населення України. Вони мають свою національну культуру, свій, вироблений довгими роками, національний характер, національну психологію, специфічну економічну структуру й говорять рідними мовами. Серед них треба працювати, треба пристосовуватися до умов їхнього національного життя, треба прилучити їх до соціалістичного будівництва й культури. Для цього потрібна така організація, яка б спеціально відала національною політикою радянської влади в Україні»²¹.

Квітнем 1922 р. датована доповідна записка І.Сударського до РНК УСРР та Наркома внутрішніх справ, в якій умови діяльності відділу в 1921–1922 рр. змальовані так: «Пройшов рік з моменту постанови (ВУЦВК від 13.04.1921 р. – *Авт.*), час достатній для того, щоб конечно зафіксувати, юридично обґрунтувати й розгорнути діяльність Відділу. Проте до сьогоднішнього часу приходиться констатувати, що Відділ фактично не організований, що, він, як такий, не існує.

Причин, що перешкоджають цьому, дуже багато. Головна полягає в тім, що із Відділом ніхто, власне кажучи, не рахувався: кожен із керівників Наркомату ставився до питання про необхідність існування Відділу зі своєї особистої точки зору, не рахуючись із постановами ВУЦВК та КП(б)У з цього приводу. Цей момент погіршувався тим, що дуже багато вважали себе компетентними у вирішенні національного питання, іноді не маючи ані найменшого розуміння про життя, класові відносини тієї чи іншої національної групи. Звідси зрозуміло те, чому протягом одинадцяти місяців доводилося вести складні розмови про сутність і функції Відділу нацмен НКВС, про кінцеве встановлення положення про відділ. Врешті-решт 10 березня поточного року за наказом №68, п.11 Положення про відділ було затверджене.

Незважаючи на це, відділ все ще не приступив до нормальної діяльності, адже не затвердження положення про підвідділи при Губотуправах визначило заздалегідь питання про зв'язок із місцями, про організаційні заходи й взагалі про необхідну роботу серед національних меншин України. У цьому питанні також доводилося зустрічати перепони, що виникали через певні функції підвідділів, через з'ясування того, якою має бути їхня структура. Пропонували організувати на місцях якісь національні столи при Оргінстрах, які б фактично не мали жодних прав, нічого не робили б, і з якими б ніхто не рахувався. На сьогодні питання про відділ досягло таких розмірів, що вирішення його має бути поставлене руба: або на місцях мають бути організовані підвідділи й відділу має бути надана можливість існувати та нормально працювати, або Відділ має бути ліквідований. Закриття Відділу призвело б до повного володарювання серед національних меншин буржуазних і клерикальних груп, які завжди вміють пристосуватися до існуючих умов. Без адміністративного нагляду з боку спеціаль-

них радянських організацій вони підкорили б своєму ідейному впливу трудові маси цих національних груп, які ще не скинули релігійні та міщанські пута»²².

Потерпаючи від перевантаженості в галузі технічної роботи з національними меншинами, нарком внутрішніх справ 25.08.1922 р. вимушений був порушити питання про відтворення Відділу. Постанова колегії НКВС, зокрема, зауважувала, що «збереження відділу вкрай необхідне через неможливість побудувати радянський апарат у місцях, заселених національними меншинами, без існування спеціального керуючого органу»²³. На підставі постанови питання про відділ повторно було винесене на розгляд Політбюро КП(б)У і фактично відділ відновив свою роботу лише після затвердження Положення про відділ та підвідділи нацмен при губотуправах 2.05.1922 р.²⁴

На момент затвердження положення у відділі, на відміну від 1921 р.,²⁵ працювали 6 осіб з можливих 11. Хоча формально існували єврейський, німецький, литовський підвідділи та інструктори по корейських і китайських справах, відсутність статистичних відомостей, коштів, працівників, відірваність від місцевих радянських органів свідчили про формальний характер установи. Показовим є перелік підвідділів, який свідчить про те, що, за винятком єврейського та німецького населення, справді численні етнічні меншини України залишалися поза впливом центрального державного органу по роботі серед національних меншин.

Налагодженню роботи відділу перешкоджали не тільки адміністративні перепони й небажання більшості партійної бюрократії мати справу з такою інституцією, а й практично повна відсутність вказівок стосовно напрямків етнополітики в нових соціально-економічних обставинах, з одного боку; і нездатність невеликого штату відділу самотужки осмислити сутність міжетнічних взаємин у республіці, з іншого²⁶. Цілком зрозумілим у світлі викладеного вище стає продовження відділом, а в його особі й НКВС, попередньої тактики контролю й стримування етнічних громад.

7.08.1922 р. відділ скликав міжвідомчу нараду, де єдиним питанням порядку денного було: «Боротьба з дрібнобуржуазними організаціями й союзами серед національних меншин України». Прослухавши доповідь голови відділу «Про дрібнобуржуазні та клерикально-контрреволюційні організації серед національних меншин України», учасники наради в категоричній формі висловилися проти організацій національних меншин як таких. Національні союзи кваліфікувалися не інакше як буржуазні контрреволюційні шкідливі організації. Найбільше працівників відділу турбувала їхня не підконтрольність радянським органам, «відсутність централізації усіх матеріалів, інформації та керівництва в питаннях боротьби з національно-клерикальними організаціями серед національних меншин, погана поінформованість НКВС про зареєстровані спілки, союзи та інші організації, не лише місцеві, а й центральні»²⁷.

Постанова наради називала боротьбу з дрібнобуржуазними та клерикальними організаціями й спілками національних меншин головним напрямком діяльності відділу у майбутньому. Серед конкретних пропозицій виділялися такі: 1) термінова організація Відділу національних меншин НКВС та його місцевих органів, як єдиного можливого способу налагодження контролю за здійсненням у центрі й на місцях національної політики радянської влади; 2) забезпечення обов'язкового входження представників відділу в закордонні національні організації Помголу; 3) термінове ухвалення декрету «Про спілки та союзи»; 4) налагодження контролю за діяльністю національних організацій на місцях; 5) доповідь колегії НКВС про діяльність «Союзу голландських вихідців на Україні»²⁸.

Нарада була першою й останньою в історії діяльності установи. Протягом другої половини 1922 р. – першої половини 1923 р. роботу відділу можна оха-

рактизувати як епізодичну й малопродуктивну. 25 жовтня 1922 р. ВУЦВК затвердив остаточну редакцію Положення про відділ, яке, нарешті, визначило статус і напрями його діяльності. У ньому зокрема зазначалося: «До компетенції Відділу національних меншостей входить: а) забезпечення мирного будівництва і братерського співробітництва всіх національностей, які проживають на території УСРР; б) широке сприяння матеріальному розвитку національних меншостей, враховуючи особливості їхнього побуту, культури і економічного розвитку; в) нагляд за втіленням у життя національної політики Радянської влади»²⁹. У Положенні визначалися й основні напрями роботи відділу: «Для здійснення зазначених завдань Віднацмен НКВС: а) розробляє відповідні проекти заходів та постанов у галузі політики та вносить до колегії НКВС для подальшого розгляду у встановленому порядку; б) приймає заходи до пристосування законодавства, а також розпоряджень окремих Наркоматів до потреб та особливостей побуту, культури та економіки національних меншостей, що мешкають на території УСРР; в) наглядає за виконанням усіма установами Республіки відповідних статей Конституції, декретів та постанов, що стосуються національних меншостей; г) наглядає за діяльністю різних національно-громадських, філантропічних, релігійних, спортивних і т. ін. організацій національних меншостей; д) дає попередні висновки при реєстрації статутів різних об'єднань національних меншостей»³⁰.

Місцевими органами Відділу національних меншин НКВС мали бути німецький, єврейський, польський підвідділи, що діяли при відділах управління губернських виконавчих комітетів. У деяких губерніях у підвідділах створювалися секції: єврейські, німецькі, татарські, латиські, естонські та ін.³¹ Мережа губернських підвідділів національних меншостей та «тимчасові штати» їхніх співробітників були визначені в циркулярі НКВС, що був опублікований у «Бюллетене Народного Комиссариата Внутренних Дел» від 10 листопада 1922 р.³² Цим документом передбачалося створення єврейської, німецької та польської секцій у складі Волинського, Катеринославського й Одеського губернських підвідділів національних меншостей; єврейської та польської – у Подільському та Київському, єврейської та німецької – у Донецькому; єврейської – у Полтавському та Чернігівському. Крім того, в Одеському відділі передбачалося виділення посади інструктора для роботи серед литовців, а в Донецькому – інструкторів для роботи серед китайців та литовців. Загальний штат як Центрального Відділу національних меншостей, так і його місцевих органів були нечисленними і не перевищували трьох десятків працівників.

У першій половині 1923 р. окреслилася певна активізація відділу, частішають його спроби встановити зв'язок із підвідділами на місцях. Навесні 1923 р. НКВС розпочав роботу зі збирання статистичних та етнографічних даних про етнічні меншини УСРР. Повітовим відділам управління розіслали циркуляр зі спеціальними формами для складання докладної етнографічної карти республіки. Характеризуючи стан інформаційної бази підвідділу національних меншин, Донецький губернський підвідділ зазначав: «Дотепер відділення нацменшин Донецьгубвідуправління не має докладних відомостей і даних, не кажучи вже про кількісний склад, про великі національні групи, що мешкають компактними масами в Донбасі, таких, як: болгари, чехословаки, греки, татари, німці і т. ін. Невідомі також не лише ті населені пункти, в яких переважаючою національною групою, у процентному відношенні, є та чи інша національна меншість, а й цілі волості, села, селища, колонії та містечка, національний склад яких однорідний»³³. Окреслене становище було типовим для губернських підвідділів та Відділу національних меншин НКВС і залишалося таким аж до 1925 р., коли НКВС уклав і видав першу етнографічну карту УСРР, а ЦСУ підготувало ґрунтовну працю «Національні меншості на Україні (Реєстр селищ)»³⁴.

Про інтенсивність роботи відділу можна скласти уявлення на підставі акту передачі справ колишнього Відділу національних меншин НКВС Комісії національних меншин при ВУЦВК, датованого 8.05.1924 р. Згідно із ним, архів відділу становили 17 справ за 1921 р., 25 – за 1922 р. і 22 – за 1923 р.³⁵ Реєстр справ відділу, складений під час передачі архіву, яскраво ілюструє епізодичність його роботи, неналагодженість місцевого апарату (про що свідчить мізерний обсяг листування з губернськими підвідділами). Із напрямків більш-менш помітної діяльності виділяються загальне листування (104 аркуші) та загальне листування єврейського підвідділу (198 аркушів)³⁶.

Протягом 1921–1924 рр. регулярним об'єктом прискіпливої уваги відділу були німецькі сільськогосподарські союзи, найбільше ж – Союз голландських вихідців в Україні. Із другої половини 1923 р. і до ліквідації відділ спільно із НК Землеробства й ОРТОм опрацьовував питання єврейського землеробства на Правобережжі, здійснював консультації з приводу вироблення організаційної програми єврейського переселенського руху на вільні землі УСРР³⁷.

У цілому Відділ національних меншин НКВС за весь час свого існування не зміг виробити дієвої позиції в питаннях захисту інтересів національних меншин, залишався осередком малоінформативного листування, свого роду передавальною ланкою між суспільними організаціями національних меншин та загальними відомствами й установами. Підсумовуючи результати діяльності відділу за 1921–1924 рр., слід констатувати його повну невідповідність навіть тим незначним за обсягом правам і можливостям, що окреслювалися в Положенні 1922 р.

Пізніше, на I Всеукраїнській нараді з роботи серед національних меншостей (січень 1927 р.) робота відділу була охарактеризована таким чином: «Функції... відділу були значною мірою універсальними, із великим обсягом завдань адміністративного порядку... Більш або менш значної діяльності цей відділ (що мав спершу багато підвідділів, а згодом лише три: єврейський, німецький і польський) розгорнути не міг, оскільки його місцевий апарат не спускався нижче Губотуправів (по одному члену в 7 губерніях із 9-ти) і через те майже не був зв'язаний із нацменшостями»³⁸.

Б.Чирко пояснював слабкість роботи відділу складнощами відбудовчого періоду, перш за все, голодом початку 20-х рр. Проте несприятлива соціально-економічна ситуація початку 20-х рр. була не єдиною й не визначальною причиною напівформального існування інституції, тим більше, що об'єктивно вона була однаковою для всіх державних установ, але інші розвивалися, нарощували обсяги роботи. Відділ же протягом трьох років ледь животів, залишаючись у тіні впливового й могутнього НКВС. Отже, причини слід шукати не в проблемах відбудовчого періоду і не в слабкості відомства, при якому був утворений відділ. Причина в іншому. Відділ у 1921–1924 рр. був формальною організацією через те, що формальною, а не реальною була етнополітика більшовицького уряду України. У вказаний час вона базувалася на неконструктивних засадах декларативності. Більшість партійної еліти, заскорузла на ідеї пролетарського інтернаціоналізму, вважала національне питання в УСРР вирішеним самим фактом проголошення рівності народів. Жоден із державних документів чи законодавчих актів цієї пори не торкався питань етнічної самобутності. Державні акти, що проголосили створення національної освіти в УСРР (Постанова Наркомосу «Про обов'язкове вивчення в школі місцевої мови, а також історії та географії України» від 9.03.1919 р., декрет РНК УСРР «Про запровадження української мови в школах та радянських установах» від 21.09.1920 р., постанова РНК УСРР «Про заходи у справі українізації навчально-виховних та культурно-просвітніх установ» від 27.07.1923 р.) не деталізували, яким чином, за який кошт мали утворюватися школи для етнічних меншин, де брати навчальні по-

сібники для національної школи, врешті, де шукати таких вчителів, які б, з одного боку, могли викладати національною мовою, з іншого, відповідали прискіпливим вимогам уряду стосовно їхнього соціального статусу (тобто, не мали відношення до буржуазних і релігійних кіл).

Відсутність циркулярного супроводження законодавчих актів в умовах руху та обмеженого досвіду роботи нового державного апарату віддавала вирішення таких складних проблем, як рівність мов, міжетнічні суперечності, нерівномірність соціального та культурного розвитку етносів на відкуп місцевих органів влади, скажімо відверто, некомпетентних і незацікавлених у їхньому вирішенні. Місцеві виконавчі органи, часто оперуючи кадрами з початковою освітою, а то й неписьменними, вирішували їх самотужки методами часів воєнного комунізму, як пізніше їх назвала ЦКНМ, «методами безвідповідального командування»³⁹. Унаслідок взаємодії та обопільного впливу цих складних обставин не лише робота Відділу національних меншин при НКВС, а й національна за формою початкова освіта в УСРР мали формальний, пропагандистський характер.

Незабаром партійний провід республіки був поставлений перед фактом невідворотності якісних змін в етнополітиці. 1.08.1923 р. ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили постанову «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови». Невеликий за обсягом документ започаткував новий етап в історії міжнаціональних взаємин у республіці, визначив новаторський характер здійснюваних протягом 1924–1933 рр. реформ, відомих під назвою «політика коренізації».

26 пунктів постанови з часом мали невідомо змінити суспільне життя в усіх його царинах, адже кожен із них при запровадженні в життя тяг за собою низку відповідних змін. Наважимось стверджувати, що на момент прийняття постанови ні центральні, ні, тим більше, місцеві органи влади не були спроможні виконати їх без докорінної кадрової перебудови, кардинальних зрушень у корпоративній свідомості, кропіткої та наполегливої роботи у тій сфері, яку вони ігнорували протягом 1920–1923 рр. Усвідомивши невідворотність змін, радянські органи всіх рівнів влади із подивом з'ясували, що вони практично нічого не знають про стан і характер міжнаціональних відносин в УСРР, розташування районів концентрації етнічних меншин, зміст і характер їхнього соціально-економічного буття, культурні та етнічні сподівання, рівень суспільної організації та культурного розвитку. При стислих термінах, що відводилися на запровадження постанови, було від чого розгубитися.

У змальованих обставинах стало зрозумілим, що Відділ національних меншин НКВС, який запроваджував характерну для відомства політику контролю й стримування, не спроможний вирішувати проблеми, що поставали в контексті нової лінії національної політики. Уперше питання про виведення роботи з національними групами зі сфери компетенції НКВС і передачу її до ВУЦВК було порушене в постанові Колегії НКВС від 28 вересня 1923 р.⁴⁰ Про доцільність подальшого існування інституції йшлося на засіданні президії ВУЦВК 14.12.1923 р. Після доповіді А.Буценка «Про відділ нацменшин при НКВС» президія ВУЦВК запропонувала НКВС упродовж семи днів виробити проект положення про перехід Відділу з НКВС до ВУЦВК. На реалізацію ухвали президії ВУЦВК знадобилося більше 4-х місяців, протягом яких питання переходу центральної державної установи по роботі з етнічними меншинами з НКВС до ВУЦВК узгоджувалося з усіма комісаріатами республіки. Врешті, 19.03.1924 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про відділ нацмен при НКВС», згідно з якою вирішувалося «замість відділу нацмену НКВС утворити при ВУЦВКу комісію нацмену»⁴¹. 29.04.1924 р. президія ВУЦВК прийняла постанову про утворення при ВУЦВК постійної комісії у справах національних меншин⁴².

1924–1925 рр. Центральна комісія у справах національних меншин (ЦКНМ) здійснила спеціальні обстеження німецького, польського, болгарського, єврейського, грецького, молдавського населення України в місцях компактного мешкання. Обстеження виявили болючі проблеми в усіх галузях існування етнічних меншин. Складним шляхом розвивалося їхнє господарське життя, значні суперечності відзначалися в стосунках між етносами (аж до крайніх форм національної ворожнечі), між етнічними меншинами та органами державної влади місцевого рівня. Запущеними виявилися умови етнокультурного відтворення громад (за винятком російської). Попередні й дуже поверхові відомості стосовно комплексу проблем міжетнічних взаємин, отримані ЦКНМ на початковому етапі її роботи, спростували поширену в партійних колах думку про безпредметність національного питання в УСРР і безпроблемність у сфері міжнаціональних відносин.

Певна лібералізація в економічних та соціальних питаннях не відразу позначилася на загальному дусі національної політики більшовицького уряду УСРР. Національна політика в цілому та етнополітика, як її складова, незважаючи на певне політичне потепління в країні, протягом другої половини 1921 р. – першої половини 1923 р. розвивалася в рамках, усталених за часів політики воєнного комунізму. Основною ознакою етнополітики в цей час була декларативність. Спеціальна радянська робота здійснювалася по єдиній для всього Союзу схемі без урахування національної специфіки як на рівні національних республік, так і складного комплексу етнічних взаємовідносин на внутрішньореспубліканському рівні. Національна політика розглядалася не як складова загальної радянської роботи, а як знаряддя політичної боротьби за неросійський електорат у країні, симпатії міжнародного комуністичного й соціалістичного руху.

У повсякденному житті агітаційно-пропагандистські кампанії інтернаціонального характеру поєднувалися із відвертою ворожістю й невіглаством партійного та радянського загалу на всіх рівнях, їхньою байдужістю і нездатністю вирішувати найпекучіші проблеми етносів республіки. 1920–1923 рр. розвивалася й була доведена до логічного кінця практика переслідування й заборони національних рухів, починаючи від українського, що отримав тавро «петлюрівщини», і закінчуючи рухами етнічних меншин. До середини 20-х рр. НКВС розгромив більшість «буржуазно-націоналістичних» організацій і партій в УСРР. Серед них: Українська соціал-демократична робоча партія, сіоністські організації, Польська організація військова.

Переслідування й дискредитація в очах громадськості ідей національного відродження етносів України становили один із першочергових напрямків національної політики уряду УСРР протягом 1920–1923 рр. Не випадково й вирішення основних проблем у галузі міжнаціональних відносин у цей час зосереджувалося у двох найвпливовіших партійно-радянських структурах: ЦК КП(б)У (нацменсекції Агітпропу) й НКВС (Відділ національних меншин).

Двоїстість етнополітики безпосередньо позначилася на характері роботи названих установ. Агітаційно-пропагандистська робота була сконцентрована переважно в Агітпропі ЦК КП(б)У, хоча, при невизначеності компетенції партійних і радянських нацменустанов, секції Агітпропу та губернських парткомів часто займалися поточною радянською роботою та адмініструванням, дублюючи функції НКВС, НК закордонних справ, місцевих органів виконавчої влади.

Історія створення та діяльності Відділу національних меншин при НКВС є прикметною сторінкою етнополітичної минувшини України. Протягом існування відділ був напівформальною організацією, яку створили не для виконання декларованих у «Положенні про Відділ національних меншин при НКВС...» завдань, а для забезпечення самого факту існування спеціальної установи для ро-

боти в середовищі етнічних меншин. Власне, із переліку функцій відділу більш-менш відправлялася функція контролю й нагляду за етнічними меншостями, упередження й своєчасного розпуску національних рухів та організацій. Будь-якої активної, творчої роботи відділ не розвинув, та й не міг розвинути, адже працював у структурі відомства, основним напрямком якого було руйнування, а не творення.

¹ *Кульчицький С.* Національна політика більшовиків в Україні під час створення комуністичного ладу // *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки.* – Вип.13. – К., 2005. – С.3–56.

² Про діяльність Відділу національних меншин при НКВС див.: *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні (20–30 рр. ХХ ст.). – К., 1995. – С.15–17.; *Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств.* 8–11 января 1927 г. – Х., 1927. – С.41.

³ *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні ... – С.15–17.

⁴ Там само. – С.18.

⁵ *Антонюк О.В.* Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан // *УІЖ.* – 1999. – №3. – С.44–56.; *Його ж.* Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан (Закінчення) // *УІЖ.* – 1999. – №4. – С.15–28; *Його ж.* Формування етнополітики Української держави: історичні та теоретико-методологічні засади. – К., 1999.

⁶ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.1816. – Арк.46.

⁷ *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні – С.15.

⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.132. – Арк.11.

⁹ Там само.

¹⁰ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.652. – Арк.7.

¹¹ *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні. – С.22–23.

¹² ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.752. – Арк.57.

¹³ Там само. – Ф.5 – Оп.1. – Спр.1816. – Арк.1.

¹⁴ Там само. – Арк.9.

¹⁵ До речі, вони були не безпідставними. Так, скажімо, по німецьких і грецьких селах агітація за створення Союзів здійснювалася одночасно зі складанням списків бажаних виїхати з УСРР. Див.: *Державний архів Донецької області (ДАДО).* – Ф.1202. – Оп.1. – Спр.78. – Арк.109 зв.

¹⁶ *Сільськогосподарський союз голландських виходців в Україні (1921–1927 рр.):* Зб. док-в і мат-в (НАН України, Інститут історії України). – К., 2000. – С.23–24.

¹⁷ Там само. – С.24–25.

¹⁸ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.652. – Арк.7.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.1819. – Арк.46.

²¹ Там само. – Арк.88 зв., 97.

²² Там само. – Спр.1816. – Арк.24.

²³ Там само. – Арк.46.

²⁴ Там само. – Арк.112.

²⁵ Працювало 20 осіб.

²⁶ У листі до Наркомнацу РСФРР улітку 1922 р. І.Сударський скаржився, що «у розпорядженні відділу немає жодної літератури з національного питання й національної політики» (ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.1816. – Арк.112).

²⁷ Там само. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.1816. – Арк.34.

²⁸ Там само. – Арк.34 зв.

²⁹ Там само. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.2230. – Арк.39.

³⁰ Там само.

³¹ Там само. – Арк. 39–41.

³² *Бюллетень Народного комиссариата внутренних дел,* 10 ноября 1922 г. – Х., 1922. – С.28.

³³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2252. – Арк.32.

³⁴ *Національні меншості на Україні (Реєстр селищ).* – Х., 1925. – 65 с.

³⁵ ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.72.

³⁶ Складалося переважно з листування з питань реєстрації регіональних спілок допомоги бідним євреям, юридичної допомоги жертвам погромів, скарг єврейських громад на факти антисемітизму оточуючого населення та органів радянської влади, документів на переселенський рух тощо (ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.90–110).

³⁷ Там само. – Арк.32, 36.

³⁸ Первое Всеукраинское совещание... – С.5–6.

³⁹ ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.91.

⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.3. – Спр.2122. – Арк.2 зв.

⁴¹ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.48 – Арк.50 зв.

⁴² Там само. – Оп.7. – Спр.37. – Арк.41.

The author examines in details the history of the foundation and development of the Department of national minorities attached to the People's Commissariat of Internal Affairs of the USSR. He considers its manifestation of the ethnic factor in the Bolsheviks' course of consolidating Soviet rule in Ukraine.

МЕТОДОЛОГІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Т.Ф.Герасимчук*

ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

У статті проаналізовано нові методологічні підходи та основні сучасні теорії і концептуальні основи міжнародних відносин. Зроблена спроба синтезу методології історичної науки з підходами і методами теорії міжнародних відносин, політичної та інших суспільних наук.

Міжнародні відносини є одним із найскладніших об'єктів наукового пізнання. Із давніх-давен вони займали важливе місце в житті будь-якої держави, суспільства. Їх значення особливо зростає нині, коли всі держави вплетені в розгалужену мережу різноманітних взаємодій, що впливають на долю всього людства. Дослідження міжнародних відносин та їх історії набуває особливої ваги в умовах становлення незалежної України як самостійного суб'єкта міжнародної взаємодії. З найдавніших часів існування людства наука намагалася логічно тлумачити міжнародні відносини. Дослідники виходили з реальної потреби зрозуміти причини війни та миру, пояснити стан взаємовідносин між державами і народами. Вивчення міжнародних відносин потребує нових методологічних підходів, засобів і методів.

На дослідження цих відносин сучасною історичною наукою суттєво вплинуло те, що протягом тривалого часу суспільствознавчі науки перебували під жорстким контролем тоталітарних режимів. Наукові праці повинні були відповідати обов'язковим на той час ідейно-політичним стандартам і бути узгодженими з цілями тогочасної пропаганди. Протягом радянського періоду вітчизняна історична наука фактично розвивалася в умовах однієї методологічної парадигми. Це, поза всяким сумнівом, негативно позначилося на її розвитку і вплинуло на дослідження міжнародних відносин українськими вченими.

Геополітичні зміни у світі та на європейському континенті на рубежі 1989 – 1990-х рр. вимагають нового теоретичного осмислення, відмови від усталених стереотипів і догм, пошуку нових методів дослідження історії міжнародних

* Герасимчук Таміла Федорівна – канд. іст. наук, в. о. доцента кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету.

стосунків. У 1990-х роках вивчення цих відносин набуває актуальності у вітчизняній науці й перебуває в процесі теоретичної та концептуальної дискусії між істориками, політологами, соціологами і міжнародниками. Розпочався процес інституціоналізації теорії міжнародних відносин, політичної та соціологічної науки в Україні. А одним із важливих завдань української історичної науки стає звернення до нових методологічних підходів. Ми переживаємо той унікальний історичний період, коли усі старі уявлення повинні піддатися перегляду. Нові європейські реалії зробили можливим переосмислення всієї системи цінностей та історії міжнародних відносин. У даному контексті нова історична наука відкриває перед нами широкі горизонти і перспективи.

Метою даної статті є встановлення взаємозв'язку методології історичної науки з підходами і методами теорії міжнародних відносин, політичної та інших суспільних наук.

Справжній прорив у методології міжнародних відносин зробила сучасна західна міжнародно-політична наука. Центром у дослідженні проблем світової політики і міжнародних відносин стали Сполучені Штати Америки. Міцні традиції мають також західноєвропейські держави, насамперед Франція, Велика Британія, Німеччина. Завдяки працям Г.Моргентау, Дж.Розенау, Р.Арона, К.Дойча, Д.Зінгера, М.Жирара, Б.Жак'є, М.Каплана, А.Уолферса, С.Хоффмана, А.Камінського та багатьох інших учених у суспільних науках міцно утвердився відносно самостійний напрям, який вивчає реалії міжнародного життя. Заслуговують на увагу праці польських учених таких, як Й.Кукулка, Ч.Мойсевіч, В.Малендовські, які приділяють значну увагу й методологічним проблемам. Найвідомішими теоретиками міжнародних відносин серед російських учених є А.Торкунов і П.Циганков. Не стоять осторонь даної проблематики й українські вчені такі, як С.Віднянський, Л.Зашкільняк, Б.Канцелярук, О.Майборода, Г.Перепелиця, В.Трощинський, С.Троян та ін.

У контексті даної проблеми важливе значення мають принципові зміни в методології української історичної науки. За останні десять–п'ятнадцять років суттєво змінилася сама ця наука. У переважній більшості сучасні дослідники, відмовившись від аксіом ортодоксального марксизму й одномірного класового підходу до вивчення історії, перейшли на позиції історичного плюралізму й аналізу минулого та сучасності на базі системного підходу. На сучасному етапі переважає тенденція до комплексного, всебічного вивчення історичних явищ і процесів, до спільного дослідження їх кількома науками, до комбінування (поєднання) їх пізнавальних можливостей. Тільки загальна методологія у поєднанні з міждисциплінарним підходом, який уможливило всебічне висвітлення проблеми й орієнтує дослідників на пошук істини шляхом моделювання в рамках міждисциплінарних досліджень, можуть надати науковій праці характеру завершеного комплексного дослідження.

Окрім того, в умовах трансформації суспільства перед ученими постало важливе завдання: з одного боку, змінити методологію історичної науки, а з іншого, – вплинути й змінити світоглядну позицію у своїх країнах так, щоб зацікавити населення його власною історією і певною мірою підготувати громадську думку до нових реалій суспільного життя. Ця проблема є актуальною на всьому пост-соціалістичному просторі. Із цього приводу американський історик, професор польського походження П.Вандич на XVI Міжнародному з'їзді істориків (м. Вроцлав, 1999 р.) висловив стурбованість про «мінімальну зацікавленість населення проблемами своєї історії» і звернув увагу на те, що одним із головних завдань науковців на даному етапі розвитку є «інформування громадськості про основні проблеми суспільного розвитку»¹. Це надзвичайно актуально для наукової еліти України, яка, попри всі труднощі й проблеми, повинна полати старі стереотипи і сформувані політичну свідомість і культуру українського громадянина.

Розпад Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин, а також заснованого на її основі світопорядку, поставив багато складних завдань перед ученими, експертами і державними діячами. Під сумнівом виявилися попередні завоювання теоретичної думки. Надзвичайно високий динамізм розвитку та реструктуризація всієї системи міжнародних відносин зумовили необхідність переосмислення традиційних і розробки нових підходів до вивчення міжнародних відносин. Виникла необхідність переосмислення основних категорій науки. Це стосується насамперед такого базового поняття, як «міжнародні відносини». Адаже від змісту, який у нього вкладається, залежать не тільки науки, що вивчають ці відносини, а й міжнародна діяльність політиків. З іншого боку, таке переосмислення вимагає визнання зміни ролі держав у сучасному світі та впливу на ці відносини інших нетрадиційних акторів (держав, народів, суспільних і громадських рухів, організацій тощо). Тому важливою темою наукової дискусії протягом останнього десятиліття є переоцінка соціалістичного минулого та спроба використати нові методологічні підходи до аналізу міжнародних процесів.

Сучасні українські й зарубіжні вчені-історики не стоять осторонь такої дискусії. Історична наука комплексно підходить до вивчення міжнародних відносин із позицій їх практичної організації, якомога оптимальнішого використання існуючих можливостей і наявних засобів. Методологічну базу сучасної історичної науки становлять як загальнонаукові підходи, принципи та положення науки методології, так і широкий спектр методів, які перейшли з інших наук, у тому числі і з філософії, теорії міжнародних відносин, політології та соціології.

У сучасному науковому розумінні методологія – це сукупність підходів, способів, методів, прийомів і процедур, що застосовуються в процесі наукового пізнання, це галузь теоретичних знань та уявлень про сутність і форми, закони, порядок та умови їх застосування. Вона формується як на підставі загальних принципів пізнання, так і під впливом особливостей предмета дослідження конкретної науки.

Причина звернення історичної науки до методології в тому, щоб дотримуватися досить строгих правил і прийомів: по-перше, дослідження явищ і процесів; по-друге, роздумів над підсумками досліджень і виведення на їх підставі певних умовиводів; по-третє, перегляду раніше сформульованих положень і висновків, чи то в бік відмови від них, часткового корегування, або подальшого розвитку. Тільки наявність таких правил та їх суворе дотримання дають змогу порівняти, перевірити результати окремих досліджень, роздумів. Це, своєю чергою, відкриває можливості для формування історичної науки як системи вивіреного певним чином знання, здатного з високою надійністю забезпечити отримання конкретних передбачуваних результатів його застосування в аналогічних умовах. Наявність і використання таких правил дозволяє також визначити, причому досить достовірно, вірогідні погрішності спостереження, експерименту, вказуючи діапазон (допустимі межі) надійності отриманого знання.

Проблема методу в науці зводиться до вивчення способів і прийомів наукового пізнання реальності та специфіки їх практичного застосування. Метод (від грецького *methodos* – спосіб дослідження) є одним «із найважливіших питань будь-якої науки, оскільки в підсумку йдеться про те, як отримати нове знання, як застосувати його в практичній діяльності»². Разом із тим, це одна із найскладніших проблем, яка випереджає вивчення наукою свого об'єкта і є результатом такого вивчення. За допомогою методів нагромаджується і систематизується емпіричний матеріал, тобто дані конкретних історичних, соціологічних, економічних та інших досліджень. Сюди входять і аналіз статистичних даних, соціологічних опитувань населення, прямих спостережень, вивчення різноманітних документів тощо. В цілому методи дослідження пов'язані з метою, об'єктом і науковими завданнями, що постають перед дослідником. Саме специфічні риси об'єкта

дослідження визначають як сукупність методів, так і конкретну техніку їх застосування. Більше того, «дослідник зіштовхується з проблемою методу вже при аналізі літератури й необхідності її класифікації та оцінки»³.

Історія загалом та історія міжнародних відносин, зокрема, почала досліджуватися за допомогою загальноприйнятих у світовій науці методів дослідження глобальної системи взаємовідносин як цілісної системи, що динамічно розвивається. Процес дослідження міжнародних відносин відповідає загальній логіці наукового пізнання, хоч їхня специфіка зумовлює певні особливості у застосуванні підходів та окремих методів. Передусім це пов'язано з особливостями міжнародних відносин як специфічного суспільного явища, а також із неоднозначністю тлумачення явищ і процесів, що їх стосуються. Застосування синтезу історичних і логічних методів забезпечує конкретно-історичний характер дослідження в реальних часових і просторових межах. В історичній науці, як і в будь-яких інших науках, загальні методи пізнання селекціонують та адаптують до її об'єкта дослідження. Це зрозуміло, оскільки відомо, що більшість суспільних наук не мають власного методу. Вони тією чи іншою мірою адаптують стосовно свого об'єкта загальнонаукові методи та методи інших дисциплін. Цей процес полягає не тільки і не стільки у створенні принципово нових методів дослідження, скільки в селекції та адаптації чинних.

Дослідження міжнародних відносин відбувається як на концептуальному, так і на емпіричному рівнях. Звідси – одні методи застосовуються на теоретичному, а інші – на емпіричному рівнях. Методи, що застосовуються на теоретичному рівні дослідження, мають здебільшого узагальнено-логічний характер. Серед них особливо значення надають методам аналізу, синтезу та абстрагування. Водночас варто зазначити, що методи аналізу та синтезу виступають базовими для системного підходу.

Емпіричний рівень визначає параметри та дає загальну характеристику реальних міжнародних відносин, що є основою для виведення їх найважливіших закономірностей. На цьому рівні дослідження ґрунтується на описі та спостереженні і спрямоване на встановлення максимально об'єктивного знання про параметри досліджуваної реальності. Наголошуючи на значенні таких досліджень, Г.Моргентау писав, що теорія передусім «має базуватися не на апіорних та абстрактних твердженнях, а на емпіричних і прагматичних»⁴. В історичній науці принциповим є вивчення конкретних ситуацій, що розглядаються як певний умовно зафіксований фрагмент історичного процесу.

Виділяють три групи методів наукового пізнання на емпіричному рівні. Перша група: загальні методи дослідження, або «методи аналізу ситуації», як їх називає російський учений П.Циганков, об'єднують найпростіші прийоми та способи пізнання міжнародних відносин (спостереження, аналіз документів, порівняння), що застосовуються багатьма науковими дисциплінами. Немаловажно, що саме вивчення документів дає змогу побачити важливі сторони динаміки міжнародних відносин, допомагає виявити основні положення, норми й завдання, що постають не тільки перед дослідниками, а й перед міжнародними акторами. На сучасному етапі наукового пізнання альтернативними є електронні джерела інформації та геоінформаційні системи.

Друга група: експлікативні методи – група прийомів і способів дослідження, що мають аналітичний характер і відзначаються точністю й конкретністю. До них належать: контент-аналіз, івент-аналіз, когнітивне картування, метод індикаторів, статистичний метод.

Третя група: конструктивні методи – пов'язані з ідеалізованим відтворенням реальності, до яких відносяться: експеримент, моделювання, прогнозування, дельфійський метод, побудова сценаріїв і системний метод. Доречно зазначити, що системний метод не слід плутати із системним підходом, оскільки під-

хід є операційним твердженням про характер та зміст міжнародних відносин, а метод – його практичним застосуванням у реальному дослідженні. Широке використання системного методу у сучасних наукових дослідженнях пояснюється його загальноновизнаними перевагами, які пов'язані з можливістю розглядати об'єкт дослідження в єдності та цілісності. Системна теорія, що ґрунтується на застосуванні цього методу, використовує його як своєрідну програму досліджень міжнародних відносин. У межах системного методу Д.Зінґер запропонував схему дослідження, яка включає аналіз поведінки держав у міжнародному середовищі та вивчення міжнародної системи загалом. Відомий американський учений Дж.Розенау розробив дещо докладнішу схему, що поєднує шість рівнів аналізу міжнародної системи і політики: індивіди – «творці» політики та їхні характеристики; посади, які вони обіймають, та ролі, що вони виконують; структури уряду, в якому вони діють; суспільство, в якому вони живуть і яким управляють; системи відносин між національними урядами та іншими учасниками міжнародних відносин; світова система (тобто глобальна міжнародна система)⁵.

Окрім методів, методологія історичної науки будується на принципах, які вимагають неупередженості й достовірності при розкритті проблеми, що поставила перед дослідником і впливають із первинних уявлень про об'єкт дослідження. Розмаїтість міжнародних відносин в умовах геополітичних змін у світі на рубежі ХХ – ХХІ ст., надзвичайно насичену подіями, неможливо висвітлити, не використовуючи принцип структурування. Вивчення історичної реальності з погляду її виникнення, етапів і механізмів розвитку, становлення та формування сучасного і майбутнього станів забезпечує принцип історизму. Він дає можливість розглядати процеси дійсності в їхньому закономірному історичному розвитку, в тісному зв'язку з конкретно-історичними умовами їхнього існування. Принцип об'єктивності виражає необхідність неупередженого, об'єктивного, наукового підходу до дійсності, її пізнання і практичного перетворення. Означає вивчення об'єктивних закономірностей розвитку історичних процесів у сукупності фактів і подій – суперечливих, багатогранних, позитивних, негативних, типових, нетипових; забезпечує взаємозв'язок об'єктивного й суб'єктивного. Науковий об'єктивізм наполягає на тому, що міжнародні відносини мають реальний характер, а їх рушійні сили й закономірності незалежні від волі та бажань людини.

Водночас суб'єктивізм є сприйняттям міжнародних відносин як процесу та результату людської діяльності у міжнародному середовищі, що зводить дослідження до особливостей і закономірностей людської натури, яка є у них визначальною. Із суб'єктивізму логічно випливає антропоморфізм, який полягає у перенесенні на міжнародні відносини особливостей характеру людини та їх дослідження як макроявища взагалі. Нормативізм полягає у твердженні про закономірну еталонну поведінку суб'єктів (зокрема, це стосується мотивів, цілей та інтересів), яка дає змогу розглядати їхні дії крізь її призму. Дані принципи є фундаментом багатьох наукових концепцій, що аналізуються нижче.

З науковими теоріями, методами та принципами тісно пов'язані конкретні підходи, що є не менш важливими у науковому пізнанні та концептуальному розумінні міжнародних відносин.

Найпоширенішим у сучасних науках, особливо суспільних, є системний підхід. Він є усталеним напрямом методології наукового пізнання, безпосередньо сприяє адекватній постановці проблем і логічно-послідовній стратегії їх розв'язання. Його поєднання з методами точних наук стає ще однією причиною його популярності серед учених і породжує надії щодо надання дослідженням у цій галузі належної строгості, теоретичної обґрунтованості та емпіричної верифікованості. При цьому, – зазначає російський учений М.Косолапов, – той факт, чи є конкретна сукупність підходів і способів організації даної діяльності

набором, комплексом, або системою слугує принципово важливою вказівкою на рівні спеціалізації та розвитку відповідних сфер, або виду діяльності: набір переважно свідчить про етап її становлення, система – про високий рівень розвитку⁶. Польський учений-міжнародник Й.Кукулка доводить, що системний підхід потрібний «...з огляду на взаємозалежність всіх суб'єктів міжнародних відносин і функціонування міжнародних систем»⁷.

М.Каплан вказує, що системний підхід привертав увагу багатьох учених, які опиралися на нього в розробці різних типологій міжнародних систем і прагнули на його основі розкрити загальний зміст історичних подій, щоб прогнозувати їх майбутній розвиток⁸. Такий комплексний підхід почав формуватися на початку 1970-х років, хоча існував він і до цього (Т.Гоббс, К.Маркс, С.Хоффман та ін.). Основоположником системної теорії вважається канадсько-американський учений австрійського походження Людвіг фон Берталанфі. А розвиток системний підхід отримав, насамперед, у працях американського соціолога Толкота Парсонса й американсько-канадського політолога Девіда Істона. Він базується на поглядах французького соціолога М.Мерля, який у праці «Соціологія міжнародних відносин» пропонував використовувати системну модель американського політолога Д.Істона для дослідження міжнародних відносин. Основні положення системної теорії були викладені в дослідженнях «Головна системна теорія» (Л. фон Берталанфі), «Соціальна система» (Т.Парсонс), «Політична система» і «Системний аналіз політичного життя» (Д.Істон).

Вихідним для системного підходу за Л. фон Берталанфі, є поняття «система», що являє собою «сукупність елементів, які перебувають у взаємодії один з одним»⁹. Більш поширене визначення дав американський учений Т.Парсонс: «Система – це поняття, яке розкриває взаємозалежність між складовими частинами, елементами та процесами таким способом, що може бути встановлена правильність у відносинах. І водночас воно вказує на взаємозалежність між таким комплексом і його оточенням». При цьому кожен з елементів є найпростішою складовою частиною системи й одночасно може виступати як «підсистема» зі своєю сукупністю елементів. На суб'єкти міжнародного життя постійно впливає оточення (мова йде про комплекс факторів – людських, матеріальних, технічних, демографічних, ідеологічних – тобто тих, які можуть впливати на міжнародну політику й визначати стосунки між суб'єктами міжнародного життя).

Приблизно такої думки дотримуються американські вчені реаліст М.Каплан, неореаліст К.Уолц та ін. Так, наприклад, М.Каплан переконаний, що «аналіз міжнародних систем передбачає вивчення обставин і умов, в яких кожна з них може існувати або трансформуватись у систему іншого типу. При цьому вченого цікавлять питання: чому та чи інша система розвивається, як вона функціонує, причини її руйнації. У зв'язку з цим М.Каплан виділяє п'ять груп змінних, які властиві кожній системі: основні правила системи; правила трансформації системи; правила класифікації акторів; їх можливості та інформації»¹⁰. Головними є перші три групи. «Основні правила» описують відносини між акторами, а їх поведінка залежить не стільки від індивідуальної волі й мети кожного, скільки від характеру системи, компонентом якої вони є. «Правила трансформації» показують закони зміни системи, при цьому кожна система має свої правила адаптації й трансформації. До «правил класифікації акторів» відносяться їх структурні характеристики, зокрема, існуюча між ними ієрархія, що має вплив на поведінку кожного актора. Такі події, як світова війна, або посилення тоталітарного блоку можуть призвести до трансформації системи»¹¹. Така трансформація розпочалася на рубежі 1980 – 1990-х років з розпадом біполярної системи міжнародних відносин і переходом сучасного світу в якісно нову фазу розвитку.

Важливою є точка зору французького вченого Ф.Брайларда, який зауважив, що «системний підхід потрібно відрізнити від його конкретного використання –

системної теорії та системного аналізу. Системна теорія виконує завдання побудови, опису та пояснення системи і її структурних елементів, взаємодії системи та середовища, а також внутрішньосистемних процесів, під впливом яких проходять зміни або розпад системи. Щодо системного аналізу, то він вирішує більш конкретні завдання, являючи собою сукупність практичних методик, прийомів, способів, процедур, завдяки яким у пізнання об'єкта (міжнародних відносин) вноситься певна систематизація або порядок»¹².

Отже, як бачимо, системний підхід полягає у сприйнятті міжнародних відносин як цілісної системи та у розумінні взаємозв'язаності й взаємообумовленості її структурних елементів. Він являє собою сукупність загальнонаукових методологічних принципів, які ґрунтуються на розгляді об'єктів як систем. Цими принципами є: необхідність виявлення залежності кожного елемента від його місця та функцій у системі; аналіз ступеня зумовленості поведінки системи особливостями її окремих елементів і властивостями її структури; необхідність дослідження механізму взаємодії системи та середовища; розуміння характеру ієрархічності даної системи тощо.

Таким чином, системний підхід передбачає виокремлення певної системної властивості, яка об'єднує елементи системи в єдине ціле, систему зв'язків, структуру, враховуючи при цьому зв'язки і відносини із середовищем.

Системний підхід є одним із найпоширеніших підходів у суспільних науках, але який часто застосовується в єдності з іншими підходами. Підійти до вивчення міжнародних відносин із сучасних наукових позицій дає змогу діалектичний підхід, що охоплює загальні особливості розвитку будь-яких явищ і сприяє об'єктивному вивченню рушійних сил міжнародних процесів. Діалектичний підхід полягає у сприйнятті міжнародних відносин як «динамічної системи, що перебуває в стані руху та розвитку, зумовленому її внутрішніми суперечностями, у постійній зміні форм і типів»¹³.

Ці підходи вважаємо найважливішими у сучасній науці, оскільки системний приводить до вивчення елементарної структури явища та його взаємозв'язків, а діалектичний дає змогу розглядати його еволюцію. В історичній науці системний і діалектичний підходи ще не стали визначальними, позаяк системна теорія модернізму та неореалізм, що загалом на них ґрунтуються, надто далекі від вичерпності та досконалості.

Дослідити міжнародні відносини як систему допоможуть дедуктивний та індуктивний підходи. Дедуктивний підхід – це спосіб дослідження, що полягає у припущенні про характер конкретних елементів міжнародної системи, відштовхуючись від знань про її загальні особливості; сходження у пізнанні від загального до одиничного. Тобто в процесі дослідження конкретизуються загальні знання про міжнародні відносини. Індуктивний підхід – це спосіб судження про загальні особливості явища, виходячи зі знання про його окремі елементи. Йдеться про узагальнення конкретних знань щодо первинних елементів міжнародної системи та зв'язків між ними. Ці два підходи доповнюють один одного.

Разом із тим, вичерпну відповідь на низку питань, які постають перед дослідником, можуть дати вироблені самою історичною наукою проблемно-хронологічний і конкретно-історичний підходи.

Зважаючи на вищенаведене, додамо, що прагнення зрозуміти реальність міжнародних відносин і логічно її пояснити завжди було рушійною силою наукових досліджень та ґрунтувалося на природній допитливості вчених. Головним практичним результатом досліджень у теорії міжнародних відносин є тлумачення явищ і процесів та прогностичні гіпотези, що випливають із них.

У сучасній історичній науці та науках про міжнародні відносини склалися два напрями у дослідженні й тлумаченні сутності міжнародних відносин. Американський учений Хедлі Булл вирізняє класичний і науковий напрями у дос-

лідженні міжнародних відносин. Класичний базується на філософії, історії, а також на праві. Його прихильники виводять свої загальні тези на основі недосконалих процесів перцепції чи інтуїції. Науковий напрям ґрунтується на логічних, математичних й емпіричних методах пізнання¹⁴.

Згідно з класичною теорією, сутністю міжнародних відносин є взаємодія держав, а головний засіб її здійснення – дипломатія. Для багатьох представників традиціоналістського напрямку (Г.Моргентау, К.Томсон, У.Фокс, А.Уолферс, Р.Арон, С.Хофман та ін.) царина міжнародних відносин є ареною вічного, неминучого суперництва їх учасників, яке зумовлене природною схильністю останніх до насильства та жагою влади. Тому найперше, до чого звертаються дослідники міжнародних відносин – це проблеми конфліктів, причини їх виникнення та шляхи розв'язання, проблеми війни і миру, розвиток співробітництва між країнами та народами. Схожі позиції тією чи іншою мірою характерні для всіх попередників і представників «класичної парадигми» від Фукідіда до Н.Макіавеллі й Т.Гоббса, від Н.Спайкмена до Г.Моргентау, від Дж.Кеннана до Г.Кісінджера.

У межах традиціоналістського напрямку значною мірою залишалися і вітчизняні рефлексії щодо міжнародної політики, які виходили з односторонніх ідеологічних засад, із бачення міжнародних відносин тільки як невпинної боротьби їх учасників. Такі погляди призводили до спрощеного тлумачення подій і процесів міжнародного життя. Прихильність конфронтаційній ідеології стала на заваді розвитку міжнародного співробітництва, розширення світових зв'язків.

Класична (традиціоналістська) школа поєднує в собі теорії ідеалізму та реалізму. Історія міжнародних відносин – це історія невпинної боротьби двох парадигм, двох систем поглядів щодо основ міжнародного порядку та засобів стабілізації міжнародних відносин. Одна парадигма – парадигма політичного ідеалізму, прихильники якої вважають, що стабільний міжнародний порядок може бути побудований і збережений лише з врахуванням універсальних моральних принципів та правових норм, що на них базуються. Теорія ідеалізму зазнала жорсткої кризи, яка виявилася у скепсисі до неї та трансформації позицій аналітиків до діаметрально протилежних оцінок міжнародних відносин. Такими є ідеї другої парадигми – політичного реалізму.

Основи другого підходу були закладені після Другої світової війни американським політиком Гансом Моргентау (головна праця «Політичні відносини між націями. Боротьба за владу») та французьким ученим Раймоном Ароном (фундаментальне дослідження «Мир і війна між націями»¹⁵ та ін.). Одним із найбільш привабливих положень теорії політичного реалізму стало положення про необхідність розглядати міжнародні відносини не з погляду будь-якого ідеалу, а з погляду міжнародної політики, яка перебуває в боротьбі за володіння й утримання влади. «Міжнародна політика, подібно до будь-якої іншої політики, є боротьба за владу; якою б не була кінцева мета міжнародної політики, її безпосередньою метою завжди є влада», – пише Г.Моргентау¹⁶.

Прихильники політичного реалізму надовго визначили шляхи розвитку науки про міжнародні відносини, виклали засадничі принципи політичного реалізму, суть яких зводиться до того, що міжнародна політика підпорядкована об'єктивним законам і є ареною гострого протиборства держав. В основі їх міжнародної діяльності знаходиться прагнення до збільшення своєї влади або сили та, відповідно, зменшення влади інших двома головними шляхами – воєнної стратегії і дипломатії. Результатом прагнення кожної з держав до максимального задоволення своїх національних інтересів є встановлення на світовій арені певної рівноваги або балансу сил, що вважається єдиним реальним способом забезпечення та збереження миру. Разом із тим, існує й інша точка зору щодо балансу сил.

Наприклад, сучасна концепція «гегемонії США» (один із провідних теоретиків цього напрямку Р.Каглер), що також ґрунтується на школі реалізму, але

орієнтується на моделі стабільності, яка заснована на гегемонії США. «Оптимальною основою безпечного світу, – стверджують «гегемоністи», – є не поліполярність, а однополярність, не баланс сил, а їх явний дисбаланс на користь держави-гегемона». «США, – пише Р.Каглер, – доведеться добиватися глобальної стабільності за рахунок політики, що насамперед виходить з односторонньої готовності використовувати силу для досягнення цієї мети. А вже потім вони будуть співробітничати з тими, хто поділяє цю мету, і жорстко поводить з тими, хто її не визнає»¹⁷.

Український історик С.Троян узагальнює, що політичний реалізм виходить із конфліктного розуміння всієї системи міжнародних відносин і силового розв'язання проблем¹⁸. Російський учений П.Циганков зазначає, що саме «політичний реалізм став основою таких широковідомих понять, як біполярна, мультиполярна, врівноважена та імперська міжнародні системи»¹⁹. Додамо, що при цьому доцільно враховувати норми міжнародного права й моралі, але в жодному разі не можна їх надмірно ідеалізувати та надто довірятися їм.

Із вищенаведеного стає зрозумілим, що успішна зовнішня політика та дії держави щодо інших держав повинні опиратися на достатній рівень сили і можливостей; мають бути спрямовані на підтримання вигідного для себе дисбалансу сил у найближчому оточенні; не допускати посилення й об'єднання своїх ворогів; жодна держава не повинна допомагати іншій, якщо це сприятиме значному зростанню могутності останньої; жодна держава не може вважати будь-який альянс, членом якого вона є, абсолютно надійною запорукою її безпеки, позаяк кожний із них є об'єднанням сильних і слабких, причому сильніші держави, на допомогу яких розраховують слабші, підпорядковують їх собі; виконання будь-яких угод, укладених державою, потрібно розглядати крізь призму їх відповідності ситуації.

Разом із тим, було б неправильно зводити дану теорію лише до загальних положень. По-перше, політичний реалізм не є монолітом, а його прихильники не демонструють повної єдності поглядів. Пожвавлена дискусія ведеться не тільки між політичним реалізмом та іншими напрямками, але і в межах самої «класичної парадигми» (на це вказують ідеалістичні теорії). По-друге, реалізм не отримав би такого поширення як в академічному, так і в політичному середовищі, якби він не прагнув осмислити під кутом зору наявних у ньому вихідних положень усі актуальні проблеми міжнародних відносин. І те, й інше можна прослідкувати на прикладі праці директора Вашингтонського центру досліджень зовнішньої політики Арнольда Уолферса «Суперечності та співробітництво. Ессе з міжнародної політики». Згідно з позиціями політичного реалізму, він вважав основним мотивом поведінки держав на міжнародній арені національні інтереси. У той же час зовнішня політика різних держав не є автоматичною реакцією на зовнішні виклики. По-перше, вона багато в чому залежить від психологічних особливостей політичних лідерів (про це зазначають прихильники біхевіористичного або модерністського підходу); по-друге, дедалі більшою мірою зовнішня політика визначається зростаючою взаємозалежністю держав, тому міжнародні відносини, які складаються з різноманіття зовнішніх політик різних держав, не тільки не виключають, але і передбачають міжнародне співробітництво, що розуміється як взаємодія між державами²⁰. Мабуть, не випадково проблема міжнародного співробітництва все частіше переміщується в центр уваги як академічних кіл, так і державних діячів, міжнародних організацій та інших структур і об'єднань, що є суб'єктами міжнародного життя.

Суспільні зміни сприяли тому, що у другій половині ХХ ст., поряд із класичним (традиціоналістським) підходом, формується науковий (за Х.Буллом) або модерністський (біхевіористичний), або «науковий» стиль сприйняття міжнародних відносин і політики. Модернізм, як новий науковий напрям, активно

почав розвиватися після Другої світової війни. Його представники виходять із того, що міжнародні відносини є не лише цариною міждержавних стосунків, а коло суб'єктів розширюється за рахунок різноманітних приватних ініціатив, неурядових громадських організацій тощо. Прихильники модерністського підходу (М.Каплан, Р.Роузкранс, Р.Снайдер, Х.Брук, Б.Сепін та ін.) намагалися сформулювати більш широкі та різнобічні уявлення про сутність міжнародних відносин. На їх погляд, сучасна суспільна наука має спиратися на точні, емпіричні дослідження, які давали б змогу формулювати однозначні висновки.

Модернізм об'єднав групу теорій, які намагалися на основі нової (частково математичної) методології створити абстрактно-логічні моделі, завдяки яким пояснення окремих явищ і процесів міжнародних відносин могло б бути зрозумілим і доказовим. Модерністи прагнули надати «більшій науковості» науці про міжнародні відносини, застосовуючи в аналізі міжнародних відносин і політики новітні методи й технології. До таких відносяться експлікативні методи, що мають аналітичний характер і відзначаються точністю та конкретністю (про них ішлося вище). Новітні математичні методи й методики містяться також у теорії ігор, систем, ймовірностей тощо. Отже, як бачимо, модернізму властива прагматична спрямованість. Полеміка між прихильниками модернізму і політичного реалізму стосувалася, головним чином, не природи й змісту, а методів дослідження міжнародних відносин.

Із критикою основних положень реалістичної парадигми виступають транснаціоналізм, неомарксизм та інші постмодерністські теорії.

Основні ідеї транснаціоналізму були викладені у праці американських учених Дж.Ная і Р.Кокейна «Транснаціональні відносини та світова політика». Вони стверджують, що політичний реалізм вичерпав себе, оскільки міжнародні відносини виходять далеко за рамки міждержавних взаємодій і на міжнародну арену виходять нові актори міжнародних відносин, якими є міжнародні організації та транснаціональні корпорації. Транснаціоналізм об'єднав у собі теорії інтеграції та взаємозалежності. Але разом з тим, не можна не помітити, що транснаціоналізм певною мірою «ідеалізував» зміни характеру міжнародних відносин.

Після Другої світової війни на перший план виходить також теза про реально існуючу залежність економічно слабких країн від індустріальних держав, що лежить в основі неомарксистської концепції міжнародних відносин. І.Валерстайн, С.Амін, Р.Кокс, Ф.Кардозо та інші уявляють світ у вигляді глобальної системи різноманітних економік, держав, суспільств, ідеологій і культур, а експлуататорами вважають країни, добробут яких базується на капіталістичній глобальній економіці, що є способом новітнього пригноблення народів²¹. У практичну площину було поставлено питання про створення нового світоустрою, що передбачає докорінні трансформації всього суспільства. Положення концепції неомарксизму знайшли своє втілення в сучасній теорії та практиці міжнародних відносин. Вони поповнили науку про міжнародні відносини, але аж ніяк не привели до синтезу її теорій. Про це свідчить те, що наприкінці 1970-х років після істотної теоретичної та методологічної кризи класичного реалізму, пов'язаної з гострою критикою його принципів і методів дослідження представниками теорії модернізму, розпочався його ренесанс, який виявився у відродженні інтересу до класичних праць реалістів і став провісником неореалізму.

Нове трактування основ реалістичної теорії полягало у спробі «вдосконалити та посилити класичний реалізм на основі розвитку дослідження міжнародної політики, що робить класичну теорію сучасною наукою, яка ґрунтується на порівняльному аналізі». Така необхідність продиктована змінами в міжнародному середовищі: такими, як зростання економічної, фінансової та інформаційної взаємозалежності держав, завершення «холодної війни», посилення інтеграційних і глобалізаційних процесів у світі.

Західні вчені К.Уолц, Р.Гіллпін, К.Кіндерман, Дж.Міршаймер та інші поставили собі за мету поєднати принципи класичного реалізму з теорією міжнародних систем. Міжнародна система є головною категорією неореалізму й розглядається як структура взаємовідносин між державами: конфлікт, кооперація (співпраця), норма, перевага, інтерес, сприйняття, реальність, рішення. Важливим елементом неореалізму є зазначений у його теоретичних концепціях тісний взаємозв'язок між політикою та економікою. Слід зауважити, що у сучасній науці неореалізм є найбільш цілісним науковим напрямом, що характеризується логічністю й послідовністю викладу основних положень. Неореалісти формулюють дві принципові для розуміння міжнародних відносин тези: у сучасному світі держави, використовуючи силу, ведуть боротьбу не за фізичне існування, а за підвищення рівня власного добробуту; держави незалежніші у своїй поведінці тоді, коли володіють більшим силовим потенціалом²².

Отже, найважливіша відмінність неореалізму від теорії класичного реалізму полягає в тому, що його прихильники вбачають джерела силових політичних держав світу не стільки у внутрішніх чинниках, які визначають їх поведінку, скільки у жорсткому впливі структурних особливостей глобальної міжнародної системи, що створюють для них можливості й обмеження.

У 1980-х роках розпочалися так звані «інтерпарадигмальні» дебати, що фактично були продовженням дискусії між ідеалістами й реалістами, і в яких основним опонентом неореалізму виступив неолібералізм. Гострота дискусії між неореалістами та неолібералістами подібна до тієї, яку свого часу провадили їх попередники, що не повинно наштовхувати на думку про діаметральну протилежність цих теорій.

Джерелами неолібералізму є не тільки ідеалізм Е.Канта, Г.Гроція чи класичні концепції ідеалістів 20–30-х років ХХ ст., його джерелами є також економічні теорії ХVIII – ХІХ ст. А.Сміта, Д.Рікардо, У.Петті, погляди представників сучасної філософії політики Ю.Габермаса, М.Бернарда, Р.Дарендорфа та ін. На відміну від неореалізму, неолібералізм не є єдиною теорією, а радше поєднанням низки теоретичних концепцій, які будуються на подібних принципах. У теорії неолібералізму можна виокремити дві головні інтерпретації: плюралізм і теорію світового суспільства. Плюраліст Дж.Розенау доводить тезу про неможливість війни між демократичними державами і наполягає, що діяльність держав у глобальній системі залежить від правових та інституційних норм²³. Загалом неоліберали вважають рушійною силою міжнародного співробітництва досягнення сторонами абсолютної вигоди від нього, незалежно від того, яка зі сторін отримує більше.

У кінцевому рахунку альтернативність неореалізму та неолібералізму досить умовна: в їх поглядах на міжнародну політику більше спільного, аніж відмінного, тому дискусія між ними торкається обмеженої сфери міжнародно-політичної науки. Незважаючи на те, що за двадцять років пошуків було сформульовано цілу низку досить оригінальних теоретичних концепцій, теорії модерністів переважно виявилися близькими за змістом і формою до теорій класичної школи. Це спричинило виникнення постмодерністських теорій, представники яких намагаються знайти альтернативні способи пояснення міжнародних відносин.

Отже, після Другої світової війни були сформовані два напрями до розуміння змісту і дослідження міжнародних відносин. Перший одержав назву «традиціоналістського» і найбільш повне втілення знайшов у працях американського політолога Ганса Дж. Моргентау (наприклад, «Політика націй»). Прихильники другого підходу – «модерністського» – намагалися сформулювати більш широкі та різнобічні уявлення про сутність міжнародних відносин. Але на практиці вони часто ігнорували загальні соціальні закономірності й обмежували дослі-

дження міжнародних відносин пошуками шляхів оперативного втручання у їх розвиток.

Непередбачуваність геополітичних змін та їх характеру наприкінці ХХ ст. привела до двох важливих висновків. Перший вказує на неможливість створення єдиної універсальної теорії міжнародних відносин, правильність положень якої могла б підтверджуватись, або ж, навпаки, заперечуватись самими подіями і фактами міжнародного життя. Погляди вчених, які дотримувалися цієї точки зору, свідчили про різноманіття міжнародних відносин, участь у них як традиційних, так і нетрадиційних акторів, що не давало можливості зробити загальні теоретичні висновки.

Однак, другий висновок пов'язаний саме з різноманітністю теорій. Він полягає в тому, що взаємна критика різних теоретичних традицій, парадигм, концепцій і теорій зовсім не призводить до їх руйнування. Навпаки, вона змушує вчених переглядати накопичений багаж знань, сприяє взаємному збагаченню їх поглядів і, таким чином, розвитку науки в пізнанні свого об'єкта, його природи та закономірностей. Це означає, що при вивченні будь-якої проблематики нам не уникнути розгляду протилежних теоретичних позицій.

Варто зазначити, що сьогодні досить впливовими парадигмами залишаються теорії класичної школи, теорії неореалізму й неолібералізму. В останні десятиліття виявляється тенденція до злиття цих теорій. Цілком імовірно, що у майбутньому вони можуть стати фундаментом нової теорії міжнародних відносин.

У цілому, підсумовуючи розгляд даної проблеми, можна зробити такі висновки:

1. Методологія міжнародних відносин полягає в обранні дослідником тих чи інших концептуальних напрямків дослідження, принципів і підходів, що відповідають його уявленням про об'єкт дослідження. Залежно від визначеної методики, дослідник добирає також і конкретні методи. Їх вибір визначається як загальною постановкою проблеми, так і характером наукових завдань, поставлених у дослідженні.

2. Багатоманітність існуючих сьогодні в міжнародно-політичній науці теорій і поглядів може бути зведена до таких найпоширеніших і найвідоміших парадигм: реалізму (включає в себе класичний реалізм і неореалізм), лібералізму (традиційний ідеалізм і неолібералізм), неомарксизму. Кожна з них виходить із свого розуміння міжнародних відносин.

3. Політичний ідеалізм і реалізм – це традиційний підхід, який сформувався у 1920 – 1960-х роках і поєднав у собі найкращі теоретичні концепції, зроблені суспільною наукою впродовж історії людства. Теорії класичної школи базувалися на врахуванні історичного досвіду, визначенні певного ідеалу та логічності аргументації.

4. У 1970-х роках класичні теорії зазнали гострої критики, було започатковано так звану «біхевіористичну революцію», що мала на меті докорінний перегляд фундаментальних основ. Модернізм об'єднав групу теорій, зокрема, неореалізм і неолібералізм, які намагалися на основі нової методології пояснити окремі явища та процеси в міжнародних відносинах.

5. За змістом теорії модернізму були досить близькими до класичних теорій, що призвело до появи нових постмодерністських теорій, представники яких намагаються знайти альтернативні способи тлумачення міжнародних відносин. Але все частіше мова йде про формування нової теорії – раціоналізму, яка ґрунтується на концепціях класичної школи й намагається поєднати досягнення інших теорій. Це пов'язано з геополітичними змінами у міжнародному середовищі. А тому, аналізуючи поведінку держав у глобалізованому світі, слід враховувати їх національні інтереси, структурну силу, яка, власне, забезпечує ці інтереси й виступає

гарантом безпеки держави, геополітичне становище, конфігурацію розстановки політичних акторів, причини, форми, шляхи та наслідки співробітництва.

6. Важливою закономірністю міжнародних відносин, на що слід зважати як дослідникам, так і політикам – є їх постійна еволюція та динаміка. А тому дослідження складної системи міжнародних відносин ґрунтується на використанні накопичених у цій галузі теоретичних знань і, зрозуміло, їх розвитку, що можливий через взаємозв'язок методології міжнародних відносин з підходами і методами історичної, політичної та інших суспільних наук. Адже саме історія разом з іншими суспільними науками стали фундаментом науки про міжнародні відносини. А теорія міжнародних відносин розробила теоретико-концептуальні основи й методи дослідження, що досить успішно можуть бути використані історією, яка на сучасному етапі трансформується з описової науки в аналітичну.

7. У 1990-і роки модерністські методологічні настанови «прориваються» і на терени вітчизняної історичної та політичної науки і практики. Значною мірою цьому сприяла інтенсивна деідеологізація, декомунізація, демократизація суспільного життя в Україні. Це цілком зрозуміло, адже демократичне суспільство потребує інших підходів: мислити, висловлюватися й діяти людина має вільно, спираючись на власний розум, досвід попередніх генерацій і почуття, що продиктовані їй власною совістю.

¹ Zainteresowanie Polacow w Stanach Zjzdnoczonych // Gazeta wyborcza. – 21. 09. 1999. – S. 7.

² Цыганков П.А. Теория международных отношений: Учебное пособие. – М., 2002. – С. 47.

³ Там само.

⁴ Моргентау Г. Международные отношения и мировая политика. – http://shmyak.nightmail.ru/hans_morgentau.doc

⁵ Rosenau J. International Politics and Foreign Policy. – N.Y., 1969.

⁶ Косолапов Н. Международные отношения: эпистемология и методы исследования (Введение в теорию) // МЭиМО. – 1998. – № 3. – С. 70.

⁷ Kukulka J. Teoria stosunkow mizdzynarodowych. – Warszawa, 2003. – S. 154.

⁸ Мортон Каплан: вклад в системное исследование международных отношений // Теория международных отношений: Хрестоматия / Сост., научн. ред. и коммент. П.А.Цыганкова. – М., 2002. – С. 214.

⁹ Ludwig von Bertalanffy. General System Theory. – 1968. – <http://www.panarchy.org/vonbertalanffy/systems.1968.html>.

¹⁰ Мортон Каплан: вклад в системное исследование международных отношений. – С. 214–215.

¹¹ Morton Kaplan's. Rules of the Balance of Power. – <http://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/pol116/balance.htm>

¹² Цыганков П.А. Указ. соч. – С. 60.

¹³ Мальський М.З., Мацяк М.М. Теорія міжнародних відносин: Підручник. 2-е вид., перероблене і доповнене. – К., 2003. – С. 55 – 56.

¹⁴ Stosunki mizdzynarodowe. Praca zbiorowa pod redakcja prof. dr. hab. Włodzimerza Malendowskiego i prof. dr. hab. Czeszawa Mojsiewiczza. – Wrocław, 2004. – S. 20.

¹⁵ Арон Р. Мир і війна між націями. – К., 2000. – 688 с.

¹⁶ Моргентау Г. Международные отношения и мировая политика. – http://shmyak.nightmail.ru/hans_morgentau.doc

¹⁷ Современные международные отношения / Под ред. А.В.Торкунова. – М., 2001. – С. 285.

¹⁸ Троян С.С. Вступ до теорії міжнародних відносин. – К., 2000. – 227 с.

¹⁹ Morton Kaplan's. Rules of the Balance of Power. – <http://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/pol116/balance.htm>

²⁰ Цыганков П.А. Международное сотрудничество: позиции политического реализма // Теория международных отношений: Хрестоматия. – М., 2002. – С. 335–336.

²¹ Wallerstein I. The Modern World System. – N.Y., 1974. – <http://www.fordham.edu/halsall/mod/wallerstein.html>; Валерстайн І. Багатоликий евро-

поцентризм // Незалежний культурологічний часопис Ї / № 39 / 2005 р. – <http://www.ji.lviv.ua/n39texts/wallerstein1.htm>

²² Уолтц Кеннет. Человек, государство и война: теоретический анализ // Теория международных отношений: Хрестоматия. – М., 2002. – С. 93 – 110.

²³ Rosenau J. International Politics and Foreign Policy. – N.Y., 1969.

New methodological approaches and basic modern theories and conceptual principles of international relations are analyzed in the article. The attempt to synthesize the methodology of historical science with approaches and methods of the theory of international relations, political and other social sciences.

Н.О.Герасименко*

ДО ІСТОРИЇ ДВОРЯНСТВА РОДУ ЛАЗАРЕВСЬКИХ

У статті проаналізовано процес формування дворянства на Лівобережній Україні наприкінці XVIII ст. за документами роду відомого історика О.М.Лазаревського.

Із проголошенням України незалежною державою в центрі уваги історичної науки постала проблема формування української еліти. Одним із важливих елементів цієї проблеми є процес набуття в кінці XVIII – на початку XIX ст. козацькою старшиною прав і привілеїв російського дворянства. Серед родів козацької старшини, які отримали дворянство, був рід Лазаревських, одним із найвідоміших представників якого є видатний учений, історик, археограф та громадський діяч Олександр Матвійович Лазаревський.

Життю, науковій та громадській діяльності вченого присвячена значна кількість праць¹. Проте історія набуття дворянства родом Лазаревських довгий час залишалася поза увагою дослідників. Лише у 1927 р. М.Василенко у матеріалах до біографії Олександра Матвійовича зазначив, що у 1787 р. «Степан Лазаревський зробив спробу придбати собі дворянство, на підставі свідощтва дванадцяти дворян», але, на думку вченого, Сенат «не допустив цього». Пізніше, як вважав М.Василенко, дворянство набув службою батько О.М.Лазаревського².

Інший вчений – С.Білокінь, доводив, що Лазаревські походили «від простих козаків Лазоренків, що безуспішно прагнули увійти до кола імперської аристократії. Проте із цих заходів не виходило нічого, аж поки дворянства службою доскочив батько вченого Матвій»³. Отже, обидва вчені вважали, що дворянства домогся Матвій Лазаревський. Проте вони не підтвердили свої висновки документальними матеріалами.

Документи до історії дворянства роду Лазаревських зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського у рукописній збірці О.М.Лазаревського (ф.1).

В одному з документів збірки – указі Ніжинської полкової канцелярії від 4 квітня 1778 р. – ідеться про призначення діда історика – Іллі Лазаревського, комплектним канцеляристом Ніжинської полкової канцелярії, звільнення його від військової служби у козацькому війську, а його двору – від постойв військових частин⁴. Отже, у 1778 р. І.Лазаревський домогся певного соціального становища у тогочасному українському суспільстві, яке давало йому значні привілеї. Шлях до нього започаткував батько Іллі – Степан Лазоренко, конотопський

* Герасименко Неля Олексіївна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

кушнір, який у 1761 р. купив землю у м. Конотопі і повернувся у стан козаків, до якого належали його предки⁵.

Перехід з одного соціального стану в інший, окрім підданих селян, був звичайним явищем в Українській козацькій державі, яка на правах автономії входила до складу Російської імперії, і не викликав заперечень у влади. Складніше було записатися у козацький реєстр, і, таким чином, увійти до привілейованого стану козаків. Для цього треба було довести, що предки Степана Лазоренка були козаками. Йому це вдалося підтвердити за реєстрами (списками) козаків 1711 та 1736 рр.⁶ У тому ж 1761 р. він змінив своє прізвище на Лазоревський⁷, яке більше нагадувало шляхетне походження. Це свідчило про наміри С.Лазоревського увійти до шляхетського стану, який у той час почав формуватися в Українській козацькій державі з козацької старшини.

Прагнення С.Лазоренка увійти до шляхетського стану було спричинене змінами, які відбулися у середовищі козацької старшини у 30–60-х рр. XVIII ст. Із привілейованої верстви, яка від козацтва майже нічим не відрізнялася, окрім більшої заможності, козацька старшина у 60-х рр. XVIII ст. остаточно оформилася у привілейований стан, доступ до якого було обмежено⁸.

І все ж одному із шести синів Степана Лазоревського – Іллі (1758–1806), діду історика, як видно з наступного документа – указу Малоросійської колегії від 10 березня 1781 р. про призначення ніжинського полкового канцеляриста І.Лазоревського значковим товаришем Ніжинського полку, вдалося увійти до складу значкового товариства⁹. Отже, для Іллі Лазоревського був відкритий шлях до привілейованої верстви українського суспільства – козацької старшини. Однак політичні процеси, які відбувалися на Лівобережній Україні: ліквідація автономного устрою та інкорпорація її території до складу Російської імперії внесли певні зміни у його соціальне становище.

Із ліквідацією у 1781 р. полкового устрою на Лівобережжі та відкриттям намісництв він втратив попередню посаду, й у 1782 р. його було обрано суддею м. Конотопа. У 1783–1791 рр. І.Лазоревський служив у казначействі Новгород-Сіверського намісницького правління й у 1791 р. отримав чин губернського секретаря¹⁰.

За період служби І.Лазоревського у казначействі почався процес формування дворянства на Лівобережній Україні. У 1781 р. генерал-губернатор Малоросії та президент Малоросійської колегії П.О.Рум'янець подав імператриці Катерині II «Записку», в якій зазначав, що претендентам на дворянство в Україні буде важко підтвердити право на нього документально через втрату документів. Тому процес набуття дворянства, на його думку, мав відбуватися поступово. Крім того, П.Рум'янець уважав «несправедливим», що дворянство мала отримувати лише козацька старшина, а не все козацтво як привілейований стан¹¹.

Такі пропозиції малоросійського генерал-губернатора не знайшли підтримки у Катерині II. Вона наполягала на створенні дворянства лише з козацької старшини. Рядові ж козаки отримували право записуватись у міщани або купці¹². Отже, козацтво – привілейований стан в Українській козацькій державі – в ході інкорпорації її території до складу Російської імперії втрачало свої права і привілеї.

Всупереч намірам П.Рум'янцева поступово проводити ліквідацію старих порядків у Малоросії, імператриця прагнула здійснити це якнайшвидше. 21 квітня 1785 р. вона підписала «Грамоту на права, вольности и преимущества благородного російського дворянства», за якою представники козацької старшини мали право записуватись у родовідні дворянські книги, які запроваджувалися в Російській імперії¹³.

Відповідно до царської грамоти, І.Лазоревський порушив клопотання про надання дворянства його батькові – Степану (Стефану) Лазоревському. У на-

ступному документі, свідоцтві дворян про благородне життя предків С.Лазоревського: діда Ананія, військового товариша і батька Леонтія, сотенного товариша, виданого І.Лазоревському у травні 1786 р., ішлося про те, що вони відправляли службу „съ дворянскимъ названіемъ сходственую»¹⁴.

Відповідність служби предків С.Лазоревського у козацькому війську дворянській службі була узгоджена зі статтею 92 «Грамоти», але підписане свідоцтво було не дванадцятьма дворянами, як це вимагав пункт 12 статті, а сімома, хоч і досить впливовими дворянами¹⁵.

У наступному документі, «видені» (свідоцтві) губернського предводителя дворянства Новгород-Сіверського намісництва А.Лобисевича, виданого значковому товаришу І.Лазоревському, на його прохання, 22 березня 1787 р. зазначалося, що справа С.Лазоревського була розглянута на дворянському зібранні 10 жовтня 1786 р., на якому губернський «предводитель дворянства» та повітові дворянські депутати визнали докази на його дворянську гідність «неопрорвагаемыми» й одноголосно прийняли рішення внести С.Лазоревського з нащадками у другу частину дворянської родовідної книги Новгород-Сіверського намісництва та надати йому дворянську грамоту за підписом і печаткою дворянських зборів¹⁶.

У другу частину родовідних книг вписували тих осіб, яким дворянство надавалося за військову службу¹⁷. Отже, С.Лазоревський отримав спадкове дворянство за військову службу своїх предків.

Порядок надання дворянства шляхом вислуги було введено в Російській імперії Петром I на підставі указу Сенату від 16 січня 1721 р. і Табелю про ранги 1722 р. Відповідно до них, особи, які досягли на військовій службі офіцерського чину, а на цивільній – чину VIII класу, могли отримати спадкове дворянство. Катерина II розширила кількість претендентів на дворянський титул, додавши до попередніх правил надання дворянства пожалування російського ордену¹⁸.

У 1785 р. було встановлено порядок розгляду документів претендентів на дворянство. Відповідно до статті 85 «Грамоти на права, вольности и преимущества российского дворянства», докази претендентів на дворянство мали розглядати губернський предводитель дворянства і повітові дворянські депутати. Якщо вони одноголосно, або двома третинами голосів приймали позитивне рішення, то рід вносили у родовідну книгу і давали грамоту за своїми підписами та печаткою дворянського зібрання губернії. Претенденти на дворянство, незадоволені рішенням губернського предводителя дворянства і повітових дворянських депутатів, відповідно до статті 87, могли подавати клопотання в герольдію¹⁹.

Таким чином, надання дворянства С.Лазоревському відбулося відповідно до статті 85 «Грамоти» і відповідало тогочасним юридичним нормам.

Дворянськими правами С.Лазоревський користувався ще в 90-х рр. XVIII ст. Це документально підтверджує наступний публікуємий документ (№5). У ньому йдеться про видачу 26 березня 1792 р. Василю Лазаревському – брату І.Лазоревського, вахмістру Воронежського гусарського полку, свідоцтва Конотопської дворянської опіки про визнання його дворянином, оскільки його батько С.Лазоревський із нащадками « вь дворянском достоинстве признанъ » і вони є дворянами Конотопського повіту²⁰. Треба зазначити, що в останньому документі прізвище брата І.Лазоревського – Василя, було змінено на „Лазаревський».

Таким чином, документи свідчать, що родина С.Лазоревського отримала спадкове дворянство у 1786 р., а її члени вважалися дворянами до 90-х рр. XVIII ст., що відповідало тогочасному законодавству.

Значна кількість чиновників і військових у Російській імперії збільшувала кількість претендентів на дворянство. Це змусило царський уряд запровадити об-

меження зарахування у вищий стан. Такі обмеження запроваджувалися і на приєднаних до імперії територіях, у тому числі і на Лівобережній Україні, де кількість дворянських родів значно зросла за рахунок насамперед військових чинів козацького війська. Так, за даними Д.Міллера, за період з 1785 по 1790 рр. дворянські зібрання трьох українських губерній надали дворянство 22 702 родам²¹.

Обмеження входження у вищий стан царський уряд почав із заборони у 1796 р. дворянським зібранням вирішувати питання надання дворянства. Крім того, 20 січня 1797 р. вийшов указ імператора Павла I про підготовку герольдією загального гербовника дворянських родів Російської імперії. Тому губернські правління та повітові депутати мали повідомити дворянам про необхідність направлення у герольдію підтвердження дворянської гідності, родоводу і герба²².

Робота зі складання гербовника дворянських родів призвела до перегляду рішень дворянських зібрань. Герольдія визнала право на спадкове дворянство лише за тими козацькими старшинами, які мали російські військові чини за службу²³. Лазаревські, як і багато інших українських козацьких родин, втратили право на нього.

Висновки герольдії щодо прав козацької старшини на дворянство викликали невдоволення серед козацької старшини, оскільки лише дворяни мали право на маєтності і кріпосних селян. Тому її представники почали доводити свої права на дворянство у науково-публіцистичних працях.

Вони не залишилися непоміченими царським урядом. 20 березня 1835 р. був прийнятий закон, за яким спадкове дворянство визнавалося за цивільними посадами: підкоморними, земськими суддями і підсудками та військовими: від генеральної старшини до бунчукових і військових товаришів, які були отримані в період «существовавшего в Малороссии гетманского правления» і мали документальні докази на їх підтвердження²⁴.

За цим же законом представники козацької старшини, які до 1 січня 1839 р. не зможуть представити докази своїх прав на дворянство, будуть переведені у козацький стан. Проте і надалі вони не втрачали можливості доводити свої права на дворянство встановленим порядком²⁵.

Дворянських прав згодом домігся син Іллі – Матвій Лазаревський, батько історика. 30 січня 1836 р. за роботу з організації виборів дворянства його було нагороджено орденом св. Володимира 4 ступеня, який у той час давав право на спадкове дворянство. Тому 20 травня 1836 р. Чернігівське дворянське зібрання ухвалило рішення про внесення Матвія Лазаревського з нащадками до третьої частини дворянських родовідних книг, до якої вносилися роди, що отримали дворянський титул за чинами й орденами²⁶.

Отже, Матвію Лазаревському вдалося повернути дворянський титул своєму роду, який він отримав ще у 1786 р., що підтверджують наступні документи, публікація яких здійснюється за хронологічним принципом. У публікації збережено мову, фонетичні та стилістичні особливості оригінального тексту. До кожного документа укладено заголовки.

Публікацію здійснено кириличним шрифтом. У тексті збережено літери старої кирилиці.

ДОДАТОК

№ 1

1778 р. квітень, 4. Указ Ніжинської полкової канцелярії конотопському сотнику і старшині про призначення Іллі Лазаревського до складу її комплектних канцеляристів.

Указъ Ея императорскаго величества самодержицы всероссийской изъ полковой нѣжинской канцелярии Гднду Сотнику Конотопскому зъ сотенною старшиною. Полковая

нѣжинская канцелярія по доношенію канцеляриста полкового нѣжинского Илиі Лазоревского коимъ просилъ, за продолженную нимъ у письменныхъ указныхъ дѣлъ будучи первѣе пры сотенной Конотопской чрезъ пять годъ сотеннимъ, а потомъ и при полковой нѣжинской канцеляріяхъ полковимъ канцеляристомъ; службѣ, и что и в предъ желаніе имѣеть – в оной же полковой канцелярії служить; опредѣлить Его въ число комплетныхъ канцеляристъ; Приказы: Какъ по состоявшему въ прошломъ 1745 году въ бившей Генеральной канцелярії Генеральному мнѣнію опредѣленно, въ нѣжинскомъ полку при полковой канцелярії канцеляристамъ полковимъ битъ десяти за увольнение ихъ домовъ; въ слѣдствие чего и унѣверсаловъ Его сиятельства Гидна генералъ фельмаршала сенатора и кавалера Графа Кириллы Григоріевича Разумовского по битности Его въ Малой Россіи гетманомъ, въ прошломъ 1763 году состоявшимся, повеленно при сочиненіи въ Малороссійскихъ полкахъ ревизіи ставить толико ежъ число комплетныхъ канцеляристъ въ свободной статьи; За силу которихъ генерального мнѣнія, и Его сиятельства Унѣверсала полнимъ числомъ десять канцеляристъ по полковой канцелярії въ комплектъ и состояло; Пинѣжъ канцеляристовъ полковихъ комплетныхъ при полковой канцелярії полного числа не имѣется; а проситель канцеляристъ Лазоревскій въ число комплетныхъ полковой канцелярії канцеляристъ поприлѣжности его къ дѣламъ, по усмотрѣнію полковой канцелярії явился способенъ; для того по прописаннимъ обстоятельствамъ просителя канцеляриста полкового Илию Лазоревского опредѣлить, і опредѣленъ і въ число положенныхъ по генеральному мнѣнію десяти человекъ канцеляристовъ полковихъ въ комплектъ; по неимѣнію сотенной Конотопской канцелярії къ дому его Лазоревского, нийжителствующимъ въ немъ никакова дѣла, и о бил би оной отъ службы и постоєвъ свободенъ, такъ какъ вишепрописаннимъ генеральнимъ мнѣніемъ опредѣленно, дотоль пока онъ канцѣляристъ Лазоревскій у дѣлъ полковой канцелярії находитимется; дать ему канцеляристъ Лазоревскому изъ полковой нѣжинской канцелярії сей откровенный Ея Императорскаго величества указъ, которой къ свидѣнію и исполненію долженъ онъ канцеляристъ Лазоревскій объявить въ сотенной Конотопской канцелярії; попроченны и ископиеваніи отъ данно бѣ обратно ему Лазоревскому; данъ въ Нѣжинѣ, 1778 Году априля «4»

Бунчуковій товарищъ Степанъ*
Полковій судія Петръ Базилевичъ.
Печатка

ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.68382. – Арк.2–3. – Оригінал.

№ 2

1781 р., березня, 10. Глухів. Указ Малоросійської колегії про призначення полкового канцеляриста Іллі Лазаревського значковим товаришем Ніжинського полку

Указъ Ея императорскаго величества самодержицы Всероссийской изъ Малоросійской колегії всѣмъ, кому о семъ вѣдать надлѣжить. Полковій нѣжинскій канцеляристъ Ілія Лазаревскій при доношеніи прилагая данныє ему изъ полковой Нѣжинской канцелярії аттестатъ и формулярной списокъ просилъ объ опредѣленіи его по удостоенію оной полковой канцелярії, въ комплектъ Нѣжинского полку значковимъ товарищемъ въ Коллегіи разсмотреніе; и какъ въ тѣхъ данныхъ ему изъ полковой Нѣжинской канцелярії аттестатѣ и формулярномъ списокѣ показано, что оной Лазаревскій вступилъ въ службу зъ 770^о года, и продолжилъ оную въ письменныхъ, указныхъ и въ протчихъ возлагаемыхъ на него дѣлахъ и комиссіяхъ первѣе въ сотенномъ Конотопскомъ правленіи, а потомъ при полковой Нѣжинской канцелярії во званіи канцелярскомъ, за какову службу и удостоиваетъ его въ комплектъ того полку значковыхъ товарищей на мѣсто убилое. Для того по Указу Ея Императорскаго величества малоросійская Коллегія Приказали: онаго полковаго канцеляриста удостоенію опредѣлить въ комплектъ полку Нѣжинского значковимъ товарищемъ и на то дать Ему откровенный указъ кой и данъ в Глуховѣ 1781^о года марта 10.

Надворный совѣтникъ Василь Туманскій.

ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.68383. – Арк.1. – Оригінал.

* Прізвище не прочитане.

№ 3

1786 р., травень. Свідоцтво дворян про благородне життя предків Стефана Лазоревського і відправлення ними служби схожої з дворянською

Мы ныже подписавшіеся симъ свидѣтельствуемъ что жителствующаго в уѣздѣ Конопскомъ Стефана Лазоревского предки дѣдъ Ананій будучи товарищъ войсковою и отецъ Леонтій сотенній товарищъ вели жизнь благородную и отправляли службу съ дворянскимъ названіемъ сходственную в достовѣрие чего при подписѣ нашемъ пѣчатми утвердили. 1786 года мая.

Надворный совѣтникъ і кавалеръ Павѣль Коропчѣвскій¹. Надворный совѣтникъ Иванъ*. Надворный совѣтникъ.** Коллежскій ассессоръ.*** Коллежскій ассессоръ, уездного Конопского суда засѣдатель Степан Коропчѣвскій. Коллежскій ассессоръ Василей Зубрицкій. Коллежскій ассессоръ Андрей Рачинскій².

ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр. 68384. – Арк.1. – Оригінал.

№ 4

1787 р., березня, 22. Свідоцтво губернского предводителя дворянства Новгород-Сіверського намісництва Афанасія Лобисевича про визнання незаперечними доказів на дворянство Степана Лазоревського та внесення його з потомством до другої частини дворянської родословної книги

Отъ Губернскаго Предводителя дворянства Новгородскаго Сѣверскаго намѣстничества.

Видѣніе.

Значковый товарищъ Ілья Степанов сынъ Господинъ Лазоревскій просилъ меня выдати видѣнія изъ рѣшенія по дѣлу его в комиссіи о разборѣ дворянства имѣющемуся. Покаковому его прошенію – чинена справка, и явилось что списокъ отъ отца его Степана Лазоревскаго поданной и доказательства о благородствѣ разсматриваны, и въ протоколѣ 1786 года октября 10 дня учиненномъ въ заключеніи написано: Губернскій предводитель дворянства и уѣздные дворянскіе депутаты находя оные доказательства на дворянское его Лазоревского достоинство неопровергаемыми единогласно приговорили внести его Степана Господина Лазоревского съ потомствомъ его во вторую часть дворянской родословной книги сей губерніи, и о томъ выдать Ему за надлежащимъ подписаніемъ и за печатью дворянскаго собранія грамоту. Изъ чего и сіе видѣніе отъ меня ему Господину Лазоревскому дано Марта 22 дня 1787 года.

Губернскій Дворянства Предводитель Полковникъ Афанасій Лобисевичъ.
Печатка.

ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр. 68385. – Арк.1. – Оригінал.

№ 5

1792 р., березень, 26. Свідоцтво Конопської дворянської опіки про визнання вахмістра Воронежського гусарського полку Василя Лазаревського дворянином

По указу Ея императорскаго величества Черниговского намѣстничества изъ Конопской дворянской опеки.

Свидѣтельство

Вахмістр Вороніжского гусарского полку Василій Лазаревскій поданнымъ в сію дворянскую опеку сего марта 24 числа чрезъ брата его дворянина Ільє Лазоревского прошеніемъ просилъ о дворян(с)комъ его достоинствѣ засвидѣтелствованія; и какъ по справ-

* Прізвище не прочитане.

** Прізвище та ім'я не прочитані.

*** Прізвище та ім'я не прочитані.

ки здѣлами явилось, что попредставленнымъ отъ отца его Степана Лазоревского в Новгородско Сѣверскую Коммисію о разборѣ дворянства неопровержимимъ доказательствомъ, тотъ его отецъ с потомствомъ въ дворянскомъ достоинствѣ признанъ, а потому и состоят как онъ, такъ при немъ и проситель Василій Лазоревскій зъ другими его братьями в числѣ несумнителнихъ дворянъ здѣшнего уѣзда, для того въ засвидѣтелствованіе оногo сіе свидѣтельство изъ Конотопской дворянской опеки съ учиненнаго в ней опредѣленія занадлѣжающимъ подписомъ и печатю просителя Гпдну Лазоревскому и виданно; 1792 года марта 26 дня. Предводитель Андрей*

ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.68388. – Арк.1. – Оригінал.

Коментарі

¹ Павло Григорович Коробчевський (1741–1808) – навчався у Київській академії, з 1759 р. – канцелярист Миргородської полкової канцелярії; військовий канцелярист Генеральної військової канцелярії (1761–1768); регістратор Малоросійської колегії (1769–1774); хорунжий Генеральної артилерії (1775); бунчуковий товариш (1777); колезький асесор (1779); член канцелярії Генеральної артилерії (1781); голова I департаменту Новгород-Сіверського губернiального магістрату (1781–1792); надвірний радник (1783); колезький радник (1793); голова I департаменту Новгород-Сіверського Верхнього земського суду (1794–1796); голова Новгород-Сіверської палати цивільного суду (1796); Малоросійський (чернігівський) віце-губернатор (1797–1799); статський радник (1797); кавалер орденів: св. Володимира IV ступеня (1785), Анни II ступеня. (Див.: *Мезько-Оглоблин О.* Люди Старої України та інші праці. – Острог; Нью-Йорк, 2000. – С.129–134; 329–330.)

² Рачинський Андрій Андрійович (нар. бл. 1729 р. у с. Августові на Підляшші). Походив зі старовинної української шляхетської родини. Освіту здобув у м.Львові. Диригент єпископської капели; придворний капельмейстер гетьмана К.Розумовського (1753–1763); новгородський сотник (1763–1781); бунчуковий товариш (1780); голова II департаменту Новгород-Сіверської Верхньої Расправи (1781–1796); колезький асесор (1785); надвірний радник (1786); колезький радник (1796). Відомий музикант і композитор, автор багатьох церковних творів, приділяв значну увагу українській народній музиці. (Див.: *Мезько-Оглоблин О.* Назв. праця. – С.194–202; 331–332.)

¹ Олександр Матвійович Лазаревський 1834–1902. Матеріали до біобібліографії. – К., 1994. – С. 23–26; 55–78.

² *Василенко М.* Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902). (Матеріали до його біографії) // Україна. – 1927. – Кн.4. – С. 19–20.

³ *Білокінь С.* Раритети української бібліографії у збірках Олександра Лазаревського та Михайла Хмарова // Київська старовина. – 1998. – №4. – С. 132.

⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф.1. – Спр. 68382. – Арк.2, 3. (Далі – ІР НБУВ).

⁵ Одержки из автобиографии Александра Матвеевича Лазаревского // Киевская старина. – 1902. – № 6. – С.471.

⁶ Там же.

⁷ У «Табелі» військових товаришів, які служили у козацькому війську у 1763 р. у списку Лубенського полку значиться Михайло Лазаревський – 49 років, який вступив на службу у 1733 р. У 1746 р. він отримав чин військового товариша. Проте його родинні відносини зі Степаном Лазаревським за цим документом не простежуються. Див.: *Панащенко В.* Військові товариші // Київська старовина. – 1998. – №3. – С.173.

⁸ *Сенютович-Бережний В.* Козацтво та боротьба старшини-шляхти на Гетьманщині за визнання за нею російським урядом прав дворянства // Український історик. – 1973. – № 3/4 (39–40). – С.138–139.

⁹ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.68383. – Арк.1.

¹⁰ Там само. – Ф.1. – Спр.68387. – Арк.1, 2; *Лазаревский А.* Сведения о старейших членах рода Лазаревских // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т.2. – С.1, 2, 9–18.

¹¹ *Стороженко Н.В.* Реформи в Малороссии при гр. Румянцеве // Киевская старина. – 1891. – №1–3. – С.479–480.

¹² Там же. – С.480.

¹³ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – Санкт-Петербург, 1830. – Т.22. – №16187. – С.344–358. (Далі – ПСЗ).

¹⁴ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.68384. – Арк.1.

¹⁵ ПСЗ. – Т.22. – №16187. – С.355.

* Прізвище не прочитане.

- ¹⁶ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр. 68385. – Арк.1.
¹⁷ Савєлов Л.М. Лекції по генеалогії. – М., 1908. – С.151.
¹⁸ Карелін А.П. Дворянство в пореформенній Росії. 1861–1904. – М., 1979. – С.25, 26; ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1830. – Т.6. – № 3705. – С.290.
¹⁹ ПСЗ. – Т.22. – №16187. – С.353.
²⁰ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.68388. – Арк.1.
²¹ Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта Старой Малороссии: Превращение козацкой старшины в дворянство // Киевская старина. – 1897. – № 4. – С.2, 46.
²² Лазаревский А.М. Замечания на исторические монографии Д.П.Миллера о малорусском дворянстве и о статутных судах. – Х., 1898. – С.24, 25; ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1830. – Т.24. – №17749. – С. 298–299.
²³ Лазаревский А. Указ. соч. – С.25.
²⁴ Там же. – С.26; Миллер Д. Указ. соч. – С. 2, 46, 47.
²⁵ Миллер Д. Указ.соч. – С.46, 47.
²⁶ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.68412. – Арк.1; Рикман В.Ю. Дворянское законодательство Российской империи. – М., 1992. – С.27.

The article analyses process of forming of nobility on Left-Bank Ukraine at the end of 18th c. by the documents of famous historian O.M.Lazarev'skyi's family.

Л.П.Маркітан*

ПОСТАТЬ ІВАНА ФРАНКА В КІНОФОТОДОКУМЕНТАХ

У статті аналізуються фото- й кінодокументи, присвячені висвітленню постаті І.Франка й заходам з ушанування його пам'яті.

«...Я син народа,
 Що в гору йде, хоч був запертий в льох,
 Мій поклик: праця, боротьба, свобода,
 Я є мужик, пролог, не епілог».

Іван Франко

2006-й – рік Івана Франка. Людини, що ввійшла в історію як геніальний письменник і визначний діяч визвольного руху. Своєю творчістю й багатогранною літературною та громадською діяльністю він створив цілу епоху в історії української культури й літератури.

Мета даної статті – ознайомити наукову громадськість України з унікальними фото- й кінодокументами, що збереглися в архівах або вміщені в різних виданнях у вигляді ілюстрацій, і які донесли до нас зовнішній вигляд Івана Франка в різні періоди його життя та окремі події з ушанування його пам'яті, що вже стали набутком історії.

Звісна річ, що ані документальні фотографії, ані кінокадри з хронікально-документальних фільмів, кіножурналів, кіно- й телесюжетів не додадуть жодного штриха до портрета Івана Франка – велетня думки й праці, Івана Франка – українського громадського діяча, видатного письменника й, нарешті, Івана Франка – ученого, літературознавця, історика, філософа, фольклориста, етнографа, перекладача. Іван Франко не оминув своєю увагою жодну зі сфер духовної (та й не тільки) діяльності українства другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Лесь Мартович порівнював його з великим небесним світилом, що гріє всю Україну, а світить набагато далі¹.

* Маркітан Людмила Порфиріївна – канд. іст. наук.

Іван Якович Франко народився 27 серпня 1856 р.* в селі Нагуєвичі (присілок Слобода), у мальовничому куточку галицького передгір'я Карпат, у родині сільського коваля Якова Франка та Марії Кульчицької².

Із краєвидами Франкового рідного села в різні роки знайомлять окремі кінокадри, що зберігаються в єдиній в Україні спеціалізованій архівній установі – Центральному державному кінофотофоноархіві ім. Г.С.Пшеничного (ЦДКФФА України)³. Це, перш за все, кінофільм О.Довженка «Освобождение украинских и белорусских земель от гнета польских панов и воссоединение народов в единую семью» (Київська кіностудія художніх фільмів 1940 р., кіножурнал «Радянська Україна» за серпень 1956 р. – №41⁴ та кінофільм «Іван Франко» виробництва Київнаукфільм, 1956)⁵.

У часописах «Усе для школи: Українська література. Іван Франко» (К., 2000. – Вип.9. – С.4.) вміщено як ілюстрацію малюнок хати, де народився І.Франко, художниці Ольги Кульчицької.

Маємо декілька кінофотодокументів, що зберігаються в ЦДКФФА України, на яких зафіксовано місце, де була батьківська хата. Це – меморіальна дошка, встановлена на стовпі невдовзі після його смерті⁶, потім гранітна плита, на одній із них є напис: «Тут буде побудовано музей Івана Франка»⁷, а згодом – пам'ятник типу невеличкого пантеону⁸.

Із цієї групи документів хотілося б зупинитися на світлині (од. зб. 0-124847), на якій зображено дітей із Дрогобицького будинку піонерів, які покладають квіти на меморіальну плиту. Один із піонерів тримає прапор, а інші салютують йому. Фото зроблене 31 липня 1956 р., у 100-річний ювілей із дня народження Івана Франка. Цей простий дитячий знімок – свідчення великої поваги до Каменяра.

Перший за часом фотодокумент – це Івасик Франко, учень III класу Дрогобицької гімназії (фото 1870 р., фрагмент групової фотографії⁹). Збереглася й сама груповою фотографія гімназистів. На ній також напис «1870 р.»¹⁰.

Згадуючи роки навчання в гімназії, І.Франко писав: «Зразу мене ніхто не знав, і весь перший курс я сидів у «ослячій лавці», в самому куті, та пальцями довбав дри в стіні»¹¹. Але потяг до знань був дуже великим ще з дитинства. Як зазначав у своїх спогадах шкільний товариш Івана Франка Карл Бандрівський: «1 вересня 1865 р. Франка привела до Дрогобича мати. Малий Івась так рвався до навчання, що не чекаючи, поки швець пошиє йому чоботи, записався до школи босий»¹².

Маємо ще одну світлину, на якій знято І.Франка з учнями гімназії (як свідчить анотація, після її закінчення) в Дрогобичі, липень 1874 р.¹³ Проте з біографії відомо, що Дрогобицьку гімназію І.Франко закінчив 1875 р. Що це – помилка в даті, чи в архівній анотації?

До наших днів дійшла фотографія, на якій бачимо будівлю гімназії в Дрогобичі, де навчався І.Франко¹⁴, а на фасаді – встановлена в радянські часи художньо-меморіальна композиція «Іван Франко – гімназист»¹⁵.

Один із учителів гімназії згодом відзначав: «Ще нині пригадую його собі, як маленького, марненького на лиці хлопчину, з руденьким волоссям, хлопчину тихої вдачі, майже байдужого. Цю останню прикмету я подаю підкреслено, бо вона вже тоді характеризувала цього чоловіка»¹⁶.

Михайло Мочульський, автор книжки «Іван Франко. Студії і спогади», що вийшла друком у Львові 1938 р., так описував зовнішність І.Франка: «Він був середнього зросту, з гарним високим чолом. З трохи крученим рудавим волоссям, з рудавими вусами і сіро-сталевими очима. На його обличчі малювалися ро-

* У розмові зі своїм шкільним товаришем Карлом Бандрівським І.Франко зізнався, що справжня дата його народження – 25 серпня. А 27 серпня – дата його хрещення, тому-то воно потрапило в усі офіційні документи (див.: Грицак Я. «...Дух, що тіло рве до бою...»: Спроба політичного портрету Івана Франка. – Л., 1990. – С.9).

зум і енергія. Очі і вуса показували на впертість і завзяття»¹⁷. Таким він і виглядав на фотографіях у молоді роки.

1875 р. Іван Франко – студент філософського факультету Львівського університету, але закінчував навчання лише 1891 р. в Чернівецькому університеті. На світліні, що надійшла з Національного архіву Канади (П-9581), І.Франко – студент (1876 р.). Інший фотознімок тих часів уміщено як ілюстрацію в книжці О.І.Білецького, І.І.Басса та О.І.Кисельова «Іван Франко. Життя і творчість»¹⁸.

Низка кінофотодокументів, що зберігається в ЦДКФФА України, – це портрети письменника в різні роки його життя¹⁹. На превеликий жаль, багато з них не атрибутовано, відсутня дата зйомки, а частина фотографій, виконаних у різний час, судячи із зображення, віднесені до 1881 р. Залучаючи інші ілюстровані видання, наукові дослідження, авторів вдалося встановити окремі дати зйомки, але ця робота потребує продовження.

Слід зазначити, що фотопортрети Івана Франка широко залучали українські кінодокументалісти. Так, у документальних фільмах «Михайло Коцюбинський»²⁰, «Павло Грабовський»²¹, «Добра і правди син»²², «І струни Лисенка живі»²³, «Трагедія Карпат України»²⁴ тощо маємо чудові портрети Каменяра.

Відомо, що Іван Якович за свої політичні погляди тричі був заарештований австро-угорською владою. Із приводу першого арешту він писав у листі до відомого українського публіциста, політика, фольклориста, літературознавця Михайла Драгоманова, який відіграв у біографії І.Франка роль духовного батька: «Безтолковий процес [...] упав на мене як серед вулиці цегла на голову»²⁵.

І.Франко згадував: «Дев'ять місяців, пробутих у тюрмі, були для мене тортурою. Мене трактовано як звичайного злодія, посаджено між самих злодіїв і волоцюг»²⁶.

Під час другого арешту (1880 р.) І.Франкові інкримінували соціалістичну агітацію й пропаганду. Ув'язнений він був у колишньому будинку міської управи в м. Коломиї. У фондах ЦДКФФА України зберігається фото будівлі зі встановленим на ньому барельєфом²⁷.

До нас дійшли й сімейні знімки. У травні 1886 р., під час другого приїзду Івана Франка до Києва, він узяв шлюб із громадською діячкою й видавцем Ольгою Федорівною Хоружинською. На фото В.Висоцького – подружжя в день весілля²⁸.

Маємо ще одне фото дружини 1880-х рр.²⁹ та знімок 1904 р., на якому зображено сім'ю Франка: він, дружина, сини Андрій, Петро, Тарас та донька Ганна³⁰.

У поле зору об'єктиву потрапили й рідні Каменяра: син Петро Іванович – кандидат в депутати народних зборів Західної України (1939 р.) та депутат Верховної Ради УРСР (1940 р.)³¹, син Тарас Іванович – науковий співробітник Інституту літературознавства АН УРСР³², його дочка Зіновія – кандидат філологічних наук³³ та дочка Івана Франка – Ганна Іванівна Франко-Ключка³⁴.

Особливе місце в колекції кінофотодокументів належить прижиттєвим знімкам, на яких зображено І.Франка з передовими діячами того часу. Фотографії-сучасниці допомагають глибше й наочніше уявити Каменяра.

Тут і Ольга Кобилянська (Львів, 1898 р.)³⁵, і Михайло Коцюбинський та Володимир Гнатюк (Львів, 1905 р.)³⁶, і Борис Грінченко (Львів, 1912 р., накладом М.Венґжина)³⁷, і Павло Грабовський (приблизно 1885–1886 рр.)³⁸, і Олександр Колесса, і Станіслав Людкевич (Львів, 1913 р.). Останній знімок – репродукція з фотодокумента Центрального державного архіву-музею літератури й мистецтва України (Ф.913. – Оп.1. – Спр.9).

Збереглася фотографія: 19-річний Іван Франко зі своїми товаришами Михайлом Погорецьким* (згодом громадський діяч і журналіст) та Ярославом Рошкевичем³⁹.

* У книзі Л.Хинкулова «Франко» (Москва, 1961), на вклейці між сс.32–33 вміщене те ж саме фото, де Погорецького названо Іполитом.

Маємо ще групові знімки І.Франка: зі співробітниками газети «Kurjer Lwowski» (1887 р.)⁴⁰, серед діячів української культури – літераторів і письменників (Львів, 1908–1909 рр.)⁴¹, сучасників⁴², представників громадськості Львова (1910 рр.)⁴³, у притулку легіонерів (Львів, 1916 р.)⁴⁴ тощо.

Із цієї низки фотодокументів, безумовно, викликає інтерес світлина, на якій зображено Івана Франка та Михайла Грушевського – організаторів українських курсів для студентів зі Східної України. Серед слухачів – Федір Вовк, Марія Грушевська, Володимир Гнатюк, Володимир та Дмитро Дорошенки, Левко Чикаленко, Іван Труш, Тит Ревакович, Іван Брік, Марія Деркач, Іван Липа, Юрій Лаврівський, Михайло Мочульський, Артем Хомик, Олександр Скоропис-Йолтуховський, Василь Панейко тощо⁴⁵.

1898 р. відбулося святкування 100-річчя української культури на Галичині. На фото – учасники свята: Михайло Павлик, Євгенія Ярошинська, Наталя Кобринська, Ольга Кобилянська, Сильвестр Лепкий, Андрій Чайковський, Кость Паньківський, Іван Копач, Володимир Гнатюк, Осип Маковей, Михайло Грушевський, Іван Франко, Олександр Колесса, Богдан Лепкий, Іван Петрушевич, Філарет Колесса, Йосип Кишакевич, Денис Лукіянович, Михайло Івасюк⁴⁶.

Наприкінці квітня 1908 р. внаслідок непосильної безперервної праці, домашніх негараздів та постійного нервового збудження Іван Якович тяжко захворів на нервову хворобу – контрактуру рук, що призвела до корчів пальців. Далися взнаки три арешти, вогкі каземати, в яких І.Франко провів майже два роки. Сам письменник про це писав: «Позбавлений свободи обох рук від кінця квітня 1908 р. я мав утруднену всяку духовну роботу й користувався книжками»⁴⁷. Маємо фото за 1912 р., на якому І.Франко диктує свої твори секретареві⁴⁸. Сам же письменник згадував, що диктував старшому синові Андрієві.

На всіх знімках, починаючи з 1908 р. й до смерті, І.Франко зображений із захованими в одезину руками. Навесні 1909 р. Каменяр виїздить на лікування на узбережжя Адріатики. На знімку він сидить на стільці серед декількох ліжок⁴⁹.

У часопису «Усе для школи», окрім сімейних фотографій, розміщено портрети коханих жінок Івана Яковича. Це Целіна Зигмунтовська, яка доглядала його в останні роки життя, коли дружина знаходилася в божевільні; Ольга Франко, про яку в поезії «Тричі мені з'являлася любов» казав: «Одна несміла, як лілея біла»; Ганна Павлик, сестра товариша Івана Яковича, письменника й громадського діяча Михайла Павлика, з якою І.Франко мав намір одружитися⁵⁰.

28 травня 1916 р. Іван Франко помирає. Фотодокументи зафіксували труну з його тілом, установлену в робочому кабінеті⁵¹, та масу людей під час похоронної процесії (Львів, 31 травня 1916 р.)⁵².

На світлинах і кінокадрах відбито й місця меморіального плану: дуб у с. Нагуєвичі (зараз – с. Івана Франка), під яким любив відпочивати І.Франко⁵³, музей-садиба⁵⁴, кам'яна брила в с. Криворівня (Івано-Франківщина)⁵⁵, будівлі, інколи з меморіальними дошками, де жив, навчався, працював чи перебував письменник: Львів⁵⁶, Київ⁵⁷, Дрогобич⁵⁸, Чернівці⁵⁹, Тернопіль⁶⁰, Криворівня⁶¹.

У фондах ЦДКФФА України зберігаються різні плани могили з пам'ятником (скульптор С.Литвиненко) на Личаківському кладовищі у Львові⁶².

Перший за часом кінодокумент – кадр із фільму «Освобождение украинских и белорусских земель», де кінорежисер Олександр Довженко і драматург Олександр Корнійчук покладають вінок на могилу Івана Франка (Львів, 15 жовтня 1939 р.)⁶³.

Другий – сюжет, знятий операторами Української студії хронікально-документальних фільмів і розміщений у кіножурналі «Радянська Україна» за 18 грудня 1940 р. №118. На півці: будинок музею Івана Франка у Львові, відвідувачі оглядають експонати, екскурсію веде директор музею Петро Франко – син письменника⁶⁴.

Улітку 1944 р. могилу Каменяра відвідали актори Київського академічного українського драматичного театру ім. Івана Франка. На мітингу виступив народний артист УРСР Юрій Шумський. Серед присутніх – Наталія Ужвій, Гнат Юра, поет Андрій Малишко (ще у військовому однострої) та заступник голови Ради Міністрів УРСР – поет Микола Бажан⁶⁵.

У червні 1946 р. на екрани країни вийшов кіножурнал «Радянська Україна», присвячений пам'яті Івана Франка. Бачимо: на його могилі відбувається громадянська панахида у зв'язку з 30-річчям від дня смерті⁶⁶.

Низка кінофотодокументів знайомить із відкриттям літературно-меморіальних музеїв І.Франка та встановленням пам'ятників у Галичині, Києві⁶⁷.

1956 р. за рішенням Всесвітньої Ради Миру у світі відзначалося 100-річчя від дня народження Каменяра. Десять кінодокументів присвячено цій події. Тут і організація виставок творів письменника; і святкування ювілею в Каневі, Львові, Києві, Нагуевичах та ін.; і відкриття ювілейного пленуму Спілки письменників України; і сцени з вистави «Украдене щастя» та балету Анатолія Кос-Анатольського «Сойчине крило»; і відвідання музеїв, могили, покладання вінків⁶⁸. У поле зору об'єктива потрапили діячі партії й уряду УРСР П.Ю.Шелест, Н.Т.Кальченко, М.П.Підгорний, П.Т.Тронько, письменники й поети А.Малишко, М.Бажан, П.Тичина, М.Тихонов, О.Гончар, Р.Братунь, М.Рильський, Д.Павличко, колумбійський письменник Хорхе Саламеа, канадці І.Процак та Джон Вір, П.Козланюк, грузинський поет С.Чиковані, казахський поет Т.Куртазін, О.Корнійчук, Л.Дмитерко, В.Козаченко, В.Сосюра, І.Драч, І.Вільде, П.Панч, композитори С.Людкевич, О.Колесса, науковці І.Білодід (згодом академік), Т.Франко, З.Франко, Герої Соціалістичної Праці М.Савченко, П.Троян, М.Целера, У.Гула, Н.Загледа тощо⁶⁹.

В архіві накопичилися кінофотодокументи, що розповідають про окремі моменти святкування 110-річчя від дня народження І.Франка – учасники наукової сесії АН УРСР покладають вінки на могилу (Львів, 9 жовтня 1966 р.)⁷⁰; 125-річчя – засідання Спілки письменників України в приміщенні Івано-Франківського драматичного театру (1981 р.)⁷¹; 130-річчя – міжнародний симпозіум «Франко і світова культура» тощо⁷².

1977 р. у Львові проходило святкування Днів радянської літератури. Зберігся кіносюжет, присвячений цій події⁷³.

Обсяг статті не дозволяє охопити весь матеріал, присвячений Іванові Франку, тому поза увагою автора залишається ще частина зорових джерел – кінофотодокументів, поштових листівок, іконографічних матеріалів тощо.

У наведеному епіграфі є такі слова «Я син народа... мужик, пролог». І дійсно, відзначаючи 150-річний ювілей від дня народження І.Франка, підкреслюємо, що він був і є прапором нації, людиною світового значення. Недарма прогресивна молодь Галичини, вітаючи І.Франка ще 1898 р., із нагоди 25-річчя його літературної та громадської діяльності, підкреслювала, що він був для них тим, чим Т.Шевченко – для молоді 1850–1860-х рр. «Ти вціплював в нас любов для бідних і покривджених, – зазначалося у вітанні, – а ненависть до всього, що має «серце люте» і «полоще кров'ю рот». Ти запалював у грудях наших сміливість до великого бою за добро, і щастя, і волю»⁷⁴.

Про повагу з боку світової громадськості до І.Франка свідчить і кінофільм під назвою «Перебування на Україні делегації українських організацій Канади і США» та збірник кіносюжетів, виробництва «Укркінохроніки»⁷⁵.

Художня, наукова й публіцистична спадщина Івана Франка ввійшла у всевітню скарбницю культури й літератури, збагатила нашу культуру безсмертними творіннями. А зовнішній вигляд Каменяра донесли до нащадків документальні фотографії, кінофільми, кіносюжети, окремі кінокадри. І кожен такий документ – це своєрідний внесок не тільки в скарбницю світової чи української

культури, а й водночас в історію України. Бо наша історія ніщо без народу, а особливо без тих, хто присвятив усе своє життя служінню йому.

¹ Грицак Я. «...Дух, що тіло рве до бою...»: Спроба політичного портрету Івана Франка. – Л., 1990. – С.5.

² Там само. – С.9.

³ Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С.Пшеничного (далі – ЦДКФФА України). – Од. зб. 539-II.

⁴ Там само. – Од. зб. 1780-II.

⁵ Там само. – Од. зб. 2890.

⁶ Там само. – Од. зб. 0-7078, 0-75188, 539-II.

⁷ Там само. – Од. зб. 0-97446, 0-129680.

⁸ Там само. – Од. зб. 2-136118, 2-223289.

⁹ Іван Франко в ілюстрованій поштовій листівці за матеріалами колекції М.С.Забоченя. Каталог виставки. – Л., 1987. – С.18; Франко: життя і творчість. – К., 1956. – Уклейка між сс.24–25.

¹⁰ ЦДКФФА України. – Од. зб. 2-26501.

¹¹ Франко І. Про батька: Статті, оповідання, спогади. – К., 1964. – С.180.

¹² Там само.

¹³ ЦДКФФА України. – Од. зб. 0-174494, 2-26514.

¹⁴ Там само. – Од. зб. 0-97450.

¹⁵ Усе для школи. Українська література. Іван Франко. – К., 2000. – Вип.9. – С.4.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Цит. за: Франко І. Вказ. праця. – С.183.

¹⁸ Білецький О.І., Басс І.І., Кисельов О.І. Іван Франко. Життя і творчість. – К., 1956. – Уклейка між сс.40–41.

¹⁹ ЦДКФФА України. – Од. зб. 0-7079, 0-7083, 0-181920, 0-183610, 2-25699, 2-2650, 2-26502, 2-26503, 2-26516, 2-39689, 2-39698, 2-39699, 2-133227, 2-133228.

²⁰ Там само. – Од. зб. 5516-I.

²¹ Там само. – Од. зб. 4919.

²² Там само. – Од. зб. 4429-I.

²³ Там само. – Од. зб. 3930.

²⁴ Там само. – Од. зб. 12002.

²⁵ Усе для школи... – С.5.

²⁶ Там само.

²⁷ ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного. – Од.зб. 0-180736.

²⁸ Там само. – Од.зб. 0-7077; Усе для школи, обкладинка; Білецький О.І., Басс І.І., Кисельов О.І. Вказ. праця. – Уклейка між сс.216–217.

²⁹ Усе для школи... – Обкладинка.

³⁰ Там само.

³¹ ЦДКФФА України. – Од.зб. 2-28296, 1321-II, 118, 539-I-II.

³² Там само. – Од. зб. 2-65316, 0-97451.

³³ Там само. – Од. зб. 057319, 11669-I, 1257, 4813-I, 681-III, 156-I.

³⁴ Там само. – Од. зб. 2-104482, 2-104523.

³⁵ Там само. – Од. зб. 5-1844.

³⁶ Там само. – Од. зб. 2-26512.

³⁷ Там само. – Од. зб. 2-25559; Іван Франко в ілюстрованій поштовій листівці... – С.44.

³⁸ ЦДКФФА України. – Од. зб. 0-7089.

³⁹ Грицак Я. Вказ. праця. – Уклейка між сс.32–33.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ ЦДКФФА України. – Од. зб. 0-7095; Усе для школи. – Обкладинка; Грицак Я. Вказ. праця. – Уклейка між сс.32–33.

⁴² ЦДКФФА України. – Од. зб.4-14929.

⁴³ Там само. – Од. зб. 0-184029.

⁴⁴ Там само. – Од. зб. 0-136390.

⁴⁵ Там само. – Од. зб. 2-150699.

⁴⁶ Грицак Я. Вказ. праця. – Уклейка між сс.32–33.

- ⁴⁷ Білецький О.І., Басс І.І., Кисельов О.І. Вказ. праця. – С.115.
- ⁴⁸ Усе для школи... – Обкладинка; Хинкулов Л. Указ. соч. – Вклейка между сс.144–145.
- ⁴⁹ Білецький О.І., Басс І.І., Кисельов О.І. Вказ. праця. – С.116.
- ⁵⁰ Усе для школи... – Обкладинка.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ ЦДКФФА України. – Од.зб. 0-93110, 0-97449, 2-118680, 2-117585, 7657-II.
- ⁵⁴ Там само. – Од. зб. 359, 2890 I-II, 8905-I-V, 269.
- ⁵⁵ Там само. – Од. зб. 0-119861.
- ⁵⁶ Там само. – Од. зб. 0-145154, 0-175308, 2-2650, 5128-IV, 12303-V, 16668 – Сюж.1.
- ⁵⁷ Там само. – Од. зб. 97447, 2-156555, 5118.
- ⁵⁸ Там само. – Од. зб. 0-97450, 0-13293.
- ⁵⁹ Там само. – Од. зб. 0-75194.
- ⁶⁰ Там само. – Од. зб. 4179, 9979 – Сюж.16.
- ⁶¹ Там само. – Од. зб. 0-61231, 2-103005.
- ⁶² Там само. – Од. зб. 2-100042, 2-103207, 521, 191, 945, 277, 4371-II, 539-II, VIII.
- ⁶³ Там само. – Од. зб. 539-II, 0-148076.
- ⁶⁴ Там само. – Од. зб. 118-V.
- ⁶⁵ Там само. – Од. зб. 0-54067, 0-54068.
- ⁶⁶ Там само. – Од. зб. 277-II.
- ⁶⁷ Там само. – Од. зб. 8905-I-V, 2890-I-II, 1878-II, 2995-I, 118-V, 80-III; 1321, 1257.
- ⁶⁸ Там само. – Од. зб. 1245-II, 1252-V, 1253-II, 1254-II, 1255-III, 1256-II, 1257-I, 1258-I, 1258-II, 1321.
- ⁶⁹ Там само. – Од. зб. 0-15207, 0-223306, 2-25916, 0-25918, 0-145156, 0-54067, 0-54068, 2-48557, 0-148076, 1541-II, 2890, 1321, 2995-I, 3401-III.
- ⁷⁰ Там само. – Од. зб. 0-223306, 3401-III.
- ⁷¹ Там само. – Од. зб. 8205.
- ⁷² Там само. – Од. зб. 10549-I-II, 11669 – Сюж.1.
- ⁷³ Там само. – Од. зб. 6439-III.
- ⁷⁴ Літературно-науковий вісник. – Л., 1898. – Т.IV. – С.124.
- ⁷⁵ ЦДКФФА України. – Од.зб. 341, 2258-IV.

The article analyses documentary photographs and motion pictures, devoted to promoting knowledge about I.Franko and about commemorations of Franko. arrangements memory.

М.А.Ковальчук*

ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-БІЛОГВАРДІЙСЬКОЇ ВІЙНИ 1919 р.

У статті розглянуто джерельну базу дослідження війни між Українською Народною Республікою та білогвардійськими Збройними силами Півдня Росії восени 1919 р. Розглянуто окремі групи джерел – архівні документи з історії українсько-білогвардійської війни 1919 р., що зберігаються в архівосховищах України, Росії, Польщі, а також опубліковані матеріали, тогочасну пресу й спогади сучасників. На основі комплексного аналізу джерельної бази визначено можливості наукового вивчення теми.

Збройна боротьба Української Народної Республіки проти російських білогвардійців восени 1919 р. ось уже понад 80 років залишається «білою плямою» вітчизняної та зарубіжної історіографії. Радянська історична наука зі зро-

* Ковальчук Михайло Анатолійович – канд. іст. наук, провід. археограф відділу джерел із новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ.

зумілих причин ретельно замовчувала цю тему¹. Діаспорні ж науковці, досліджуючи українські національно-визвольні змагання 1917–1921 рр., зосередились передусім на проблематиці становлення національної державності доби Центральної Ради та гетьманату, агресії більшовицької Росії проти УНР, національній політиці більшовиків тощо. Зарубіжна україністика не виявляла серйозного наукового інтересу до російського білого руху як такого, що історично програв, хоча окремі її представники й наголошували на тому, що українсько-білогвардійська війна 1919 р.* мала важливе значення для перебігу всієї громадянської війни в Росії². У сучасній українській історіографії, що загалом успадкувала від діаспорної науки вектори спрямованості дослідницького пошуку, також поки що не приділяється належної уваги відносинам українських національних урядів із російським білим рухом у 1917–1921 рр. Тема українсько-білогвардійської війни 1919 р. й надалі залишається недослідженою, на що цілком слушно звертають увагу деякі науковці³. Між тим ідеться про події, що ознаменували поворотний етап в історії національно-визвольних змагань. Адже наслідком поразки української армії у війні з білогвардійськими Збройними силами Півдня Росії (ЗСПР) восени 1919 р. стала найбільша в 1917–1921 рр. військово-політична катастрофа УНР, що значною мірою й зумовила остаточну поразку визвольних змагань. Невипадково значна частина істориків вважають літо й осінь 1919 р. «найвідповідальнішим і, водночас, найкритичнішим періодом всієї Української революції»⁴. Тож, усебічне дослідження збройної боротьби УНР проти військ генерала А.Денікіна восени 1919 р., безумовно, сприятиме подоланню «білих плям» в історіографії та дозволить сучасній історичній науці відтворити повноцінну картину однієї з найдраматичніших сторінок українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Джерелознавчий аспект історії українсько-білогвардійської війни 1919 р. ще не був об'єктом окремого дослідження. Між тим аналіз джерельної бази те-

* Термін «українсько-білогвардійська війна» є, на нашу думку, цілком адекватним визначенням збройного протиборства між Українською Народною Республікою та денікінськими Збройними силами Півдня Росії (ЗСПР) восени 1919 р. Національна ідентифікація УНР, що в 1917–1921 рр. була формою державної організації українського народу, на сьогодні є вже цілком очевидною. Російський білий рух виразно ототожнював себе саме з національною російською державністю. ЗСПР були не лише військовим формуванням, але й державним утворенням. На думку представників сучасної російської історичної науки, «існування та діяльність значної кількості білих урядів, що контролювали в окремі моменти громадянської війни більшу частину теренів країни, дозволяють говорити про існування так званої «білої державності»» (див.: Зимина В. К вопросу об альтернативности российской государственности в период гражданской войны // История «белой» Сибири: Тез. 3-й науч. конференции, 2–3 февраля 1999 г. – Кемерово, 1999. – С.13–14). Думку про те, що Збройні сили Півдня Росії були не лише військовим формуванням, але й державним утворенням, проводять у своїх працях сучасні російські історики С.Устинкін, Г.Трукан та ін. (див.: Устинкин С. Трагедия белой гвардии. – Нижний Новгород, 1995. – 408 с.; Бордюгов Г., Ушаков А., Чураков В. Белое дело: идеология, основы, режимы власти. Историографические очерки. – М., 1998. – 320 с.; Трукан Г. Антибольшевистские правительства России. – М., 2000. – 256 с.). «Подібно до розмноження клітини поділом, колишня єдина Росія розділилась на червону й білу...» – так влучно сформулювала цю позицію В.Зіміна (Зимина В. Белое движение в годы гражданской войны. – Волгоград, 1995. – С.65). Отже, уживання терміну «українсько-білогвардійська війна» на означення збройного конфлікту між УНР та російсько-білогвардійським державним утворенням у вигляді ЗСПР, є, на нашу думку, цілком прийнятним. Відповідно, не вживатимемо більш слушного із погляду національної належності ворогуючих сторін терміну «українсько-російська війна», оскільки це вимагатиме постійних уточнень залежно від того, ітиметься про російських білогвардійців, чи про російських більшовиків.

ми дозволить визначити можливості її наукового вивчення й стане першим кроком до глибокого й усебічного дослідження. Відтак, у даній статті ми спробували проаналізувати наявні джерела з історії збройної боротьби УНР проти військ А.Денікіна в 1919 р.

Джерела з історії війни можна поділити на кілька груп: опубліковані документи, архівні матеріали, матеріали тогочасної преси та спогади сучасників. Розглянемо кожен з них.

У документальних публікаціях тема збройного протистояння між УНР та військами А.Денікіна відображена надзвичайно слабо. До сьогодні не існує збірника документів з історії армії УНР чи Української галицької армії, не кажучи вже про війну проти білогвардійців⁵. У 1939 р. ветеран армії УНР та активний діяч української еміграції полковник В.Євтимович готував до друку документальну публікацію з історії українсько-білогвардійської війни, що охоплювала її завершальний етап (листопад 1919 р.), і базувалася на оперативних документах штабу армії УНР. Однак її виходу перешкодила Друга світова війна⁶. Наприкінці 1940-х рр. основний масив архівів української діаспори, сконцентрований у Празі, було вивезено до СРСР. Таким чином, унікальні фонди, ліву частку яких становили архіви УНР, опинилися поза межами досяжності українських діаспорних дослідників. За таких умов про видання документальних збірників з історії армії УНР уже не йшлося.

Серед наявних документальних публікацій важливе значення для дослідження теми має виданий нью-йоркським видавництвом «Червона калина» (1974 р.) бойовий щоденник («денник») Начальної команди Української галицької армії. Дивом уцілілий, документ дозволяє в цілому відтворити загальний перебіг операцій УГА влітку–восени 1919 р. проти більшовиків і білогвардійців⁷. Разом із денником УГА було видано й матеріали судового процесу над генералом М.Тарнавським («начальним вождем галицької армії»), значну увагу в яких приділено описові матеріального становища УГА під час її перебування на терені Великої України в 1919 р.⁸

Глибше збагнути політичну та військову ситуацію, в умовах якої восени 1919 р. розгорталась збройна конфронтація УНР із денікінською армією, допомагають опубліковані листи, статті й документи голови Директорії УНР головного отамана С.Петлюри⁹, які розкривають стратегію української визвольної боротьби у вказаний період, відображають військово-політичні плани та розрахунки державного й військового керівництва УНР. На увагу дослідника, безумовно, заслуговує й присвячене добі Директорії УНР документальне видання «Українська революція», здійснене 1984 р. за редакцією Т.Гунчака¹⁰. Уміщені в ньому документи відображають дипломатичні аспекти війни 1919 р., діяльність українських закордонних представництв восени того року.

Національну політику лідерів білого руху та їхнє ставлення до «українського питання» частково висвітлюють документи білогвардійського керівництва, опубліковані в білоемігрантських та радянських наукових виданнях¹¹. Порівняння програм білих вождів у національному питанні дозволяє простежити ідеологічну еволюцію білого руху на «Півдні Росії» в бік великодержавного шовінізму, що зробило неминучим збройне зіткнення з УНР.

Документальні публікації з історії російської громадянської війни, що побачили світ у СРСР та сучасній Росії, містять деякі дані щодо війни УНР проти білогвардійців – наприклад, повідомлення більшовицької розвідки про становище української армії восени 1919 р., директиви командування Червоної армії про ставлення до українсько-білогвардійського конфлікту тощо¹². Матеріали про переговори уряду УНР із більшовицьким керівництвом восени 1919 р. про спільну боротьбу проти А.Денікіна надрукував у 1926 р. харківський журнал «Літопис революції»¹³. Саме завдяки цій публікації наукова громадськість дізналася про факт переговорів.

Важливе значення для дослідження українсько-білогвардійської війни 1919 р. має опублікований сучасним російським науковим виданням «Біла гвардія» повний бойовий розпис денікінських ЗСПР – подано перелік і чисельність особового складу білогвардійських частин на українському фронті станом на початок жовтня 1919 р., коли бойові дії були вже в розпалі¹⁴. Згідно з бойовим розписом, українській армії протистояли війська Новоросійського краю ЗСПР, які станом на 3 жовтня 1919 р. налічували у своїх лавах 12 600 багнетів і 1600 шабель¹⁵. Ці дані дають можливість дослідникам при підрахунку чисельності військ ворогуючих сторін та їх бойового потенціалу відштовхуватися від конкретних цифр.

Відсутність значних документальних публікацій із проблематики українсько-білогвардійської війни значною мірою зумовлена браком архівних матеріалів. Основний масив архівів військових частин і з'єднань армії УНР за 1919 р. загинув у трагічно відомому «трикутнику смерті», в якому опинилась українська армія наприкінці 1919 р.¹⁶ Значна частина документів була розпорошена або й знищена вже на еміграції¹⁷. До рук більшовиків у 1920 р. потрапив увесь архів Української галицької армії, тож його подальша доля тривалий час залишалася невідомою¹⁸. Відзначимо, що в цілому втрати військових документів армії УНР та УГА за другу половину 1919 р. (на час українсько-білогвардійської війни) виявилися найбільшими.

Тож у численних архівних фондах УНР, що зберігаються сьогодні в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАДОВУ), міститься порівняно небагато документів з історії збройної боротьби українських військ проти денікінців восени 1919 р. Так, у фондах військового міністерства (ф.1075) та Генерального штабу армії УНР (ф.1078) збереглися лише окремі накази армійського командування, доповіді про бойове та матеріальне становище української армії. Як особливо цінні джерела варто відзначити неповний комплект оперативних зведень штабу головного отамана за жовтень–листопад 1919 р., а також частково збережені фрагменти щоденного журналу бойових дій та оперативних наказів командування армії УНР за листопад 1919 р. (останній етап війни). Певні відомості щодо перебігу бойових дій на білогвардійському фронті містяться також у фондах штабу Дієвої армії УНР (ф.3172), державної інспектури 9-ї Залізничної дивізії (ф.1696) та колекції документів частин армії УНР (ф.4587). Це здебільшого оперативні накази командування окремих українських частин, а також донесення державних інспекторів деяких військових підрозділів про їх склад, бойовий стан, настрої старшин та козаків. Окремі документи – звіти й розпорядження штабу армії УНР, описі становища на фронті військовими кореспондентами – вдалося віднайти у фондах Міністерства внутрішніх справ (ф.1092) та Міністерства преси й пропаганди (ф.1113). У фондах канцелярії Директорії (ф.1429) та Ради Народних Міністрів (ф.1065) містяться матеріали, що дозволяють відтворити діяльність вищого державного керівництва УНР під час війни з білогвардійцями. Чимало документів архіву Міністерства закордонних справ (ф.3696) також присвячені ставленню уряду УНР до білого руху, протистоянню українських дипломатів і представників денікінського режиму на міжнародній арені. Матеріали різнопланового характеру, тією чи іншою мірою пов'язані з тематикою війни, містяться у фондах Міністерства ісповідань (ф.1072), головноуповноваженого уряду УНР на Поділлі (ф.1131), а також в особових фондах генералів М.Омеляновича-Павленка (ф.4012) й В.Петріва (ф.3947).

Окремо варто зупинитись на фонді Української галицької армії (ф.2188), в якому зібрано документи колишнього архіву УГА, переданого до Києва з московських архівосховищ. У цьому досить значному за обсягом фонді (понад 600 архівних справ) зберігається величезна кількість документів, що стосуються бойових дій УГА проти білогвардійців. Передусім це директиви та накази коман-

дування УГА, оперативні й розвідувальні зведення, дислокаційні відомості галицьких корпусів і бригад. Ці матеріали значною мірою дозволяють відтворити перебіг кампанії на українсько-білогвардійському фронті восени 1919 р. У фонді міститься також чимало копій розпоряджень, оперативних зведень та відомостей армії УНР за вказаний період, оригінали яких пропали в «трикутнику смерті». Це робить матеріали фонду особливо цінним джерелом для дослідження війни 1919 р., зокрема участі в бойових операціях військ УНР. Зазначимо, що цей величезний масив даних практично ще не введено до наукового обігу, на що звертають увагу й деякі сучасні зарубіжні дослідники¹⁹.

Серед матеріалів Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО) також зберігається чимало важливих джерел з історії збройної боротьби УНР проти армії А.Денікіна в 1919 р. У фонді ЦК КП(б)У (ф.1) серед документів загального відділу (оп.20) та Зафронтового бюро ЦК КП(б)У (оп.18) міститься чимало більшовицьких розвідувальних зведень, що характеризують становище української армії в боротьбі проти білогвардійців восени 1919 р. Інформацію аналогічного змісту вдалося виявити також серед архівних справ комісії з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У (ф.5) та колекції документів з історії КП(б)У доби 1917–1921 рр. (ф.57). У фонді київського комітету Української соціал-демократичної робітничої партії (незалежних) (ф.267) містяться фрагменти листування її керівників, в якому характеризується військово-політична ситуація в Україні напередодні українсько-білогвардійської війни. Серед матеріалів ЦК Компартії Західної України (ф.6) автор віднайшов неопубліковані спогади ад'ютанта головного отамана С.Петлюри – осавула Ф.Крушинського, присвячені, головним чином, подіям літа–осені 1919 р. Спогади містять цікаві характеристики вищого командного складу української армії та його стратегії під час війни.

Значний джерелознавчий матеріал з історії українсько-білогвардійської війни знаходиться у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові (ЦДАУЛ). Найбільшу кількість матеріалів, тією чи іншою мірою пов'язаних зі збройною боротьбою військ УНР та УГА проти армії А.Денікіна, містить колекція документів про діяльність урядів та армій УНР і ЗУНР у 1917–1921 рр. (ф.581) – зведення про хід бойових дій, повідомлення про становище військ, дислокаційні відомості частин тощо. Документи Начальної інтендантури УГА, що допомагають відтворити стан матеріального та господарського забезпечення армії восени 1919 р., виділені в окремий фонд (ф.749). Матеріали різнопланового характеру, що стосуються заходів уряду УНР на міжнародній арені, здійснених із метою запобігти війні з А.Денікіним, а також висвітлюють внутрішньополітичну ситуацію в українському таборі під час боротьби проти білогвардійців, можна віднайти серед документів Наукового товариства імені Шевченка (ф.309), особових фондів М.Тишкевича (ф.681), С.Томашівського (ф.368). Цінну інформацію щодо суспільно-політичного життя в Україні восени 1919 р., протиборства між різними політичними силами та їх ставлення до війни з білогвардійцями містять документи особових фондів О.Назарука (ф.359) та Г.Степури (ф.760).

Важливі документи з історії війни УНР проти ЗСПР було виявлено нами й у Державному архіві Львівської області (ДАЛО), серед матеріалів польського Наукового товариства з вивчення історії оборони Львова й південно-східних воєводств у 1918–1920 рр. (ф.257). Ідеться про повну добірку щоденних оперативних зведень штабу головного отамана за жовтень–листопад 1919 р., а також розвідувальні та інформаційні матеріали командування армії УНР. Ці відомості дають змогу суттєво уточнити деякі дати й факти початкового етапу українсько-білогвардійської війни.

Документи уряду та армії УНР із часів війни з білогвардійцями містяться також у державних архівах Республіки Польща. До польських архівосховищ ці

матеріали потрапили наприкінці 1919 р., коли їх разом з іншим військовим майном армії УНР, що відступала під тиском білогвардійців, було захоплено як трофей польськими частинами²⁰. Документи державного та військового керівництва УНР сьогодні зберігаються у фондах провідних польських архівів. Українські документи варшавського Архіву актів нових зосереджені в окремій колекції документів з історії відносин Польщі з Латвією, Литвою, Радянською Республікою, Гданськом та Україною. Серед архівних справ міститься й листування військового міністра та генерал-квартирмейстра армії УНР із румунською владою та українськими закордонними представництвами восени 1919 р. Ці матеріали розкривають спроби керівництва УНР під час поразок на білогвардійському фронті заручитися підтримкою з боку Румунії. Значний масив документів армії УНР зберігається також у Центральному військовому архіві. Зокрема, у фонді «Союзна українська армія» (ф.380), серед справ головного управління Генерального штабу армії УНР (оп.3) містяться матеріали стосовно перебігу переговорів українського військового командування з білогвардійським керівництвом у вересні 1919 р., що передували збройному зіткненню між УНР та ЗСПР. Значний інтерес становлять також «мобілізаційні» документи українського командування – звіти й доповіді представників адміністрації УНР на місцях про хід мобілізації до українського війська на Правобережній Україні восени 1919 р. Українські лідери покладали значні надії на успішне проведення мобілізації, розраховуючи, що це дасть змогу виставити проти армії А.Денікіна кількасоттисячну армію. Зазначені документи допомагають усвідомити, чому в умовах відсутності налагодженого адміністративного апарату, матеріальної незабезпеченості української армії ці заходи були приречені на невдачу.

У Державному архіві Російської Федерації (ДА РФ) зосереджено значний масив документів урядів білої Росії, а також архівні колекції білоемігрантських організацій і установ. Чимало із цих документів характеризують національну політику вождів білого руху, їхнє ставлення до уряду УНР напередодні та під час українсько-білогвардійської війни 1919 р. Так, серед документів політичної канцелярії особливої наради при головнокомандуючому ЗСПР (ф.446) містяться матеріали комісії з національних справ, що впродовж першої половини 1919 р. готувала денікінському командуванню аналітичні доповіді про український національно-визвольний рух. Крім цього, повідомлення білогвардійських агентів і дипломатичних представників про політичну й військову ситуацію в Україні влітку–восени 1919 р., про український уряд та його збройні сили виявлено також в архівних фондах російської політичної наради в Парижі (ф.454), російського військового агента в Польщі (ф.6393), російського посольства в Парижі (ф.6851), канцелярії міністерства закордонних справ при головнокомандуючому ЗСПР (ф.5680), штабу військового представника російських армій у Парижі (ф.4887). Ці документи містять подекуди досить докладні й цікаві характеристики державних і військових лідерів УНР, аналіз бойового потенціалу української армії й становлять значний інтерес для дослідника.

Матеріали аналогічного змісту знайдено й серед документів особових фондів генералів А.Денікіна (ф.5827), Д.Щербачова (ф.5936), а також В.Маклакова (ф.8313). Дані різнопланового характеру стосовно політичної стратегії вождів білого руху в 1919 р. вдалося виявити серед матеріалів фондів генералів О.Лукомського (ф.5829) та О. фон Лампе (ф.5853). В особовому фонді генерала В.Чернав'їна (ф.5956), який восени 1919 р. обіймав посаду начальника штабу військ Новоросійської області ЗСПР, що провадили бойові дії проти української армії, нами було віднайдено мемуарні нотатки цього генерала про стратегічну ситуацію в Південній Україні напередодні українсько-білогвардійської війни та перебіг переговорів галицького командування з білогвардійцями на її завершальному етапі. У фонді генерала Г.Янушевського (ф.7440), що в 1919 р. пере-

бував на вищих командних посадах в армії УНР, також містяться свідчення мемуарного характеру щодо обставин залишення ним української військової служби на початку війни з білогвардійцями.

Окремо варто згадати про досить значну за обсягом архівну колекцію документів російських емігрантів (ф.5881), лівову частку якої становлять мемуари учасників білого руху та антибільшовицької боротьби на теренах колишньої Російської імперії в 1917–1922 рр. Серед архівних справ цього фонду нами було виявлено спогади генерала М.Шиллінга (командуючого військами Новоросійської області ЗСПР), мемуари якого, незважаючи на дещо узагальнюючий характер, містять чимало цікавих відомостей про перебіг війни. Це важливе джерело доповнюють спогади корнета М.Циммермана про переговори українського командування з білогвардійцями у вересні 1919 р. та спомини окремих учасників збройної боротьби в Україні в 1919 р., що зберігаються в цьому ж фонді.

У ДАРФ зберігається й частина матеріалів колишнього «українського празького архіву». Документи Міністерства закордонних справ УНР (ф.6087), делегації УНР на Паризькій мирній конференції (ф.7027) та посольства УНР у Німеччині (ф.5889) містять чимало інформації про ставлення уряду УНР до білого руху, спроби українських дипломатів шляхом переговорів запобігти збройному зіткненню з А.Денікіним.

Величезний масив документів з історії білого руху міститься в Російському державному військовому архіві (РДВА). Оскільки денікінські ЗСПР склалися передусім як військове формування, саме в РДВА зосереджено переважну частину архівів ЗСПР, які з 1989 р. стали відкритими для дослідників²¹. Доповіді про становище на фронті восени 1919 р., оперативні донесення штабів білогвардійських частин, накази командування містять фонди штабу головнокомандуючого російською армією (ф.39540), особливого відділу Генерального штабу військового управління при головнокомандуючому ЗСПР (ф.40238). Серед документів управління генерал-квартирмейстра штабу військ Київської області (ф.39666) нам удалося виявити розвідувальні відомості білогвардійського командування про розташування військ УНР та УГА, а серед справ особливої комісії військ Новоросійської області (ф.40144) – доповідь про обставини захоплення денікінцями Проскурова в листопаді 1919 р. Та найбільша кількість документів з історії бойових дій військ ЗСПР проти української армії відклалася у фонді управління командуючого військами Новоросійської області (ф.39660). Саме Новоросійська армія ЗСПР діяла восени 1919 р. на українському фронті, тож серед документів її архівного фонду, досить значного за обсягом (до 500 одиниць зберігання), містяться численні накази, оперативні розпорядження, розвідувальні повідомлення, донесення про хід бойових дій, склад військових частин тощо. Ці відомості значною мірою дозволяють відтворити перебіг операцій білогвардійців проти українських військ і є, безумовно, надзвичайно цінним джерелом для дослідника.

Певну інформацію про бойові дії на українсько-білогвардійському фронті можна віднайти також серед матеріалів начальника головної поштової контори ЗСПР (ф.39594), управління начальника постачання військ Київської області ЗСПР (ф.39667), управління начальника тилу Київської області (ф.39668). На жаль, практично жодних даних із цієї тематики немає у фондах білогвардійських з'єднань та частин, що восени 1919 р. діяли проти українських військ: штабу 2-го армійського корпусу (ф.39673), управління 5-ї (ф.39680) та 34-ї піших дивізій (ф.40075), штабів 75-го Севастопольського (ф.39682), 77-го Тенгінського (ф.39698), 78-го Навагінського (ф.39681), 80-го Кабардинського (ф.40063) й 2-го Таманського полків (ф.39912)²². Відомості щодо командного складу білогвардійських частин, а також певні дані про склад старшинського корпусу УГА містяться в колекційному фонді «Нагородні листи, послужні спи-

ски й анкети на особовий склад військових установ, військових з'єднань і військових частин військового відомства» (ф.40215).

Серед архівних фондів Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСП) на увагу заслуговують передусім матеріали ЦК РКП(б) (ф.17). Протоколи засідань політбюро, доповідні записки, інформаційні повідомлення про становище в Україні восени 1919 р. та інші документи партійного керівництва містять інформацію, що подекуди суттєво доповнює картину військово-політичної ситуації, висвітлюючи ставлення більшовицьких лідерів до українсько-білогвардійського конфлікту. Ці дані доповнюються й відомостями аналогічного змісту, що містяться в добірці документів з історії партійної та громадської діяльності В.Ульянова (Леніна) (ф.5), а також у колекції матеріалів та документів, зібраних сектором історії громадянської війни Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (ф.71, оп.35).

Нарешті, наявність у Російському державному військово-історичному архіві (РДВІА) величезного за обсягом (близько 260 тис. одиниць зберігання) фонду послужних списків офіцерів старої російської армії (ф.409) дає можливість суттєво уточнити біографії провідних воєначальників армії УНР та ЗСПР, що керували військовими операціями по обидва боки фронту – М.Юнаківа, В.Сальського, М.Склярова, Я.Слацова, В.Сінклера, В.Тютюнника та ін.

Таким чином, наявні в українських та російських архівосховищах документи й матеріали, попри часткову нестачу певних архівних пластів, у цілому дозволяють відтворити перебіг збройного протистояння між УНР та білогвардійськими військами восени 1919 р. Переважна більшість цих документів є неопублікованими, а можливість доступу до них з'явилася порівняно нещодавно.

Важливим джерелом з історії українсько-білогвардійської війни 1919 р. є також матеріали тогочасної преси. На шпальтах офіційних періодичних видань уряду УНР («Україна», «Вістник Української Народної Республіки»), штабу армії УНР («Український козак»), галицького командування («Стрілець») та інших державних і громадсько-політичних українських видань («Телеграми Українського телеграфічного агентства», «Селянська громада», «Подольський край» та ін.) упродовж вересня-листопада 1919 р. було надруковано чимало зведень та повідомлень військових кореспондентів про становище на українсько-білогвардійському фронті. Матеріали аналогічного змісту – зведення про хід бойових дій, огляди становища на фронті, репортажі військових кореспондентів – містить і російська преса («Киевское эхо», «Киевская жизнь», «Объединение», «Заря России» та ін.). Проте слід відзначити, що ці газетні публікації здебільшого мають відверто пропагандистський характер, подекуди подаючи недостовірну й непереверену інформацію, значно перебільшуючи успіхи й замовчуючи поразки своїх (особливо це стосується російських періодичних видань). Тож матеріали преси вимагають особливої обережності при використанні їх як історичного джерела.

Архівні документи й матеріали преси доповнюються й такою важливою складовою джерельної бази теми, як спогади сучасників. У мемуарах Д.Ллойд-Джорджа, В.Черчілля та інших державних діячів і дипломатів країн Антанти чимало уваги приділено «російському питанню», ставленню держав Заходу до більшовицького режиму, білого руху в Росії, а також до національних держав-лімітрофів, які виникли на уламках імперії. У цих мемуарних працях містяться відомості й про спроби правлячих кіл держав Антанти запобігти українсько-білогвардійській війні, що лише ослабила табір антибільшовицьких сил²³. Відносини між Антантою, урядом УНР та білогвардійськими урядами Росії влітку 1919 р., напередодні війни, досить детально висвітлено в спогадах українського дипломата А.Марголіна²⁴.

Важливим джерелом для вивчення військово-політичної ситуації в Україні восени 1919 р. є спогади тодішнього українського прем'єр-міністра І.Мазепи, а також мемуари провідних політиків – П.Феденка, О.Назарука, І.Огієнка та ін.

ших державних діячів УНР і ЗУНР²⁵. Указані автори описують, головним чином, політичну ситуацію в українському таборі восени 1919 р., внутріпартійні суперечності та їх вплив на події на фронті. Певною мірою мемуарною є праця колишнього ад'ютанта головного отамана О.Доценка («Літопис української революції»), також присвячена, головним чином, внутріполітичній боротьбі в УНР восени 1919 р., саме під час війни з білогвардійцями²⁶.

Воєначальники армії УНР залишили порівняно небагато спогадів. Обмаль мемуарних свідчень про свою участь у національно-визвольних змаганнях залишили М.Юнаків (восени 1919 р. був начальником штабу головного отамана), В.Сальський (обіймав посаду командуючого армією), його начальник штабу генерал В.Сінклер, генерал-квартирмейстер М.Капустянський та інші представники вищого командного складу²⁷. Із чотирьох командуючих армійськими групами (на осінь 1919 р.) спогади написали троє – Є.Коновалець, Ю.Тютюнник та М.Омелянович-Павленко, з їхніх начальників штабів – лише М.Безручко. Упродовж осені 1919 р. на посадах командирів 12 піших дивізій армії УНР змінилося близько двадцяти воєначальників, проте мемуари залишили лише двоє – генерали О.Удовиченко та П.Єрошевич. Із семи командирів гарматних бригад до нас дійшли спогади лише одного – Р.Дашкевича. Ба більше – із командирів 37 піших, 20 гарматних та 7 кінних полків, що числилися восени 1919 р. в Дієвій армії УНР, спогади про різні епізоди визвольних змагань залишили лише декілька (Ж.Смовський, М.Курах, П.Дяченко, І.Дубовий, О.Вишнівський та ін.), проте війни проти білогвардійців жоден із них у своїх мемуарах не торкнувся.

Із наведених вище авторів лише М.Омелянович-Павленко, колишній командувач Запорізької групи армії УНР, присвятив українсько-білогвардійській війні окрему книгу спогадів, в якій досить докладно розповів про ті бої й операції, в яких йому довелося взяти участь восени 1919 р.²⁸ Надзвичайно ґрунтовними є спогади командира 3-ї Залізної дивізії О.Удовиченка та начальника штабу групи січових стрільців М.Безручка, в яких чимало місця відведено описові бойових дій проти білогвардійців²⁹. Натомість у мемуарах Є.Коновальця, Ю.Тютюнника, П.Єрошевича й Р.Дашкевича події українсько-білогвардійської війни змальовані досить загально та побіжно³⁰. Те ж саме можна сказати й про більшість спогадів ветеранів армії УНР, представлених, головним чином, публікаціями в українських військово-історичних журналах («За державність», «Календар-альманах Червоної калини», «Табір», «Вісті комбатанта» та ін.), а також окремими виданнями. Старшини та вояки армії УНР здебільшого описують кампанію проти білогвардійців занадто загально, порівняно з іншими періодами збройної боротьби 1917–1920 рр., а про поразки воліли не згадувати³¹. «Дотепер ми звикли подавати найкращі епізоди з нашої боротьби, а про кепські й не згадували, забуваючи, що на помилках треба вчитися,» – писав 1955 р. ветеран армії УНР В.Татарський³². Окремим епізодам боротьби з білогвардійцями свої спогади присвятили Л.Романюк, А.Марущенко-Богдановський, Д.Гонта та ін.³³ Цікаві дані можна віднайти й у публікаціях В.Куца, В.Наливайка, О.Думіна, М.Михайлика та ін.³⁴ Проте в цілому війна з військами А.Денікіна в мемуарній спадщині старшин та вояків армії УНР відображена значно слабше, аніж, наприклад, боротьба проти більшовиків, на що звертали увагу й сучасники. «Чому ми ... знайшлися в Любарському трикутнику; чому, маючи все Правобережжя – ми опинилися в зимі без теплого одягу й без чобіт; чому наші старшини й козаки тисячами мерли на тиф; чому, нарешті, галицька армія перейшла до білих москалів, і хто її до цього змусив?», – ці питання, на думку ветерана армії УНР, колишнього командира уславленого полку Чорних запорожців полковника П.Дяченка, так і залишились без відповіді в мемуаристиці³⁵.

Тематика українсько-білогвардійської війни представлена й у спогадах ветеранів УГА. Щоправда, у нечисленних мемуарах вищого командного складу ар-

мії – колишнього командувача УГА М.Тарнавського й командира 3-го Галицького корпусу А.Кравса – війна з білогвардійцями також практично не висвітлена³⁶. М.Тарнавський серед подій осені 1919 р. розглядає лише перехід УГА на бік А.Денікіна, що, на його думку, було єдиним можливим шляхом порятунку армії. Проте саме перехід на бік білогвардійців викликав зливу звинувачень у «зраді» на адресу галичан із боку наддніпрянців. А це, у свою чергу, змусило багатьох старшин і вояків УГА у своїх спогадах про визвольні змагання 1917–1921 рр. докладніше зупинитися на подіях осені 1919 р., аби довести, що галицька армія також боролася проти денікінців, а її перехід у табір противника був викликаний лише цілковитою втратою боєздатності внаслідок катастрофічної епідемії тифу. На цьому у своїх спогадах наголошують С.Шухевич, О.Левицький, В.Галан та ін.³⁷ На сторінках таких періодичних видань, як «Календар-альманах Червоної калини», «Літопис Червоної калини», «Український скиталець» та інших, що друкували спогади ветеранів УГА, побачили світ присвячені війні з білогвардійцями публікації П.Магаса, П.Миговича, І.Остапяка³⁸. Стан матеріального забезпечення, санітарне становище УГА восени 1919 р. яскраво змальовані також у спогадах В.Щуровського, П.Магаса та ін.³⁹ На думку авторів переважної більшості цих публікацій, галицька армія восени 1919 р. зробила все можливе для порятунку української справи, проте надзвичайно складні обставини боротьби прирікали її зусилля на невдачу.

Слабко відображена українсько-білогвардійська війна в російській мемуаристиці. Відомості загального характеру про національну політику білогвардійців, їхнє ставлення до «українського питання» можна віднайти в спогадах керманічів та ідейних натхненників білого руху на Півдні Росії – П.Врангеля, К.Соколова й ін.⁴⁰ Мемуари кубанських політичних діячів Д.Скобцова, В.Іваніса допомагають збагнути, чому підтримка кубанським козацтвом уряду УНР у боротьбі з А.Денікіним, на яку сподівались восени 1919 р. українські лідери, виявилась неможливою⁴¹.

Генерал Я.Слащов, якому восени 1919 р. довелося на чолі дивізії брати участь у боях на українському фронті, уже після свого повернення до СРСР опублікував дослідження мемуарного характеру, досить докладно розповівши про бойові дії проти української армії⁴². Натомість А.Розеншильд-Паулін, Н.Ангуладзе, В.Черський та інші російські генерали, які восени 1919 р. командували військами на українському фронті, не залишили жодних мемуарних свідчень про цю війну (як, до речі, і рядові учасники бойових дій). На шпальтах білоемігрантських періодичних видань («Белое дело», «Военная быль», «Вестник первоходника», «Переключка» та ін.) було опубліковано величезний масив мемуарної спадщини учасників громадянської війни, де докладно висвітлювалося зародження російського білого руху та практично всі етапи боротьби білогвардійських армій проти більшовиків. І лише одна (!) публікація присвячувалася бойовому епізоду українсько-білогвардійської війни⁴³. Також лише декілька учасників білого руху змальовали у своїх мемуарах події останнього етапу збройної боротьби між УНР та ЗСПР⁴⁴.

Чому так сталося? Чимало учасників бойових дій проти української армії загинули в подальших боях із більшовиками впродовж 1920 р., під час загального відступу ЗСПР та оборони військами П.Врангеля Криму. У пам'яті ж тих, хто вижив і опинився в еміграції, саме боротьба з більшовиками – головним воєнним у громадянській війні – посідала найважливіше місце. До того ж у російському білоемігрантському середовищі на довгі десятиріччя визначальною стала оцінка конфлікту з УНР у 1919 р. як незначної події, що не могла справити значного впливу на перебіг громадянської війни в цілому.

Окремі події українсько-білогвардійської війни знайшли відображення в спогадах радянських діячів, що восени 1919 р. перебували на теренах Правобережної України. Так, спроби уряду УНР порозумітися з більшовицькою Росією

для спільної боротьби проти А.Денікіна висвітлює у своїх спогадах швейцарський комуніст Ф.Платтен, безпосередній учасник українсько-більшовицьких переговорів⁴⁵. Відомості про діяльність більшовицького підпілля на Правобережній Україні восени 1919 р., під час війни УНР з білогвардійцями, містять спогади А.Верхотурського⁴⁶.

Загалом варто відзначити, що мемуари сучасників, попри певну фрагментарність (або ж, навпаки, надмірну узагальненість), поряд із архівними матеріалами є складовою джерельної бази досліджуваної теми.

Таким чином, аналіз комплексу джерел з історії українсько-білогвардійської війни 1919 р. дозволяє зробити висновок про те, що дослідження теми, попри розпорошеність джерельної бази (очевидно, це одна з головних причин нерозробленості теми в історіографії), є цілком можливим та надзвичайно актуальним. В українських і російських архівах міститься значний масив документів з історії українсько-білогвардійської війни, що доповнюється мемуарами сучасників, наявними документальними публікаціями та матеріалами тогочасної преси. Водночас, з огляду на часткову нестачу окремих груп джерелознавчого матеріалу, дослідження війни вимагає комплексного аналізу сукупності наявної джерельної бази та ретельного порівняння різних груп джерел. Саме це, на нашу думку, є важливою особливістю дослідження даної теми. Гадаємо, що такий підхід дасть змогу на основі документальних матеріалів, мемуарів та інших джерел, відтворити одну з найменш досліджених сторінок в історії українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., пов'язану зі збройною боротьбою Української Народної Республіки проти російсько-білогвардійського режиму.

¹ 1986 р. в колективній праці «Історіографія історії Української РСР» провідні радянські науковці визнали, що до «особливо недостатньо вивчених» радянською історіографією проблем належить передусім тема відносин уряду УНР із російськими білогвардійцями упродовж 1917–1921 рр., особливо в 1919 р. (Історіографія історії Української ССР / Под ред. И.Хмеля, Н.Варварцева и др. – К., 1986. – С. 277). Докладніше про це див.: Ковальчук М. Війна Української Народної Республіки зі Збройними Силами Півдня Росії у світлі радянської історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.14. – К., 2004. – С.99–127.

² Див., напр.: Шанковський Л. Визвольні змагання 1917–1920–1926 рр. (За написання воєнної історії перших визвольних змагань в українській та чужих мовах) // Український самостійник. Місячник політики, культури і суспільного життя. – Мюнхен, 1959. – Ч.3 (413). – С.18.

³ Див.: Табачник Д. Українська держава і біла гвардія: від протистояння до запізнілого компромісу // Політика і час. – 1996. – №7. – С.59; Солдатенко В. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції // Український історичний журнал. – 1999. – №2. – С.41; Ковальчук М. Війна Української Народної Республіки зі Збройними Силами Півдня Росії (осінь 1919 р.): проблеми сучасної української історіографії // Історичний журнал. – 2004. – №12. – С.31–36.

⁴ Див.: Солдатенко В. Українська революція. Концепція та історіографія (1918–1920 рр.). – К., 1999. – С.325.

⁵ Чи не єдиним винятком став присвячений участі армії УНР у кампанії 1920 р. збірник документів, виданий 1933 р. за редакцією військового міністра УНР в екзилі генерала В.Сальського (див.: Українсько-московська війна 1920 року в документах / Під ред. В.Сальського. – Варшава, 1933. – 399 с.). Це надзвичайно ґрунтовне видання є повною підбіркою оперативних і розвідувальних документів штабу армії УНР за 1920 р. і поки що не має аналогів у вітчизняній військово-історичній літературі з періоду 1917–1920 рр.

⁶ Див.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф.1078. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.24–74.

⁷ Денник Начальної Команди Української Галицької армії. – Нью-Йорк, 1974. – 324 с.

⁸ Там само. – С.242–308.

⁹ Див.: Петлюра С. Статті, листи, документи. – Т.І. – Нью-Йорк, 1956. – 480 с.; Т.ІІ. – Нью-Йорк, 1979. – 627 с.; Т.ІІІ. – К., 1999. – 616 с.

¹⁰ Українська революція: документи 1919–1921 / Під ред. Т.Гунчака. – Нью-Йорк, 1984. – 478 с.

¹¹ Доклад члена РНС Прикарпатской Руси Ф.С.Малец // Белый архив: Сборники материалов по истории и литературе войны, революции, большевизма, белого движения и т.п. / Под ред. Я.Лисового. – Т.1. – Париж, 1926. – С.163–176; Лембич Ю. Политическая программа генерала Л.Корнилова январских дней 1918 года // Там же. – Т.2–3. – Париж, 1928. – С.130–131; Из архива организаторов гражданской войны и интервенции в Советской России // Исторический архив. – 1961. – №6. – С.58–117.

¹² Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документов и материалов: В 3 т., 4 кн. – Т.2: Борьба против денкинизации и петлюровщины на Украине. Май 1919 г. – февраль 1920 г. – К., 1967. – 882 с.; Директивы командования фронтов Красной армии. Сборник документов в 4 т. – Т.П: Март 1919 г. – апрель 1920 г. – М., 1974. – 804 с.; Реввоенсовет Республики. Протоколы 1918–1919. Сборник документов. – М., 1997. – 640 с. та ін.

¹³ Попов П. Путешествие в УНР. Доклад в Зафронтбюро ЦК КП(б)У // Летопись революции. – 1926. – №2 (17). – С.43–50.

¹⁴ Боевой состав Вооружённых сил Юга России на 5 октября 1919 года // Белая гвардия. – 1998. – №2. – С.69–96.

¹⁵ Там же. – С.92.

¹⁶ Чимало документів частин та з'єднань армії УНР восени 1919 р. потрапили до рук білогвардійців або ж поляків (див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф.6. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.111; ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр.129. – Арк.11 – 11 зв.). У «трикутнику смерті» архіви дивізії армії УНР – накази, розпорядження, оперативні зведення та інші документи за другу половину 1919 р. – було знищено, щоб не переобтяжувати війська, які вирушали в Перший Зимовий похід, зайвим тягарем.

¹⁷ Наприклад, таке важливе джерело, як щоденник бойових дій армії УНР за червень–листопад 1919 р., уже в 1922 р. вважалось втраченим (Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДАУЛ). – Ф.581. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.9 зв.).

¹⁸ Від видавництва // Денник Начальної Команди Української Галицької армії. – Нью-Йорк, 1974. – С.П.

¹⁹ Див.: *Krotofil M.* Ukraińska Armia Halicka 1918–1920. Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartość bojowa sił zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej. – Toruń, 2002. – S.9.

²⁰ ЦДАГО України. – Ф.6. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.111.

²¹ Путеводитель по фондам белой армии. Российский государственный военный архив / Сост. Н.Егоров, Н.Пульченко и др. – М., 1998. – С.3.

²² Це значною мірою пояснюється складними умовами загального відступу денкиніців і т.зв. «брєдовського походу» на початку 1920 р., участь в якому взяли майже всі перелічені з'єднання та частини. Саме тоді, на початку 1920 р., загинула значна частина військових архівів Київської та Новоросійської армій ЗСПР.

²³ Берти. За кулисами Антанты. Дневник британского посла в Париже 1914–1919. – М.; Л., 1927. – 232 с.; Черчилль У. Мировой кризис. – М.; Л., 1932. – 328 с.; Архив полковника Хауза / Подготовлен к печати ректором и профессором истории Иэйлского университета Ч.Сеймуром. – Т.4: Конец войны. Июнь 1918 – ноябрь 1919. – М., 1944. – 404 с.; Ллойд Джордж Д. Правда о мирных переговорах. – М., 1957. – Т.1. – 655 с.

²⁴ Марголин А. Украина и политика Антанты (записки еврея и гражданина). – Берлин, [1922]. – 397 с.

²⁵ Див.: Мазепа І. Творена держава (Боротьба р. 1919) // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1897–1926). – К., 1992. – С.16–76; Феденко П. Повстання нації // Там само. – С.77–108; Назарук О. Рік на великій Україні. Спомин з української революції. – Відень, 1920. – 344 с.; Миронович М. Між молотом і ковадлом (Спомини про історичну нараду в Старокостянтинові) // Календар «Дніпро» на 1936 р. – Л., 1935. – С.37–41; Феденко П. Катастрофа // Календар-альманах «Дніпро» на 1929 р. – Л., 1928. – С.121–126; Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917–1921 рр. – Т.2: Кам'янецька доба. Зимовий похід. – Мюнхен, 1951. – 232 с.; Огієнко І. Рятування України. На тяжкій службі своєму народові. – Вінніпег, 1968. – 94 с. та ін.

²⁶ Доценко О. Літопис української революції: Матеріали й документи до історії української революції 1917–1923 рр. – К.; Л., 1924. – Т.П. – Кн.4. – 362 с.

²⁷ Цілком імовірно, що дехто з вищих українських воєначальників написав спогади про війну, проте не опублікував їх. Так, за деякими даними, генерал М.Юнаків незадовго до смерті, у 1930–1931 рр., написав мемуари, які до цього часу зберігаються в архіві якоїсь української установи в Канаді (див.: *Садівський М.* Микола Юнаків, генерального штабу генерал-полковник Армії УНР // *Вісті комбатанта*. – 1971. – Ч.3–4 (53–54). – С.43).

²⁸ *Омелянович-Павленко М.* На Україні 1919. Переговори й війна з російською Добровольчою армією. Спомини голови делегації та командира Запорізької групи. – Прага, 1940. – 97 с. Ще раніше ці спогади побачили світ на шпальтах львівського періодичного видання «Дніпро» (див.: *Омелянович-Павленко М.* На чолі Запорожців у боях з денікінцями // *Календар-альманах «Дніпро» на 1930 рік*. – Л., 1929. – С.46–60; *Його ж.* Переговори з Добрармією // *Календар-альманах «Дніпро» на 1931 рік*. – Л., 1930. – С.47–60).

²⁹ *Удовиченко О.* Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії війська Української Народної Республіки. Рік 1919. – Нью-Йорк, 1971. – 264 с; *Безручко М.* Від Проскурова до Чарторії // *Історія січових стрільців. Воєнно-історичний нарис*. – К., 1992. – С.202–286.

³⁰ *Коновалець Є.* Причинки до історії української революції // *Історія січових стрільців*. – С.287–346; *Тютюнник Ю.* Зимовий похід 1919–1920. – Ч.1. Політичний огляд з документами в тексті. – Нью-Йорк, 1966. – 99 с.; *Єрошевич П.* З боротьби українського народу за свою незалежність // *За державність*. – Ч.9. – Варшава, 1939. – С.18–59; *Дашкевич Р.* Артилерія січових стрільців у боротьбі за золоті Київські ворота. – Нью-Йорк, 1965. – 205 с.

³¹ Див., напр.: *Татарський В.* Під чотирма прапорами. Спогад. – Мюнхен, 1959. – 134 с.; *Думін О.* Уривки споминів з 1917–1920 рр. (Гол. от. Петлюра) // *Альманах Червоної калини на 1934 р.* – Л., 1933. – С.52–55; *Шандрук П.* Сили доблесті. Мемуари. – К., 1999. – 240 с. та ін.

³² *Т. В.* Фрагмент бою 3-ї сотні 3-го Берестейського полку під м. Шумське на Волині навесні 1919 р. // *Український комбатант. Орган Союзу українських ветеранів*. – 1955. – Ч.3. – С.33.

³³ *Романюк Л.* Від Бершаді до Чарторії (Напередодні Зимового походу) // *Вісті комбатанта*. – 1972. – Ч.2. – С.23–31; *Марущенко-Богданівський А.* Сотник Царенко під Затишем // *Календар-альманах Червоної калини на 1930 рік*. – Львів, 1929; *Гонта Д.* Невдала атака денікінської кінноти на панцерний поїзд «Хортиця» // *Календар-альманах Червоної калини на 1937 рік*. – Л., 1936; *Чистосердів А.* Враження зблизька // *Героїчний бій під Чорним Островом*. – Торонто, 1961. – С.93–97.

³⁴ *Куш В.* Три спомини // *Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926)*. – К., 1992. – С.223–224; *Наливайко В.* Спомини лікаря з української війни 1918–1920 рр. // *За державність*. – Ч.9. – Варшава, 1939. – С.92–144; *Михайлик М.* Українське село в часі національної революції // *Літопис Червоної калини*. – 1934. – Ч.2. – С.5–9; *Маланюк Є.* Під свіжим враженням // *Героїчний бій під Чорним Островом*. – Торонто, 1961. – С.36–61; *Крезуб А. (Думін О.)* Кіш Січових стрільців // *Літопис Червоної калини*. – 1930. – Ч.12. – С.16–18 та ін.

³⁵ *Дяченко П.* Чорні Запорожці (Спомини командира полку Чорних Запорожців) (На правах рукопису). – С.36.

³⁶ *Тарнавський М.* Спогади. – Л., 1992. – 128 с.; *Кравс А.* За українську справу. Спомини про 3-й корпус УГА після переходу за Збруч. – Л., 1937. – 99 с.

³⁷ *Левицький О.* Галицька армія на Великій Україні (Спомини з часу від липня до грудня 1919 р.). – Відень, 1921. – 194 с.; *Шухевич С.* Спомини з Української галицької армії (1918–1920). – Ч.ІІІ: Від липня 1919 до січня 1920. – Л., 1929. – 162 с.; *Галан В.* Батарея смерті. – Нью-Йорк, 1968. – 240 с.; *Бородієвич Є.* В чотирикутнику смерті. Причинки до трагедії УГА на Великій Україні (Із воєнного записника 3-ої бригади). – Нью-Йорк, 1975. – 86 с.; *Станимир О.* Моя участь у визвольних змаганнях 1917–1920. – Торонто, 1966. – 192 с.; *Волицький В.* На Львів і Київ. Воєнні спогади 1918–1920. – Торонто, 1963. – 240 с.

³⁸ *Мигович П.* На Брацлав // *Український скиталець*. – 1921. – Ч.3. – С.13–15; *Вишеньський Ю.* Історія одного стрілу // *Літопис Червоної калини*. – 1929. – Ч.1. – С.7–8; *Магас П.* Перші бої з денікінцями // *Там само*. – 1933. – Ч.4. – С.15–17; *Бистренко О.* «У телефона» // *Там само*. – 1933. – Ч.7–8. – С.7–8; *Шустикевич А.* З останніх боїв (Ос-

інь 1919 на Великій Україні) // Альманах Червоної калини на 1930 рік. – Л., 1929. – С.144–148; *Остапук І.* Наступ 2-ої бригади на денікінців в районі Фронтівка–Дашів // Голос комбатанта. – 1960. – Ч.8 (14). – С.24–25 та ін.

³⁹ *Ч-й В.* Зимою 1919–20 // Український скиталець. – 1921. – Ч.5. – С.28–32; *Щуровський В.* Зі записків лікаря бригади УСС // Календар Червоної калини на 1924 рік. – К.; Л., 1923. – С.79–90; *Магас П.* В обіймах тифозної гарячки // Літопис Червоної калини. – 1933. – Ч.10. – С.4–5.

⁴⁰ *Врангель П.* Воспоминания. – М., 1992. – Ч.1. – 544 с.; *Соколов К.* Правление генерала Деникина // Белое дело. – Т.8: Кубань и Добровольческая армия. – М., 1992. – С.5–284.

⁴¹ *Скобцов Д.* Драма на Кубани // Белое дело. – Т.8: Кубань и Добровольческая армия. – М., 1992. – С.298–340; *Іваніс В.* Стежками життя (Спогади). – Кн.3: Кубанський край і денікініяда. – Новий Ульм, 1960. – 350 с.

⁴² *Див.: Слащов Я.* Материалы по истории гражданской войны в России (операции белых, Петлюры и Махно на Украине в последней четверти 1919 года) // Военный вестник. – 1922. – №11. – С.32–37.

⁴³ *Афанасьев С.* Лихой налёт улан 1-го уланского Петроградского полка // Первопехотник. – 1975. – №27–28. – С.62–67.

⁴⁴ *Орехов В.* Из пережитого. Эпизоды Гражданской войны // Белое движение. – Т.21: Последние бои Вооружённых Сил Юга России. – М., 2004. – С.312–317; *Столыпин А.* Записки драгунского офицера (1917–1920 гг.). – СПб., 1992. – 100 с.

⁴⁵ *Платтен Ф.* Как я летел из Киева в Будапешт // Вестник воздушного флота. – 1920. – №1. – С.31–33.

⁴⁶ *Верхотурский А.* Прорыв Южной группы. – Х., 1924. – 69 с.

The article examines the archival base for the study of the war between the Ukrainian National Republic and the Armed Forces of South Russia in the autumn 1919. The author analyses archival deposits in Ukraine, Russia and Poland, published documents, memoirs and contemporary press.

РЕЦЕНЗІЇ

Кагамлик С.Р.

Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII–XVIII ст.) – К., 2005. – 550 стор.

Історія української православної церкви є маловивченою. В радянській історіографії вона зазвичай ігнорувалася або ж висвітлювалася з позицій войовничого атеїзму. Не знайшла через це належного висвітлення й історія українського православного чернецтва, храмів та монастирів, зокрема Києво-Печерської лаври. Взагалі історія монастирів до останнього десятиріччя розглядалася рідко і то переважно у контексті соціально-економічних та політичних відносин. До того ж ще в XIX ст. російські церковні історики створили стійкий стереотип «общерусскости» Печерської лаври, підкреслювали її роль як одного з найважливіших релігійних центрів імперії. При цьому вони ігнорували або відсували на задній план значення Києво-Печерського монастиря у релігійному, духовному і культурному житті українського народу.

В останні роки намітилися, нарешті, нові тенденції, про що свідчать насамперед фундаментальна «Києво-Могилянська енциклопедія в іменах. XVII – XVIII ст.» (К., 2001), написана колективом авторів, книга Дмитра Степовика «Історія Києво-Печерської лаври» (К., 2001) і деякі інші. Монографія С.Кагамлик підносить дослідження даної проблематики на новий рівень. Її книга – це одна з небагатьох на сьогодні наукових праць, яка дає не лише ґрунтовну фактологічну базу з церковно-історичної та культурно-освітньої проблематики середньовіччя, а й розкриває джерела духовності українського народу, проливає нове світло на минуле Києво-Печерської лаври.

Книга С.Кагамлик має оригінальні та продумані план і структуру. Вона складається із своєрідних вступу («Скарб нетлінний Святої обители Печерської») й післямови («Зо-

лотий вік» в історії Лаври»), трьох розділів («Церковно-релігійна діяльність», «Просвітницька діяльність», «Книговидавнича діяльність»), а також додатків та науково-довідкового апарату (іменний і географічний покажчики, покажчик монастирів, словник церковних термінів, карти церковно-релігійної, просвітницької й книговидавничої діяльності Києво-Печерської лаври, список джерел та літератури, відомості про автора).

Під час написання монографії С.Кагамлик опрацювала значний масив літератури і джерел, особливо архівного фонду Києво-Печерської лаври (до нього вона склала серію покажчиків, які заслуговують на окреме видання). Переважну частину використаних у праці матеріалів останнього автором уперше введено до наукового обігу. Зокрема це стосується чернецької структурної частини, де виявлено цілий пласт невивчених досі джерел щодо церковно-культурної діяльності в монастирі та поза його межами вихованців Києво-Могилянської академії. Дана інформація дає також змогу довести до широкого загалу невідомі дослідникам універсали гетьманів й установ Гетьманщини на земельні надання Лаврі, що, без сумніву, придасться при виданні «Українського дипломатію XVI–XVIII ст.», допоможе скласти докладний реєстр пожег жертв численних жертводавців обителі. Маса нових даних багато у чому визначила свіжість та оригінальність дослідження С.Кагамлик. Але справа не тільки в свіжих фактах, виявлених нею в архівних джерелах. Автор вперше в історіографії дослідила взаємовідносини двох провідних культурно-освітніх осередків України козацької доби: Лаври і Києво-Могилянської академії, багатогранну культурно-просвітницьку діяльність її викладачів, що входили до складу чернецтва не тільки на батьківщині, а й у країнах Центрально-Східної Європи, висвітлила роль цього освітньо-наукового центру українських земель, діяльність якого значно перевершувала межі суто культурної установи.

В праці ґрунтовно висвітлено видавничу активність Лаври зазначеного періоду. Зокрема автор дала власну оцінку проблеми початку книгодрукування у Києві, запропонувала нову періодизацію лаврського видавництва, визначила місце його в процесі книгообміну українських земель. У дослідженні проаналізовано показники діяльності Лаври на фоні видавничої справи в Україні у XVII–XVIII ст., з'ясовано шляхи та форми поширення літератури печерського друку на території правобережних і західноукраїнських земель, у тому числі в середовищі інших віросповідань, розглянуто стосунки останньої з іншими українськими друкарнями, зокрема з уніатською Почаївською.

Вартість дослідження значно підсилюють додатки (біобібліографічні статті про життя та діяльність архімандритів лаври, її церковних і освітніх діячів, а також каталог стародруків Печерської друкарні), які дають можливість всебічно розкрити тематику релігійної, просвітницької й видавничої діяльності цього центру XVII–XVIII ст. Надзвичайно цінним є те, що автор велику увагу приділяє особистостям, завдяки яким він здобув загальне визнання як блискучий осередок православної духовності та культури. Мало не половина обсягу книги є своєрідною енциклопедією, до якої включено ґрунтовні довідки про найвизначніших діячів Лаври від «А» – до «Я». Причому тут присвячено увагу не тільки таким титанам, як Захарія (Копистенський), а й незаслужено забутим особам, про яких взагалі вперше довідуємося з книги С. Кагамлик.

На наш погляд, праця виграла б ще більше, якби у ній було приділено більше уваги аналізу лаврського літописання, ролі Лаври як своєрідної архівно-музейної установи. В дослідженні іноді трапляються певні неточності, наприклад, при характеристиці концепції автора «Синопису». Релігійна діяльність Лаври зазначеного періоду змальована дещо односторонньо – відсутня характеристика богослужбової практики у монастирі, що, очевидно, зумовлено браком необхідної компетенції автора.

Загалом монографія С.Кагамлик є цінним дослідженням з історії Києво-Могилянської академії, стверджує новий погляд на Лавру як тісно пов'язаний з нею важливий духовно-просвітницький осередок. Вона є дуже корисною для дослідників національної культури і православної церкви, всіх шанувальників історії середньовічної України.

Ю.А.Мицик (Київ)

О.Д.Огуй

Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині. Австрійський період (1774–1918/21). – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 576 с.

Нещодавно побачила світ монографія, яку свого часу обговорювали співробітники відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ, і дали схвальний відгук, а також низку рекомендацій та побажань автору, який значною мірою їх використав і творчо розвинув з огляду на складність і малодослідженість проблеми. Враховуючи зауваження фахівців Інституту історії України НАНУ та Київського національного університету імені Тараса Шевченка, автором було не лише ґрунтовно доопрацьовано матеріали в австрійських та румунських архівах, а й остаточно відредаговано текст рукопису під час стажування в Інституті історії грошей (Відень). Професори В.Ган та В.Сайверт, провідні європейські спеціалісти з історії грошового обігу Австрії, високо оцінили науковий доробок автора – професора Олександра Дмитровича Огуя – як піонерський внесок у недосліджену до цього часу регіональну історію грошового обігу та рекомендували її друк не лише українською, а й німецькою мовами. Автор дослідження, лінгвіст за основним фахом (доктор філологічних наук, професор) та поліглот (у цій роботі використано праці на тринадцяти мовах, а в попередній монографії, виданій у Чернівцях 1997 р., аналізувалися історичні матеріали більше, ніж 20 мовами, якими автор вільно володіє), має за плечима декілька вищих філолого-педагогічних освіт та відвідування історико-економічних студій за кордоном. Це не могло не відбитися на специфіці підготовленої автором монографії, яка виходить за межі загальноприйнятих нумізматичних досліджень, значною мірою розширюючи горизонти аналізу грошових систем за всіма можливими параметрами.

О.Огуй, займаючись як філолог мовною багатозначністю – полісемією, звернувся в кінці 1980-х рр. до полісемії терміна поліномінації, плануючи написати історію грошових найменувань на Буковині. Дослідження подібного роду наукових праць практично відсутні, що робило монографію, рецензовану нами ще 2003 р., достатньо актуальною, уже починаючи з означення самої теми, не кажучи про ретельне вивчення всього велетенського комплексу джерел (у т. ч. й монет), які, як то не прикро, обійдено досі увагою вітчизняних учених.

Нумізматична термінологія, як і всяка наукова, – одна із найскладніших проблем. Усе, що стосується нумізматики, суворо обстоюють економісти, які, вивчаючи проблеми фінансово-економічні, власне, не знають особливостей становлення нумізматики як науки історичного циклу. У «двобої» економістів (К.Кіріцеску та ін.) із вітчизняними фахівцями-істориками (В.Зварич, Р.Шуст та ін.) залишилися нерозкритими ряд проблемних питань, що стосувалися регіонального вживання термінів. Філологи взагалі полишили подібну нумізматичну термінологію поза увагою. Оскільки ступінь розвитку кожної науки залежить від розробки її понятійного апарату, а це, у свою чергу, забезпечує поступ у галузі досліджень історії взагалі, то праця професора О.Д.Огуя стала вже тоді проривом «у невідоме». Проте пошуки показали неможливість ізольованого вивчення історії монетних термінів не лише без звернення до нумізматики, а й без вивчення самої історії грошового обігу на широкому тлі економічних тенденцій та історичних подій. Подібний підхід привів автора до нумізматико-економічної культурології, що й засвідчує завершений варіант монографії.

Дане дослідження, присвячене вивченню монетно-лічильних найменувань на Буковині 1774–1918 рр., являє собою власне культурологічну історію грошового обігу та рахунку і монетної термінології Буковини – землі, яка перебувала впродовж досліджуваного періоду в складі Австрії (із 1867 р. – Австро-Угорської імперії). Міждисциплінарне дослідження, однак, проводиться автором на значно ширшому фоні історичних подій, економічних тенденцій, філологічних фактів, за якими приховується певний етап культурного розвитку. О.Д.Огуй розглядає нечітко-розпливчату історію ще не аналізованого до нього (за спостереженнями австрійських колег – провідних професорів В.Гана та В.Сайверта) регіонального грошового обігу (як рівнодійну історичних подій та економічних тенденцій) крізь призму монетно-лічильних найменувань (у дослідженні – МЛН). Внаслідок цього його праця є оригінальною, а отримані результати, у переважачій своїй більшості, кардинально новими, оскільки ґрунтуються на фундаментальній та представницькій джерельній монетно-боністичній та архівній базі та нових теоретико-методологічних підходах.

Вихідною думкою дослідження є те, що історія монетного обігу, грошового рахунку та нумізматичної термінології, яка складає значний інтерес для фахівців з обсягу спеціальних історичних дисциплін, має розглядатися в комплексі пов'язаних дисциплін: історії, філології, економіки та культурології. Це спонукає автора до формування нової методологічної бази пошуків – цілісного (голістичного) підходу у межах нової постнеокласичної парадигми, що панує в природничих пошуках. Тому в першому розділі пропонується вченим власний системний підхід до дослідження терміносистеми із комплексним застосуванням історико-економіко-лінгвістичних методів, які за допомогою кількісно-апроксимативних методик оптимально дозволяють простежити синергію та ергономічність куматоїдного (хвилеподібного) процесу, яким постає в історії грошовий обіг.

Комплексне застосування цих методів дослідник визначає, що само по собі виглядає закономірним, як гуманітарний підхід, який він проводить на широкій джерельній базі (газети, книгодруки, архівні та музейні матеріали). Загалом, 1500 газетних матеріалів і 450 архівних документів, якісно та кількісно опрацьованих автором, постають надійною джерельною базою цього дослідження.

Нестандартним виглядає при цьому залучення ним до аналізу речових комплексів збірок із приватних системних колекцій та матеріалів монетних жіночих прикрас (салб), що мають саме регіональне, буковинське походження. Саме ці монетні матеріали дозволяють суттєво доповнити нечисельні в часи становлення ринкових відносин скарбові знахідки. Уперше в практиці написання подібних праць автор використовує для вивчення й наявні у той час облігації, якими з обігу вилучалися надлишкові грошові маси.

Становить певний інтерес для дослідників даного періоду й індуктивна кількісна періодизація матеріалу, отримана завдяки кількісному опрацюванню термінів за допомогою комп'ютера. Однак, відзначимо при цьому, що цей підхід не завжди дозволяє чітко провести розмежування періодів один від одного (скажімо, протягом 1830–1848 рр.).

Структурно монографію побудовано за таким принципом. Перший розділ присвячено теоретико-методологічним проблемам дослідження, його джерельній базі та стану опрацювання теми. У наступних п'яти розділах монографії, що відповідають п'ятьом виокремленим періодам в історії Буковини (1774–1848; 1848–1857; 1857–1892; 1892–1914; 1914–1918/21), здійснюється короткий опис історичних подій, які впливали на перебіг загального історичного процесу (кожен перший підрозділ усіх розділів: 2.1; 3.1; 4.1; 5.1; 6.1); проводиться поглиблений аналіз економічних процесів у регіоні (кожен другий підрозділ усіх розділів); описуються особливості грошового обігу в регіоні на архівних та скарбових матеріалах (підрозділи 3 та 4). У наступних підрозділах (5–9) автор, на підставі численних джерел, зробив вдалу спробу комплексно описати терміни ГЛН (грошово-лічильних найменувань), що є цілком логічно для цього виду досліджень. Саме в цих підрозділах, завдяки цікавим джерельним знахідкам, описуються цінні показники, визначаються грошові курси в означені періоди. На підставі вагових характеристик монети і визначеного в дослідженні курсу, дані монети співвідносяться з певними найменуваннями. Кожен розділ завершується характеристикою термінологічної системи на цей період.

Зразком подібного підходу може послужити другий розділ праці, названий у відповідності до найбільш поширених термінів періодом «лея/лева та крейцера конвенційними монетами (1774–1848)». У першій частині розділу автор, розглядаючи історичні факти – анексію краю Австрією (1774), коли Буковину було відтято від східно-південної, балкансько-оттоманської сфери впливу і пов'язано з Центральною Європою, описує перебіг цього процесу, показує історію краю в часи наполеонівських воєн (1792–1815) та повоєнне управління Франца I (1815–1835), часи правління Фердинанда I (1835–1848).

Розглядаючи в другій частині розділу економічну політику Марії Терези та Йосифа II, спрямовану на залучення Буковини до цивілізації нового ґатунку, автор аналізує особливості її реалізації через місцеве виробництво. Це призвело через т. зв. «статус-кво» до певної специфіки місцевого грошового обороту – тимчасове збереження в обігу турецької та російської монети. Автор проаналізував заходи австрійської адміністрації щодо витіснення іноземної монети та шляхи здійснення цього процесу (у т. ч. і через запровадження паперових грошей). У четвертому підрозділі він, винятково спираючись на зібраний монетний матеріал, показав типи та обігові кількості популярних на той час монет.

У наступних підрозділах дослідник детально зупинився на позначеннях грошей (лев, лей, флорин/гульден, грейце/крейцер/бан тощо), охарактеризував їх типові означення, які вказували на особливості курсу, навів цінні приклади вживання, що надзвичайно цікаво.

В останньому підрозділі узагальнюється термінологічна система грошових знаків, принципи заміни одних назв іншими тощо. За подібним принципом побудовано і всю решту розділів. Так, наприкінці шостого розділу, яким завершується монографія, автор цілком логічно розповідає про останній підперіод інфляційного обігу крони на Буковині в часи окупації краю румунами (1918–1940), які її врешті зняли з обігу (1919/1921).

Наприкінці роботи О.Д.Огуй зробив цілий ряд доказових історико-економічних та лінгвістико-нумізматичних висновків (С.388–394), що логічно обґрунтовані всією роботою на основі вивченого фактологічного та історико-нумізматичного матеріалу. За цими висновками, становлення грошового обігу Буковини – це рівнодійна її геополітичного розташування в межах Австрії (із 1867 – Австро-Угорщини) та загальнодержавної політики щодо узгодженого карбування монети та випуску банкнот.

Вражає надзвичайно представницький склад додатків, що їх автор пропонує для широкого наукового обігу. До монографії вміщено унікальні, майже 200-сторінкові додатки, що містять облік та опис 200 скарбових та поодиноких знахідок на території Буковини (додаток А.1); характеристики найбільших нумізматико-боністичних колекцій Буковини (А.2); дані про монетний склад жіночих прикрас – салб (А.3). Проаналізований корпус нумізматичних матеріалів, що нараховує до 6 тис. монет, покладений в основу самої монографії.

Цифрові величини до монетного матеріалу, описаного в додатках (А.1–3), викладаються в додаткових таблицях (А.5). Доповнюють додатки таблиці інформативного характеру, що надають рецензованій монографії ступінь добре підготовленого довідкового видання. Це, у першу чергу, таблиці монетних розпоряджень по конкретних емісіях австрійських монет, зібрані автором у австрійських архівах; дані щодо монетних дворів, їх типових скороченнях у різні періоди історії за монархії; вагово-параметричні дані для монет та кількість емісій для банкнот; місцеві буковинські назви та кількість їх уживань у тогочасних текстах; курси грошових одиниць для кожного з періодів тощо. Роботу, крім резюме 5-ма мовами (українською, російською, англійською, румунською та німецькою), завершують покажчики грошових найменувань, імен та географічних назв, у яких указуються конкретні місця їх ужитку (за розділами, підрозділами, пунктами, підпунктами). Це ще одна перевага цієї фундаментальної праці у порівнянні з іншими.

Учений виявляє високу ерудицію, знання джерел і літератури, вміння узагальнювати факти, явища і процеси, які дають змогу вповні розкрити не лише фактологічний бік справи, але й вийти через нумізматику, спираючись на цифрові величини (див. численні таблиці в тексті та різноманітні підрахунки, які стали основою для авторського мислення), на рубежі різних взаємопересічних наук. Такими в даному випадку є галузі знань із філософії, історії, нумізматики, економіки та культурології, одночасно задіяних у дослідженні. До цього висновку дозволяє прийти аналіз бібліографії, яка нараховує понад 700 фундаментальних досліджень із цих галузей знань, 450 архівних актів та 1500 газетних статей 12-тма іноземними мовами. Не менше захоплює читачів та користувачів книги джерельна база – близько 6000 монет, виявлених на території Північної Буковини. Цей масив джерел автор збирав для своєї майбутньої роботи щонайменше 35 років. У праці зафіксовані авторські описи, що датуються 1970–1971 рр.(С.479).

Оцінюючи дану працю як вагомий внесок в розробку історії грошового обігу України, зокрема окремої складової її території – Буковини, слід відмітити принагідно й окремі її прорахунки.

Автор – поліглот, відомий фахівець з обсягу філологічних наук, все ж забуває, що книгу адресовано не одинакам – ученим-енциклопедистам, а викладацькому складу і студентам вузів, і, що головне, дослідникам нумізматики та працівникам музейних та архівних установ, і, принагідно, колекціонерам. Величезна кількість використаних термінів суміжних із нумізматикою спеціальних галузей знань примушує навіть фахівців-нумізматів тримати під рукою спеціальні словники.

У ряді випадків автор так відверто захоплюється проблемою дослідження, що залучає до неї додатково інші супутні сюжети, які впливають на чітко вибудовану структуру змісту й відволікають увагу читача.

Робота автора не позбавлена деяких дискусійних моментів. Німецький вишкіл (за першою своєю освітою О.Д.Огуй є германістом, який мав змогу викладати в німецьких вузах та відвідувати там заняття з історії та економіки) спонукав автора, попри наші попередні зауваги щодо бажаної комплексної презентації матеріалу, до надмірно детально-

го членування своєї роботи на численні розділи, підрозділи, пункти та підпункти (9 сторінок змісту!), що, за його переконаннями, не дають змоги порушити логіки та родо-видового погляду аналізованих категорій. Німецьким впливом, на наш погляд, пояснюється використання автором арабських цифр замість латинських при визначенні століть. Поза сумнівом, робота не позбавлена своїх власних «білих плям» (ті ж 30-ті рр. XIX ст., описані з урахуванням обігу на суміжних територіях). Занадто широким виглядає другий розділ, який охоплює період часу від 1774 до 1848 р. Хотілося би побачити курси залучених валют по окремих роках. Робота також значно виграла б від визначення обсягу грошової маси за десятиліттями – автор наводить їх переважно за правліннями імператорів, хоча, безсумнівно, ці завдання, судячи з назви дослідження, не ставилися як головні. Цікаві та абсолютно нові, хоча дещо дискусійні власні авторські інтерпретації поліномінацій типу «лев», «злот», «шустка» тощо. Викликавши «вогонь на себе» цією глибокою нумізматико-культурологічною розвідкою, автор свідомо пішов на дискусію, що обов'язково мають розгорнутися як із боку економістів, так і істориків-нумізматів, фахівців спецдисциплін. Але, на наше переконання, тільки так і повинна розвиватися наука, що дає простір для дискусії, обміну думками, достатньо аргументованими для їх виносу на широкий загальнонауковий суд.

Монографія, попри всі зауваження та окремі прорахунки, може слугувати зразком вдумливого підходу науковця до вирішення інноваційної теми. Робота надзвичайно інформативна, оскільки заявлені і презентовані практично всі відомі джерела та праці фахівців із різних регіонів світу. Монографія дійсно заслуговує на найвищу оцінку як аналітико-інформативне дослідження, в якому автор не лише актуалізує абсолютно нові джерела, невідомі до цього в українській нумізматиці, а й пропонує (на підставі опрацювання архівних матеріалів) власні розрахунки обсягів монетної продукції Австрії по періодах, та визначає розміри грошової маси в буковинському обігу (С.140-153, 252, 263 та ін.).

Загалом, монографічне дослідження має високий фаховий рівень, закріплений автором за кордоном, воно достатньо цікаве та потрібне, написане, попри певну перевантаженість термінами, гарною українською мовою, містить нові наукові висновки. За обсягом поставлених завдань воно складає зразок самостійно виконаної оригінальної наукової праці на рівні солідної докторської дисертації (із СІД чи історії економіки, адже їй передували, що видно із бібліографії, понад 75 авторських публікацій у фахових виданнях як в Україні, так і за кордоном), і заслуговує на дуже високу оцінку. Тож ми всіляко вітаємо працю науковця із його прагненням внести щось своє, неповторно цілісне до скарбниці знань. Завдяки інформативності та високому фаховому рівню наукової праці, монографію, сподіваємося, прийме науковий світ із подякою, а її автор може бути задоволений, з огляду на якісно виконану багатолітню працю.

М.Ф.Дмитрієнко (Київ), І.Н.Войцехівська (Київ)

Косик В.

Франція та Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 – лютий 1918). – Л.: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. – 264 с.

Наполегливий науковий пошук сприяє появі нових документальних джерел, які дають підстави по-іншому зрозуміти відомі явища і пов'язують їх із недослідженими фактами. Раніше опубліковані праці створюють творчу інтелектуальну атмосферу. У цьому сенсі показовою є нещодавня публікація українськомовного перекладу монографії В.Косика, яка присвячена відносинам України та Франції на заключному етапі Першої світової війни.

Зазначену працю (паризьке видання 1981 р.) написано на основі передусім доступних автору документів з архіву Міністерства закордонних справ Франції. Водночас у монографії широко використано праці не лише західної історичної науки, а й тогочасної радянської історіографії із зазначеної проблематики.

Передусім приваблює той факт, що авторська стилістика, ретельна увага і повага до архівних документів, які стосуються предмета дослідження, збережені у рецензованій праці. За згодою вченого, в українському перекладі вилучено деякі частини, в яких для інформування французької громадськості подаються загальновідомі для вітчизняного чи-

тача історичні дані. Тож по суті опубліковано своєрідний реферативний переклад автентичного авторського тексту. Добре, що редакторські скорочення не торкнулися цінної складової монографії, яку становлять архівні документи. Саме на цій основі читач має можливість аналізувати зіткнення позицій французької прагматичної дипломатії політичного реалізму з молодого українською, переважно ідеалістично налаштованою.

В передмові до зазначеного львівського видання відомого вітчизняного дипломата А.Зленка підкреслено сенс публікації перекладу праці, яка покликана сприяти «відновленню історичних зв'язків між Україною та Францією». Цю функцію книга В.Косика вдало виконує завдяки тому, що вона присвячена одній із ключових проблем новітньої вітчизняної історії.

Автор висвітлив українсько-французькі політичні відносини 1917–1918 рр. на фоні міжнародної ситуації, показав особливості встановлення офіційних стосунків між Францією й УНР, проаналізував деякі причини втрати Україною державності.

Зокрема в першому розділі «Українське питання у Франції перед революцією в Росії» ретроспективно показано еволюцію позиції громадськості цієї держави та офіційної влади останньої щодо розвитку України у складі Російської імперії й перспектив її можливого самостійного історичного існування. Другий розділ «Україна за часів революції» переповідає відомі дані про загрозу насамперед фінансових збитків, яка стала реальною для французьких інвесторів на фоні революційного розпаду Російської імперії. На жаль, поза увагою автора залишилася дискусійна проблема ролі представників Франції в ідейно-політичній підготовці Лютневої революції 1917 р.

У третьому розділі «Автономія України і реакція французької преси» наводяться аргументи, які обумовили не лише прихильне, а водночас і нейтральне й навіть вороже ставлення громадської думки Франції до перспективи трансформації російського державного устрою в умовах продовження Першої світової війни. У монографії тлумачиться її позиція, яка залежала від утримання Східного фронту і підтримки тих насамперед військово-політичних сил, які на просторі колишньої Російської імперії були спроможні це гарантувати.

У розпал липневої 1917 р. кризи російського Тимчасового уряду до Петрограда прибув новий французький посол Ж.Нуленс. Виконуючи дипломатичні обов'язки, він зустрівся з українським представником В.Винниченком, який попереджав, що відмова російського уряду від визнання законних прав українців лише стимулюватиме посилення їх симпатій до Німеччини. Водночас «германофільство» було жупелом, яке заважало Парижу визнати права України на самовизначення (с.63).

Радикалізація революційних подій стимулювала калейдоскопічні зміни політичного курсу Франції. Проте усвідомлення ситуації та раціональне тлумачення актуальних потреб наштовхнулося на нерішучість останньої й тактику очікування нею часу, коли тенденції трансформуються у конкретний результат, бажаний для Парижа.

В монографії слушно зазначається, що реальність перспективи відродження української державності серйозно впливала на геополітичний розклад сил у Східній Європі. Зокрема значна частина французької еліти, яка визначала процес прийняття доленосних рішень, більше схилилася до позиції поляків, які турбувалися про східні кордони майбутньої незалежної Польщі. Натомість прагматичною частиною французької громадськості, особливо після приходу більшовиків до влади у листопаді 1917 р., Україна розглядалась як можливе ядро відбудови демократичної Росії.

Однак помітне політичне зміцнення більшовиків стимулювало появу в середовищі тодішньої управлінської еліти Франції альтернативної позиції. Зокрема генерал Бертельо, розмірковуючи над українськими справами у категоріях політичного реалізму і силового поділу сфер впливу, визнавав за доцільне визнання УНР, аби зашкодити просуванню на схід австрійських інтересів (с.135). Із цією метою в Україні було здійснено спробу більш-менш системної організації французької політичної та військової пропаганди на користь Антанти.

Більшовізація Росії також стимулювала жвавий інтерес до можливого перетворення України на важливу складову «санітарного кордону» між радянською державою й Європою. Врешті, саме ці функції у міжвоєнний період мали виконувати створені за наслідками Першої світової війни східно-і центральноевропейські країни, які ввійшли до профранцузької Малої Антанти. Але Брест-Литовський мирний договір фактично перекреслив цю гіпотетичну історичну можливість для України.

Водночас В.Косик слушно зазначає, що об'єктивному усвідомленню стратегічної перспективи національних інтересів Франції в УНР заважав не лише місцевий суцільний революційний хаос та проблеми із самоорганізацією, а й особисті суперечності між формальними і неформальними представниками цієї держави у тодішній Україні. Зокрема автор наводить приклад конкуренції, яка загострилася в Києві між журналістом Ж. Пелісьє, який, за його даними, належав до тієї ж франкмасонської ложі, що й Симон Петлюра, та керівником французької військової місії Ж. Табуї (с.156).

Предметом суперечки було, наприклад, ставлення до питання «спонсорування» потривалих для Франції публікацій в українській пресі. Водночас французькі політичні реалісти були змушені визнати, що «українці більше не задовольняються доброзичливими словами, а вимагають дій» (с.158). У відповідь на ці прагнення генерал Ж.Табуї в розпалі брест-литовських переговорів 18 січня 1918 р. зажадав від української сторони визнання французького контролю у фінансовій, економічній, торговельній, військовій і зовнішньополітичній діяльності УНР (с.193). Майже аналогічні тогочасні німецько-австрійські вимоги потребували від молодого української дипломатії здійснення гіркого вибору між поганим та ще гіршим.

В авторських висновках визнається, що «Франція, зненацька захоплена революцією і розпадом російської армії, не мала запасної політики» (с.209). Звичайно, Україна була зацікавлена у французькій підтримці заради створення потужної власної національної армії, але вільних ресурсів для допомоги у цій справі в умовах вирішального етапу Першої світової війни у Парижі було обмаль. Тож об'єктивні й суб'єктивні причини зашкодили реалізації тенденції, яка могла б вивести українсько-французькі відносини на якісно новий рівень рівноправних зв'язків.

Опублікований переклад монографії Володимира Косика привернув увагу зацікавлених читачів, знайшов своє місце в історіографії міжнародних відносин України доби боротьби на незалежність у 1917–1921 рр.

У сучасному глобальному та суперечливому світі, в якому ми живемо, подібні праці, які чесно та неупереджено висвітлюють складні історичні періоди, збагачують наші знання, що загалом забезпечує відродження надії на суттєвий якісний прогрес у відносинах українського і французького народів в об'єднаній Європі XXI ст.

А.Ю.Мартинов (Київ)

Херсонес Таврический в третьей четверти VI – середине I вв. до н. э. Очерки истории и культуры / В.М.Зубарь, А.В.Буйских, Е.А.Кравченко, М.В.Русяева. – К.: Академперіодика, 2005. – 625 с.

Рецензована книга, яка вийшла у кінці 2005 р., підбиває основні підсумки вивчення історії й культури однієї з чотирьох великих античних держав, що існували на території України. Ця праця разом із томом «Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. – VI в. н. э.», виданим у 2004 р., містить всебічне дослідження більшості відомих нині джерельних свідчень про еллінську колонію, що, за словами Плінія Старшого, вирізнялась «особливим блиском серед інших міст усієї цієї області внаслідок збереження там грецьких звичаїв».

Книга складається з вступу, дев'яти розділів, висновків, докладного англійського резюме, великого списку наукової літератури та архівних джерел. Особливо варто відзначити чудовий підбір різноманітного ілюстративного матеріалу і наголосити на тому, що за цим стоїть дуже копітка й трудомістка праця. Серед понад ніж 300 ілюстрацій більшу частину справедливо посідають фотографії та прорисовки численних археологічних знахідок. Поряд з ними читач бачить велику кількість карт, планів, реконструкцій, а також портрети вчених, котрі зробили найбільший внесок у вивчення історії, археології й епіграфіки Херсонеса. Поліграфічні можливості видання не у всіх випадках змогли забезпечити належну якість репродукцій, що втім не так уже й важливо, бо в цій книзі ілюстрації мають не лише тільки художнє значення. Вони коментують текст, дозволяють краще зрозуміти його, а у ряді випадків навіть критично оцінити текст видання.

Вся ця праця виконана під керівництвом д. і. н. В.М.Зубаря, котрому належить не один десяток статей, кілька монографій та науково-популярних книжок, присвячених

Херсонесу. Ним же написано основну частину всього тексту цієї праці, виданій завдяки його енергії й вмінню зібрати колектив авторів.

Перший розділ про природні умови і населення Західного Криму до появи там греків виконано Е.А.Кравченко, котра ще тільки розпочинає свій шлях у науці. Розділ про містобудівництво та архітектуру належить А.В.Буйських – одному з кращих на Україні спеціалістів у цій галузі. Автором розділу «Культура й пам'ятки образотворчого мистецтва» стала мистецтвознавець М.Русяєва. В написаних В.М.Зубарем розділах докладно розглянуто політичну і воєнну історію, економіку, державний устрій і релігію Херсонеса. Всі тексти спираються здебільшого на результати археологічних досліджень, а також на вивчення свідчень херсонеських написів та нечисленних згадок про нього у творах античних письменників.

Автори праці не лише викладають свої погляди на те чи інше питання, а й наводять також інші думки, часто піддаючи їх переконливій критиці. Таким є питання про походження і характер культу Діви – головної богині Херсонеса. Аргументовано доводиться, що вона була іпостасю грецької Артеміди, й виявлено неспроможність спроб деяких дослідників останнім часом відродити колись поширену навіть серед відомих дослідників думку щодо запозичення культу Діви від сусідів-таврів. Однак у деяких випадках думки, що не відповідають поглядам авторів, відкидаються без достатніх доказів хибності тверджень опонентів. Це стосується дати заснування Херсонеса, віднесеної тепер до третьої чверті VI ст. до н. е., тобто на сто років назад, ніж вважали раніше. На користь цього наведено досить вагомі аргументи, але вони не переконують скептиків. Наприклад, чому карбування власної монети (а це одна з найважливіших ознак самостійного поліса-держави) починається в Херсонесі більше, ніж через століття після його заснування, тоді як у сусідніх Ольвії та Пантікапеї – лише через кілька десятиліть після появи перших колоністів. В опонентів існують й інші сумніви, про яких у книжці навіть не згадано.

Варто схвалити докладні екскурси в історію сусідів Херсонеса – таврів і скифів, а також характеристику їхніх культур. Це важливо для поглибленого уявлення про життя держави, що існувала протягом усієї античності у тісному оточенні варварів, котрі постійно їй загрожували набігами та війнами. Особливості взаємин Херсонеса зі своїми сусідами добре описані в книжці.

Розділ про містобудівництво відтворює обличчя єдиного у Північному Причорномор'ї античного міста із задалегідь задуманим регулярним плануванням, яке здійснив архітектор, котрий належав до знаменитої школи Гіпподама Мілетського. Духовне та культурне життя херсонеситів схарактеризовано в розділах «Релігійний світогляд» і «Культура й пам'ятки образотворчого мистецтва». Перший з них вирізняється цілком обґрунтованим поглядом на релігію жителів держави як одну з модифікацій відповідних уявлень еллінів, що не відчули в Херсонесі скільки-небудь помітного впливу варварів. У цьому плані є показовими вже згадана дискусія про походження верховної богині Херсонеса, а також інтерпретація значення антропоморфних надгробків та скорчених поховань. Довгий час їх вважали належними варварам або херсонеситам, котрі перейняли їх риси поховального обряду і світогляду. Тепер же переконливо доведено, що все це вкладається у межі грецьких звичаїв, які відомі не лише в середовищі херсонеситів.

У розділі про мистецтво майже весь текст присвячено скульптурі, розглянуто також мозаїку та водночас відсутнє пояснення, чому нічого не сказано про інші численні його види. З тексту ясно, що для автора важливі насамперед не орнаментальні, а сюжетні композиції, які висвітлюють культуру Херсонеса. Але ж вони присутні на розписній кераміці, ювелірних виробках, що відбивають смаки й знання міфології різних шарів населення. Особливо виразними в цьому плані є зображення на численних особистих печатках, вирізьблених на напівдорогоцінних каменях та металевих персях. У розділі названо видатні твори монументального мистецтва, однак вони існували і в прикладному. Такими є, наприклад, золота діадема з геракловим вузлом та фігуркою сирени, що грає на лірі, або золоті сережки IV ст. до н. е., прикрашені мініатюрними фігурками Ніки, котра править квадригою, двох жінок, що грають на кіфарах, і голівками грифонів. Ці чудові за технікою та художніми якостями прикраси належать до улюблених ювелірних виробів заможних жінок, які жили у різних частинах грецької ойкумени. Отже, ми маємо прекрасний приклад знання міфології, уявлень про обереги й того, як до Херсонеса проникали риси, характерні для культури всіх греків того чи іншого періоду історії, в даному разі раннього еллінізму.

Всі розділи книжки наповнено великою кількістю посилань на наукову літературу. Загалом це заслуговує на позитивну оцінку. Але автори не уникли не найкращого, поширеного нині принципу посилатися переважно на найновіші праці, хоча у багатьох випадках це не коректно. Наприклад, при згадці про твір Деметрія з Каллатіса як джерела опису Північного Причорномор'я в Псевдо-Скімна необхідно посилатися на дослідження М.І.Ростовцева – його працю «Скіфія і Боспор», а не на Г.С.Русяєву, котра просто повторила висновок видатного вченого. Коли йдеться про значення законів та красномовства в Афінах, є небажаним посилання на одну сторінку якоїсь сучасної праці. Натомість потрібно посилатися на висловлювання про це у Демосфена, Ісократі, Есхіна й інших афінських ораторів і політичних діячів.

Посилання на античних письменників часто запозичено з якихось не завжди компетентних сучасних праць. Чітко видно, що, роблячи останнє, автор не спромігся зазирнути навіть до російського перекладу, не кажучи вже про його оригінальний текст. Але ж використання перекладів у науковому виданні взагалі неприпустиме. Наведу лише один, на жаль, не поодинокий приклад. На с.51 написано, що Гекатей Мілетський «вперше згадує Керкінітиду, а Кримський півострів уявляє у вигляді напнутого скіфського лука (Gec. [sic!] fr.153; Steph. Byz. Fr.163; Amm. Marc. XXII, 8)». В одному цьому реченні багато помилок.

По-перше, Гекатей уявляє у вигляді скіфського лука обриси не Кримського півострова, а всього Чорного моря. По-друге, – не у вигляді напнутого лука, а в його неробочому стані, тому що тоді тятива є прямою. Таким уявляли південне узбережжя моря, а на північному березі Крим був виступом, характерним саме для скіфського, а не грецького лука. По-третє, скорочення Gec. викликає здивування, так що одразу не зрозумієш, що йдеться про Гекатея. Адже його ім'я в латинізованій формі скорочується як Нес. Словник Стефана Візантійського зберігся не в фрагментах, тому посилатися слід на словникове слово, під яким подана та чи інша звітка, а номери фрагментів Гекатея, як підозрює автор цієї рецензії, взяті з видання «Fragmenta historicum graecorum» XIX ст., хоча існує ще видання XX ст. з іншою нумерацією фрагментів.

Коли автори виходять за межі історії, власне, Тавріки, відчувається їхня недостатня освіченість у галузі давньої культури. Наприклад, до жодного періоду античної історії не можна застосувати твердження, ніби пергамен був дешевшим від папірусу. Насправді, винайдений у II ст. до н. е. пергамен навряд чи взагалі потрапляв до Херсонеса в розглядуваний час. Протягом усієї античності він був достатньо дорогим матеріалом. Не випадково бібліотека I ст. н. е., віднайдена в заможному будинку при розкопках у Помпеях, складалася з папірусних сувоїв. Серйозно ж говорити про можливість застосування пергамену при навчанні в школі не доводиться. Навпаки, папірус за елліністичної доби зробився порівняно недорогим, і, певно, цим можна пояснити зникнення у Херсонесі більш-менш докладних записів на черепках після III ст. до н. е.

Звертаючись до мови херсонеситів, слід було б не обмежуватися загальними реченнями, а навести хоч би один факт, наприклад, із знаменитої херсонеської присяги. В її основі вже існують риси загальногрецького койне, що й відбилося в огласовці закінчень деяких іменників, так що вже у III ст. до н. е. херсонесити розмовляли вже на чисто дорійському діалекті. В зв'язку з лінгвістичними питаннями необхідно сказати, що у російському тексті книжки помилки майже відсутні. Зате їх багато в іноземних словах, особливо латинських. Наприклад, їх відразу дві у невеликій цитаті з Плінія. Низка помилок розкриває слабке знайомство авторів з елементарними правилами давніх мов. Так, у латинській назві зведення написів В.В.Латишева місце видання «виправлене» написанням Petropolis, тоді як вірно Petropoli, тому що тут має бути не іменний відмінок, а аблятивус місця. Подив викликає і те, як розкрито скорочення IG.

При тому, що у виданні існує низка помилок та недоліків, воно в цілому заслуговує на позитивну оцінку. Книжка є серйозним внеском до науки про минуле Криму. Перед читачем розгортається складна й різнобарвна картина важливого періоду історії одного з кращих античних і середньовічних пам'ятників на території України. До цієї праці, по-за сумнівом, постійно звертатимуться історики, археологи, викладачі вузів та шкіл, а також усі шанувальники античної історії.

М.В.Скржинська (Київ)

Т.Г.Яковлева (Санкт-Петербург, Російська Федерація)

НОВІ АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ Й ПЕРСПЕКТИВИ ВИВЧЕННЯ ГЕТЬМАНСТВА ІВАНА МАЗЕПИ*

Добре відомо, що в російських архівах (зокрема в Москві й Санкт-Петербурзі) зберігаються безцінні матеріали з історії України доби Гетьманщини. Це, безперечно, стосується документів, дотичних періоду гетьманування Івана Мазепи. Значний їх масив через неоднозначне ставлення до цієї особи ще й досі не введено в науковий обіг. Не секрет, що для багатьох І.Мазепа й дотепер є «зрадником», згадка про якого вкрай небажана. Проте останнім часом у Росії намітились серйозні зрушення в оцінці І.Мазепи, що дозволило зайнятися вивченням відповідних архівних матеріалів.

Кілька років тому в Санкт-Петербурзі з ініціативи Центру з вивчення історії України Санкт-Петербурзького державного університету розпочалася серйозна робота з дослідження й підготовки до публікації документів Івана Мазепи. Ідеться, перш за все, про т. зв. «Батуринський архів» – комплекс документів, вивезених А.Меншиковим у 1708 р. після здобуття й сплюндрування Батурина. Довгі роки ці документи зберігалися в складі різних колекцій Москви та Санкт-Петербурга й не були використані в жодній з опублікованих праць з історії України.

Рештки Батуринського архіву (близько 1000 документів) зараз зберігаються в архіві Санкт-Петербурзького інституту історії РАН (СПБІ РАН)¹. Це оригінали, а також копії вхідної кореспонденції І.Мазепи за 1690–1708 рр., виконані за указом Петра I в 1710 р.² Серед найцінніших документів – оригінали царських указів (які не ввійшли навіть у таке солідне видання, як «Листи й папери імператора Петра Великого»), листування Ф.Головіна з гетьманом стосовно запорожців, а також російський переклад написаної І.Мазепою польською мовою (через його роман із Мотрею Кочубей) поеми «Старик с телом беседует». З огляду на те, що на цей час відомий лише один поетичний твір І.Мазепи, ця знахідка становить неабиякий інтерес.

Не менш цікаві матеріали (перш за все, оригінали листів І.Мазепи до А.Меншикова) містяться й у похідній канцелярії А.Меншикова, яка зберігається в тому ж архіві. У цих листах гетьман докладно описує події Північної війни (приміром, облогу Замостя), обговорює нагальні питання. Серед документів князівської канцелярії за 1708–1709 рр. є багато унікальних матеріалів про долю «Мазепиних скарбів», в яких ідеться про поділ майна гетьмана після його падіння³, а також про здобуття Білої Церкви⁴, перемовини з козацькими полковниками та ін.

В архівних колекціях Санкт-Петербурга зберігаються також оригінали й копії універсалів І.Мазепи за 1687–1708 рр., які не потрапили в нещодавнє академічне видання «Універсали Івана Мазепи»⁵. Серед них багато таких, що стосуються діяльності гетьмана з відновлення козацької адміністрації на Правобережній Україні на початку XVIII ст. Усі ці джерела планується видати у двох випусках публікації «Гетман Иван Мазепа. Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга». Перший випуск міститиме матеріали за 1687–1705 рр. (348 одиниць), а його публікація планується на осінь 2006 р.

Окрім того, багато цінних і не введених у науковий обіг документів зберігаються в московських зібраннях. Згадаю лише про деякі знахідки, зроблені автором в останній час.

Перш за все, це оригінал доносу старшини (1687 р.) на гетьмана І.Самойловича⁶. Опублікований Д.Вангишем-Каменським його російський переклад XVII ст. містить низку помилок і неточностей, проте саме цією публікацією користувалися більшість істориків (у т. ч. М.Костомаров і О.Оглобин). Відтак аналіз оригінала дозволяє зробити кілька цікавих спостережень і висновків. Перша частина доносу була написана рукою генерального писаря Сави Прокоповича, а друга – Михайлом Вуяхевичем. Досить цікаві й ті цензурні зміни, що їх зазнав документ при перекладі в Посольському приказі⁷. До певних висновків спонукає й спосіб розташування підписів старшин під документом.

Цікавим аспектом гетьманства І.Мазепи є його стосунки з придворною «партією» Нарішкіних і з самим Петром перед падінням правительки Софії. Це питання завжди було вкрай непопулярним у традиційній російській і радянській історіографії, оскільки співпраця гетьмана й царя-реформатора не вписувалася в схему подання політики «вічного зрадника». Очевидно, саме тому поза увагою залишився цінний документ про відправку Петром у перших числах лютого 1689 р. посольства стольника І.Тараканова до гетьмана І.Мазепи, київського митрополита й архимандрита Києво-Пе-

* Доповідь, виголошена на вченій раді Інституту історії України НАНУ 25 травня 2006 р.

черської лаври. Стольник мав повідомити про одруження Петра з Євдокією Лопухиною й привезти гетьманові частування від «святкового столу»⁸. Сам по собі факт самостійних дій у цей період «партії» Нарішкіних від імені Петра – унікальний та вкрай цікавий, а те, що Нарішкіні під час загострення суперництва із Софією подбали про встановлення контакту саме з І.Мазепою наводить на певні роздуми⁹.

Низка документів із зібрань СПбІ РАН та РДАДА стосуються подій осені–зими 1708 р., коли І.Мазепа вів таємні перемовини з Петром. Цей епізод завжди викликав суперечки серед істориків. Так, сучасний український історик С.Павленко вважає, що опублікований Д.Бантисем-Каменським лист¹⁰ Г.Головкіна до І.Мазепа – сфабрикована росіянами для дискредитації гетьмана в очах шведів фальшивка¹¹. В архіві ж СПбІ РАН зберігся лист Г.Волконського від 20 листопада (ст. ст.) 1708 р., в якому докладно йшлося про обставини прибуття в Сорочинці Д.Апостола¹². Цей документ повністю руйнує аргументи С.Павленка. Окрім того, інтерес становить чернетка листа Г.Головкіна, яка зберігається в РДАДА – документ дає змогу зробити деякі уточнення, упущені Д.Бантисем-Каменським при публікації¹³. Але ще більш цікавим є неопублікований Д.Бантисем-Каменським документ – оригінал листа Д.Апостола до Г.Головкіна від 1 січня 1709 р. з Білоцерківки «о посылке к Мазепе известных писем с Андреем Борисенком, и о возвратном его оттуда приезде и отправлении к князю Меншикову для донесения своей комиссии»¹⁴. Лист цей підтверджує, що перемовини Петра й І.Мазепа восени–узимку 1708 р. все ж таки відбувалися¹⁵.

Ще один документ, який перебував поза увагою істориків – т. зв. «Московські статті Івана Мазепа»¹⁶. Традиційно вважалося, що юридичним документом, який визначав взаємини І.Мазепа з Москвою, були Коломацькі статті, ухвалені при обранні його гетьманом у 1687 р. за наполяганням В.Голіцина. Насправді ж у 1689 р., під час поїздки гетьмана до Москви, де він став свідком наришкіньського перевороту, за його ініціативи були ухвалені нові статті, що їх ми називаємо «Московськими»¹⁷. Це був документ принципового характеру – І.Мазепа сповна скористався зі сприятливої політичної ситуації (падіння прихильника обмеження автономії Гетьманщини й перетворення гетьмана на маріонетку В.Голіцина) та домігся від Нарішкіних великих поступок.

Перш за все, ідеться про відновлення згідно з Московськими статтями оренд, запроваджених ще за І.Самойловича й скасованих п.22 Каламацьких статей. Оренди давали економічну незалежність гетьманській скарбниці, а, отже, забезпечували реальну автономію Гетьманщини. Окрім того, І.Мазепа домігся проведення перепису козаків, що було важливим для посилення державної влади. По суті, це було розвитком положень п.3 Каламацьких статей, де йшлося про створення реєстру в 30 тис. козаків. Проблема козацького перепису не втрачала актуальності з часів Б.Хмельницького, коли поява маси покозачених спричинила соціальну нестабільність, сприяючи початку «Руїни»¹⁸.

За Московськими статтями І.Мазепа також одержав дозвіл навести лад у ґуральництві, що було одним із найважливіших економічних факторів. Гетьман подбав і про те, щоби посилити особисту владу, поставивши її вище влади старшин і російських воєвод. Цьому сприяв п.10, згідно з яким будь-які надання в Україні без його, гетьмана, квазівки заборонялися.

Усе сказане вище – лише перші висновки, які можна зробити з архівних джерел, що стосуються Івана Мазепа і які, безумовно, потребують більш глибокого вивчення. Подальша робота в російських архівах відкриває перспективи об'єктивного та наукового підходу до непростих подій минулого.

¹ Архив Санкт-Петербургского института истории Российской академии наук (далі – Архив СПбИИ РАН). – Ф.83 (Походная канцелярия А.Д.Меншикова).

² Указ царя Петра Алексеевича от 25 июля 1710 г. «О пересмотре и разборе бывших в походной канцелярии в Москве Мазепиных писем» // Архив СПбИИ РАН. – Ф.83. – Оп.2 (Книга копий №11).

³ Зокрема про історичні реліквії Війська Запорізького – булаву, бунчук і військову печатку Богдана Хмельницького, одержані ним від Яна Казимира 1649 р. // Там же. – Оп.1 (№2791). – Л.1–1 об.

⁴ Архив СПбИИ РАН. – Ф.83. – Оп.1 – №2711. – Л.1–1 об.

⁵ Універсали Івана Мазепа 1687–1709 / Упоряд. І.Бутич. – К.; Л., 2002.

⁶ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.124 (Посольский приказ). – Оп.2 (№11). – Л.3–9 об.

⁷ Публікацію див.: Яковлева Т.Г. Донос старшини на І.Самойловича: аналіз першоджерела // УІЖ. – 2006. – №4. – С.190–201.

⁸ РГАДА. – Ф.229 (Малороссийский приказ). – Оп.1 (№203). – Л.5–5 об.

⁹ Див.: Яковлева Т.Г. Переворот Нарышкиных и Мазепа // Сборник в честь Р.Г.Скрынникова. – Санкт-Петербург, 2006.

¹⁰ Бантисем-Каменский Д. Источники малороссийской истории // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. – Москва, 1858. – Кн.1. – Т.2. – С.212.

¹¹ Павленко С. Міф про Мазепа. – Чернівці, 1998. – С.193.

¹² Архив СПБНИИ РАН. – Ф.83. – Оп.1 (№ 2714). – Л.1 об.

¹³ РГАДА. – Ф.124. – Оп.1 (1708. №120). – Л.1 об.

¹⁴ Там же. – Оп.1 (1709. №7).

¹⁵ Див.: *Яковлева Т.Г.* Иван Мазепа в поисках политического решения летом–осенью 1708 года // Белоруссия и Украина. История и культура. – Москва, 2006.

¹⁶ РГАДА. – Ф.229 (Малороссийский приказ). – Оп.2. – Дело №57. – Л.137 об.–149.

¹⁷ Статті були підписані 20 вересня 1689 р. (ст. ст.), коли І.Мазепа повторно приїхав до Москви, уже одержавши «отпуск» у Петра в Троїце-Сергієвому монастирі. За два дні, 22 вересня, І.Мазепа від'їхав до Батурина.

¹⁸ Див.: *Яковлева Т.Г.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К., 1998; *Її ж.* Богдан Хмельницький і рядове козацтво // УІЖ. – 1995. – №4. – С.56–67; *Ей же.* Україна в XVII веке: руїна, революція? // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 5. – К., 2005. – С.667–677.

В.М.Мельниченко (Черкаси)

ТРЕТЯ ВСЕУКРАЇНЬСКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «СОБОРНА УКРАЇНА: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА»

Проблеми соборності України набули в наш час особливої актуальності, оскільки на сучасному етапі державотворення надзвичайно важливим завданням є об'єднання зусиль усіх регіонів держави на шляху побудови дійсно громадянського суспільства. У цьому контексті неабияке значення має вивчення і наукове осмислення історичного досвіду українського народу.

На науковців покладено відповідальну місію – на основі неупереджених методологічних підходів всебічно і ґрунтовно дослідити проблеми соборності не тільки як історичного явища, а і як фактора сьогодення України. Із тим, щоб єднання українських земель стало не лише гаслом, а й головною домінантою духовного, політичного і ментального рівнів буття кожного громадянина нашої держави.

Саме з метою реалізації цього завдання державної ваги 2003 р. було започатковано Всеукраїнський науково-методологічний проєкт «Україна соборна». Його ініціаторами виступили Інститут історії України НАНУ, Донецький національний університет, Прикарпатський національний університет імені В.Стефаника, Черкаський національний університет імені Б.Хмельницького та Переяслав-Хмельницький державний педагогічний інститут імені Г.Сковороди. Проєкт передбачає комплексні дослідження різних аспектів проблеми соборності України, які щороку стають предметом обговорення на Всеукраїнських наукових конференціях. Перша із них 2003 р. відбулася в Івано-Франківську, друга – 2004 р. у Переяславі-Хмельницькому.

Третя Всеукраїнська наукова конференція в рамках науково-методологічного проєкту відбулася 9–10 грудня 2005 р. в Черкаському національному університеті імені Б.Хмельницького за темою «Соборна Україна: історична ретроспектива».

Заступник директора Інституту історії України НАНУ, член-кореспондент НАН України *О.П.Резент*, наголошуючи на актуальності і своєчасності проведення наукової конференції з проблем соборності, зазначав, що «сучасний етап державотворення базується на міцному підґрунті традицій боротьби українського народу за свободу і власну соборну державу». Розвиваючи цю тезу, завідувач відділу історії Другої світової війни Інституту історії України НАНУ, д-р іст. наук *О.Є.Лисенко*, д-ри іст. наук *В.В.Марчук* (Івано-Франківськ), *П.В.Добров* (Донецьк), *В.В.Масненко* і *А.Г.Морозов* (Черкаси), кандидати іст. наук *М.Томенко* (Київ), *В.М.Мойсієнко* (Черкаси) та канд. політ. наук *Б.Дем'яненко* (Переяслав-Хмельницький) у своїх доповідях зробили всебічний аналіз історії об'єднання в єдиній державі усіх українських земель та досвіду державотворення в роки незалежності України.

У роботі секцій «Історико-політологічні та правові засади соборності й державотворення в Україні», «Соціокультурні, етноконфесійні та демографічні проблеми формування української нації», «Історична регіоналістика в контексті соборності України» брали участь науковці з Києва, Черкас, Донецька, Івано-Франківська, Луганська, Харкова, Тернополя, Сімферополя, Переяслава-Хмельницького та інших міст України.

У Всеукраїнській науковій конференції, крім науковців, брали участь студенти, учителі історії, краєзнавці та представники громадськості Черкащини.

На представницькому науковому форумі виступали заступник голови Черкаської обласної ради *М.І.Тимошенко*, який оголосив привітання Голови Верховної Ради України *В.М.Литвина*, заступник голови обласної державної адміністрації *М.С.Овчаренко* і ректор Черкаського національного університету імені Б.Хмельницького професор *В.Т.Поліщук*.

Учасники Всеукраїнської конференції поклали квіти до пам'ятників Т.Г.Шевченку і Б.Хмельницькому у Черкасах, відвідали село Суботів Чигиринського району, де віддали шану пам'яті гетьмана України в Іллінській церкві.

НОВІ КНИГИ

- Амонс А.І.**
Биківнянська трагедія: Док. й матеріали. – К.: Укр. центр дух. культури, 2006. – 560 с.
- Бакалець О.А.**
Фінансова політика, грошовий обіг Гетьманщини та Поділля в XVII-XVIII століттях (за письмовими та скарбовими джерелами). – Бар, 2005. – 90 с.
- Бібліотеки Національної академії наук України: Історія і сучасність.** – К.: НАН України, НБУ ім. В.І.Вернадського, 2006. – Вип.15. – 365 с. (Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського).
- Білокінь С.І.**
На зламах епохи: Спогади історика. – Біла Церква: Пшонківський О.В., 2005. – 336 с.
- Боряк Г.**
Архівні документи на аукціонах світу як нова загроза національній архівній спадщині: Матеріали повідомлення на 7-й Європейській конференції архівів. Варшава, 18-20 травня 2006 р. – К.: Держ. ком. архів України, 2006. – 58 с.
- Войналович В.**
Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: Політолог. дискурс. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.
- Голодомори в Україні: Матеріали до бібліогр. документальних публікацій.** – К.: Держ. ком. архів України, 2005. – 55 с.
- Державний архів Кіровоградської області: Анотований реєстр описів.** – К.: Держ. ком. архів України, 2005. – Т.1: Фонди періоду до 1917 року. – 293 с.
- Державний архів Миколаївської області: Анотований реєстр.** – К.: Держ. ком. архів України, 2006. – Т.1: Фонди дорадянського періоду. – 160 с.
- Дзюба І.**
Інтернаціоналізм чи русифікація. – К.: Києво-Могилянська академія, 2005. – 330 с.
- Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920: Док. і матеріали.** – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – Т.1. – 688 с.
- Дослідження світової політики: Зб. наук. пр.** – К.: Ін-т світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2004. – Вип.29. – 253 с.
- Дослідження світової політики: Зб. наук. пр.** – К.: Ін-т світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2005. – Вип.32. – 262 с.
- Дослідження світової політики: Зб. наук. пр.** – К.: Ін-т світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2005. – Вип.33. – 183 с.
- Енциклопедія сучасної України.** – К.: НАН України, Наук. тов. ім. Шевченка, 2005. – Т.4: В – Вог. – 700 с.
- Енциклопедія сучасної України.** – К.: НАН України, Наук. тов. ім. Шевченка, 2006. – Т.5: Вод – Гн. – 728 с.
- Загребельна Н., Коляда І.**
Велика війна: Українство і благодійність (1914–1917 рр.). – К.: Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова, Ін-т історії України НАН України, 2006. – 194 с.
- Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка: Зб. наук. пр.** – Л., 2005. – Вип.13. – 526 с.
- Історія України: Науково-допоміжний бібліографічний покажчик за 2003 рік.** – К.: Арістей, 2006. – 497 с.
- Історія українського селянства: Нариси в 2 т.** – К.: Наук. думка, 2006. – Т.2. – 653 с.
- Київський національний університет імені Тараса Шевченка: Незабутні постаті.** – К.: Світ успіху, 2005. – 464 с.
- Костюк С., Стефанишин Т.**
Микола Голубець (1891–1942): Бібліогр. покажч. – Л.: НАН України, ЛНБ ім. В.Стефаніка, 2005. – 150 с.
- Котигоренко В.О.**
Кримськотатарські репатріанти: Проблема соціальної адаптації. – К.: Світогляд, 2005. – 222 с.
- Кравцова Л.П., Беднарський І.Г.**
Німці Криму: історія і сучасне становище (проблеми етнополітичного розвитку). – Сімферополь: СФ НІСД, 2005. – 40 с.
- Кульчицький С.**
Помаранчева революція. – К.: Генеза, 2005. – 368 с.
- Курасв О.О.**
Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914–1918). – К., 2006. – 311 с.
- Листування Михайла Грушевського / Ред. Л.Винар.** – К.; Париж; Нью-Йорк: Укр. іст. тов., 2006. – Т.3: Епістолярні джерела грушевськознавства. – 718 с.
- Магістеріум.** – К.: Вид. дім КМ Академія, 2005. – Вип.19: Культурологія. – 92 с.

Наукові бібліотеки України: Довідник. – К.: НАН України, НБУ ім. В.І.Вернадського, 2004. – 472 с.

Наукові записки. – К.: Києво-Могилянська академія, 2005. – Т.40: Теорія та історія культури. – 88 с.

Південний архів: Історичні науки. – Херсон: Херсонський держ. ун-т, 2006. – Вип.21. – 204 с.

Певний Б.

Майстри нашого мистецтва: Роздуми про митців та мистецтво. – Нью-Йорк: Українська вільна академія наук в США; К.: Сучасність, 2005. – 432 с.

Польська діаспора у Харкові: Історія та сучасність: Матеріали наук. конф. – Х.: Майдан, 2004. – 208 с.

Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Голова редкол. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип.ХІ. – 345 с.

Реабілітовані історією: У 27 т.: Луганська область. – Луганськ, 2005. – Кн.2. – 701 с.

Реабілітовані історією: У 27 т.: Миколаївська область. – К.; Миколаїв: Світогляд, 2005. – Кн.1. – 870 с.

Реабілітовані історією: У 27 т.: Харківська область. – К.; Х.: Оригінал, 2004. – Кн.1, ч.1. – 800 с.

Реабілітовані історією: У 27 т.: Херсонська область. – Херсон: Наддніпрянська правда, 2005. – 944 с.

Регіональні версії української національної ідеї: Зб. ст. – К.: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2005. – 187 с.

Розсоха Л.

Грузини в Україні. Шляхами Давида Гурамішвілі: Моногр. дослідж. у 2 кн. – Миргород: Миргород, 2005. – 488 с.

Савчук Ю.

Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи: (Пошук, знахідки, атрибуція). – К.: Мін-во культури і туризму України, 2006. – 96 с.

Ситник К.М., Шмигівська В.В.

Володимир Вернадський і академія. – К.: Наук. думка, 2006. – 310 с.

Січеславський альманах: Зб. наук. пр. з іст. укр. козацтва. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський НГУ, 2005. – Вип.1. – 191 с.

Слов'янські обрії. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2006. – Вип.1. – 585 с.

Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. Число 12. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Ч.І: На пошану академіка НАН України, Героя України, д-ра іст. наук, проф. Петра Тимофійовича Тронька з нагоди 90-річчя від дня народження. – 424 с.

Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. Число 12. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Ч.ІІ: На пошану академіка НАН України, Героя України, д-ра іст. наук, проф. Петра Тимофійовича Тронька з нагоди 90-річчя від дня народження. – 456 с.

Теліга О.

О краю мій: Твори, документи, біографічний нарис. – 2-ге вид., випр. і допов. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – 496 с.

Україна в полум'ї війни 1941–1945. – К.: Україна, 2005. – 559 с.

Україна – Угорщина: Спільне минуле та сьогодення Magyar-Ukrain Kozos mult es jelen: Матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 14–16 квітня 2005 р.) / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 275 с.

Україна: Хроніка XX століття. Роки 1976–1985: Довід. вид. / Упоряд. Р.Маньковська, Н.Васильєва. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 459 с.

Українознавство 2006: Календар щорічник. – К.: Київський нац. ун-т ім. Т.Г.Шевченка, 2005. – 276 с.

Український гуманітарний огляд. – К.: Києво-Могилянська академія, 2005. – Вип.11. – 208 с.

Щоденник Андрія та Федора Кириецьких, священників Свято-Миколаївської церкви с. Ховзовки Глухівського повіту Новгород-Сіверського намісництва (грудень 1787 – жовтень 1788 рр.). – Чернігів: Сіверянська думка, 2006. – 100 с.

Якубова Л.

Етнічні меншини УСРР у 20-ті – першій половині 30-х років XX ст.: Історіографія та джерела дослідження. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 170 с.

Літературу підібрали: завідувача науково-інформаційним відділом Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний спеціаліст науково-інформаційного відділу Інституту історії України НАНУ І.Л.Острівська

C O N T E N T S

A R T I C L E S

On the 140th Anniversary of M.S.Hrushevs'kyi's Birth

P y r i h R. Ya. Ideological and Political Bases for Mykhailo Hrushevs'kyi's Compromise with Bolshevik Authorities	4
M a s n e n k o V. V. (<i>Cherkasy</i>). Formation of the Figure of M. S. Hrushevs'kyi in the Mass Consciousness of Modern Ukrainian Society	19
H y r y c h I. B. The Relationship between M. Hrushevs'kyi and I. Franko Based on Hrushevskyyi's Diary	35
T e l ' v a k V. V. (<i>Drohobych</i>). The Figure of Mykhailo Hrushevs'kyi in Polish Historiography (the end of the XIX–XX centuries).....	67
S h a p o v a l Yu. I. The Riddle of Mykhailo Hrushevs'kyi's Death	83
S o l d a t e n k o V. F. An Ideological Opponent of M.Hrushevs'kyi (Comments on F.Turchenko's Book «Mykola Mikhnovs'kyi: Life and Word»)	98

K a p r a l ' M. M. (<i>L'viv</i>). The Functioning of the City Authorities of L'viv in the XIII – the XVIII Centuries (An Outline of the History of the Institutes of the Magdeburg Law).....	111
I v a n e n k o - K o l e n d a S. I. (<i>Chernihiv</i>). Metropolitan of Kyiv, Halych and all Rus' Havryil Kolenda	131
M u z y c h k o O. Ye. (<i>Odesa</i>), K h m a r s ' k y i V. M. (<i>Odesa</i>). Towards the History of the Kyiv Historical School: Pavlo Andriiovych Ivanov	144
V a s y l i e v V. Yu. Evolution of views of of the Leadership of RCP(b) and CP(b)U on World Revolution in the Context of the Soviet-Polish war of 1920	155
Y a k u b o v a L. D. The Activity of the Department of National Minorities of the People's Commissariat of Internal Affairs of USSR (1921–1924)	173

M E T H O D O L O G Y . S O U R C E S

H e r a s y m c h u k T. F. (<i>Rivne</i>). Theoretical and Conceptual Bases and Methods of Researching International Relations.....	186
H e r a s y m e n k o N. O. To the History of Nobility of Lazarevs'kyi Family	199
M a r k i t a n L. P. The Figure of Ivan Franko in Documentary Photographs and Motion-pictures	206
K o v a l ' c h u k M. A. Sources of the History of the War Between the Ukrainian National Republic and the Russian White Guards in 1919	212

B O O K R E V I E W S

M y t s y k Yu. A. S. R. Kahamlyk. Kyiv-Pechers'k Lavra: World of Orthodox Spirituality and Culture (XVII–XVIII Centuries).....	225
D m y t r i e n k o M. F., V o i t s e k h i v s ' k a I. N. O.D.Ohui. History of the Circulation of Monetary Units and of their Denominations in Bukovyna. Austrian Period (1774–1918/21)	227
M a r t y n o v A. Yu. V. Kosyk. France and Ukraine. Formation of Ukrainian Diplomacy (March 1917 – February 1918).....	230
S k r z h y n s ' k a M. V. Chersonesos of Tavria in the Third Quarter of the XI – the Middle of the First Centuries BC. An Outline of History and Culture.	232

C H R O N I C L E O F S C I E N T I F I C L I F E

Y a k o v l e v a T. G. (<i>Saint-Petersburg, the Russian Federation</i>). New Archival Materials and Prospects for the Study of Ivan Mazepa's Hetmancy	235
M e l ' n y c h e n k o V. M. (<i>Cherkasy</i>). The third All-Ukrainian Conference «Unified Ukraine: Historical Retrospective Review».....	237
New Publications	238